

САЙДУЛЛА МИРЗАЕВ

ҲАЁТ ВА АДАБИЁТ
(илмий асарлар, публицистик мақолалар)

*«Шарқ» нашриёти
Тошкент—2001й.*

САЙДУЛЛА МИРЗАЕВ.
ҲАЁТ ВА АДАБИЁТ. (илмий асарлар, публицистик мақолалар) 420
бет.

Тақризчилар:

проф. Т.Р.Орзибеков, проф. И.Сувонқулов

*Маъсул муҳаррир: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби,
академик Б.Н.Валихўжаев.*

Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети илмий Кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган мазкур китобда ҳозирги замон ўзбек адабиётининг баъзи муҳим масалалари, улкан ютуқлари истиқлол мафкураси асосида ёритилади. Жумладан, мустақиллик давридаги ўзбек адабиёти ва унинг асосий хусусиятлари, ўзбек романчилигининг шаклланиш йўллари, ривожланиш босқичлари кенг таҳлил этилади. Шунингдек, ҳаёти ва ижоди адабиётшуносликда кам ўрганилган айрим йирик ёзувчилар, ноёб олимлар фаолияти илмий асосда баён этилади. Китобнинг мундарижаси бой ва ранг баранг. У адабиётимизнинг бойликлари, халқчиллиги, миллийлиги, замонавийлиги, жанр хилма хиллиги, бадиий маҳорат ва бадиий тил масалалари ҳақида батафсил маълумот ва тўғри тасаввур беради.

© Тошкент—«Шарқ» нашриёти. 2001й.

I. МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДАГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Жонажон Ўзбекистон Республикаси

мустақиллигининг ўн йиллигига бағишлайман.

Муаллиф.

СЎЗ БОШИ

“Истиқлол биз учун тараққиётнинг бутунлай янги, кенг уфқларини очди. Келажагимизни ўз қўлимиз билан яратадиган бўлдик. Ҳаётимиз ва яшаётган хонадонимизни миллий манфаат ва қадриятларимизга, умумбашарият эътироф этган демакратик мезонларга монанд қилиб қуришдек ноёб тарихий имкониятга эга бўлдик. Бу жуда катта бойлик”.¹ [¹”Халқ сўзи” газетаси, 1991 и., 15-июл.]

Ислом Каримов

Истиқлол шарофати туфайли Ўзбекистон халқлари тарихида янги давр бошланди. Мамлакат ҳаётининг ҳамма соҳаларида, жумладан адабиёт соҳасида ҳам буюк ўзгаришлар содир бўлди.

Бу даврда адабиётимиз ўз тараққиётининг янги даврига — кескин бурилиш ва янгиланиш босқичига кутарилди. Мустақиллик даври адабиётидаги энг катта ютуқ ва янгилик шуки, бу даврда ёзувчиларимиз социалистик реализм ва коммунистик мафкура тазйиқидан халос бўлиб, том маънода сўз эркинлигига, матбуот эркинлигига муяссар бўлдилар. Натижада ҳаётда бўлганидек, адабиётда ҳам демократия ва ошкоралик кучайди. Кўп мавзуларни тасвирлашда аввалги нотўғри мезонларга қатъий чек қўйилди.

Мустақиллик даврида адабиётимизда том маънода ҳаққонийлик ва миллийлик барқарор бўла бошлади. Ўтган қисқа вақт ичида ўзбек адабиётида бошқа халқлар адабиётлари билан баҳам кўришга лойиқ бўлган бебаҳо санъат намуналари ва янги анъаналар юзага келди.

Ана шу янгиликларни ва умуман, мустақиллик даврида ўзбек адабиётида эришилган ютуқ ва тажрибаларни илмий асосда махсус ўрганиб умумлаштириш ва кенг тарғиб этиш муҳим аҳамиятга молик. Бунга қаноат ҳосил қилиш учун аввало мустамлакачилик давридаги ўтмиш ҳаётни эслаш мақсадга мувофиқдир. Шундай қилинса она юртимиз мустақиллигининг қадр-қиммати ва аҳамияти яққол намоён бўлади.

ЎТМИШГА БИР НАЗАР

Маълумки, Ўзбекистон XIX асрнинг иккинчи ярмидан то XX асрнинг 90-йилларигача узоқ йиллар давомида Россиянинг том маънодаги мустамликаси бўлиб келди. Бу даврда халқимизни, аввало, чор Россияси, сўнгра совет Россияси ҳар жиҳатдан эзди, талади, камситди, хору зор этди.

Тўғри, совет даврида “тенглар ичида тенг” деган шиор бор эди. Бироқ бу дабдабали шиорга ҳеч қачон амал қилинмасди. У қуруқ гап, сохта шиор бўлиб қолаверди. Ҳамма инон-ихтиёр марказнинг қўлида. Юртимиз мустамлака, халқимиз унга қарам - муте эди. Марказ (Москва) эса беҳисоб бойлик манбаи бўлган Ўзбекистонни қўлдан чиқариб қўйишдан кўрқиб, халқимизни маънавий майиб, “ўсмасак” қилишга уринарди. Қатағон устига қатағон қилиб, не-не эркесвар халқ фарзандларини қирғин қиларди. Мамлакатда ижтимоий адолат, демократия ва ошкоралик йўқ эди. ”Боз устига миллий ўзликни англашга бўлган табиий интилиш жоҳилона инкор этиларди. Наврўз, Рамазон, Қурбон ҳайити каби кўплаб муқаддас, миллий байрамлар таъқиб этилганди. Амир Темур, Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Аҳмад ал-Фарғоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Махмуд аз-Замахшарий, Хўжа Ахрори Вали, Абдухолиқ Фиждувоний каби буюк аждодларимизнинг, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Усмон Носир каби миллий озодлик ҳаракати фидойиларининг номларини халқимиз хотирасидан ўчириб ташлашга ҳаракат қилинарди”¹.

[¹Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. «Халқ сўзи» газетаси, 1999 й. 15-апрел.]

Мустамлака давридаги бундай ижтимоий адолатсизликлардан халқимиз қанчалик азият чекмасин, қанчалик руҳан қийналмасин, ҳеч қачон тушкунликка тушмади. Келажакка комил ишонч билан қараб, адолатсизликка, миллий зулмга, мустамлакачиликка қарши эрк ва озодлик учун турли шаклларда изчил кураш олиб борди.

1898 йилда Дукчи Эшон раҳбарлигида Андижонда бўлиб ўтган халқ кўзғолони, 1916 йилда Жиззахда бошланиб бутун юртимиз бўйлаб тарқалган мардикорликка қарши воқеалар, 20-йилларда Ўзбекистонда авж олган “босмачилик “ ҳаракати бунинг ёрқин исботидир. Чунки бу ҳаракатларнинг барчаси тўғридан-тўғри юртимизга бостириб кирган мустамлакачилар зулмига, уларнинг адолатсиз сиёсатига қарши қаратилган миллий озодлик ҳаракати эди.

Бироқ кенг халқ оммасининг эрк, озодлик, мустақиллик йўлидаги

бундай ҳаракатлари мустамлакачи зўравонлар томонидан шафқатсиз суратда бостирилди. Шундай бўлиши табиий ҳам эди. Чунки мустамлакачилар беҳисоб бойлик манбаи бўлган, пахта, олтин, қоракўл тери, ғалла, мева, ипак ва газ кони ҳисобланган Ўзбекистонни қўлдан чиқариб қўйишдан кўрқар ва бунга асло чидай олмас эди. Бошқача қилиб айтганда, мустамлакачилар осонлик билан жон бермас, бинобарин, улар кўз кўрмаган, қўлок эшитмаган турли фожиаларни халқ ва мамлакат бошига тўкиб солишдан асло қайтмас эди. Шунга кўра, ҳақсизлик ва адолатсизлик қиличи эрксевар халқ фарзандлари, ҳақ сўзни айтишга интилган фидойи инсонлар бошида ҳамиша таҳдид солиб тураверарди. Мустабид тузум тарафдорлари вақти-вақти билан мамлакатда қатлу ом ўтказишни, миллатнинг гули ва умиди бўлган эрк ва адолатгалаб халқ фарзандларини қирғин қилишни одат тусига киритган эди. Оқибатда турли йилларда халқимизнинг озодлик ва мустақиллик учун курашган не-не мард ўғлонлари ноҳақ қурбон бўлдилар. Бу ҳақда мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш бўйича республика комиссияси раиси, таниқли фан ва жамоат арбоби, профессор Наим Каримов қўйидагиларни ёзган эди:

“Бир юз ўттиз йил давом этган мустамлакачилик даврида халқимизнинг мустақиллик орзуси билан яшаган “гули”ни қириш учун не-не баҳоналар ўйлаб топилмади. Чор охранкасининг қора рўйхатига тушган кишиларнинг бирортаси ўз ажали билан бу ёруғ дунёдан кетмади. Дукчи кўзғолони дейилди. Мардикорлик воқеалари дейилди, босмачилик ҳаракати дейилди.... Дастлаб ўнлаб, кейин юзлаб, сўнгра минглаб — халқимиз фарзандлари ўз ватанларидан бадарға қилинди ва отиб ташланди. Ўз халқини маърифий юксакликка олиб чиқишга ва шу юксакликдан туриб хуррият куёши сари етаклашга уринган жадидлар эса 1921 йилдан 1938 йилга қадар бўлган даврда битта ҳам қолдирилмай қириб ташланди. Улар манглайига ёпиштирилган “халқ душмани” тамғасини қарийб 90-йилларга қадар олиб ташлашнинг иложи бўлмади. Агар ўлим Сталинни 1953 йили ўз домига тортмаганида Шайхзода, Шухрат, Саид Аҳмад, Шукрулло сингари ўнлаб ёзувчиларимиз шўро азобгоҳларидан қайтмаган, Ойбек сингари улуғларимиз ҳам Чўлпонлар тақдиридан қочиб қутилмаган бўларди”¹.

[¹Наим Каримов. XXI аср сари. “Халқ сўзи” газетаси. 1999 й. 20-май.]

Дарҳақиқат, мустамлака даврида Ватан озодлиги, халқ эрки, мамлакат мустақиллиги йўлидаги ҳар қандай эзгу ҳаракат қаттиқ қаршиликка учрар ва аёвсиз бостирилар эди. Бу соҳада ҳақ сўзни

айтиш бутунлай ман қилинган эди. Матбуотда, бадий адабиётда ҳақиқатни ёзишга мутлақо йўл қўйилмасди. Хусусан, мустамлакачиларнинг ёвуз қилмишларига, адолатсизликларига, ноҳақлик ва зулмларига тил текизиш қатъий ва мутлақо ман этилганди. Бундай ростгўй бўлиш ўша машъум йилларда тўғридан-тўғри оғир жиноят саналарди ва аёвсиз жазоланарди.

Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Элбек, Боту сингари ростгўй, ватанпарвар истеъдодларнинг ҳукмрон кучлар томонидан қатл этилиши ана шу мудҳиш адолатсизликнинг натижаси ва бир кўриниши эди.

Мустамлакачилар меҳнаткаш оммани абадий қуллик-мутелик ва жаҳолатда сақлаш мақсадида ростгўй ёзувчини доимо халқдан узоқда тутишга, халқпарвар, ҳақиқатгўй ёзувчи билан оддий китобхон орасидаги ҳар қандай яқинликни, алоқани бузишга уринарди. Машҳур маърифатпарвар ижодкор Зокиржон Фурқатнинг ўз ватанидан сургун қилиниши, Муқимий ва Аваз Ўтар сингари ҳақсўз шоирларнинг турли фожиаларга гирифторман этилиши мисолида буни яққол кўриш мумкин.

Бироқ мустамлакачилар қанчалик зўравонлик қилмасинлар, қанчалик ваҳшиёна ҳаракат этмасинлар, барибир, халқимизни бутунлай ва сўзсиз бўйсинишга, итоаткор ва мўмин бўлишга мажбур қилаолмадилар. Миллатимизнинг ҳақиқатгўй ва эрксевар фарзандларини бутунлай қириб, йўқ қилиб ташлашга уларнинг кучи-қурби етмади. Халқимизнинг мард ва танги, жасоратли ва матонатли, асл фарзандлари “Бошимга қилич келса-да, рост сўзимни дерман” тарзидаги ҳикматга қаттиқ амал қилиб, энг оғир, қалтис кунларда ҳам ҳақиқатни маҳкам туриб айтишдан (ёзишдан) ва жабрдийда халқни мардона ҳимоя қилишдан қайтмадилар. Бор гапни дангал, ҳеч бўлмаганда рамзий образлар воситасида айтишдан, оқни - оқ, қорани - қора деб ёзишдан кўрқмадилар. Мустақиллик, миллий истиқлол учун турли шаклларда изчил кураш олиб бордилар.

Президентимиз Ислом Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” номли мақоласида “Асримиз бошида Туркистонда кечган воқеаларни бир эсланг. Нега бу ўлкада ўша йиллари маърифатчилик ҳаракати ҳар қачонгидан ҳам кучайиб кетди? Негаки, чор Россияси асоратига тушиб қолиб, буткул таназзулга юз тутган ўлкани уйғотишга, халқнинг кўзини очишга фақат маърифат орқалигина эришиш мумкин эди”¹ - деб ёзган эди. [¹«Мулоқот» журнали, 1998 й, 5-сон, 3-бет.]

Бу соҳада, яъни “ўлкани уйғотиш”, “халқнинг кўзини очиш”да

мамлакатимизда XIX асрнинг охирида юзага келган ва XX асрнинг биринчи чорагида кенг тарқалиб, фаол ҳаракат қилган жадинларнинг роли ва хизмати катта бўлди. Жадинлар мамлакат ва халқ ҳаётини яхшилашда, тараққиётни таъминлашда истиқлолнинг роли, маърифатнинг аҳамияти буюк эканини тўғри тушунганлар. Бинобарин, бу йўлда сай ҳаракатлар қилиб, қатор муҳим ишларни амалга оширганлар. Демак, совет даврида асоссиз ҳолда қора бўёқларда кўрсатилган ва кескин қораланган жадинчилик ҳаракати ўз даврининг илғор, прогрессив ҳаракати эди.

Бу ҳаракат ватанпарвар, миллатсевар, маърифатпарвар, тараққийпарвар зиёлилардан ташкил топган эди. Жадинлар халқни миллий уйғонишга, илм-маърифатга, тараққиётга, янгиликка, эрк ва ҳурриятга даъват этганлар.

Затон, жадинлар чор мустамлакачиларининг айби билан Туркистон халқларининг билимсизлик ва жаҳолат исканжасида қашшоқ ҳаёт кечириётганларини кўриб, унинг ижтимоий сабабларини аниқлашга интиладилар. Мамлакатдаги қоқлик ва қашшоқликнинг асосий сабаби - илмсизлик ва эрксизликдир, деган хулосага келдилар ва меҳнаткаш оммани илм олишга, маърифатни эгаллашга, эркин қўлдан бермасликка чақирадилар. Ана шунга кўра меҳнаткаш оммани жаҳолатга қарши илмли - билимли бўлишга, маърифатга чақириш жадин ёзувчилари ижодининг лейтмотивини (асосий ғоясини) ташкил этади. Бу хусусият Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875 - 1919), Абдурауф Фитрат (1886-1938), Чўлпон (1897-1938), Абдулла Қодирий (1894-1938), Ҳамза Ҳакимзода (1889-1929), Абдулла Авлоний (1878-1934), Мунаввар қори Абдурашидхонов (1878-1931), Саид Аҳмад Ажизий (1864-1927), Сидқий Хондайлиқий (1884-1934), Дилафкор, Васлий Самарқандий (1869-1925), Тўлаган Хўжамёров Тавалло (1882-1939), Аваз Ўтар ўғли (1884-1919), Муҳаммадшариф Сўфизода (1869-1937), Мўминжон Муҳаммаджон каби шоир ва ёзувчилар ижодида яққол намоён бўлади.

Масалан, Туркистон жадинчилик ҳаракатининг раҳномаси М.Беҳбудийнинг “Падаркуш” (ёки “Ўқимаган боланинг ҳоли”) драмасини (1911 й.) олайлик. Асарда кўрсатилишича, Тошмурад бойваччанинг отаси ниҳоятда бой-бадавлат бўлган. Лекин у илмнинг аҳамиятини тушунмаган. Онгли-ақлли кишиларнинг “Ўғлингизни ўқитинг” деган сўзларига қулоқ солмаган. Натижада Тошмурад ёшлигидан бебош бўлиб ўсади. У вояга етгач, Тангриқул сингари безори-жиноятчилар таъсирида маишатга, ичкиликка берилиб кетади. Охир — оқибатда Тошмурад отасининг беҳисоб бойлигига эга бўлиш мақсадида уни ўлдиришгача бориб етади. Бироқ ўз отасини ўлдириб,

олтинларни олиб қочаётган Тошмурод миршаблар қўлига тушади ва ҳибсга олинади. Кўринадики, асар воқеаси ўша давр шароити учун типик, унда кучли мантиқ бор. Муҳим ғоя, аниқ ва жонли образлар мавжуд.

Ёки, Ҳамза Ҳакимзоданинг дастлабки ижодини кўздан кечирайлик. Ҳамза асарларида жаҳолатга қарши илм-марифатни тарғиб-ташвиқ этиш асосий ўринда туради. Бинобарин, улар жадид адабиётининг типик намуналаридир. Ҳамза шеърляти жадид шеърлятига ҳамоҳангдир. Ҳамзанинг “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” мажмуалари (аниқроғи, “Оқ гул”, “Қизил гул”, “Пушти гул”, “Сариқ гул”, “Яшил гул”, “Сафсар гул”, “Атир гул” деб аталувчи шеърлий туркумлари) ана шундан далолат беради.

Ҳамза “Илм иста” шеърида меҳнаткаш халққа қарата:

Ҳар муродинг, мақсадинга етмоқ истарсан мурод,
Кўз очиб бедор бўл: даркор илм, даркор илм!..
Ул ҳақиқат ойиниға сайқал истарсан Ниҳон,
Илм иста, илм иста, истағил зинҳор илм! – деб

хитоб қилган бўлса, бошқа бир шеърида қўйидагича ёзган:

Турғил, дардан жисмингни соғла, Туркистон.
Дониш ўтига бағрингни доғла, Туркистон.
Белга ҳиммат камарин боғла, Туркистон,
Маърифатга етмоқни чоғла, Туркистон.

Ҳамза халқлар ва миллатлар дўстлиги тамойилларига содиқ қолган ҳолда Россиянинг мустамлакачилик сиёсатига салбий муносабатда бўлган. Ана шуни ҳисобга олиб таниқли ҳамзашунос олим Лазиз Қаюмов ўзининг “Биз билмаган Ҳамза” номли янги мақоласида ҳақли равишда “Шоирнинг рус колонизаторлари билан конфликти мутассил давом этган”¹, - деб ёзди. Дарҳақиқат, Ҳамза “Уйғон, Туркистон, уйғониш вақти келди”, - деб беҳудага бонг урмаган, албатта. [¹Лазиз Қаюмов. *Биз билмаган Ҳамза. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1999 й, 29 январь*]. Ёки, Ҳамза ўз она ватанини мустақил равишда тараққий этишини дил-дилдан истагани учун ҳам миллатпарвар бўлиш, эл-юрт учун жон фидо қилиш ҳақида куйинчоқлик билан шеърлар ёзган:

Миллат деган кимса суймас дунёни,
Мол ила, жон ила бўлур қурбони.
Ёш ўрнига, оқар кўзидан қони,
Миллат йўлида кетар бўлса боши,

Миллат тараққийси ўлгай талоши.

Миллат деган кимса ўзгани суймас,
Миллат ўтидан бошқа ўтга куймас.
Ҳар дамда минг жафо қилса-да, тўймас,

Миллат йўлида кетар бўлса боши,
Миллат тараққийси ўлгай талоши.

Ҳамза шеърлятида ифодаланган бундай миллатпарварлик, юртпарварлик, маърифатпарварлик ғоялари ўзбек адабиётидаги истиқлол ғояларининг илдизлари анча узоқларга бориб тақалишини намойиш этиш билан бирга, Ўзбекистон мустақиллигини қадрлашга ва уни мустақамлашга бевосита хизмат қилади.

Беҳбудий, Ҳамза, Авлоний каби новатор ижодкорларнинг маърифатпарварлик ва миллатпарварлик ғояларини Фитрат, Чўлпон сингари истеъдод соҳиблари янги давр тақозасига кўра эрк ва мустақиллик мотивлари билан тўлдириб давом эттирди. Шунга кўра Чўлпон ва Фитрат ижодида ўша даврдаги ижтимоий тузумдан қониқмаслик, мустамлакачилик ва жаҳолатга қарши ҳуррият ва маърифат учун кураш ғояси етакчилик қилади. Бу икки ноёб истеъдод соҳиблари бутун ижодлари давомида: мустамлакачилар томонидан ижод эркинлиги оёқ ости қилинган 20-йилларда ҳам, ҳатто рост гапни айтиш қатъиян таъқиқланган 30-йилларда ҳам аччиқ ҳақиқатни очиқ-ойдин ёзишдан ҳеч бир тап тортмайди.

Том маънодаги миллий шоиримиз Чўлпон 20-йилларда ёзган “Бузилган ўлкага”, “Амалимнинг ўлими”, “Эрк истаги”, “Мен ва бошқалар”, “Халқ” сингари шеърларида “социалистик революция шарқ халқларига озодлик олиб келди” деган дабдабали, “қизил” сафсаталарнинг бутунлай ёлғон эканини асосли равишда фош этиб ташлади. Шу билан бирга, Чўлпон мустамлакачилар томонидан тинчи, ороми бузилган, вайрон этилган ўлкамиз халқларини уйғонишга, эрку ҳуқуқни қўлдан бермасликка чақирди:

1. Эрк эртакларини эшитган бошқа,
Қулик қўшиғини тинглаган менман....
Эркин бошқалардир, қамалган менман,
Ҳайвон қаторида саналган менман....

(“Мен ва бошқалар”).

2. Қаршимда йиғлаган бу жонлар кимлар?
Қулар ўлкасининг инсонларими?

(“Амалимнинг ўлими”).

Чўлпон юртимиз мустамлакачилар оёғи остида тапталаётганига, халқимиз босқинчилар томонидан таҳқирланаётганига ачинибгина қолмади. У мустамлакачилик асорати оқибатида бузилган, вайрон бўлган ўлкага қарата хитоб қилиб, халқни огоҳлантиради, хушёрликка чақиради:

Эй, тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка!
Нега сенинг бошинг узра қуюқ булут кўланка?...
Эй, ҳар турли қуллиқларни сифдирмаган ҳур ўлка,
Нега сенинг бўғзинг бўғиб турар кўланка?!

(“Бузилган ўлкага”).

Чўлпон “Халқ” шеърида халқ образини яратиш, унинг куч-қудратини кўрсатиш билан бирга, халқ истагини ҳам очиб беради. Халқ истаги мустамлакачилардан қутилиш, озодликка эришишдан иборат деган ғояни асарнинг мағз-мағзига сингдириб юборади:

Халқ истаги: озод бўлсин бу ўлка,
Кетсин унинг бошидаги кўланка.

Чўлпоннинг “Кўзғолон”, “Бас энди”, “Қилич ва қон” сингари шеърлари ҳам ана шу қора кўланкага, социалистик тузумга қарши ёзилгандир. Бу шеърларда лирик қаҳрамон (шоир)нинг озодликка интилиши, босқинчилардан қасос олиш туйғуси яққол ифода этилган; совет ҳокимиятига қарши тўғридан-тўғри қуролли кўзғолон кўтариш ғояси олға сурилган. Чўлпон “Бас энди!” шеърида “Кўлимда сўнгги тош қолди ёвимга (совет ҳокимиятига – С.М.) отмоқ истайман”, - деб ёзган эди. Бошқа бир шеърида эса меҳнаткашларга мурожаат этиб, “Кишан кийма, бўйин эгма, ки сен ҳам ҳур туғилгансан” деб хитоб қилган эди.

Мустамлакачиларни беаёв фош этиш ва кескин қоралаш, шу билан бирга, эрк ва ҳурриятни, адолат ва миллатпарварлик ғояларини куйлаш Абдурауф Фитрат ижодида ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Фитрат “Миррих юлдузига” шеърида ёзади:

Бизнинг ерда бўлиб турган тубанликлар, хўрликлар,
Сўйла юлдуз, сенинг доғи қучоғингда бўлурми?

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар,

Ўртоқ қонин қонмай ичган зулуклар,
Қардош этин қўймай еган қоплонлар?
Борми сенда эрксиз йўқсулнинг қонин
Гурунглашиб, чоғир каби ичканлар?

Борми сенда бутун дунё тузугин
Ўз қапчиғин тўлдиргани бузгонлар?
Борми сенда бир ўлкани ёндириб,
Ўз қозонин қайнатувчи ҳоқонлар?

Борми сенда қорин-қурсоқ йўлида
Элин, юртин, борин-йўғин сотқонлар?

Умуман олганда, Фитрат дастлабки асарларидан бошлаб мустамлака давридаги “мавжуд тузумни қаттиқ танқид қилган, унинг барча нуқсонларини аёвсиз очиб ташлаган эди”.¹ [¹Ф.Хўжаев. *Танланган асарлар, уч томлик. 1-том, Тошкент, 1976 й., 98-бет.*] Фитрат “Юрт қайғуси” номли публицистик мақоласида “Кўрдим, кездим, эшитдим, ўқидим. Мамлакатлар орасида Туркистонимиз каби бахтсиз бир мамлакат йўқдир”, – деб ёзади ва бу бахтсизликнинг туб сабабларини очиб беришга интилади.

Фитрат чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини кескин фош этиб, истиқлол ғояларини дадил тарғиб этади. У “Мухторият” мақоласида “эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қонланди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз емирилди, номусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажоввузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди, тизимли турдик, сабр қилдик, кучга таянган ҳар бир буйруққа бўйсундик, бутун борлиғимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшунтирдик, иймонларимизга авраб сақладик: “Туркистон мухторияти”², – деб ёзган эди. [²«Хуррият» газетаси, 1917 й, 5 декабр.]

Фитратнинг “Темур сағанаси” (1918 й.), “Чин севиш” (1920 й.), “Ҳинд ихтилолчилари” (1921 й.) саҳна асарларида тинч-осойишта яшаётган элларни босиб олиб, халқларнинг осойишта ҳаётини бузган, мол-мулкани тортиб олган мустамлакачилар кескин фош этилди, рўй - рост қораланди.

“Темур сағанаси” фожиасида кўп йиллардан бери Россия мустамлакачилари зулми остида эзилиб, хору-зор бўлган Туркистон халқларининг дарду аламлари ва орзу-истаклари усталик билан тасвирлаб берилган. Асарда кўрсатилишича, мустамлакачилар зулмидан азоб чеккан бир турк ўғлони буюк бобомиз Амир Темур сағанасига мадад излаб боради. У соҳибқирон руҳига сифиниб, кўпдан буён мустамлакачилардан жафо – зулм кўриб, ғам чекиб эзилган, қонли кўз ёшлари сел бўлиб оққан Турк элининг қайғую ҳасратларини тўкиб ташлайди. Бу жафокаш йигит улуғ Амир Темур

сағанаси олдида тиз чўкиб, “Хоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кўмак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қоровули сенга арз этарга келди”,- деб илтижо қилади.

Воқеа давомида драматург қабрда ётган Амир Темур руҳини жонлантириб, уни тирик инсон ҳолига келтиради ва тириклар билан мулоқот қилдиради. Шу орқали Фитрат Амир Темур образини жонли ва таъсирли қилиб яратади. Асарда Амир Темур буюк ва доно инсон сифатида гавдаланади. У чоризм мустамлакачилик зулмидан азоб чекаётган авлодларининг арзи-додига сукут сақлаб қулоқ солади ва уларнинг мушкулини осон қилади: авлодларига мустамлакачилик зулмидан қутулиш, озодликка эришиш йўл-йўриқларини кўрсатиб беради.

Амир Темур асарда мустамлака натижасида хонавайрон бўлган ўлкамиз халқларига қараб, “Мен сизларга кўп нарсалар еткардим. Не бўлдики, бир замонлар шарафли ва жасур бўлган бир миллатнинг авлодлари ҳозир бошқа бир миллатнинг зулми остида қолмиш... Кимлар боғларингдан қушларимни қувмоқда! Оталар меросидан нима олдингиз! Сиздан талаб этаман: қалқингиз, ўлкани тузатингиз, авлодларимни хур яшамоқларини таъмин этингиз. Агар бундай қилмасангиз ўлкамиз буюк бир мазор ҳолига келади”,¹— дейди. *[¹ Бу мисол Х.Болтабоевнинг «Абдурауф Фитрат» рисоласидан олинди. Тошкент, 1972, 32-бет.]*

Кўринадикки, “Темур сағанаси” фожиасида турк улусининг куч-қудрати, буюк қадриятлари, эзгу анъаналари улуғланиб, халқлар мустамлакачиликка, зулм ва истибдодга қарши бирлашиб курашишга даъват этилади.

Фитратнинг “Чин севиш”, “Ҳинд ихтилолчилари” драмаларида воқеа Ҳиндистонда бўлиб ўтади. “Ҳинд ихтилолчилари” асарида Ҳиндистонни Англия ҳукмронлигидан қўтқариш, мустақилликка эришиш ғояси акс этган. Асарда мусулмон болалари Раҳимбахш билан Дилнавоз ўртасидаги самимий ишқ-муҳаббатни ҳикоя қилиш жараёнида инглиз мустамлакачиларининг кирдикорлари очиб ташланган.

Драмада кўрсатилишича, Раҳимбахш билан Дилнавоз бир-бирини севади. Бироқ, бу соф севгига инглиз офицери Оқунар ғов бўлади ва у қизни олиб қочади. Ҳинд меҳнаткашлари эса Дилнавозни мустамлакачи офицер исканжасидан қутқаришда мусулмонларга яқиндан кўмаклашади. Асарда ҳиндлар билан мусулмонлар

“юртимизни мустамлакачилар зулмидан қутқарамиз. Яшасин Истиқлол!” шиори асосида бирлашиб, зулм ва ижтимоий адолатсизликка қарши курашадилар. Асар ғояси қўйидаги диалогда очиқ ифодаланган:

Раҳимбахш: Инглизнинг энг яхши тарбияси уни Ҳиндистондан қувмоқдир... Бир ёвни юртдан ҳайдамоқ - бир юртни ёв қўлида кўрмоқдан қийин эмасдир.

Дилнавоз: Инглизни Ҳиндистондан қувмоқ...

Раҳимбахш: Эзгу ишларнинг биринчисидир.

“Ҳинд ихтилолчилари” пьесасида воқеа ва образлар Ҳиндистон ҳаётидан олинган бўлса-да, бу асар аслда чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини фош этишга, кескин қоралашга, чоризм зулми остида эзилган Туркистон халқларини уйғонишга, мустақиллик учун курашга чақиришга қаратилган. Фитратнинг “Ҳинд ихтилолчилари” асарида ташбеҳларга яширинган эзгу орзуси ҳам ана шунда. Драматург ўз Ватанини – Ўзбекистонни мустақил, ўз халқини ҳар қандай зулм ва чеклашлардан озод ҳолда кўришни истаган ва бу истакни асарда ўзига хос тарзда янгича усулда усталик билан ифодалаган.

Ҳамид Олимжон драманинг бу хусусияти ҳақида “Фитрат Ҳиндистонни Туркистонда туриб тасвирлайди. Шунинг учун Ҳиндистон картинаси Фитратга фақат бир фон, бир либос бўлибгина хизмат қилади. У Ҳиндистон миллатчиларининг курашларини кўрсатиш йўли билан Туркистон миллатчиларининг ҳаракатига нисбатан ўз муносабатини тайинлайди”, ¹ деб ёзган эди. [¹Ҳамид Олимжон. *Танланган асарлар, 3 томлик. 3-том, Тошкент, 1960 й., 236-бет.*]

“Ҳинд ихтилолчилари” бадиий жиҳатдан ҳам пухта. Асарда конфликт ҳаётий ва кескин бўлганидек, ғоя ҳам, асосий образ ва характерлар (Раҳимбахш, Дилнавоз) ҳам аниқ ва тиниқ. Асар тилида табиийлик, образлилик меъёр даражасида. Бироқ асардаги айрим диалогларда инглиз халқи билан инглиз мустамлакачилари ўртасидаги фарқ етарли ажратилмаган, инглизлар ёппасига қораланган. Бу тўғри эмас, албатта.

Мустамлакачиликни қоралаб, унга у ё бу тарзда эътироз, ҳатто нафрат билдириб ёзилган хилма-хил бадиий асрларни бошқа ёзувчилар ижодидан ҳам келтириш мумкин. Зеро, халқпарвар ва ватанпарвар ижодкорларимизнинг ҳеч қайсиси, ҳеч қачон мустамлакачиликка, юртимиз ва халқимизнинг бошқаларга қарам

бўлишига, камситилишига бефарқ қарамаган. Улар имкони ва иложи борича халқ ва она Ватан манфаатларини ҳимоя қилиб, эрк ва озодлик, маърифат ва тараққиёт ғояларини, мустамлакачиларга нафрат туйғусини ўз асарларининг қат-қатига сингдириб юборишга интиланлар.

Фафур Гуломнинг “Шараф қўлёмаси” (инглиз лордининг бизларни қабила деб атаганига жавоб) шеъри бу жиҳатдан ғоят қимматлидир.

Бу шеърда тарихимиздан фахрланиш, ўзлимизни асосли равишда ҳимоя қилиш, шунингдек, ўзга миллатларни менсимай камситган мустамлакачиларга нафрат туйғулари буртиб туради:

Бизда лагарифманинг
Мушкул муаммолари
Қўлдаги бармоқлардай,
Оддий қилинганда ҳал,

“Олий ирқ” даъвогари
Черчилнинг боболари,
Ҳатто санай олмасди
Ўн бармоқни мукамал.

Биз эккан пахталардан
Ер юзида бор киши
Уятини ёпганда,
Устма-уст, қават-қават,

Ҳозирги жанобларнинг
Маърифат ва дониши:
“Пахта дарахт қўзиси
Жуни”, деб билган фақат.

Ёки, Абдулла Қаҳҳорнинг “Томоша боғ” ҳикоясида мустамлакачиларнинг маҳаллий аҳолини инсон қаторида кўрмаганликлари, уларни камситиб турли шаклда қийнаганликлари образли равишда очиб ташланган. Ҳикоя ғояси “сартиялардан бири ўзларига соҳиблик қилиб турган Русия тўраларининг истироҳатгоҳларига кирган, яъни ниҳоятда беодоблик қилган” тарздаги киноявий жумлада очиқ ифодаланган.

Асарда тасвирланишича, Ҳамроқул қадақчи мустамлакачи тўраларнинг сартлар (маҳаллий аҳоли) кириши тақиқланган истироҳат боғига тасодифан кириб қолади. Бундан хабар топган чор офицери Ҳамроқул қадақчига шоҳона “ҳурмат-иззат” кўрсатади. Рус тўралари

оддий инсоннинг “Романска” боғига киришини “ниҳоятда беодоблик” деб ва боғ қоровули Стокголовнинг маҳаллий халқ вакилига қилган гамхўрлигини “зўр айб” деб ҳисобладилар ва ҳар иккала “айбдор” ни турмага ташладилар. Ҳикояда чор мустамлакачиларига қарама-қарши ҳолда оддий рус ишчисининг инсоний фазилатлари улуғланган.

Худди шунингдек, Ойбек ижодида ҳам мустамлакачи босқинчиларга, халқимизнинг қаҳрамонона тарихини камситувчиларга, миллий қадриятларимизни, маънавиятимизни, миллий урф-одатларимизни оёқ ости қилувчиларга нафрат туйғулари яққол акс этган. Адиб “Навоий” романида бошқа тилларни ва бошқа халқларни ҳеч бир камситмаган ҳолда ўзбек тилини, шу орқали эрк, озодлик ва тенгликни мадҳ этган. Коммунистик мафкура исканжаси остида мустамлакачилар томонидан ўзбек тили камситила бошланган бир пайтда яратилган бу ажойиб асарда Ойбек бош қаҳрамон Алишер Навоий номидан қўйидагиларни ёзган:

“Тилимизнинг афзаллиги биз учун улуғ ҳақиқатдир.

Биз гўдакликда бу ҳақиқатнинг ишқини кўнглимизга жо қилганмиз, ўлганимизгача бу ишқини сақлаймиз. Шаҳарларни, қишлоқларни, саҳро ва тоғларни тўлдирган эл-улусимиз, уруғ-аймоғимиз бор, унинг ўз завқи, фаҳм-идроки бор. Биз элимизнинг завқини, табиатини назарда тутиб, унинг ўз тилида қалам сурайликки, унинг кўнгли фикр гуллари билан тўлсин. Туркона соз билан тараннум этайликки, элнинг юраги мавжга келсин. Сўз гулшанидан ўзга эллар қаторида бизнинг элимиз ҳам баҳраманд бўлсин”...

Сирасини айтганда, мустамлакачилик даврида “улуғ оғамиз”ни ҳар жиҳатдан улуғлаб, мамлакатдаги бошқа халқларни турли йўллар билан камситиш сиёсати мавжуд эди. Ўзбек тилининг узоқ йиллар давомида давлат тили мақомини олиш ҳуқуқидан асоссиз ҳолда маҳрум этилиб келингани ҳам ана шу яроқсиз сиёсатнинг оқибати эди. Ҳа, рост, мустамлака даврида ўзбек тилига амалда тенглик ҳуқуқи берилмади. Ҳукмрон коммунистик мафкура ўша даврда ўзбек тилининг ўзига хос фазилатлари ҳақида сўз юритишга, уни тарғиб-ташвиқ қилишга турли йўллар билан тўсқинлик қиларди. Таниқли олим ва драматург Иззат Султон ҳаётида олтмишинчи йилларда юз берган қўйидаги ноҳуш воқеа ҳам ана шу камситиш сиёсатининг оқибатидир.

Иззат Султон ёзган эди:

“Эсимда Абдулла Қаҳҳорнинг юбилеи бўлди. Қаҳҳор ҳақида доклад қилишни менга топширишди. Мен ўзбекча гапираман деб шарт қўйдим. Юбилей кечасида бир жойда русча гапирдим. Рус

ўртоқлар ўтирибди, меҳмонлар учун русча гапираман дедим. Сиз Абдулла Қаҳҳор асарларининг русча таржимасини ўқийсиз, шунинг учун тилдаги латофатини сезмайсиз; тилдаги латофат қисман таржимоннинг маҳорати билан сақланиб қолиши мумкин. Аммо бизнинг афзалиятимиз шуки, тилнинг латофатини сезамиз, агар ўзбек тилини тушунсангиз эди, бу қандай ёзувчи эканлигини билардингиз, дедим. Чапак бўлиб кетди.

Кейин мени, рус ўртоқлар ўзбек тилини ўрганишга мажбур деган гапни гапирдингиз деб айбладилар. Мен тилак мажбур қилиш эмаску, дедим. Кейин ҳукумат уйига чиқдик. Яна мени ўртага олиб шу ишни яхши қилмадингиз, дейишди. Эртаси куни Абдулла Қаҳҳор боғида банкет бўлди. Мен Бородин билан дўст эдим, ёнимга ўтириб, кечаги хатони тузатишга имконингиз бор деди. Менга сўз берилди. Бу ҳақда тўхтамадим. Бошқа гаплар ҳақида гапирдим... Уч-тўрт кундан кейин мени Марказқумга чақиришди. Шу гапингиз хато бўлди. Матбуотда чиқиш қилсангиз дейишди. Мен йўқ дедим”¹.

[¹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1993 й. 3-сон, 151-бет.]

Кўринадикки, ўзбек тили турли даврларда улуғ мутафаккирлар, буюк шоир – ёзувчилар томонидан бой, ширин, сулув ва дилбар тил сифатида таърифланган ҳамда унинг ажойиб фазилатлари қайта-қайта исботланган. Лекин, шунга қарамасдан, кўп ҳолларда бу бой, сержило ва сермаъно тилимиз жамиятдаги ҳукмрон кучлар томонидан қадрланмади. Она тилимиз кўп йиллар давомида камситилиб, хўрланиб келинди. Бу, ҳеч шубҳасиз, мустамлакачилик сиёсатининг оқибати ва амалдаги бир кўриниши эди.

Мустамлакачиликнинг ўша даврдаги адолатсиз, камситаш сиёсати Ўрта Осиё халқлари фольклорига муносабат масаласида ҳам яққол кўринди.

Маълумки, ўзбек халқи жуда бой ва ғоят қимматли маданий меросга эга. Бу бебаҳо хазинада халқ оғзаки ижоди намуналари, хусусан, халқ дostonлари салмоқли ўринни эгаллайди. Халқ дostonлари орасида эса энг машҳури, энг мукаммали ва энг гўзали, шубҳасиз, “Алпомиш” дostonидир. У қаҳрамонлик, дўстлик, инсонпарварлик, меҳр-оқибат, юксак одоб-ахлоқ ва севгига содиқликни куйловчи ва улуғловчи дostonдир. Бу дoston бадий тил, бадий маҳорат жиҳатидан ҳам мукамал ва гўзалдир.

Бироқ совет даврида “Алпомиш” дostonига нигилистларча муносабатда бўлиш, унинг ғоявий-бадий фазилатларини атайлаб бузиб “таҳлил” этиш ҳоллари юз берди. 1952 йилда “Правда Востока” газетасида ва “Звезда Востока” журналида мазкур дoston асосиз

ҳолда кескин қораланиб, халққа қарши, зарарли асар деб эълон қилинди.

Бироқ, кўп вақт ўтмай “Алпомиш” достонини йўқ қилишга қаратилган бундай уринишлар чиппакка чиқди. Ҳақ яна ўз жойида қарор топди. Натижада “Алпомиш” достонининг жаҳон халқлари эпик ижодиёти намуналари орасида алоҳида ўрин тутиши ҳамда унинг буюк тарбиявий-эстетик аҳамияти яққол исботланди (Бу ҳақда кейинча батафсил тўхтаймиз).

Ёки, мустамлакачилик даврида буюк соҳибқирон ва доно подшоҳ Амир Темур (1336-1405 й.) шахсига бўлган муносабатни олайлик.

Маълумки, ўтган олти аср давомида жаҳон афкор оммасининг Амир Темурга бўлган эътиқоди, соҳибқирон ҳаётини, ижтимоий-сиёсий фаолиятини, шахсий хислату фазилатларини билишга қизиқиши асло сусайгани йўқ. Аксинча, бу қизиқиш кўп ҳолларда жаҳон бўйлаб тобора кучайиб борди. Турли мамлакатларда, турли тилларда Амир Темур ҳақида кўплаб илмий ва бадиий асарлар яратилди. Бу тасодиф эмас, балки табиий ва қонуний ҳолдир. Бу Амир Темурнинг инсоният тарихида, халқ ва жамият ҳаётида муҳим рол ўйнаганининг далили ва натижасидир.

Бироқ мамлакатимизда мустамлака даврида, хусусан, совет ҳокимияти йилларида ҳукмрон кучлар Амир Темур тўғрисида ҳақиқатни ёзишга, унинг инсоният тарихидаги буюк ролини ҳаққоний кўрсатишга тиш-тирноқлари билан қаршилиқ кўрсатиб келдилар. Оқибатда хорижий мамлакатларга нисбатдан Амир Темурнинг ўз юртида буюк соҳибқирон ҳақида оз ёзилди. Ёзилган тақдирда ҳам ҳақиқат кўпроқ бўяб-бузиб кўрсатилди. Бу мавзунини холисона ёритиб, ҳақиқатни очиқ айтишга интилганлар эса турли шаклда таъқиб қилинди, жазоланди. Далиллар келтирамиз.

Биринчи далил. Драматург Фитрат юқорида қайд этилган “Темур сағанаси” фожиасида Амир Темур образини холисона кўрсатгани учун гуноҳкор қилинган эди.

Иккинчи далил. Совет тузумининг айби билан Ойбекнинг Амир Темур ҳақида йирик роман ёзиш орзуси рўёбга чиқмай қолди. Маълумки, Ойбек 60-йилларда хаста бўлишига қарамай, соҳибқирон ҳақида дoston ёзабошлаган. Дoston ёзиб тугатилмаган бўлсада, унда Амир Темур шахсининг асосий жиҳатлари шеърини тилда очиқ берилган. Дostonда Амир Темурнинг ақл-заковатини, куч-қудратини тўғри ифодаловчи ёрқин мисралар бор:

Ер қурра қўлимда — сиқсам ушалур,

Истасам йўлимда хонлар тушалур.

“Ойбекнинг (достондан сўнг) Темур ҳақида роман ёзиш орзуси зўр эди. Буни хотирласам юракларим қонга тўлади, сийналарим зирқироб кетади”¹- деб ёзган эди адибнинг умр йўлдоши Зарифа Саидносирова. [1. *Зарифа Саидносирова. Ойбегим менинг. Тошкент, 1994 й. 239 бет.*]

Учинчи далил. Академик Иброҳим Мўминов “Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли” (1963) номли ҳаққоний илмий асар ёзгани учун асоссиз ҳолда кескин танқид қилинди ва қаттиқ сиқув остига олинди. Ҳолбуки, ушбу рисоланинг яратилиши файласуф олимимизнинг катта жасорати ва мардлигининг натижаси эди. Китобда совет даврида биринчи бўлиб Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида тутган ўрни ва роли нодир ҳужжатлар ва наёб далиллар асосида теран ва тўғри кўрсатиб берилган.²

[2. *Қаранг: Х.Дониёров, С.Мирзаев. Темур салтанатига очилган дарча. “Зарафшон” газетаси, 1993 й, 28-сентябр.*]

Тўртинчи далил. Ёзувчи Асқад Мухтор 1963 йилда Амир Темур ҳақида “Инсонга қуллуқ қиладурмен” номли қисса ёзган ва қўлёзмани сеvimли муаллими академик Иброҳим Мўминовга берган. Домла эса қиссани ўқиб, маъқуллаган. Лекин ёзувчига “Сен буни ҳозир бирон жойга бермай қўяқол. Менинг куним сенинг хам бошингга тушиб ўтирмасин”³,— деган. [3. *Асқад Мухтор. Инсонга қўллук қиладурмен. Т., 1994 й. 4 бет.*]

Асқад Мухторнинг бу асари орадан ўттиз бир йил ўтгач, 1994 йилда, яъни мустақиллик даврида олам юзини кўрди, нашр этилди.

Бешинчи далил. Шоир Душан Файзий 60-йилларда Амир Темурнинг реалистик образини яратишга интилиб, яхши бир баллада ёзган эди. Бироқ шоир “Буюклик” деб аталган бу асари учун мақтов эмас, балки даkki — кескин танқид эшитган. Баллададаги, хусусан, қуйидаги мисралар сохта мафкура хўжайинларининг жеғига теккан:

Зиёрат қилганлар Амир ҳокини
Буюкликка таъзим этишар ҳар гал.
Мабода бўлсайдим шаҳар ҳокими
Мен шу буюкликка қўярдим ҳайкал.

Қисқаси, мустамлака даврида Амир Темурнинг тарихий хизматларини ҳаққоний кўрсатишга ва унинг реалистик образини яратишга асло йўл қўйилмас эди. Аксинча, Амир Темур яшаган давр ва унинг ўзи ҳақида нотўғри, камситувчи маълумот ва сохта тасаввур

берувчи асарлар ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватланар ва беасос рағбатлантириллар эди. Буни С.Бородиннинг “Самарқанд осмонидаги юлдузлар” романи тақдири мисолида очиқ кўриш мумкин. Афсуски, Амир Темур образини қора бўёқларда бузиб тасвирловчи бу роман ўша вақтда Давлат мукофоти билан тақдирланган эди.

Хуллас, совет даврида ўзбек халқининг улуғ аждодлари, миллий қадриятлари, маънавий бойликлари, истиқлол ғоялари ҳақида ҳақ сўзни ёзиш қатағон этилган эди. У даврда мустамлакачиликни ва сохта озодликни қоралаб, мустамлакачиларга ёқмайдиган эрк, ҳуррият мавзуларида ҳаётий асарлар ёзишга йўл қўйилмас эди. Мустамлакачилик сиёсатига, коммунистик партия ақидаларига тил тегизган ижодкор аёвсиз жазоланарди. Шунга кўра ростгўй ва халқсевар ёзувчиларимиз ўзларининг умуман мустамлакачиликка, хусусан, совет сиёсатига қарши эрк ва озодлик ҳақидаги поэтик фикрларини кўпинча очиқ айтаолмасдан пардалашга мажбур бўлардилар. Турли адабий-бадий усуллардан, эртак, масал жанрларидан, фантастик ва романтик сюжетлардан, ҳар хил символ (рамзий образ) лардан, киноя ва қочиримлардан фойдаланиб, озодлик ва мустақиллик ҳақидаги муҳим ва долзарб ғояларни “яширинча” ифодалар эдилар.

Шундай экан, адабиётшунос Асил Рашидовнинг Шароф Рашидов ижоди ҳақида фикр юритиб, “Асарларининг юза қатламларида жойлашган сўзларни кўриш эмас (буни ҳамма ҳам кўради), балки адибнинг чуқур дардини ва асл муддаосини таг матндан топиб, фаҳмлаб, ички бир туйғу билан мутолаа қилиш керак”¹ — деган сўзларини бошқа айрим ёзувчилар ижодига ҳам тадбиқ этса хато бўлмайди. [¹Асил Рашидов.Акам ҳақида.Тошкент “Фан” нашриёти 1992 йил 21 бет.] Чунки улар ҳам кези келганда совет тоталитар тузумининг сиқувига чап бериб, эрк ва мустақиллик ҳақидаги ғояларни ўз асарларининг умумий руҳига, хусусан таг матнига сингдириб юборганлар. Ана шу маънода эрк ва мустақилликни улуғловчи ва қумсавчи асарларни Абдулла Қодирий, Ойбек, Усмон Носир, Элбек, Боту, Миртемир, Ш.Рашидов, Шухрат, Н.Сафаров, Ҳ.Фулом, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Асқад Мухтар, Шукрулло, О.Ёқубов, С.Азимов, П.Қодиров, А.Орипов, Э.Воҳидов, Уткир Ҳошимов каби ёзувчилар бисотидан ҳам келтириш мумкин.

Ойбекнинг “Зафар ва Захро”, “Нур қидириб”, Шароф Рашидовнинг “Кашмир қўшиғи”, Ҳамид Фуломнинг “Қитъалар уйғоқ”, Мирмуҳсиннинг чет эл ҳақида ҳикоя ва қиссалар, Шухратнинг “Жаннат қидирганлар”, Султон Акбарийнинг “Кўз ёши

ва табассумлар” асарларида хорижий мамлакат халқлари ҳаёти акс эттирилаб, мазлум шарқ халқларининг эрк ва озодлик учун олиб борган курашига хайрихоҳлик билдирилган.

Баъзи мисоллар келтирамиз. Шароф Рашидовнинг “Кашмир кўшиғи” (1957) қиссаси романтик асар. Унда кашмир халқининг озодлик йўлида маҳаллий золимларга ва чет эллик босқинчиларга қарши олиб борган адолатли кураши ва душманлар устидан қозонган ғалабаси қизиқарли эртақ шаклида, рамзий образлар воситасида усталик билан акс эттирилган. Қиссадаги Наргиз, Атиргул, Лола сингари гуллар ва Бамбур каби асарларилар кашмир халқининг тимсолидир. Адиб бу рамзий-ижобий образлар мисолида кашмир халқининг ҳаёти, кураши ва ғалабасини тасвирлаган. Бўрон ва Хоруд каби рамзий-салбий образлар орқали эса маҳаллий ҳукмронлар ва хорижий золимларни фош этган. Ёзувчи ана шу образлар ўртасидаги курашни тасвирлаб, ҳаёт ҳақиқатини очиб берар экан, “Ҳаёт курашсиз бўлмайди. Одамлар курашадилар. Қушлар курашадилар. Гуллар курашадилар. Ғалаба фақат кураш билан қўлга киритилади”, – деган ғояни олға сурган.

Қиссада тасвирланишича, эрта баҳорнинг тўнғич гули гўзал Наргиз ўз боғида тинч ҳаёт гаштини суриб, олийжаноб севгини мадҳ этувчи ёқимли кўшиқ тинглаб турган бир пайтда боққа Бўрон бостириб киради. Гул ва кўкатларни қаҳратон совуқ ўз гирдобига тортиб, уларни сўлдирмоқчи, ўзига тобе қилиб олмоқчи бўлади. Лекин гулларни таслим қилдиришга Бўроннинг кучи-қуввати етмайди. Бўрон Хорудни ёрдамга чақиради. Хоруд бостириб келиб гуллар боғини вайрон қилади, саҳрога айлантиради. Бироқ Хоруд қанчалик ёвузлик қилмасин, бари бир Наргиз ва унинг дугоналарини (гулларни) ўзига бутунлай бўйсундириб ололмайди. Қисса охирида Наргизнинг севгилисиди – асарларининг шоҳи паҳлавон Бамбур ўз дўстлари билан гулларга ёрдамга етиб келади. Бўрон ва Хорудни боғдан ҳайдаб, гулларга қайтадан ҳаёт бағишлайди. Натижада Наргиз бошлиқ гуллар аста-секин бош кўтариб, яна очила бошлайдилар.

Шундай қилиб, беозор гуллар асарларилар билан бирлашиб, Бўрон ва Хоруд сингари даҳшатли кучларга қарши курашадилар ва ёвуз душманлар устидан ғалаба қозонадилар. Дўстлик ва бирлик гулларни буюк зафарга олиб келади. Демак, қиссада зулм, адолатсизлик ва босқинчилик қораланиб, дўстлик ва бирлик улуғланган (Асарнинг муҳим замонавий-рамзий маъноси ҳам ана шунда):

Агар бирлашсак, дўстлар,
Ҳар қанча ёв қочади.

Тўғри, кичик юлдузлар
Бирлашиб, нур сочади.

Ёзувчи Шухратнинг “Жаннат қидирганлар” (1968) романида ҳам она Ватан, эрк ва мустақиллик самимият билан улуғланган. Ватангадолик ва ватанфурушлик кескин қораланган. Роман воқеаси жаннатмакон юртимиз Ўзбекистонда, шунингдек, хорижий шарқ мамлакатларининг бирида бўлиб ўтади. Адиб ватангадо Қурбоналининг ўғли Умматали, боғча мудираси Нафиса, совхоз директори Алихўжа Азимхўжаев сингари ёрқин образлар яратиб, ҳақиқий жаннат она Ватанда бўлади, ҳақиқий бахтга она Ватанни обод қилиш орқали эришилади, деган юксак ғояни асар сюжетида табиий равишда сингдириб юборган.

Романда 20-йилларда ўзи туғилиб ўсган она юртини ташлаб чет элга кетган савдогар бой Саидакбар Ҳожи, ватанфуруш, қочоқ инженер Аъзам, Ватан хоини Қоплонбек каби муҳожирлар образи ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Ёзувчи ана шу салбий образлар мисолида хорижий мамлакатларда хом хаёл йўлида “жаннат қидириб”, дайдиб юрган айрим жирканч шахсларнинг кирдикорларини, фожиали қисматини усталик билан фош этган.

“Жаннат қидирганлар” романида чет элдаги миллий уйғониш ҳаракати, мустамлакачиликка қарши кураш мавзуи ҳам реал акс эттирилган. Халқпарвар доктор Абулбарака, эрксевар, илғор зиёли Зейтуний, чет эллик оддий фуқора Зилол образлари ва уларнинг адолатли ишлари бунга яхши мисол бўлаолади.

Романда ватангадо Саидакбар Ҳожи билан унинг пок виждонли ўғли Абулбарака диалоги берилган. Бу теран мазмунли диалогда асар ғояси — озодлик ва мустақилликни улуғлаш ғояси ўзининг яққол ифодасини топган:

- Лек\ин биринчи галда мустақиллик олиш керак. Мен бир халқнинг, у қанчалик катта ва маданиятли бўлмасин, иккинчи бир халққа нажот бахш этишига, унинг бахтини очишига ишонмайман. Ҳар халқ каттадир, кичикдир ўзи алоҳида бўлиши, ўз аравасини ўзи тортиши керак. Бири иккинчисининг елкасига миниб олиб “Жаннатга кетаяпмиз” дейиши бекор.

- Шу гапинг тўғримас. Ҳеч ким бир-бирининг елкасига миниб юргани йўқ.

- Ана халос. Бўлмаса француз жаноблари бу ерда нима қилиб юрибди? Нега усули идора улар тилида?...Барибир бу узоққа бормайди. Ўз халқининг миллий манфаатини кўзлайдиган, бу йўлда ҳатто жонидан кечадиган кишилар доим бўлган, ҳозир ҳам бор.

Кундан кун кўпаяпти. Зулм қаттиқ, нафаси ичида. Самоварга ўхшаб, ичидан қайнаб, бир тошиши бор... Халқнинг интилиши бўлоқ, жуда кучли бўлоқ, минг устига тупроқ тортсин, кўзига кигиз тиқсин, барибар, бир куни отилиб чиқади”.¹ [¹Шухрат. *Жаннат қидирганлар. Тошкент. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 й, 374 бет.*]

Совет даврида ўзбек ёзувчилари томонидан она Ватан, эрк ва мустақиллик ҳақида ёзилган асарлар тўғрисида гап борганда беихтиёр Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг кўйидаги сўзлари эса келади:” Ёшимиз улғайиб, кўзимиз очилган сари, алданаётганимизни, бу сиёсат бир халқнинг устунлигига қурилган “руслаштириш” сиёсати эканлигини, маданият деганда рус маданияти, тарих деганда рус тарихи илгари сурилганлигини англай бошладик. Ана шу туйғуларнинг биринчи натижаси “Ўзбегим” шеъри бўлди...

Шуни таъкидлашни истардимки, бизни норози қилган — рус шоирларининг, ёзувчиларининг, халқининг сиёсати эмас, шўро давлатининг қотиб қолган расмий сиёсати эди”.

Ўзбекистон қаҳрамони Эркин Воҳидов ўзининг мустамлакачиликка қарши мустақилликнинг асл маъноси ва моҳияти ҳақидаги фикрларини давом эттириб, ҳақли равишда, “одамларнинг онги ўсгани сари ҳукмрон мафкурага нафрати орта борарди”¹, — деб ёзган эди. Бу фикрини у ўз ижоди мисолида ҳам тасдиқлайди: [¹“Халқ сўзи” газетаси, 1999 й, 26 август.]

“Гап айтишда шеъриятнинг имкониятлари кўпроқ. Негаки, шеъриятда фикрни образлар ортига беркитиш, тимсоллар ва рамзлар воситасида ифодалаш мумкин. “Рухлар исёни” даги Нарзул Ислон бу — Чўлпон, Усмон Носир, Абдулла Қодирий. Ҳиндистонда ҳеч қачон “халқ душмани” деган тамға бўлмаган. Назрул Ислоннинг инглиз истилочиларига қарши кураши ўз юртимиздаги мустамлакачилик сиёсатига қарши, умуман мустамлакачиликка қарши нафратим эди. Мустамлакачилик сиёсатининг моҳияти эса халқни жаҳолатда тутиш, гурурини ўлдириш, маданияти, тарихи, тилини йўқотишдан иборат. Ана шунга қарши ўз муносабатимни айта олганим боис бу достон билан доим фахрланаман”¹. [¹Эркин Воҳидов. *Дунёга очиқ кўз билан қараш саодати. “Халқ сўзи” газетаси, 1999 й, 26 август.*]

Хулоса: мустамлакачилик даври мамлакатимиз ва халқимиз ҳаётида қора кун бўлган. Бироқ халқимиз бу қора кун узоқ давом этиши мумкин эмаслигига қоронғи тундан сўнг қуёшли кун бошланишига ишонгандек қаътий ишонди. Мустамлакачилик емирилиб, мамлакатда

мустақиллик тантана қилишига, бахтли келажак барқарор бўлишига умид килди. Ана шунинг учун ҳам мамлакат мустақиллигини тиклаш ҳаракатига бутун халқ иштирок этди. Мустақилликка эришишдек буюк орзунини амалга ошириш ишига имкони борича кўмаклашди. Ёзувчилар, журналистлар, маданият, санъат, илм-фан ва давлат арбоблари эса бу хайрли ишда қарвонбоши бўлдилар. Улар ўта мураккаб ва оғир шароитда, жонини жабборга топшириб бўлсада, мақсад сари дадил қадам ташладилар. Охир-оқибатда халқимизнинг азалий буюк орзусини рўёбга чиқди. 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустамлакачилик зулми исканжасидан қутулди ҳамда мустақил давлат деб эълон қилинди.

Натижада Ўзбекистон тарихида, унинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида бутунлай янги давр бошланди. Замон ўзгарди, халқимиз ўз тақдирини, ўз ҳаёти ва келажagini ўз қўлига олди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганига ҳали кўп вақт бўлгани йўқ; энди атига саккиз йил бўлди. Ана шу қисқа муддат ичида мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий, моддий-маънавий ҳаётида истиқлол туфайли буюк ўсиш-ўзгаришлар юз берди. Жаҳоншумул аҳамиятга молик бўлган жуда катта тарихий бунёдкорлик ишлари бажарилди. Бу соҳада энг катта ва энг аҳамиятли ютуқ шу бўлдики, Ўзбекистонда янги ижтимоий давлат тузумининг мустақкам пойдевори қурилди. Демократик асосда янги ҳуқуқий давлат — халқ давлати ташкил топди. Халқ оммасининг жамият ҳаётидаги ҳал қилувчи роли қайта тикланди.

Халқнинг сиёсий онги ва дунёқарашида буюк сифат ўзгаришлари вужудга келди.

Мамлакатимиз мустақиллика эришгач, Ўзбекистон ўз туғи (герби), ўз байроғи, ўз Давлат Мадҳияси (гимни), ўз Қуролли Кучларига (мустақиллик армиясига) эга бўлди. Бу даврда Ўзбекистон мустақилликнинг самараси ўлароқ чет мамлакатлар билан тўғридан тўғри, бевосита иқтисодий-сиёсий ва дипломатик алоқалар ўрнатиш ҳуқуқига муяссар бўлди. Ўзбекистон мустақил республика сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига тенг ҳуқуқли аъзо қилиб олинди.

Мустақиллик даврида дину иймонимиз қайта тикланди. Қуръони Шариф ва пайғамбаримиз Ҳадислари ўзбек тилида нашр этилди. Халқ ва мамлакат тарихини ҳаққоний ёритишга ва янги талқин этишга тўлиқ имконият ва зарур шарт-шароит яратилди. Натижада ҳар нарсани ўз номи билан аташ, оқни — оқ, қорани — қора, яхшини — яхши, ёмонни — ёмон, хатони — хато, жиноятни — жиноят, жаллодни

— жаллод, тўғрини — тўғри, буюкни — буюк деб очиқ айтиш (ёзиш) одат тусига кирди. Масалан, буюк саркарда ва доно мутафаккир инсон, адолатли подшоҳ Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида тутган ўрни, унинг халқ ва мамлакат олдидаги буюк хизматлари холисона, ҳаққоний ёритиладиган бўлди.

Ёки, чор ва совет Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини аёвсиз ва кескин фош этиш, ўтмиш тоталитар тузумнинг мудҳиш қиёфасини бениқоб кўрсатиш, унинг халққа, мамлакатга етказган зиён-захматларини, жабр-зулмларини очиб ташлаш оддий ҳақиқатга айланди¹. [¹Қаранг: Нарзулла Жўраев, Турсунбой Файзуллаев, Қамариддин Усмонов. *Ўзбекистон тарихи (истиқлол даври)*. Тошкент, “Шарқ” нашриёти 1998 й.] Собиқ совет даврида асоссиз ҳолда қораланиб келинган “босмачилик” халққа қарши ҳаракат эмас, аксинча миллий озодлик ҳаракати эканлиги исботлаб берилди. Шунингдек, совет даврида мустамлакачилар томонидан амалга оширилган турли даҳшатли қатағонлар кескин қораланиб, бу соҳада ҳам адолат тикланди. Шу муносабат билан мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш бўйича Республика комиссияси тузилиб, кўпгина хайрли, савобли тадбирлар амалга оширилди ва амалга оширилмоқда.

Бугина эмас, Аҳмад Яссавий, Хўжа Ахрори Вали, Аҳмади Аъзам, Баҳовуддин Нақшбанд, Имом ал-Бухорий, Аҳмад ал-Фарғоний сингари улуғ мутафаккирларнинг маънавий мероси халққа қайтариб берилди. Хусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Шайбонийхон, Раҳимхон Феруз, Маҳмудхўжа Беҳбудий каби ноёб истеъдод соҳибларининг тарихий хизматларини ва уларнинг бадиий ижодларини камситишга чек қўйилди.

Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Ва буларнинг ҳаммаси ҳам мустақилликнинг шарофати беқиёс, неъматлари ғоят кўп эканидан далолат беради.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДАГИ СЎЗ САНЪАТИ

Юртимиз мустақилликка эришгач, ўзбек адабиёти ўз тарихий тараққиётининг янги даврига кўтарилди. Ижтимоий ҳаётда бўлгани сингари адабиётда ҳам демократия, ошкоралик ва танқидий руҳ кучайди. Ёзувчиларимиз сўз, матбуот ва ижод эркинлигига тўла эришдилар.

Маълумки, совет даврида, хусусан, Ватан озодлиги, халқ эрки, мустақиллик ҳақида ҳақ сўзни айтиш бутунлай ман қилинган эди. Хайрият, Ўзбекистон мустақил бўлди-ю, ёзувчиларимиз Ватан ва миллат тақдирини, миллий қадриятларимизни, миллий урф-одатларимизни ва буюк аجدодларимиз ҳаётини, фаолиятини тасвирлашдаги аввалги (совет давридаги) чеклаш, чегаралаш исканжаларидан бутунлай қутулдилар.

Бу чин эркинликни ҳаммадан ҳам кўпроқ ёзувчиларимизнинг ўзлари теран англамоқдалар ва бу ҳақда ифтихор ва гурур билан ёзмоқдалар. Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Ориповнинг қўйидаги дил сўзлари ана шундан бир нишонадир: “Маданиятимизнинг не-не дарғалари бу кунларни орзу қилиб, етолмай ўтдилар. Шукроналар бўлсинким, мустақилликни кўриш ва уни куйлаш бизларга насиб этди. Йўлбошчимиз таъкидлаганидек, халқимиз онгида миллий тикланиш бошланди. Айниқса, ижодкорларимиз олдида кенг уфқлар очилди. Биз ҳурриятимизни тўлиб-тошиб куйлашдек бахтга мушаррафмиз. Мустақиллик мушоираси бошланди”¹. [¹Истиқлол мушоираси. (тўплам). Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997 й. 5 бет.]

Мустақиллик туфайли адабиётда чин ҳаётга тобора чуқурроқ кириб бориш, ҳаёт ҳақиқатини бутун борлиги ва мураккаблиги билан акс эттириш, воқелигимизни бўяб-безамасдан, асоссиз мақтамасдан, бор ҳақиқатни рўй-рост ёзиш, юксак сифатли бадиий асарлар яратишга қизиқиш ва имконият кучайди.

Шуни қувонч билан қайд этиш лозимки, Ўзбекистон ёзувчилари жамоаси орасида мамлакат мустақиллигининг асл моҳиятини тушунмаган ва уни қўллаб-қувватламаган бирорта ҳам ҳақиқий ижодкор йўқ. Ёзувчиларимизнинг барчаси Ўзбекистон мустақиллигини бақадри ҳол, лекин самимият билан куйламоқдалар. Натижада асарларимизнинг ғоявий мазмунидагина эмас, шаклида ҳам сифат ўзгаришлари намоён бўла бошлади. Сўз санъати янги мавзу, янги ғоя ва янги образлар билан бойиди. Шу тариқа адабиётимиз Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашдек ўта муҳим ва буюк

тарихий ишга ўз ҳиссасини қўшди ва қўшмоқда.

Ёзувчиларимиз ўзларидан олдин ўтган ижодкорлар (устозлар) фаолиятидаги эзгу тажрибалардан ва илғор анъаналардан ижодий фойдаланиб, адабиётимизни янги мазмун, янги образлар билан бойитмоқдалар.

Ҳозирги вақтда ёзувчиларимиз Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашга, ёш авлодни ватанпарварлик, мустақиллик ишига садоқат, дўстлик, инсонпарварлик, юксак ахлоқ-одоб руҳида тарбиялашга бевосита хизмат қилувчи реалистик асарлар яратмоқдалар. Бу қувончли ҳолни адабиётимизнинг ҳамма жанр ва турларида очиқ кўриш мумкин.

ШЕЪРИЯТ

Бу янги даврда, айниқса, шеъриятимизда ҳаққонийлик ва ҳозиржавоблик кучайди. Авваллари (хусусан, турғунлик йилларида) инсон ҳаёти кўпинча бир томонлама, ҳеч қандай кам-кустсиз, дабдабали қилиб, бўяб-безаб акс эттирилди. Инсон меҳнати, унинг руҳияти юзаки, байрамона қилиб ифодаланарди. Мустақиллик даврига келиб халқ ва мамлакат ҳаётини яхшилашга қаратилган муаммолар, оддий инсон қадр-қимматини тиклаш ва кўтариш, она Ватан ва мустақиллик мавзулари тасвири биринчи ўринга чиқди. Ўзбекистон мустақиллигидан фахрланиш туйғулари баралло куйланди. Абдулла Орипов Ўзбекистон мустақил республика деб эълон қилинган Олий Кенгашнинг тарихий мажлисида (1991 йил 31 августда) ҳаяжон билан ўқиб берган янги шеърида ана шу ҳаётбахш туйғу халқона содда ва теран мисраларда ёрқин ифодаланди:

Сафга тизил набирам, отажоним, тур энди,
Мустақиллик нашъасин, ҳаққинг бордир сур энди.
Қўлни бериб қўлларга, бир тан бўлиб юр энди.
Елкамизга офтобнинг текканлиги рост бўлсин,

Ўзбекнинг ўз уруғин экканлиги рост бўлсин.
Ўз қўлингга олганинг-ялов сенга муборак,
Юрагингда сўнмаган олов сенга муборак.
Ёндиролдинг қорларни - қолов сенга муборак.

Елкамизга офтобнинг текканлиги рост бўлсин,
Ўзбекнинг ўз уруғин экканлиги рост бўлсин.

Шеъриятимизда мустақилликни қутлаш ва улуғлаш ғояси уни асраш ва мустаҳкамлаш ғояси билан чамбарчас боғлиқ ҳолда акс эттирилди. Бир гуруҳ шоирлар¹ томонидан 1991 йилда ҳозиржавоблик

ва тезкорлик билан яратилган “Мустақиллик қасидаси”да мустақилликнинг қадри ҳамма нарсадан баланд қўйилди. [¹Тилак Жўра, Азим Суюн, А.Кўчимов, Т.Мирзо, М.Улуғ, М.Мурод қизи, Қутлибека, С.Ҳаким, Ш.Салимова, А.Қутбиддин.] Уни кўз қорачиғидай сақлаш ва мустаҳкамлаш учун бир тан, бир жон бўлиб ҳаракат қилиш, қийинчиликларни мардона енгиб мақсад сари дадил қадам ташлаш ғояси олға сурилди. Қасида қўйидаги сингари табиий ва оташин мисралардан ташкил топган:

Мустақиллик! Куйлайман сени
Бор овозим, йўлларим билан.
Мустақиллик! Асрайман сени
Керак бўлса қўлларим билан....

Мустақиллик! Қутлайман сени,
Бор санъатим, баётим билан.
Мустақиллик! Асрайман сени,
Керак бўлса ҳаётим билан! ...

Ватан мустақиллик нурига тўлсин,
Жаҳон харитаси мукамал бўлсин!

Шоирларимиз мустақилликни қўллаб-қувватлаб, уни ҳар томонлама мустаҳкамлаш ғоясини олға сураб эканлар, мустақилликнинг асл моҳиятини фахр билан кўрсатиб, озодликни бебаҳо, буюк ижтимоий неъмат сифатида таърифлайдилар. Абдулла Ориповнинг “Олий неъмат” шеърисида тасвирланишича, бир Хожа ногаҳон дардга йўлиқиб, даво излаб елиб югуради. Охири паймонаси тўлиб, дунёдан умидини узади. Шу чоқ эшигида ишлаб юрган ва табибликка даҳли бор бўлган бир қул кириб, уни даволайди. Хожа шифо топади ва қулга “қилган хизматингнинг йўқдир баҳоси”, тила тилагингни, “сочайин бошингдан олтин ва кумуш”, “истасанг, мулкимнинг тенг ярмин берай”, дейди. Қул эса олтиннинг ҳам баҳоси бор, агар менинг хизматим ўзингиз айтганингиздек, бебаҳо бўлса - бебаҳо неъмат беринг, дейди. Шундай қилиб, қул беҳисоб бойликка - олтинга эга бўлишдан кўра, озодликни устун қўяди ва буни шоир мумтоз адабиёт анъаналаридан ижодий фойдаланган ҳолда маҳорат билан тасвирлаб беради:

Қул деди: - Бир неъмат бордир - бебаҳо,
Унга садқа бўлсин молу мулк, дунё.
Фалаклар бекордир унинг қошида,
Малаклар бекордир унинг қошида.

Унга нисбат берса - қафасдир жаннат,
У шундоқ тансиқ ҳис, тенги йўқ неъмат.
- Унинг номи не деб, қистарди Хожа,
Сирни билмоқликни истарди Хожа.
Қул деди: - Бу неъмат жондан-да тотлик,
Номи Озодликдир, номи Озодлик!

Шоирларимиз мустақилликнинг халққа берган имконият ва имтиёзларини тасвирлаб, уни дил-дилдан улуғлар эканлар, мустақиллик йўлининг ўзига хос қийинчиликларини ҳам яширмасдан очиқ акс эттирдилар. Мустақиллик ишига, мамлакат ривожига тўсқинлик қилаётган нопоклик, манманлик, ношукрлик, мансабпарастлик, иш қилиш ўрнига гап сотишлик, маҳаллийчилик сингари баъзи ярамас иллатларни фош этдилар. Шоир Муҳаммад Юсуф мумтоз шеърятимизнинг таниқли вакили Турди-Фароғий анъаналарини янги даврда ривожлантириб,

Қўйгил Қўқонингни, қўйгил Сурхонинг,
Бир тупроқ-ку ахир, ота маконинг....
Азиз ватандошлар, менга ишонинг
Ўзбекни қуритар маҳаллийчилик, — деб бонг урди.

Шоира Гулчеҳра Жўраева эса мустақил мамлакатимизнинг гуллаб яшнашини таъминлашда халқимизнинг бир мақсад сари бирлашиб ҳаракат қилиши буюк аҳамиятга эга эканини назарга олиб, “бирлашган ўзар” деган халқ ҳикмати мазмунини шеър мағзига сингдириб юборди:

Илҳом бирлаш, имкон бирлаш,
инсон бирлаш,
Мақсад бирлаш, матлаб бирлаш,
виждон бирлаш,
Буюк давлат йўли бирдир -
иймон бирлаш,
Қувват бирлаш, қудрат бирлаш,
Турон бирлаш!

Мустақиллик даврида вужудга келган ижтимоий лирика намуналари орасида 16 феврал (1999 й.) воқеалари муносабати билан ёзилган шеърлар ажралиб туради. Ҳа, рост, юртимизда мустақиллигимизнинг қадрига етмай, унинг буюк аҳамиятини англамай ёки англашни истамай сароб кўчасида дайдиб юрган айрим нонкўр шахслар, эътиқоди сохта мансабпарастлар ҳам йўқ эмас. 16 феврал воқеалари буни очиқ кўрсатди. Ўша куни Тошкентда бир

ҳовуч хоинлар томонидан тарихда мисли кўрилмаган мудҳиш ёвузлик содир этилди: Ўзбекистон мустақиллигини йўқ қилишга ва юртбошимизни ўлдиришга қаратилган муваффақиятсиз уриниш бўлиб ўтди. Халқимиз эса бу ёвуз суиқасдни очиқ қоралаб, истиқлол йўлини, Президентимиз сиёсатини маҳкам туриб ҳимоя қилди. Ҳақ йўлидан тойиб, нопокликка қўл урган ғаразгўй фитначиларни лаънат тошлари билан савалади.

Ёзувчиларимиз 16 феврал воқеаларига муносабат билдириб ёзган асарларида бу ёвузликни мустақилликка хуруж, халқимизга суиқасд эканини фош этиб, бизнинг ишимиз ҳақ, истиқлол йўли адолатли, Президент сиёсати тўғри сиёсат эканини бадиий сўз воситасида юракдан исҳор этдилар. Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ш.Рахмон, Ҳ.Фуллом, Н.Нарзуллаев, Азим Суюн, Ҳабиб Саъдулла, Рауф Парфи, Йўлдош Сулаймон, Саъдулла Ҳаким, Анвар Обиджон, Ойдин Ҳожиёва, Гулчеҳра Нуруллаева, Гулчеҳра Жўраева, Мирпўлат Мирзо, Тўра Сулаймон каби шоирлар томонидан ҳозиржавоблик билан ёзилган шеърларда Ўзбекистон мустақиллигига, йўлбошчимиз жонига қилинган суиқасд халқ бахтига қилинган суиқасд экани очиб ташланди. Террорчи-жиноятчилар аёвсиз жазога лойиқ эканига шоирона мисраларда кафолат берилди. Нормурод Нарзуллаев 19 феврал куни ҳозиржавоблик билан ёзган “Халқим, сен билан қалбим” номли шеърида:

Ёвуз хабар тил - тил этди бағримни,
Қандай ахир исҳор айлай қаҳримни,
Қабиҳ каслар буқолмагай қаддимни,
Эй, она халқим, сен билан қалбим....

Яхшидан ном, боғбондан боғ қолажак,
Ёмон одам ҳақ жазосин олажак,
Бизникидир ёруғ кунлар - Келажак,
Эй, она халқим, сен билан қалбим! — деб куйлади.

Мустақиллик даврида инсон қадри - қиммати ва унинг бунёдкорлик меҳнати, ақл-иродаси, олийжаноб инсоний туйғулари ҳақида ҳам анчагина шеърӣ асарлар ёзилди. Ҳ.Фуллом, Мирмуҳсин, Р.Бобожон, Назармат, Ж.Жабборов, Э.Охунова, Ҳ.Шарипов, Д.Файзий сингари кўпни кўрган, тажрибали шоирларимиз бу мавзуларни ёритиш орқали мустақиллигимизни дил-дилдан қўллаб қувватладилар. Мустақиллик даврига келиб қайта тикланган ва тегишли тарзда ўз қадр-қимматини топа бошлаган миллий урф-одатларимизни, миллий қадриятларимизни ва ажойиб миллий анъаналаримизни ихлос билан тасвирлаб, тарғиб қилдилар. Таниқли

шоир Ҳамид Фулом “Кўнгил гулзорида чечаклар ўнар...” туркум шеърларида янги замон руҳини, эзгу ғояларни самимият билан куйлади:

Бир куч бор, ягона куч - дунёга метин устун,
Шу куч ҳақида куйла, менинг оқсақол дўстим.
Шундай куйлаки, дунё уйғонсин, ёришсин кун,
Биз ҳам бир коса шароф ичайлик шу бахт учун;
Бу куч, бу бахт дўстликдир. Нурли висол баҳона,
Мангу қардошлик учун сипқирайлик шоҳона.

(“Қутлов”)

Шоирларимиз бу даврда ёзган шеърларида халқимизга хос бағри кенгликни, келажакка ишончни, ҳамжиҳатлик, сабр-тоқат, меҳнатсеварлик, дўстлик, мулоҳазакорлик, донишмандлик, илмга ўчлик, мардлик, тўғрилик ва ахлоқий поклик сингари миллий характер белгиларини мафтун бўлиб акс эттирдилар. Бу А.Орипов, Э.Воҳидов, Азим Суюн, О.Ҳожиева, Усмон Азим, О.Матжон, Муҳаммад Юсуф, Н.Нарзуллаев, Ўткир Раҳмат, Ш.Раҳмон, Х.Даврон, Р.Парфи, Ж.Камол, М.Мирзаев, М.Аъзам, Г.Нуруллаева, Г.Жўраева, Ш.Салимова, Х.Бобомуродова, З.Мўминова, Ю.Жумаев, Ҳ.Саъдулла, Ш.Қурбон ва бошқа шоирларнинг 90-чи йиллардаги ижодида айниқса очиқ кўринади. Бу шоирларнинг мустақиллик даврида яратилган сара асарларида инсон ўз ҳаётини халқ, мамлакат ҳаётидан четда тасаввур қилмаслиги, инсон - инсонга қўлидан келганича, беминнат яхшилик қилиши, халқнинг шодлигига ҳам, ғаму ташвишига ҳам бирдек шерик бўлиши лозимлиги, бошқача қилиб айтганда, элим деб, юртим деб куйиб-ёниб яшаш, тўйда ҳам, азада ҳам кўпчилик билан бирга бўлиш ғояси ранг-баранг шаклларда ифодаланди.

Масалан, истеъдодли шоир Рауф Парфи шеърлятида истиқлол масалалари ва у билан узвий боғлиқ бўлган эрк, озодлик, инсон қадр-қиммати, поклик-ҳалоллик сингари муҳим мавзулар тасвири асосий ўринни эгаллайди. Шоир бу мавзуларни ўзига хос тарзда ёритиб, она Ватан мустақиллигини ҳар нарсадан устун қуювчи, Ватан ва халқ манфаати йўлида жон фидо қилишга, беминнат курашишга тайёр турган чин инсонларнинг қалб туғёнларини умумлаштириб акс эттиради. Шоир шеърлятининг бундай хусусиятлари унинг “Она Туркистон” (1992), “Туркистон руҳи” (1993), “Сайланма” (1993) каби тўпламларида очиқ кўринади.

Яна бир истеъдодли шоиримиз Усмон Азим шеърлятида ҳам она Ватан образини ва Ўзбекистон мустақиллигини ранг-баранг шаклларда ихлос билан куйлаш хусусияти кўзга яққол ташланади.

Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азимнинг “Инсонни тушуниш”, “Ҳолат”, “Оқибат”, хусусан, “Кўзгу”, “Сурат парчалари”, “Дарс” тўпламларидаги янги шеърларда инсон ва мамлакат ҳаётига доир ранг-баранг туйғулар туғиёни ва ҳаётбахш гоёлар зўр ҳаяжон билан тасвириланган берилган. Шунинг учун ҳам шоир:

Уйноқ - уйноқ, оғир - оғир оқмоқда умрим,
Гоҳ кўз юмиб, гоҳ уфққа ботмоқда умрим.
Бор жонини садқа айлаб шеърга, қўшиққа,
Сиз йўқотган сурурларни топмоқда умрим, —

деб ёзишга ҳақлидир.

Мустақиллик даврида шеърятимизда инсон меҳнатини эъзозлаш, турмуш маданиятини кўтариш, табиатни асраш, табиат бойликларидан тежаб-тергаб фойдаланиш, Орол денгизини ҳалокатдан сақлаб қолиш мавзуларида ҳам кўплаб ўткир шеърлар ёзилди. Шунингдек, ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши ва бунинг буюк аҳамияти ҳақида ҳам хилма-хил шеърлар яратилди. Бу туркум шеърларга хос асосий хусусият шундаки, уларда (хусусан, А.Орипов, Э.Воҳидов, Азим Суюн, Ҳалима Худойбердиева, Тоҳир Қаҳҳор, Абдулла Шер асарларида, ўзбек тилининг бойликлари ва ўзига хос нозик хислатлари ихлос ва муҳаббат билан ёритилган. Тоҳир Қаҳҳор:

Тилимиз бир қуёшки, у куну тун сочар нур,
У бир гулзорки, сўнмас, рангидан яшнар умр,
У бир ерки, ўлсак ҳам, унда яшай олурмиз —

деб ёзган эди.

Мустақиллик даврида шеърятимизда озодлик ва фуқоралик бурчи, виждон ва садоқат, ҳақиқий инсонийлик ва дўстлик, ҳалол ишлаб ҳалол яшаш, ахлоқ-одоб, севги-муҳаббат, оила ва никоҳ сингари мангу долзарб мавзуларда ҳам қатор ёрқин асарлар яратилди. Бу ижодий ишда Ойдин Ҳожиёва, Ҳалима Худойбердиева, Эътибор Охунова, Турсуной Содиқова, Гулчеҳра Нуруллаева, Гулчеҳра Жўраева, Зебо Мирзаева, Зулфия Мўминова, Шарифа Салимова, Хосият Бобомуродова сингари аёл ёзувчиларимиз ҳам фаоллик кўрсатадилар. Улар хусусан оналар ва меҳнаткаш хотин-қизлар фаолияти ҳақида жонкуярлик билан ёзган шеърларида ҳаётдаги ижобий томонларни ҳам, машаққатли ва нохуш жиҳатларни ҳам рўй-рост акс этдирдилар.

Бу шоиралар ижодида хотин-қизлар ҳаёти, руҳияти, улар онгидаги ўсиш-ўзгаришлар тасвири марказий ўринда туради. Бу табиий ва

қонуний ҳол. Чунки хотин-қизлар қалбининг нозик томонларини, аёллар онги ва руҳиятида мустақиллик туфайли содир бўлган ўсиш-ўзгариш ва янгиликларни бошқалардан кўра улар (шоиралар)нинг ўзлари кўпроқ ва чуқурроқ илғаб оладилар. Демак, шоиралар ижодида хотин-қизлар ҳаёти, аёллар образининг салмоқли ўрин эгаллаши асослидир.

Шуниси муҳимки, шоираларимиз мавзуни ёритишда миллий хусусият, миллий характер белгиларидан ўринли фойдаландилар. Хосият бир шеърида Ўзбекистон мустақиллигини улуғлар экан,

Ота юрт, она халқ эркинг ўзингда,
Белбоғинг белинга, буркинг ўзингда,
Аёлинг бўшамас бешик бошидан,
Эрларинг гурурли, кўркинг ўзингда, —

деб ёзса, бошқа бир шеърида аёлларимиз феъл-атворидаги ажойиб хислатларни умумлаштириб, жонли поэтик образ яратади:

Эр — пир, деб қўл узатган ҳам шул,
Айбинг ёпган, тузатган ҳам шул.
Ғолиб йўлга кузатган ҳам шул,
Аёлингни асрагил элим!

Шоираларимиз мустақиллик саодати, фуқаролик бурчи, она юртга меҳр-садоқат, Ўзбекистоннинг порлоқ келажагига комил ишонч туйғуларини маънавиятимиз, миллий қадриятларимиз, дину иймонимиз, ўзбекона урф-одатларимиз билан узвий боғлиқ ҳолда куйлайдилар. Миллий тароват билан безанган бу хил асарлар Ҳалима Худойбердиева, Ойдин Ҳожиева, Шарифа Салимова, Зулфия Мўминова, Гулчеҳралар бисотида кўп. Шоира Ҳалима Худойбердиева одатда ҳаёт ҳақиқатини, туйғулар тугёнини миллий тароват аснасида (фонида) очиб беради. Унинг “Ватан”, “Булар Ватан қоравуллари”, “Худа деган мамлакатни” каби шеърларида лирик қаҳрамоннинг руҳий олами, унинг она Ватанга, меҳнаткаш халқимизга меҳр-муҳаббати яққол намоён бўлади.

Мустақиллик даври ўзбек шеъриятида жанр, тил ва услуб жиҳатидан ҳам бир қатор янгиликлар содир бўлди. Шеърият тили дабдабали “қизил” сўзлардан, кўпчиликка тушунилиши қийин бўлган чет эл терминларидан қутила бориб, халқ жонли тилига янада яқинлашди. Бу А.Орипов, Э.Воҳидов, Азим Суюн, Муҳаммад Юсуф, Омон Матжон, Ойдин Ҳожиева, Ҳалима Худойбердиева ва бошқа шоирларимиз асарларида очиқ кўринади. Ширин забон шоира Ойдин Ҳожиева шеърияти бу жиҳатдан ҳам кўпчиликка манзур:

Юзинг қизил бўлди салтанат ичра,
Довруфинг шоён юз мамлакат ичра,
Сен уйқунг бузилмай, тинч тушлар кўрдинг,
Бир ўглинг бедорхоб азият ичра.

Қарчиғай қуш каби сезгир сиёғи,
Доим узангида унинг оёғи.
Улуғ минбарларда шонингдан сўйлаб,
Етти иқлим ичра ёқди чироғинг!

Зулмат девларини енгган темир тан
Фидойи мардингни асрагил, Ватан!
Озодлик ва ҳурлик юлдузин асли
Сен унинг исмида топгансан, зотан!

(“Озодлик юлдузи”).

Бу даврда шеърятимизнинг муҳим соҳаси бўлган қўшиқ жанрида ҳам жиддий ўсиш-ўзгаришлар юз берди. Ўзбек қўшиқчилиги хазинаси мазмуни ҳам, шакли ҳам янги замон руҳига мос бўлган “Юрт ишқида ёнаман”, “Ўзингдан қўймасин халқим”, “Ватан азиз”, “Ўзбек аёли”, “Темурзода”, “Ифтихор”, “Соғиниб уйғонар тонглаб”, “Эл омон бўлсин” сингари гўзал ва дилбар қўшиқлар билан бойиди. Бу янги қўшиқларга хос асосий хусусият шундаки, уларда хаёлий - романтик кечинмалар эмас, балки она Ватан, мустақиллик, тараққиёт ва тараққиётнинг асосий омиллари, халқимиз онги ва дунёқарашидаги буюк ўсиш-ўзгаришлар тараннум этилди.

А.Орипов, Э.Воҳидов, Н.Нарзуллаев, М.Юсуф, У.Азим, Ҳ.Худойбердиева каби истеъдод соҳиблари ўз қўшиқларида она Ватанни, она Ватан туйғусининг қанчалик муқаддас, қанчалик бебаҳо эканини, бу туйғуни бошқа ҳеч қандай туйғуга тенглаштириб ёки алмаштириб бўлмаслигини дил - дилдан куйладилар. Шоирларимиз “Ватанни севиш иймондандир” ҳикматига амал қилиб, Ватанни ғаразгўйлик билан, бирор шахсий манфаат умидида “севиш”га қарши чиқдилар. Ватан онадир, Ватанни онани севгандай севиш ва ардоқлаш ҳам фарз, ҳам қарз деган ғояни ўз қўшиқларининг умумий руҳига сингдириб юбордилар.

Дарҳақиқат, А.Орипов “жамиятнинг мустақамлиги учун ўзини бахшида этмай туриб, ундан нимадир таъма қилиш онага, овқат берсанг, кийинтирсанг сени “она” дейман, бўлмаса йўқ, дейиш билан баробар. Биз аввало, миллатнинг фидойилари бўлишимиз керак”,¹ - деб ёзган эди. /¹Абдулла Орипов. *Биз уммон юзини кўрдик.* “Халқ сўзи”

газетаси, 1999 й. 22-июл.] Шоир кўшиқларида, хусусан “Мен нечун севаман Ўзбекистонни” асарида ана шу поэтик фикр ўз ифодасини топган. Унда жонажон Ўзбекистон образи, шунингдек, лирик қаҳрамоннинг она Ватан – Ўзбекистонга бўлган чексиз муҳаббати ва бунинг асосий сабаби самимият билан очиб берилган. Шу билан бирга, сохта ватанпарварлар қораланган:

Мен нечун севаман Ўзбекистонни
Тупроғин кўзимга айлаб тўтиё.
Нечун Ватан дея еру осмонни,
Муқаддас атайман, атайман танҳо.

Аслида, дунёда танҳо нима бор,
Пахта ўсмайдими ўзга элда ё?
Ёки қуёшими севгимга сабаб?
Ахир қуёшли-ку бутун Осиё.

Мен нечун севаман Ўзбекистонни?
Боғларин жаннат деб кўз-кўз этаман,
Нечун ардоқларкан тупроғини мен
Ўпаман: “Тупроғинг бебаҳо, Ватан”.

Аслида тупроқни одил табиат
Тақсим айлаган-ку ер юзига тенг.
Нечун бу тупроқ деб йиғлади Фурқат,
О, Қашқар тупроғи, қашшоққидинг сен?

Хўш, нечун севаман Ўзбекистонни,
Сабабини айтгин десалар менга,
Шоирона, гўзал сўзлардан олдин
Мен таъзим қиламан она халқимга.

Халқим, тарих ҳукми сени агарда
Мангу музликларга элтган бўлсайди,
Қорликларни макон этган бўлсайдинг,
Меҳрим бермасмидим ўша музларга?

Ватанлар, Ватанлар, майли, гулласин.
Боғ унсин мангулик музда ҳам, аммо
Юртим, сени фақат бойликларинг - чун
Севган фарзанд бўлса, кечирма асло!

Кўринадики, бу кўшиқда Ўзбекистон юртига меҳр-муҳаббат туйғуси шу қуёшли ўлканинг эгаси бўлган ўзбек халқига меҳр-муҳаббат туйғуси билан бирлашган ва ўзаро узвий боғланган ҳолда

намоён бўлади. Шоир Ўзбекистон, хусусан унинг бойликлари ва беқиёс гўзалликлари ҳақида поэтик мулоҳаза юритар экан, доимо заҳматкаш халқимизни улуғлаб, унга таъзим бажо келтиради. Халқимизни ҳар нарсага моҳир, ҳар нарсага қодир бун-ёдкор куч сифатида мадҳ этади. Буни Абдулла Ориповнинг айниқса, мустақиллик давридаги ижоди тўлиқ тасдиқлайди.

Мустақиллик даврида ўзбек шеърлятида севги-муҳаббат, ахлоқ-одоб ва диний мавзуларда ҳам замонавий кўшиқлар яратилди. Уларда истиқлол шарофати билан юзи ёруғ, имони бут, қадди баланд бўлган меҳнат аҳлининг кундалик амалий фаолияти, қувончу ташвишлари, руҳияти, орзу истаклари ўз ифодасини топди. Ана шунга кўра янги кўшиқ-шеърларимизни ўқиб (тинглаб) халқимизнинг кайфиятини, ҳаётдаги ўсиш-ўзгаришларга ва умуман мустақиллигимизга муносабатини яққол сезиш — билиш мумкин. Нормурод Нарзуллаевнинг республика танловида (1999 й) биринчи ўринни олган “Соғиниб уйғонар тонлар” кўшиғи ёки Муҳаммад Юсуфнинг миллий тароват билан безанган замонавий кўшиқлари бунга яхши мисол бўлади.

Ҳа, тўғри. Кўшиқчилик соҳасида ютуқлар билан бирга, айрим нуқсонлар ҳам учрайди. Энг жиддий нуқсон шундаки, ҳаётни саёз, юзаки-енгил елпи акс эттирувчи кўшиқлар ҳали ҳам барҳам егани йўқ. Шу сабабли ижодкорларимиз ҳам, ижрочиларимиз ҳам энг аввало кўшиқ матнига, унинг шаклан ва мазмунан мукамал, гўзал бўлишига эътиборни янада кучайтиришлари керак.

Мустақиллик даврида хилма хил шеърлар, кўшиқлар билан бирга, лиро-эпик асарлар (баллада, достон ва ҳатто шеърлий романлар) ҳам ёзилди. Лирика сингари лиро-эпик шеърлят ҳам янги замон руҳини тўғри акс эттирди. Достончиликда ҳаққонийлик, ошкоралик, авваллари айтиш мумкин бўлмаган гапларни дангал ёзиш, ҳаётий муаммоларни кўтариш, одамлар онгига бор ҳақиқатни чуқур сингдириш одати кучайди.

Азим Суюннинг “Ўзбекистон”, Хуршид Давроннинг “Ватан ҳақида етти ривоят”, Султон Акбарийнинг “Қатағон”, Омон Матжоннинг “Нега мен?”, Икром Отамуроднинг “Узоқлашаётган оғриқ”, Ҳабиб Саъдулланинг “Жароҳат”, Жонибек Субҳоннинг “Безовта руҳ”, Абдумажид Азимнинг “Сарбон” каби достонларида яқин ўтмиш воқеалари, шахсга сифиниш даври фожиалари тасвирланган, шунингдек, Ватан хоинларининг Ўзбекистон мустақиллигига қарши қилган ёвуз тажаввузлари фош этилган.

Султон Акбарийнинг “Қатағон” достонида совет давридаги қатағон

фожиаси халқона содда ва теран мисраларда очиб ташланган:

Етти кеча тергов, сиқув сурунка,
Наркомнинг эғнида қонли тиринка.
Ки фаров юргизиб тирноқ шиларлар,
Ўликни турғизиб қистоқ қиларлар,
Шу қадар фаранг бўб кетганми жазо!
Шу қадар қийинми шўрода қазо!
Чалажон чўзилса, сувга пишарлар,
Кўй ютган аждоҳа янглиғ шишарлар.
Ахир, у чибин-ку, эмас каркидон,
Отиб юборсайди тезроқ аркидан.

Султон Акбарий дostonда ҳаёт ҳақиқатини, хусусан, 1937 йилги қатағон воқеаларини тасвирлашда халқ оғзаки ижодига хос услубдан ва жонли халқ тили бойликларидан моҳирона фойдаланган. Натижада “Қатағон” дostonи ғоят таъсирли ва халқчил бўлиб чиққан.

Мустақиллик даври дostonчилигида Ҳабиб Саъдулланинг ҳозиржавоблик билан ёзилган “Жароҳат” асарининг ўз ўрни ва аҳамияти бор.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмад бу асар ҳақида “Шоир Ҳабиб Саъдулланинг дард билан ёзилган дostonини 16 февралда Тошкентда юз берган ёвузликка унинг лаънат ва нафрати деб билдим... Ҳабибнинг газаб ва алам билан битган ушбу дostonи ўқувчини лоқайд қолдирмаслигига ишонаман. Дostonдаги чақнаб турган сатрлар менинг, сизнинг, барчамизнинг қонимизни қайнатиб турган алам, буғзимиздан отилиб чиқаётган бир оловли вулқандир” — деб ҳақ гапни ёзган эди (“Ўз.А.С.”.1999 йил, 2 апрел).

Дostonнинг мундаражаси бой ва сержило. “Бағишлов” ва “Хотима” дан ташқари асар “Тошкент”, “Суиқасд”, “Дарбадарлар”, “Аждодлар ҳукми”, “Учрашув”, “Йўлбошчи”, “Ўзбекистон” номли етти лавҳадан иборат. Лавҳалардан ҳар бири ўзича мустақил ва тугал. Шу билан бирга, улар ички мантиқ ва услуб жиҳатидан бир бири билан ўзаро мустаҳкам боғлиқ. Дарҳақиқат, “Жароҳат” дostonининг ўзига хос асосий хусусиятларидан бири шундаки, унда бошдан-оёқ давом этувчи яхлит воқеа ва тугал сюжет йўқ. Лекин дostonда айрим-айрим лавҳалар тасвирига сингдирилган яхлит ғоя, яхлит фикр, ягона услуб — ички мантиқий боғланиш мавжуд. Ана шу боғланиш “Жароҳат”ни бир бутун асар — ўткир дoston ҳолига келтирган.

Дoston дабдабали ва жимжимали, ялтироқ мисралардан эмас, балки юракдан отилиб чиққан ёлқинли ва қуйма мисралардан ташкил

топган. “Бағишлов” қисмидаги мисраларданоқ бу фазилатни очик кўриш мумкин:

Ватан, сенга отилган ўқ
Менинг кўксим тешиб ўтгай,
Сенинг жисмингдаги оғриқ
Менинг жонимни оғритгай.
Агар ёш оқса чашмингдан
Оқур икки кўзимдан қон.
Оҳ урсанг гар менинг
Оҳим шарори дунёни тутгай.
Боқиб кўрку жамолинга
Яширмас завқини олам,
Қай ул шайтонки вос-восда
Гўзал бағринга ўқ отгай?
Шу ўқдан неча кундирким
Қароримни йўқатмишман,
Сенинг заҳминг битар аммо,
Менинг заҳмим қачон битгай?!
Сенга қасд айлаган дажжол
Менинг халқимга қасд этмиш,
Бутун халққа ганим кори
Лаиндан ҳам ўтиб кетгай,
Лаинлардан ўзинг асра,
Худойим, юрту халқимни,
Дилим оғриқлари чак-чак
Тўкилмиш дардли достонга,
Дегайман, қалби кўрларни
Ватан, нону тузинг тутгай.

Шундай қилиб, ўзбек шеърини мустақиллик даврида покланиш, янгиланиш, бор ҳақиқатни чўчимасдан баралло акс эттириш йўлидан бориб, ўз мавзу доирасини замонавий долзарб мавзулар ҳисобига кенгайтираборди. Шунингдек, ўз ғоявий мундарижасини янги-янги поэтик мазмун ва ҳикматли фикрлар билан бойитди. Натижада ҳаётийлик ва замонавийлик устун хусусият сифатида тобора барқарор бўлди.

Тўғри, бу даврда ўтмиш мавзулари ҳам эътибордан четга қолмади. Шоирлармиз энди мавзуни истиқлол мафкураси талаблари асосида ёритишга, халқимизнинг узоқ ва яқин ўтмиш ҳаётини янгича талқин ва тасвир этишга ҳаракат қилдилар. Натижада бу соҳада ҳам бир қанча янгиликлар юзага келди. Ана шуларни назарга олиб, таниқли

адабиётшунос, профессор Умарали Норматов ҳақли равишда кўйидагиларни ёзган эди: “Истиқлол йиллари адабий ҳаётда, тафаккурда юз берган, бераётган туб бурилиш ва янгиланишларга бугун ҳамма кўникиб бормоқда, уларга табиий, қонуний бир ҳол деб қарамоқда. Ҳозир узоқ йиллар таъқибда бўлган диний мавзуда асарлар ёзиш, асарлардаги диний талқинлар ҳеч кимни ажаблантирмайди; яқин- яқинларда “ўта реакцион” саналган мутасаввуф шоирлар, “миллатчи”, “жадид” адиблар ҳақида деярли ҳар куни радио, телевидение ва матбуотда илиқ гаплар эшитамиз, ўқиймиз; уларнинг кўплари ҳатто мактаб адабиёт дастури, дарсликларидан ҳам ўрин олди. Матбуот саҳифаларида ўн йил бурун бизда тасаввур этиш мумкин бўлмаган мавзуларда адабий баҳслар кетаяпти, “реакцион буржуа адабий оқимлари”... хусусида мазмундор мақолалар эълон этилмоқда”¹. [Умарали Норматов. Тафаккурнинг тозарииши. Ўзбекистон Адабиёти ва санъати газетаси, 1996 й, 30 август.]

Бу даврда ўзбек адабиётида ўтмиш мавзуларини тасвирлашда эришилган энг катта ютуқ ва янгилик шу бўлдики, адабиётимиз, жумладан шеъримиз мамлакат тарихини ва халқнинг ўтмиш ҳаётини бир томонлама, нуқул қора бўёқларда акс этириш балосидан тамоман қутилди. Мамлакат тарихи, аждодларимиз ҳаёти бутун борлиғи билан (амалда қандай бўлса шундайлигича) ҳаққоний ифодаланадиган, миллий қадриятлар ва миллий хусусиятлар улуғланадаган бўлди. Совет даврида бутунлай ман этилган, қатағон қилинган миллий ва диний мавзуларда ҳам хилма хил шеърлар, ҳатто йирик ҳажмли бадиий асарлар яратилди.

Абдулла Ориповнинг “Соҳибқирон”, Тўра Мирзо ва Асрор Самаднинг “Соҳибқирон Темур” шеърӣ драмалари, Маъруф Жалилнинг “Соҳибқирон” шеърӣ қиссаси, Барот Бойқобиловнинг “Ҳайратул Аҳрор”, Душан Файзийнинг “Имом ал-Бухорий” шеърӣ романлари шулар жумласидан бўлиб, уларда ўтмиш тарихий ҳақиқати кўп жиҳатдан тўғри кўрсатилган. Масалан, “Ҳайратул Аҳрор” асарида то 90-йилларгача нуқул қора бўёқларда, салбий шахс сифатида “тавсиф-таъриф” этилган, ҳатто буюк олим Мирзо Улуғбек фожиасининг сабабчиси, унинг Самарқанда қурилган машҳур расадхонасини буздирган, ундаги илмий кучларни қувғин қилган калтабин, жоҳил одам тарзида талқин этилган Хўжа Аҳрор Вали (1404-1490) образи янгича талқинда яратилган. Асарда шоир кўпгина тарихий-илмий ёдгорликларга ва ишончли ҳужжатларга таянган ҳолда Хўжа Аҳрорнинг тескаричи шахс эмас, аксинча халқимиз маънавий

ҳаётида муҳим рол уйнаган улуг мутафаккир, муршиди комил эканини образли равишда кўрсатиб берган. Бу хусусият, яъни, ҳаққонийлик Д.Файзийнинг “Имом ал-Бухорий” романига ҳам хос.

Маълумки, IX асрда яшаб, ҳадисшуносликда жаҳоний шуҳрат қозонган буюк ватандошимиз Имом ал-Бухорий ҳақида шу пайтгача мамлакатимизда кўзга кўринарли бирор йирик бадиий асар яратилмаган эди. Душан Файзий ушбу романни ёзиш билан бу бўшлиқни тўлдириш йўлида жиддий ютуққа эришди. Шоир асарнинг ғоявий мазмунини ва образлар қиёфасини очишда мумтоз шеърятимизда мавжуд бўлган анъаналардан, ҳар хил санъат ва тасвирий воситалардан ижодий фойдаланган. Роман марказида буюк тарихий шахс Имом ал-Бухорий образи туради. Асарда ал-Бухорий ҳаётига бевосита тегишли воқеалар кенг камраб олинган ва бу табаррук инсон ўзи ким бўлган, унинг буюклиги нимада зоҳир бўлади, деган сўроқларга образли равишда батафсил жавоб берилган.

Шоир Имом ал-Бухорийнинг ҳаёт йўлини, фаолиятини, унинг қувончу изтиробларини, ғаму аламларини тасвирлаб, мавзуга доир бор ҳақиқатни асар сюжетида сингдириб юборган. Шу жараёнда она Ватан қадри, инсон ҳурмати, мусулмончилик қоида-қонунлари, маърифат ва маънавият, юксак ахлоқ-одоб, ҳалоллик ва тўғрилиқ ҳақида ҳам поэтик фикр юритган ва уларни содда, тушунарли қилиб ифодалаган.

Романнинг қисқача сюжети қўйидагича:

Бухоролик ёш йигит Абу Абдуллоҳ 16 ёшида онаси ва акаси Аҳмад билан бирга Ҳаж сафарига отланади. Уч ой йўл юриб, Макка шаҳрига етиб боради. Муқаддас Каъбани зиёрат қилади.

Шундан сўнг у ўзини бутунлай мусулмончилик илмини ўрганишга бағишлайди. Шу мақсадда чет элда узоқ вақт қолиб кетади.

Арабистонда 37 йил яшайди; 6 мамлакатда, 14 шаҳарда истиқомат қилади. Кундалиқ тирикчилик йўлида ҳар хил ишларни бажаришга мажбур бўлади: чўпонлик қилади, далада бировларнинг ерида кетмон чопади, сарсон-саргардон бўлиб шаҳарма-шаҳар кезиб юради. Турли хил яхши-ёмон одамларга дуч келади. Бегона кишилардан кўп яхшилик кўради. Яхшиликка яхшилик билан жавоб беришга интилади. Чўлда кекса бир туякашни даволаб дуо (савоб) олади. Басрада мамлакат подшоҳининг бедаъво дардга йўлиққан севимли хотинини дарддан халос этади. Бундан қувонган подшоҳ шифокорга катта бойлик ва юқори мансаб бермоқчи бўлади. Бироқ, Абу Абдуллоҳ подшоҳ инъомларини рад этади. У хизмат ҳақи эвазига фақат битта китоб (Ойша биби ҳадислари китобини) олиш билангина кифояланади.

Абу Абдуллоҳ чет элда, турли моддий ва маънавий қийинчиликларга қарамай, кўп ўқийди, кўп мутолаа қилади, кўп изланади. Натижада муродига етади. Ўз даврининг улуғ қомусий олими даражасига кўтарилади; айниқса ҳикматлар хазинаси бўлган ҳадис илмида жаҳоний шуҳрат қозонади. Абу Абдуллоҳ 40 тача китоб, жумладан тўртта китобдан иборат ҳадислар тўпламини яратади. “Имом ал-Бухорий” деган энг ҳурматли номга (юксак фахрий унвонга) сазовор бўлади. Шоир ўзининг бу улуғ инсон ҳақидаги дил сўзларини қўйидагича хулосалайди:

Ҳеч ким билолмаган сирни билди у,
Ҳеч ким қилолмаган ишни қилди у,
Бор ҳикматни йиғиб халққа тутқазди,
Ададсиз мевали дарахт ўтказди.

Романда Имом ал-Бухорий ҳаётини тасвирлаш жараёнида ўша давр халқ ва мамлакат ҳаётига доир бош-қа айрим масалалар ҳам акс эттирилган.

Ҳаёт ва инсон, Ватан ва юрт соғинчи, инсоф ва адолат, илм-фан, она ва бола муносабати, севги-муҳаббат ва турли тақдирлар қисмати тасвири бунинг далилидир.

Асарда ўтмиш ҳаёт воқеаларини тасвирлаш, хусусан, Имом ал-Бухорий образини яратиш асосида ҳозирги замон учун ҳам зарур бўлган ғоялар олға сурилган (Асарнинг замонавийлиги ҳам аввало ана шунда).

Бу хусусият романнинг Ватанни севиш, иймонли-виждонли бўлиш, меҳнат ва меҳнат аҳлига муҳаббат, ота-онага ҳурмат, севгига содиқлик ҳақида, шунингдек, илмнинг халқ, жамият ҳаётидаги роли, ҳадис илмининг буюк маънавий-маърифий аҳамияти, мусулмончиликнинг маъноси ва асл моҳияти ҳақида баҳс этувчи саҳифаларида айниқса очиқ кўринади.

Романда тасвирланишича, Имом ал-Бухорий чет элларда жами 42 йил яшайди. У қаерда бўлмасин доимо ўз Ватанини ўйлайди. Она шаҳри Бухорони соғинади. У “Бухоро меҳридир тортар дилимни, мен ҳаддан соғиндим она элимни”, дейди. Ана шу соғинч туйғуси бу табаррук инсонни мудом Бухорога қайтишга ундаб турадики, ёзувчи ана шу ҳолатни ишонарли тарзда кўрсатаолган.

Абу Абдуллоҳ 58 ёшида ўз Ватанига қайтиб келади. Халқ улуғ алломани зўр тантана ва катта ҳурмат билан кутиб олади:

Янгради карнаю, сурнай садоси,
Чор атрофни чулғаб акси-нидоси.

Имом Бухорийни кутар Бухоро,
Унинг пешонасин ўпар Бухоро.

Имом ал-Бухорийнинг Ватанига қайтиб келиши унинг ўзи учун ҳам, эл-юрт учун ҳам катта байрамга, халқ сайлига айланиб кетади.

Бироқ, бу шодиёна нодон жоҳилларга ва ғаразгўй шахсларга ёқмайди. Калондимоғ Амир буюк алломага саройга бориб амирзодаларни ўқит, уларга сабоқ бер, деб дағдаға қилади. Имом ал-Бухорий эса илм шогирдни эмас, аксинча, шогирд илмни излаши лозим деган адолатли тамойилга амал қилиб, саройга бормайди. Амирзодалар кўп қатори даргоҳимга келса таълим бераман, дарс ўтаман, дея ҳукмдорга эътироз билдиради. У мамлакат ҳукмдорига қараб дейди:

Илм инсонни ҳеч излаб келмаган,
Тарих бунақасин асло билмаган,
Кимгаки керакдир илмдан сабоқ,
Лозимдир илмнинг ортидан бормоқ...
Илмни хор этган - хор бўлур охир,
Ундай юрт илмга зор бўлур охир.

Романда Имом ал-Бухорий образини яратиш билан шоир ҳақиқий инсон қандай бўлиши керак, инсоф ва адолат нима, амалдорнинг масъулияти ва одиллиги нимадан иборат, бойликка ҳирс қўйишнинг фожиаси нимада деган саволларга ҳам бадиий сўз воситасида аниқ жавоблар берган. Асарда ҳалоллик ва тўғрилиқ, инсонпарварлик ва дўстлик, камтарлик ва адолатпарварлик, эзгулик ва поклик улуғланиб, ёмонлик, хиёнат, фитна-фасод, урушқоқлик ва манманлик қораланган:

Бир-бирга иноқлик иймондан эрур,
Ҳасаддан йироқлик - иймондан эрур...
Орага ёмонлик тушмасин асло,
Не танг, ёмонликдан зерикди дунё.

Романда Имом ал-Бухорий образи билан бирга, Мусо ат-Термизий, Шайх Доҳилий, устоз Ханбал, Бағдод халифаси Маъмун, Бухоро амири Аҳмад Зухалий, Аҳмад Яҳё ал-Зухрий каби тарихий шахс тимсоллари ҳам яратилган. Шоир бу образларни тасвирлашда тарихий ҳақиқатни сақлашга интилган. Шоир образ ва сюжет яратишда тарихий далилларга асосланиш ва уларга суяниш билан бирга, сўз санъатининг ўзига хос турли хусусият ва имкониятларидан (хусусан, бадиий тўқима имкониятларидан) ўринли фойдаланган. Романда тарихий-воқеий шахс образлари билан бир қаторда, Фотима,

Зухра, Шаҳрибони, Нурпошшо, Шайх Мустафо, Усмон, Рустамбек, Ибн Муҳли, қоҳиралик китобдор сингари бадий тўқима образлар ҳам берилган.

Асарда Абу Абдуллоҳнинг севгилиси Фотима образи айниқса жонли ва таъсирли бўлиб чиққан. Бу образ мисолида Шарқ хотин-қизларининг аччиқ тақдири, азоб-уқубатларга тўла қисмати очиб берилган. Абу Абдуллоҳ билан Фотима ёшлигидан бир-бирига кўнгил кўяди, севишади. Абу Абдуллоҳ юқорида қайд этилганидек, 16 ёшида Ҳажга кетиб, узоқ йиллар бедарак бўлади. Фотима эса севган йигитини умр бўйи садоқат билан кутади. Беҳад азоб-уқубатларга, хору зорликларга чидади. Не-не ошиқларни рад этади ва дунёдан тоқ ўтади.

“Имом ал-Бухорий” – кўп тармоқли ва йирик сюжетли асар. Романда тасвирланган катта-кичик воқеалар, турли қисматлар бирлашиб тугал бир сюжетни вужудга келтирган. Бу сюжет табиий ва қизиқарли бўлиб, асар ғоявий мазмунини, бош қаҳрамон Имом ал-Бухорий характерини очишга хизмат қилган. Романнинг тили, умуман олганда, содда ва раван. Шоир аксарият ҳолларда фикрни аниқ ва образли қилиб ифодалайди.

Тўғри, “Имом ал-Бухорий” романида юқорида қайд этилгани сингари ижобий томонлар, фазилатлар билан бирга, ҳали меъёрига етмаган тасвирлар, етарли асосланмаган поэтик фикрлар, ноқерак (ортиқча) деталлар ва ялонғоч мисралар ҳам учрайди. Баъзи саҳифаларда миллий тароват етишмайди. Айрим лавҳалар ва баъзи монологлар ўша давр руҳи билан қондириб суғорилмаган.

Шундай қилиб, шеърятимиз мустақиллик йилларида янги замон талабларига мос равишда ўсаборди. У узоқ ва яқин ўтмиш мавзуларини, хусусан замонавий мавзуларни истиқлол мафкураси асосида янгича талқин ва тасвир этиш орқали Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашга, ёш авлодни эзгулик руҳида тарбиялашга фаол хизмат қилди. Бу ижодий ишда тажрибали, устоз шоирлар билан бирга, адабиётимизга 80- ва 90- йилларда кириб келган ёш шоирлар ҳам жонбозлик кўрсатдилар.

Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида ўзбек шоирларининг сафи Сирожиддин Сайид, Рустам Мусурмон, Нодир Жонузоқ, Абдумажид Азим, Зебо Мирзаева, Илҳом Ахрар, Исраил Субҳон, Нурулла Остон, Турсун Али, Барно Эшпўлатов каби янги-янги истеъдодлар ҳисобига кенгайди. Шунга боғлиқ ҳолда шеърятимиз хазинаси ёшликка хос эҳтирослар тасвирига сероб бўлган ранг-баранг асарлар билан бойиди.

Энг муҳими, тажрибали шоирларимиз сингари ёш ижодкорларимиз

ҳам истиқлол мафкурасининг туб ва асл моҳиятини чуқур англаган ҳолда Ўзбекистон мустақиллигини қадрлаш ва уни мустаҳкамлашга хизмат қилувчи янги-янги асарлар ёздилар ва ёзмоқдалар. Бироқ, бунда баъзан бадий маҳоратнинг етишмаслиги, оқибатда “ўрта миёна” шеърларнинг кўплиги сезилиб қолаётир. Шунинг учун ҳам шоирларимиз, хусусан, ёш ижодкорларимиз тил ва бадий маҳорат масалаларига янада кўпроқ эътибор беришлари лозим. Ҳаёт тақозаси ана шудир.

Бундан ташқари, шеърятимизда мустақиллик давридаги (90-йиллардаги) халқ ва мамлакат ҳаётини, ўзининг улуғ орзусига эришган халқнинг Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш соҳасидаги жонбозлигини, фидойилигини, хусусан, одамларимизнинг онгида, дунёқарашида мустақиллик туфайли содир бўлган буюк ўсиш-ўзгаришларни, янгиликларни (замонавий долзарб мавзуларни) бевосита акс эттирувчи йирик ва етук шеърӣ асарлар кам (Бу фикр наср ва драматургия соҳасига ҳам тегишлидир). Ана шу тақчилликка барҳам берилса нур устига аъло нур бўлади.

Бу ўринда Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг қуйидаги ҳақ сўзларини хулоса ўрнида эслатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

“Мен адабиётимизнинг, хусусан, шеърятимизнинг эртанги кунига ишонч билан қарайман ва инқироз ҳақидаги гапларни асоссиз деб ҳисоблайман. Чунки, биринчидан, халқимиз ижодни, адабиёт ва санъатни севадиган, шеърпараст халқ. Ҳеч қандай бозор иқтисоди унинг муҳаббатини сўндиролмайди. Халқимиз Ҳофизу Навоийлар, Бедилу Фузулийлар руҳида тарбия топган. Оққан дарё ўз изига оқади.

Шеърят бугун синов даврини бошдан кечиряпти деб ўйлайман. Ундан муваффақиятли ўтиш учун шоир катта санъаткор бўлиши, халқни ўртаб ётган, кўнгил тубига яширинган гапларни топиб айта олиши керак. Шундагина унинг ижоди адабий муҳитдан чиқиб умум халқ мулкига айланади.

Демоқчиманки, шеърятимиз остонасида турган ёшларга катта умид билан қарайман. Назаримда, бутун оламни ларзага соладиган, юракларни титратиб юборадиган истеъдодли ёш шоир ҳозир эшик тақиллатиб турибди. Истеъдод пайдо бўлганда олам бирдан ёришиб кетади. У жамият қонунларига бўйсинмайди. Лекин истеъдоднинг ноёблиги шундаки, у кам бўлади, ҳар кун пайдо бўлавермайди”.¹

[¹Эркин Воҳидов. Дунёга очиқ кўз билан қараш саодати, “Халқ сўзи” газетаси, 1999 й, 26 август.]

НАСР

Мустақиллик йилларида ўзбек насрида совет давридаги, хусусан шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларидаги халқ ва мамлакат ҳаётини танқидий нуқтаи назардан таҳлил этиб тасвирловчи публицистик мақолалар, ҳикоя ва очерклар, қисса ва романлар кўплаб яратилди. Янги замон руҳини ифодалашда О.Ёқубов, Ў.Ҳошимов, П.Қодиров, И.Раҳим, С.Азимов, Ҳ.Фуллом, Н.Жўраев, А.Иброҳимов, Наим Каримов, Иброҳим Гафуров, Аҳмадjon Мелибаев ва бошқа муаллифлар публицистика жанри имкониятларидан унумли фойдаланди. Натижада ўзбек публицистикаси қишлоқ аҳли, хусусан қишлоқ хотин-қизлари ҳаётини тубдан яхшилаш, уни ҳозирги кун талаблари даражасига кўтариш, ўлкамизни янада обод қилиш, мустақилликни мустаҳкамлаш ва уни кўз қорачиғидай сақлаш, табиатни севиш, асраш, табиат бойликларидан тежаб-тергаб фойдаланиш ҳақидаги ҳаётий асарлар билан бойиди.

Публицистларимиз ўз мақолаларида табиатнинг дахлсизлигини таъминлаш, унинг қадимий чиройини ўзига қайтариш, Орол денгизи фожиаси ва унинг асл сабаблари ҳақида куйинчоқлик билан фикр юритиб, табиатга зулм қилиш гуноҳи азим экани, келажак авлодлар кечирмайдиган катта айб экани ҳақида дангал ва таъсирли қилиб ёздилар. Пахта яккаҳоқимлигига қарши, пахтачиликда заҳарли дориларни кўп ишлатишга қарши, пахта харид нархини кўтариш тўғрисида қимматли фикрларни ўртага ташладилар.

Публицистларимиз табиат бойликларини исроф этишни, экологияни бузишни, адолатсизлик ва ноҳақликни, давлат ва халқни алдашга уринишни жамиятимиз соғлом танасидаги жароҳат деб атайдилар. Бундай иллатларга қарши узлуксиз курашиш, оддий инсон қадр-қимматини баланд кўтариш ҳақида бонг урадилар.

Бу даврда публицистика жанрида ўзбек тили ва унга давлат тили мақоми берилгани, бунинг оламшумул аҳамияти, мустақиллик ва озодлик масалалари, халқимизнинг фахрланса арзигулик тарихи, миллий урф-одатлари ва миллий қадриятлари ҳақида қатор яхши асарлар ёзилди. Одил Ёқубовнинг “Навруз арафасидаги ўйлар”, “Муруватни унутмайлик”, “Қишлоқдаги фожа”, “Наманган томонларда”, “Қачон одам бўламиз”, “Тил дарё, дарёни асрайлик” каби публицистик мақолалари мавзунинг долзарблиги, далилларнинг ишоччилиги, кўтарилган муаммоларнинг салмоқдорлиги ва муаллиф маҳоратининг баландлиги билан ўқувчиларга манзур бўлди. Ёки, Наим Каримовнинг “Сургун” номли публицистик мақолалар туркуми материалнинг янгиллиги, мавзунинг теран акс эттирилганлиги билан

муҳимдир.

Мустақиллик даврида ҳикоя жанрида Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Ўлмас Умарбеков, Шукур Холмирзаев, Эркин Аъзам, Хайриддин Султон, Фаффор Ҳотамов, Саъдулла Сиёев, Фарҳод Мусажонов сингари адиблар самарали ижод қилдилар. Масалан, Ўзбекистон қаҳрамони, ёзувчи Саид Аҳмад “Сароб”, “Азроил ўтган йўлларда”, “Қора кўз мажнун” каби ҳикояларида совет даврида бўлиб ўтган фожиали воқеаларнинг ёрқин манзараларини таъсирли ва қизиқарли қилиб кўрсатиб берди. Адибнинг “Сароб” ҳикоясида россиялик пионер Павлик Морозовнинг ўз туққан отасини фош этиб, кўрсатган “жасорат”ини такрорлаган Кимсан исмли оқпадарнинг ўз бузрукворига қарши қилган ёвузлиги ва бунинг аянчли оқибати моҳирона акс эттирилган. Шу фожеали воқеа мисолида совет давридаги ижтимоий адолатсизликлар, нопокликлар, коммунистларнинг ўз қора ниятларини амалга оширишда болаларни оталарига қарши қайриб иш юритишдан ҳам қайтмаганликлари очиқ ташланган.

Кимсан ёшлигидан мактабда коммунизмга чексиз садоқат руҳида тарбияланади. Компартиянинг сохта, дабдабали шиорларига ишониб, оқ билан қорани, поклик билан нопокликни ажратолмай қолади. У “халққа садоқат билан хизмат қиламан” деб “фош этиш” касалига юлиқади. Бу оқпадар бола, ҳатто ўз отаси ҳалол-пок инсон, камтар ва билимдон зиёли Олимжон домлани “халқ душмани” дея “фош” этиб, қаматади. Йиллар ўтиши билан унинг ўзи ҳам “айбдор” бўлиб қамалади. Ота билан ўғил узоқ Сибирда, қамоқ лагерида дасодифан учрашади. Ота энди кексайиб қолган. Шундай бўлса-да, компартия кўрсатмаларига ишониб сароб кўчасида хом хаёл билан юрган ва охир-оқибатда нопоклик ботқоғига ботиб қолган ўғлини танийди. Компартия ва совет сиёсатининг қурбони бўлган ўғилнинг фожиали қисмати отанинг дарду аламини юз чандон ошириб юборади. Бироқ, Олимжон домлада оталик туйғуси сўнмаган бўлса-да, у вазминлик билан ўзини отабезори ўғилга танитишдан тияди. Ота қалбида бир пайтнинг ўзида икки туйғу — ҳам алданган жигарбандига меҳр-муҳаббат, ҳам қаҳр-ғазаб туйғуси алангаланади. Ёзувчи Саид Аҳмад Олимжон отанинг ана шу мураккаб, изтиробли руҳий ҳолатини ва унинг беғубор, покиза ва нозик қалбида ниш урган туйғулар тугёнини образли сатрларда маҳорат билан ёрқин тасвирлаган.

Худди шунингдек, ёзувчи сохта обрў кетидан қувиб юзи қора бўлган, одамлар юзига қарай олмайдиган нохуш ҳолга тушиб бевақт сўлиган оқ падар ўғилнинг ҳам образини усталик билан чизиб берган. Кимсан ёшлигидан компартия ақидаларини турмушга жорий этиш

учун кеча-ю кундуз елиб югуради. Бироқ унинг меҳнати қадрланмайди, ҳаракатлари саробга айланади. Охир-оқибатда унга ҳам отаси сингари “ҳалқ душмани” тамғасини босиб ҳибсга оладилар.

Бу даҳшатли адолатсизликдан чала ўлик ҳолига тушган Кимсан руҳан эзилиб, қилмишига қаттиқ пушаймон бўлади. Ўзининг ўтмиш ҳаётидан нафратланади. Дарвоқе, Кимсан компартия ишига шунчалик берилган ва садоқатли эдики, бунинг белгиси сифатида ўз кўкрагини Сталин расми билан “безаган” эди. У қамоқ лагерига келтирилгач, махбусларнинг ана шу “безак” ни кўриб қолишларидан чўчиб, ваҳимада яшайди. Ва тўш билан ўйиб ёзилган ана шу расмни ўчириб ташлаш учун кўп ҳаракат қилади, турли дориларни кўллайди. Оқибатда расм асоратидан ҳосил бўлган яра газак олиб, Кимсан ўлади.

“Сароб” ҳикоясида асосан учта образ (ота, бола ва махбус адиб) бор. Уларнинг учови ҳам ёрқин ишланган. Асарда ишонтириш санъати кучли бўлганидек, унда гоё ва мақсад ҳам аниқ.

Мустақиллик даврида ҳикоя жанрида, айниқса, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шукур Холмирзаев катта ютуққа эришди. Унинг “Ҳайкал”, “Жонгинам”, “Хоразм”, “Ҳукумат”, “Йиғи”, “Ўзбек характери”, “Наврўз, Наврўз” каби асарлари ҳикоя жанрининг етук намуналари бўлиб, уларда ҳаёт ҳақиқати ихчам ва гўзал шаклда жозибали қилиб ифодаланади. Жонли характерлар яратилиб, ҳикоя гоёси асарнинг умумий руҳига моҳирона сингдириб юборилади. “Наврўз, Наврўз” ҳикоясида мустақиллик туфайли ҳаётда, одамлар онги, дунёқараши ва руҳиятида юз берган ўсиш-ўзгаришлар умумлаштириб кўрсатилган. Совет даврида диний маросим деб қатағон этилган Наврўз диний байрам эмас, аксинча, одамлар покланадиган, кўнгиллар софланадиган, кишилар бир-бирига меҳр изҳор қиладиган, урушганлар ярашадиган, урушлар тўхтайдиган қутлуғ кун экани тасвириб берилган. Ҳикоя қаҳрамони “Хўб яхши замонлар келди, ўзимизнинг асл байрамлар нишонланадиган бўлди”, “Наврўз сендан улуғ байрам йўқ. Сен одамни ўзгартиришгаям қодир экансан” дейди.

Асарда тасвирланишича, “иккита улкан олимимизнинг орасидан қора мушук ўтган экан”. Наврўз тантанаси ана шу “рақиб”ларни яраштириш маросими билан бошланади. Воқеа табиий ҳолда давом этади ва табиий ҳолда ечилади.

Ҳикояда фан доктори Жониқул Жондоров, фан доктори Султон, институт директори Обид Одилжонович, халқ депутати Эртой образлари яратилган. Ёзувчи бу образларнинг ўзига хос феъл-атворини (ҳарактерини) маҳорат билан очиб берган. Асосий қаҳрамон

Султон янги замон руҳини теран тушунади. У тўғри одам, виждонли олим. У кимга қачондир бирор озор етказган бўлса, кимни сал-пал ранжитган бўлса улардан кечирим сўрайди. Жумладан, бўлим мудирини Жониқул Жондордан узр сўрайди. Бироқ Жониқул Султонни тушунмайди, узрини қабул қилмайди. Жониқул инжиқ, манман шахс, бўлар-бўлмас “член корреспондент”лигини пеш қила беради. У консерватив олим, шу сабабли мустақиллик даврида ҳам у “бой-ёмон, фақир-яхши” деган эскича фикрдан кечолмайди. Жониқул Жондор А.П.Чеховнинг “Филоф бандаси” ҳикоясидаги “қахрамон” ни эслатади.

Шундай қилиб, Шукур Холмирзаев “Наврўз, Наврўз” ҳикоясида мустақиллик давридаги ҳаёт ҳақиқатини тасвирлашда, хусусан типик ҳарактер яратишда жиддий ютуққа эришди.

Бу даврда ҳикоячиликда анчагина ҳажвий асарлар ҳам ёзилди. Саид Аҳмаднинг “Хандон писта”, Ў.Ҳошимовнинг “Тўйлар муборак”, “Шумлик” тўпламлари, шунингдек, Н.Аминов, С.Сиёев, А.Обиджоннинг янги ҳажвий ҳикоялари бунга мисол бўла олади. Яна шуниси ҳам муҳимки, сўнгги йилларда ҳикоячилик соҳасига бир қатор иқтидорли ёшлар кириб келди. Уларнинг газета ва журналларда эълон қилинган дастлабки ҳикоялари кишида умид тўйғуларини ўстиради ва бу жанрнинг келажаги порлоқ эканидан гувоҳлик беради.

Мустақиллик даврида қиссачилик кўпроқ ўтмишни, хусусан совет даврини акс эттирувчи асарлар ҳисобига анча бойиди. Уларнинг аксариятида қайта қуриш ва мустақиллик даври руҳи очиқ сезилиб туради. “Бобурнинг тушлари” (Ҳ.Султон), “Бухоро элчиси” (Жўра Фозил) қиссаларида ўтмиш воқелиги, “Она тупроқ” (Б.Даминов) асарида чет элдаги ўзбеклар ҳаёти акс эттирилган. “Кумуш тола” (А.Мухтор), “Ажойиб кунларнинг бирида” (Ҳ.Султон) “Тўзондаги шарпалар” (У.Назаров), “Боғ кўчамни қумсайман” (Н.Қобул), “Мурдалар гапирмайдилар” (Тоҳир Малик), “Шўродан қолган одамлар” (Ш.Бўтаев), “Марварид шодаси” (Гулнора Раҳмон) қиссаларида эса асосан совет давридаги воқеа-ходисалар ҳикоя қилинган; ҳаётини мавзулар, типик конфликтлар ва жонли характерлар тасвирланган. Агарда қиссачилигимизда кўпроқ 90- йиллар ҳаёти (мустақиллик даври воқеалари) акс эттирилганда эди нур устига аъло нур бўлар, замонавий мавзуга бағишланган қиссалар тақчиллигига барҳам берилган бўларди.

Мустақиллик даврида ўзбек адабиётида 50 дан зиёд роман яратилди. Бу романларнинг аксариятида истиқлол шарофати сифатида янги ғоя, янги талқин ва таҳлил, жонли образ ва ёрқин

тасвирлар кўзга ташланиб туради. Романчиликда ҳаққонийликка ва бадиий маҳоратга эътибор кучайди. Шунингдек, жанр турларида ҳам муайян сифат ўзгаришлари рўй берди.

Бу янги давр романчилиги ҳақида гап борар экан, аввало унда тематик доира янги-янги мавзулар ҳисобига кенгайгани, ҳаққонийлик ва ғоявий мазмун чуқурлаша борганини алоҳида қайд этиш лозим.

Бу даврда халқимизнинг узоқ ва яқин ўтмиши ҳақида “Мовароуннахр”, “Турон маликаси” (Мирмуҳсин), “Она лочин видоси” (П.Қодиров), “Ибн Сино”, “Беруний” (Мақсуд Қориев), “Амир Темур” (Бўрибой Аҳмедов), “Ҳайратул Ахрор”, (Б.Бойқобилов), “Имом ал-Бухорий” (Д.Файзий), “Бобурийнома” (Хайридин Султон), “Туркистонлик авлиё”, “Яссавийнинг сўнгги сафари” (С.Сиёев), “Фано даштидаги қуш” (Асад Дилмурод), “Навқирон бек (Тоҳир Жўлматов), “Меҳрибоним қайдасан” (Хайридин Бегмат) каби романлар яратилди. Бу асарларнинг кўпчилиги тарихий-биографик материаллар асосида ёзилган. Шу сабабли уларда тарихий-биографик жанр хусусиятлари очиқ кўринади. Зеро бу асарларда Амир Темур, Ибн Сино, Беруний, Машраб, Имом ал-Бухорий, Хўжа Ахрор Вали сингари машҳур тарихий шахслар образи марказий ўринда туради ва улар реалистик бўёқларда янгича талқин этилади. Шу орқали миллий қадриятларимиз ва улуғ аждодларимизнинг мамлакат ҳамда халқ ҳаётида тутган ўрни ва буюк хизмати очиқ берилади.

Юқорида саналган романларда айрим тарихий шахсларгина эмас, балки, умуман халқ тарихи янгича талқин ва тавсиф этилди. Оқни оқ, қорани-қора қилиб кўрсатиш тамойилига қаттиқ риоя қилинди. Бу ҳол Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” (1993) романида айниқса очиқ кўринади. Романда халқимизнинг сўнгги 130 йиллик тарихи (уч авлод ҳаёти) акс эттирилиб, чор ва совет Россиясининг мустамлакачилик сиёсати аёвсиз фош этилган ва кескин қораланган. Демак, бу асар мустақиллик шарофати туфайли юзага келган ижтимоий-сиёсий роман. Совет даврида ман этилган мавзуда ёзилган бу романда ҳаёт ҳақиқати тўғри кўрсатилган, совет даврида қатагон этилган ғоялар очиқ ифодаланган.

Мустамлака даврида ўзбек халқи не-не қийинчиликларга, ҳатто устма-уст фожиаларга дучор қилиниб, ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан эзилганини кўрсатиш “Отамдан қолган далалар” романининг асосий ғоявий мазмунини ташкил этади.

Публицистик услубда ёзилган бу романнинг бош қаҳрамони Деҳқонкул ўзбек халқининг тимсолидир. Адиб ана шу адабий тимсол

воситасида халқимиз мустамлакачилик даврида қул каби ишлаб, қул каби хор-зор кун кечириб келганини очиб ташлаган. Роман воқеалари ўн бобда ҳикоя қилинади. Шундан саккиз бобида бевосита Деҳқонқулнинг ҳаёти ва у билан боғлиқ бўлган фожиали воқеалар акс эттирилади. Бошқача қилиб айтганда, романда тасвирланган воқеаларнинг аксарияти совет даврида бўлиб ўтади.

Деҳқонқулнинг бобоси фарғоналик Жамолиддин Кетмон (биринчи авлод вакили)- эркин инсон. Унинг ўз ери, ўз суви бор. Бундан у ички бир туйғу билан ғурурланади. Жамолиддин деҳқончиликни жондидан севади. У ўз даласида тер тўкиб завқ-шавқ билан ишлайди. Ҳалол меҳнат эвазига мўл ҳосил олиб, беминнат яшайди. Бироқ Фарғонанинг чоризм томонидан забт этилиши натижасида Жамолиддиннинг тинчлиги бузилади. Босқинчилар ерни ҳам, сувни ҳам булғаб, ҳаром қиладилар. Оқибатда ердан ва сувдан барака кетади. Жамолиддин тоза ер-сув излаб, ўлка бўйлаб кўп жойларни сарсон-саргардон кезади. Лекин у қаерга бормасин, ҳамма жойда босқинчилар зулмидан озор чекади. Охири Бухоро амирлигига қарашли Денов ҳудудига кўчиб бориб, анча тинч тирикчилик ўтказади.

Жамолиддин Кетмоннинг ўғли Ақраб (иккинчи авлод вакили) нинг қисмати ҳам фожиали. Сурхон юртида вояга етган Ақраб виждонли, мард йигит. У отаси сингари ўз меҳнати билан ўз кунини кўришни, эркин яшашни истайди. Шу мақсадда босқинчиларга, қизилларга қарши жанг қилади. Лекин эзгу мақсадига эриша олмайди. Уни ўз ҳамқишлоғи Нормурод фаол мустамлакачилар қўлига тутиб беради. Шу тариқа Ақраб босқинчиларга қарши озодлик йўлида ҳалок бўлади.

Ақрабнинг ўғли Деҳқонқул (учинчи авлод вакили) нинг ҳаёти яна бошқача. Деҳқонқул совет даврида туғилиб ўсган, бинобарин, у шахсга сифиниш ва турғунлик даврига хос бўлган сохталик, кўзбўямачилик ва кўшиб ёзиш каби иллатларнинг қурбони. Деҳқонқул донгдор бригада бошлиғи, машҳур пахтакор. Лекин Деҳқонқул кеча-кундуз тинимсиз меҳнат қилса-да, косаси ҳеч оқармайди, қашшоқ ҳаёт кечиради. У совет ҳукумати ва КПСС хўжайинларига тўлиқ қарам. Деҳқонқулнинг бутун топган-тутганлари ўшаларники. Ўшалар Деҳқонқул меҳнати эвазига шоҳона яшайдилар, даври даврон сурадилар.

Биринчи ва иккинчи авлод вакиллари Жамолиддин ва Ақрабда миллий ғурур кучли бўлса, совет мафкураси руҳида тарбияланган Деҳқонқулда эса мутелик кучли. Унда мустақил фикр-муҳокама

юритишдан кўра юқорининг истак-ҳоҳишига сўзсиз бўйсиниш, юқорининг ҳар қандай бўлар-бўлмас топшириғини ўйлаб-нетмай ва ҳеч бир иккиланмай бажариш одати устун.

Тўғри, Деҳқонқул ҳам ота-боболари сингари далани, далада тер тўкиб меҳнат қилишни дил-дилдан севади. Ер тилини, ердан мўл ҳосил ўндириш йўлини пухта билади. Лекин унга ўз ихтиёрича, ўз билганича ишлашга имкон бермайдилар. Ҳукмрон кучлар ерга, пахта майдонига қандай ишлов беришни билмаганлари ва уни тушунмаганлари ҳолда Деҳқонқулга ҳа деб, нотўғри бўлса-да, йўл-йўриқ, кўрсатма бераверадилар. Уни бўлар-бўлмасга койиб, камситадилар. Деҳқонқул шунга ҳам чидайди, ерни, ота-боболардан қолган далаларни ардоқлашни канда қилмайди. У далани ўз соғлиғидан, ҳатто бола-чақаларидан ҳам афзал кўради. Лекин унинг бу жонкуярлиги амалда асло қадрланмайди.

Охир-оқибатда Деҳқонқулни “пахта иши”, “ўзбек иши” баҳонаси билан асоссиз равишда айблаб, қамайдилар. Умрида қилмаган жиноятларни қилдинг деб уни ўласи қилиб калтаклайдилар; турли азоб-уқубатларга дучор қиладилар. Ундан катта бойлик ўндирмоқчи бўладилар. Бироқ босқинчи- десантчилар бунинг иложини тополмайдилар. Шундан сўнг Деҳқонқулни саккиз йиллик қамоқ жазосини ўташга ноҳақ ҳукм қиладилар. Айбсиз “айбдор” Деҳқонқул шунда ҳам руҳсизланмайди, бу адолатсизликка ҳам мардона чидайди: келажакка умид ва ишонч билан қарайди. Деҳқонқул ҳибсга олиниб, қишлоғидан чиқиб кетаётганида ота-боболаридан қолган муқаддас далаларга бош эгиб, аҳду паймон қилади: “Мен... далаларни дея қайтиб келаман! Тўпнинг тагидан бўлса-да, қайтиб келаман! Етти қават ернинг остидан бўлса-да, қайтиб келаман! Мени далаларим қайтариб келади...”

Шундай қилиб, романда халқимизнинг мустамлакачилик асоратидан қутулиб мустақилликка эришганга қадар ўз бошидан кечирган бир асрдан зиёд даврдаги машаққатли ҳаёти яққол тасвирлаб берилган. Асарда халқимизга хос фазилатлар, хусусан, ватанпарварлик, ҳалол ишлаб ҳалол яшашга интилиш, ерга муҳаббат, адолатга ташналик, босқинчиларга нафрат ва келажакка ишонч ғоялари ҳаққоний ифодаланган.

“Отамдан қолган далалар” романида халқимизнинг Жамолиддин Кетмон, Ақраб, Деҳқонқул сингари пок виждонли фарзандлари образларига қарама-қарши ҳолда, босқинчи ва таловчиларнинг ҳам тимсоллари кўрсатилган. Генерал Скобелев образида босқинчиларнинг илк даврдаги (XIX аср ўрталаридаги), ёвуз терговчи

Иван Иванович образида эса мустамлакачиларнинг сўнгги вақтдаги (80-йиллардаги) кирдикорлари, ёвуз ниятлари ва даҳшатли жиноятлари очиб ташланган.

Роман тил ва бадиий маҳорат жиҳатидан ҳам ўзига хос. ”Роман шеър каби ёзилган, шеър каби ўқилади, шеър каби ҳис қилинади. Иборалар ихчам, манзаралар лўнда, фикрлар таъсирчан, тасвирлар кўримли, туйғулар жўшқин”.¹ [¹ “Ўзбекистон Адабиёти ва санъати” газетаси, 1994 й, 5 август.]

Тоғай Муроднинг бу романи сюжет ва композицион қурилиш жиҳатидан ҳам ўзига хос, оригинал. Асарда ортиқча воқеа, кераксиз тасвир ва фаолиятсиз образлар йўқ. “Отамдан қолган далалар” - ўзбек насри тараққиётида қувончли воқеа бўлди.

Бу давр ўзбек романчилигида совет воқелиги ҳақида ёзилган асарлар кўпчиликини ташкил этди. Шукруллонинг “Кафансиз кўмилганлар”, Одил Ёқубовнинг “Адолат манзили”, Ўлмас Умарбековнинг “Фотима ва Зухра”, Тоҳир Маликнинг “Шайтанат”, Шукур Холмирзаевнинг “Олабўжи”, Ўткир Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар”, Мирмуҳсиннинг “Илон ўчи”, Омон Мухторнинг “Тепаликдаги хароба”, Учқун Назаровнинг “Чаён йили”, Мурод Мансурнинг “Жудолик диёри” романлари шу даврнинг маҳсули бўлиб, уларда совет воқелигидан олинган турли мавзулар тасвирланган. Бу асарларда ошкоралик ва танқидий руҳ кучли. Чунки ёзувчиларимиз ҳаёт ҳақиқатини очиб беришга ҳаракат қилар эканлар, кишиларимиз онгида, психологиясида камол топган инсонпарварлик, халоллик, поклик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик сингари фазилатларни улуғлаш билан бирга, турмушда муайян даврда анча илдиз отган мансабпарастлик, адолатсизлик, қонунбузарлик, манманлик, диёнатсизлик, кўзбўямачилик, нопоклик, виждонсизлик каби ижтимоий иллатларни дангал очиб ташлаганлар.

Шукур Холмирзаевнинг “Олабўжи” (1995) романида совет давридаги адолатсизликлар, нопокликлар, маънавий бузуқликлар моҳирона тасвирланган. Асар воқеалари Сурхондарё вилояти Олатоғ туманида, 80-йилларда, асосан ўн-ўнбеш кун давомида бўлиб ўтади. Шундай бўлсада, роман халқимизнинг сўнгги қарийб бир асрлик тарихига доир ҳарактерли воқеа ва сохталиклар ҳақида аниқ тасаввур беради. Чунки адиб ромanning асосий мавзуини ёритиш жараёнида халқимиз тарихини сохталаштириш, чор империяси томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олинишини оқлаш, миллий урф-одатларимизни оёқ ости қилиш, тапташ, совет тузумини идеаллаштириш, русларга сажда қилиш сингари иллатларни фош этган. Социалистик тузумга хос

адолатсизликларни, компартиянинг ёлғон сафсаталарини, коммунистларнинг сўзи бошқа, иши бошқа эканини фош этган.

“Олабўжи” романининг бош қаҳрамони Олатоғ туманига қарашли тоғ олди қишлоқларидан бирида яшовчи Ултон Султонов номли йигит. У Тошкент дорулфунунини тугатгач, аввал вилоят газетасида, сўнгра ўз қишлоғида мақтабда ўқитувчи бўлиб ишлайди. Камтарин ҳаёт кечиради. Кунлардан бир куни уни туман партия кўмитасининг биринчи котиби Тўқлибой Қўчқоров ўз ҳузурига чорлаб муҳим топшириқ беради. Совхоз марказидаги касалхона бош врач Баҳор билан бирга Оқсувдаги мактабни текшириб келишни буюради. Шу жараёнда бу икки ёшни ўзаро яқинлаштириб, қовуштириб қўяди. Котиб раҳбарлигида бир ҳафта ичида уларнинг тўйи ҳам бўлиб ўтади. Бироқ хурсандчилик 3 кунга ҳам чўзилмайди. Тезда бу “холис хизмат” нинг миси чиқади. Котибнинг бу “холис хизмати” остида разил мақсад ётгани ошкора бўлиб қолди. Райком котиби ўйношини эрли қилиш орқали ўз сирини яширмоқчи, айш-ишратини давом эттирмоқчи экан.

Сир ошкор бўлгач, котиб зўравонлик йўлига ўтади. Куёв йигитни жиннига чиқариб, уни жиннихонага ташлатади.

Бу адолатсизлик ва ҳақсизликдан ниҳоятда қийналиб эзилган Ултон Султонов охир-оқибатда ҳақиқатда ҳам олабўжи ҳолига тушиб қолади.

Кўринадики, романда совет давридаги зўравонликлар, адолатсизликлар, айрим коммунист раҳбарларнинг ёвуз қилмишлари бутун борлиғи билан очиқ ташланган. Шу жараёнда халқимизга хос юксак ахлоқ-одоб, ориятлилик, маънавий поклик каби хислатлар кўрсатилган ва улар самимият билан улуғланган.

Романда Ултон Султонов, Тўқлибой Қўчқоров, Баҳор образлари билан бирга, туман партия кўмитасининг иккинчи котиби Тараканов, совхоз директори Бўтабой Сўпиев, қишлоқ шўроси раиси Турсунтош, фирқа котиби Махфират Эгамқулова, Зикриё домла, меҳнатсевар, пок виждонли, содда чўпон Султон бобо сингари реалистик образлар яратилган. Бу образлар ҳарактерини очишда адиб руҳият тасвири имкониятларидан моҳирона фойдаланган. Романдаги асосий образлар ўзларининг ички ва ташқи олами жиҳатидан бир-биридан аниқ фарқ қилади. Шу билан бирга, китобхон ёдида узоқ сақланади.

“Олабўжи” романида табиат ва жамият омухталиги ҳамда ҳайвонот дунёсининг “сиру асрорлари” ҳам реал акс этган. Адиб Сурхон ўлкаси табиатини мафтун бўлиб тасвирлаган ва роман ғоясини очишда пейзаж тасвиридан унимли ва ўринли фойдаланган. Бунда Шукур

Холмирзаевнинг ўзига хос услуби яққол намоён бўлган.

Ўткир Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар” романида ҳам совет тузумини, совет Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини фош этиш кучли. Унда 80-йилларнинг иккинчи ярмидаги ҳаёт ҳақиқати акс этирилган. Роман воқеалари Афғонистонда, ва, асосан, Ўзбекистонда бўлиб ўтади. Асарнинг бош қаҳрамони Рустам Афғонистонда “ўз бурчини” бажариб, ногирон бўлиб келган, пок виждонли журналист йигит. У адолат ва ҳаққоният учун имкони борича курашади. Бироқ адолат тополмай, охир-оқибатда ўз-ўзини ўлдиришга мажбур бўлади. Рустам ҳаётий образ.

Романда “ўзбек иши”, “пахта иши” га доир воқеалар ҳам маҳорат билан тасвирланган. Асарда 80-йилларнинг иккинчи ярмида Москвадан “адолат ўрнатамиз” деб Ўзбекистонга келган десантчилар зулмидан азоб чеккан соф виждонли, ҳалол ўзбек деҳқонлари образи яратилган. Бу жиҳатдан жасур йигит Рустамнинг отаси беайб “айбдор” раис бобо Шомансур Шоматов образи жонли ва ишонарли бўлиб чиққан. Асарда Шомансур Шоматов уста пахтакор, бутун умри давомида ҳалол ишлаб ҳалол яшаган, доно ва камтар раис сифатида гавдаланади. Десантчилар томонидан асосиз ҳолда ҳибсга олиниб, хор-зор этилган раис бобо яхши оила бошлиғи, меҳрибон ота сифатида ҳам ўқувчида унитилмас таассурот колдиради.

Шомансур отанинг қамоқхонадан ўғли Рустамга йўллаган мактуби унинг олийжаноб инсон эканини тасдиқлаш билан бирга, совет жамиятига ва амалдорларига ўз вақтида берилган чин тавсифнома сифатида ҳам акс садо беради. Бу ҳақда китобхонга муайян тасаввур бериш мақсадида ушбу мактубдан каттароқ бўлса-да, бир парча кўчиришни лозим топдик:

“Рустамжон — деб ёзибди дадам, — Тўйинг бўлганини ўқиб, ўзимда йўқ севиндим. Мендан келинга салом айт. Насиб этса, ўз юртимга омон-эсон борсам, Шаҳноза қизимнинг қўлидан албатта ош ейман. “Сизнинг масалангиз бўйича оёғим етган жойгача боравераман”, дебсан. Калта ўйлама, жон болам! Феълингни биламан-ку, Рустамжон! Арзимаган нарсага ловиллаб кетасан. Шундоқ юввош акангнинг бошига қай кунларни солмади булар! Дадам тинч бўлсин, бир азоби икки бўлмасин, десанг ҳеч кимнинг эшигини тақиллатма! Ҳеч кимга ялинма! Турган-битгани, ёлғон-яшиққа, зўравонликка қурилган бу юртда адолат деган нарсанинг ўзи йўқ. Аммо бу гапни айтолмайсан. Фиринг десанг уриб белингни синдиради!

Ёшим олтмишдан ўтиб кўп нарсаларга энди-энди тушуняпман, хом сут эмган банда!

Ўйлаб қарасам ўтган умрим — умр эмас, туш экан. Гуё мен эсимни таниб-танитай биров уйку дори ичиргану туш кўриб юраверганман: гоҳ ширин, гоҳ хатарли туш кўриб. Ўша “бирова” қаёққа судраса, кетидан эргашиб кетаверганман, нима буюрса кулоқ қоқмай бажараверганман... Уйғонишга эса қўрққанман... Мана энди уйғониб, ёнверимга қарасам менга ўхшаганлар кўп экан...

Ишонасанми ўғлим: баъзан қараб туриб кулгим келади. Хўп мен-ку, “гуноҳкорман”, “жиноятчиман”. Биздақа “ёмонлар” ни “яхши” йўлга соладиганлар-чи? Улар ким? Муроди нима? Разм солиб қарасам, улар ҳам уззу-кун туш кўриб юрганга ўхшайди. Вазифаси битта: буйруқни бажариш... Кўзида маъно йўқ. Мен уларни ёмон кўраман. Аммо қараб туриб баъзан шуларга ҳам раҳмим келади. Ўлганининг кунидан, азбаройи бола-чақасини боқиш учун шу юмушни бажариб юрганга ўхшайди, бечоралар... Худо ҳаққи ақлим етмайди: бу қанақа ҳаёт?

Авваллари лагердаги баъзи оғзига кучи етмаганлар, мени “босмачи” деса, хафа бўлардим. Энди парво қилмайман. Босмачи ким? Қайси босмачи қайси юртга босиб борибди? Ўз юртини ҳимоя қилган одам босмачи бўладими? Йигирма-йигирма беш йил аввал туғилмаганимга афсусланаман, ўғлим! Йигирма беш йил олдин, аср бошида туғилганимда эди, “босмачилар” қаторида туриб ҳақиқий босмачиларнинг додини берган бўлардим. Тоғ-тошларда ўлиб кетсам рози эдим. Ўшанда онанг бечора мени учратмасди. Сен ҳам туғилмасдинг. Афғонистонга бориб ўзинг ҳам азоб чекмасдинг. Ўзгаларга ҳам ўқ отмасдинг!

Яна бир карра айтаман: Рустамжон, жон болам! Милиция, тергов, прокуратура деган идораларнинг эшигига йўлай кўрма! Финг деб овозинг чиқдимми милён хил айбни бўйнингга шилқ этиб илади-да, КПЗ га тикади. Кейин, додингни худога айтасан!

Буларнинг қўлига тушишни душманамга ҳам раво кўрмайман, ўғлим! Шуноқанги маккорки, қилаётган ҳунарларини кўрса шайтони лабиннинг оғзи очилиб қолади. Шуноқанги бешафқатки, қўллаётган усулларини кўрса, фашистнинг лабига учуқ тошади!

Адолат, ҳақиқат деган нарсаларни излаб овора бўлма. Буноқа гаплар қорга ёзиб, офтобда қуритилган. Яхшиси, ўзингни ўйла. Онангни эҳтиёт қил. Сен уёқдасан, мен қамоқдаман... Онанг шўрлик иккаламизнинг дардимизга адойий тамом бўлди-ку!”

“Тушда кечган умрлар” романидаги Рустамнинг гўзал ва покиза хотини Шаҳноза келин, оддий инсон, ҳалол, камтар ва меҳрибон она Қурбон хола образлари ҳам ёрқин бўёқларда тасвирланган. Адиб

Рустам, Шомансур ота, Курбон хола ва Шаҳноза келин образларини яратиш орқали халқимизга хос олийжаноб миллий хусусиятларни умумлаштириб кўрсатиб берган ва уларни самимият билан дил-дилдан улуғлаган.

“Тушда кечган умрлар” романида ҳаётдаги ибратли томонларгина эмас, балки салбий ҳодисалар ва салбий типлар ҳам усталик билан очиб берилган. Асарда комиссар Соат Фаниев образида шахсга сиғиниш давридаги зулм ва адолатсизлик рўй-рост фош этилган. Соат Фаниев – қора юрак, ёвуз шахс бўлиб, 20 ва 30-йилларда халқимизга кўп жабр-зулм ва адолатсизлик қилган НКВД ходимларининг умумлашма образидир.

Ўткир Ҳошимовнинг бу романи мазмун жиҳатидан ҳам, шакл жиҳатидан ҳам мукамал ва жозибадор.

Қисқаси, мустақиллик даврида, умуман адабиётимизда бўлганидек, романчилигимизда ҳам қатор янгиликлар, ўсиш -ўзгаришлар рўй берди. Адабиётимиз соц.реализм ва коммунистик мафкура тазиқидан халос бўлди.

Эришилган ютуқлар қанчалик жиддий ва қувончли бўлмасин, барибар, бу соҳада амалга оширилиши лозим бўлган ижодий ишлар ҳали кўп. Адабиётимиз (жумладан, насримиз) ҳозирги кун воқеаларини, бевосита мустақиллик мавзуларини кенг тармоқда (йирик асарларда) ёритиш бўйича халқимиз олдида муайян маънода қарздордир. Адабиётимизда мустақиллик давридаги халқ ҳаётини, халқимизнинг Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашдаги жонбозлигини, фидойилигини, саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, ободончилик, мактаб - маориф, олий таълим соҳасида, хусусан, одамларимизнинг онгида, дун-ёқарашида сўнгги йилларда содир бўлган буюк ўсиш-ўзгаришларни, янгиликларни (қисқаси, 90- йиллар воқеалигини) бевосита акс эттирувчи кўзга кўринарли йирик, қизиқарли бадиий асарлар кам. Ана шу тақчилликка барҳам берилса айни муддао бўлар эди.

Ҳа, мустақиллик даври ҳаётининг асосий масалалари (замонавий долзарб мавзулар) йирик асарларда кам акс этирилмоқда. Ҳолбуки, бу масала ечилса – ижобий ҳал этилса адабиётимизнинг ҳаёт билан алоқаси янада мустаҳкамланган, унинг маърифий-маънавий, тарбиявий-эстетик аҳамияти янада ошган бўларди. Демак, замонавийлик доимо адабиётимизнинг қалби ва асосий масаласидир, деган қоида мустақиллик даври адабиётига ҳам тўла мос ва хос бўлиши лозим.

Очиғи, адабиётшуносликда тўғри қайд этилганидек, “Шу жиҳатдан

жорий ўзбек адабиёти мустақиллик даври ўзбек воқелигини бутун зиддияти ва мураккаблиги билан тасвир ва бадиий талқин эта олмайди.

Балки бунга вақт етилмагандир. Нима бўлганда ҳам адабиёт ҳаёт воқелигига юз бурмоғи зарур. Биз совет даври адабиётини етарлича фошу тафтиш қилдик, тафтишнинг ҳақ томонлари кўп эди. Лекин ўша давр танқидчилигининг адабиётни зўр бериб замонавийликка чорлашида адабиёт азалий қонуниятининг акс - садоси бор эди. Асл катта адабиёт ерга қапишиб ҳам қолмаслиги, кўкнинг тоқига чиқиб ҳам кетмаслиги керак экан. Биринчи ҳолда майда - чуйда тасодифларга ўралашиб қолиб, ҳаётнинг азалий - адабий қонунларини илғамай қолса, иккинчи ҳолда ҳаётини она заминдан узилиб, кераксиз, тасодифий, муаллоқ бир нарсага айланиб қоларкан”.¹ [¹Сувон Мели. *Танқидчилигимизнинг келажаги яхши бўлишига умид бор. “Ўзбекистон Адабиёти ва санъати”, 1998 й. 5 январь.*]

Мустақиллик даври адабиётининг ҳозирги ҳаёт билан алоқасини мустақамлаш ҳақидаги фикрни академик Иззат Султон сўзлари ҳам тасдиқлайди. Домла бир ўринда “Адабиёт ҳаётдаги янгиликлар устида бош қотириши керак. Ёзувчи янгиликни, янги воқеликни ўзлаштириши лозим. Бунинг учун ўз ички дунёсини янгилаши керак. Бусиз мумкин эмас”, - деб ёзган эди. “Қайта туғилиш арафаси” мақоласида эса у қуйидагиларни қайд этган эди: “Менинча адабиётимиз олдида ҳозир бир-бири билан боғланган икки вазифа турибди. Буларнинг бири (биринчиси эмас!) яқин ўтмишимиз, совет даври ҳодисаларига холис ва чуқур баҳо беришдир. Бу вазифаларнинг яна бири (иккинчиси эмас!) - мустақиллик даври ҳодисаларини бутун тарихий аҳамияти билан чуқур тушуниш ва бугунги ҳаётини жараёнга ҳамроҳанг, мадакдор бўлаоладиган асарлар яратишдир. Бу икки вазифани адо этиш жараёнида адабиётимизда ва, демакки, ўқувчилар оммаси онгида бир муҳим фикр маҳкам ўрин олиши керак: мустақиллик даврида ҳаётимиз азалий ва абадий изларига қайтди”.¹ [¹Иззат Султон. *Қайта туғилиш арафаси. “Ўзбекистон Адабиёти ва санъати”. 1999 й. 19 март.*]

Ҳап адабиётда мустақиллик даври воқелигини акс эттириш ҳақида борар экан, И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрига амал қилиш айни муддаодир. Президентимиз “Туркистон” газетаси муҳбири саволларига жавоб бериб, “Биз шу пайтгача кўпроқ эски тузумни танқид қилиш, уни инкор этиш билан банд бўлдик! ... Аммо фақат ўтмишни ёзғириш, инкор этиш билан узоққа бориб бўлмайди. Эски

асоратларни инкор қилиш осон, бироқ улардан қутулиш, уларни такрорламаслик ўз-ўзидан бўладиган иш эмас.

Эски жамиятни танқид қилиш осон, лекин, янги жамият қуриш ниҳоятда қийин ва машаққатли жараён... Энди инкор қилиш кайфиятидан бунёдкор кайфиятига ўтиш пайти келди”² деган эди. Бу доно сўзлар адабиётга ҳам бевосита тегишлидир. [²«Туркистон» газетаси, 1999 йил 2 феврал.]

Тўғри, сўнги йилларда адабиётимизда мустақиллик даври воқелигини йирик жанрларда тасвирлашга, янги давр қаҳрамонларини адабиёт қаҳрамонларига айлантиришга интилиш кўзга ташлана бошлади. Шукур Холмирзаев, Омон Мухтар, Фаффор Ҳотам, Абдуқаҳҳор Иброҳимов, Муроджон Мансуров, Бобокалон Рўзиевнинг янги қисса ва романлари бунинг далили бўлиб, уларда мустақиллик даври воқеалари янги тафаккур, миллий истиқлол мафкураси асосида тасвирланган.

Масалан, Бобокалон Рўзиевнинг “Албатта генерал бўласан” (1998) романида мустақил республикамиз Қуролли Кучларининг оёққа туриш жараёни ҳақида ҳикоя қилинади. Турли тоифадаги командир ва оддий аскарларнинг мамлакат мудофааси салоҳиятини мустаҳкамлаш борасидаги жонбозликлари, мардонавор ишлари, қувонч ва ташвишлари, севги - муҳаббатлари тасвирланади.

Романда мустақил Ўзбекистон миллий армиясида хизмат қилиш шарафлидир, шунингдек, чиниқиш ва тарбия мактабида таълим олишдир, — деган муҳим гоё образли тарзда ифодаланади. Ёзувчи мавзунини ёритишда тарихий-ҳаётий фактлардан ҳам, бадиий тўқима имкониятларидан ҳам ўринли фойдаланган. Ўзбекистон мустақиллигига самимий муҳаббат руҳи билан йўғрилган бу асарда роман жанрига хос асосий хусусият ва белгилар (кўламдорлик, воқеабандлик ва ҳаққонийлик) бор.

Асарда Ўзбекистон миллий армиясидаги кўтаринки руҳ, намунали тартиб-интизом, куч-қудрат, маънавий-сиёсий бирлик ва осойишталик ихлос билан тасвирланган. Муаллиф мустақил Ўзбекистон аскарлари ҳаётини акс эттиришда ўз таржимаи ҳоли материалларидан, яъни ўзи кўрган ва ўзи бевосита иштирок этган воқеа - ҳодисалардан ўринли фойдаланган. Дарҳақиқат, роман муаллифи армия сафида қарайиб 30 йил хизмат қилган. Тошкент танк командирлари тайёрлаш ҳарбий билим юртини битирган. Оддий аскарликдан поғонама-поғона ўсиб, полковник даражасига етишган камтар бир инсондир.

Ёзувчи романда аскарларимиз ҳаёти ва фаолиятини тасвирлар экан, она-Ватан — Ўзбекистонга ва ўзбек халқига меҳр-муҳаббат туйғуларини асар сюжетида сингдириб юборган. Унда Ватан ва халқ олдидаги фуқаролик бурчини чуқур ҳис этиб, бутун борлиғи билан сидқидилдан хизмат қилаётган ватанпарвар аскарларимизнинг хилма - хил образлари яратилган. Шербек Достонов, Шухрат Қамбаров, Ўринбой Қўлдошев, Аскар Ботиров, Исмоил Каримов, Эрсори Ембергенов каби жангчи ва зобит образлари шулар жумласидан бўлиб, асарда уларнинг ҳаёти, фаолияти, орзу-истаклари, ички кечинмалари очиб берилган. Айниқса, романнинг бош қаҳрамони, катта лейтенант Шербек Достонов образи муваффақиятли акс эттирилган.

Романда тасвирланишича, Қарнаб қишлоғида туғилган чўпон ўғли Шербек Достонов ҳарбий билим юртини имтиёзли диплом билан битиргач, мустақил Ўзбекистон армияси сафида астойдил хизмат қилади.

Ўз бурчини чуқур англаб, ҳарбий хизматда ҳам, шахсий ҳаётда ҳам бошқаларга намуна бўлади. Замонавий ҳарбий техникани, жанг қилиш санъатини мукамал эгаллаб олади ва уни ўз взводидаги аскарларга сидқидилдан ўргатади. Ўзини ҳам, қарамоғидаги аскарларни ҳам маънавий-сиёсий ва жисмоний жиҳатдан тарбиялаб, чиниқтиради.

Ана шунга биноан оддий аскарлар ва катта командирлар бу оловқалб, мард ва жасур командирни жуда яхши кўрадилар. Ўзбекистон ҳукумати эса уни “Жасорат” медали билан мукофотлайди.

Шербек Достоновнинг шахсий ҳаёти ҳам ибратли. Эътиқоди мустаҳкам, ориятли, соф виждонли бу йигитнинг сўзи билан иши бир-бирига монанд. У миллий урф-одатларимизга, миллий қадриятларимизга самимий ҳурматда бўлади. Ўз эл-юртини, ўз касбини жон-дилидан севади, ардоқлайди. Шербек Ўзбекистон мустақиллиги учун жон фидо қилишга тайёр.

Романда Шербекнинг камтар қиз Орастага бўлган чин муҳаббати ҳам самимият билан тасвирланган. Ёзувчи Шербек характерини очишда миллий-маҳаллий тароват (колорит) белгиларидан самарали фойдаланган. Шербекнинг сай ҳаракатлари, орзу-ниятлари, ўзига хос ширин тили, оға ини ва дўсту яқинлари билан самимий муносабати, хусусан қишлоқ ҳаёти (чорвадорлар турмуши) тасвирланган саҳифаларда буни очиқ кўриш мумкин.

Романда полк командири Шухрат Қамбаров образи муҳим ўрин эгаллайди. Бутун борлиғини мустақил Ўзбекистоннинг дахлсизлиги ва

осойишталигини муҳофаза этишдек шарафли хизматга бағишлаган бу полковник асарда ўзбек миллий армияси офицерлар корпусининг муносиб вакили сифатида намоён бўлади. Қамбаров ўз бурчини бажариш, йигитларимизни ҳозирги замоннинг етук жангчилари қилиб етиштириш йўлида сидқидилдан ҳаракат қилади. Шу сабабли ёш жангчилар уни дил-дилдан севадилар. Шербек Достонов эса Қамбаровни “менинг биринчи жанговар командирим, ҳақиқий устозим” деб ҳурмат қилади. Ва шу полковникдай халққа, Ватанга ҳалол-пок хизмат этишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Романда Қамбаров ҳаёти тимсолида мустақил армиямиз сафида хизмат қилиш шарафли экани яққол кўрсатилган. Шунингдек, армияда хизмат қилишнинг ўзига хос қийинчиликлари ҳам очиб берилган. Кимда-ким қийинчиликдан қўрқмаса, садоқат билан ҳалол хизмат қилса, мақсад сари астойдил интилса ўз муродига етади: албатта генерал бўлади, деган ғоя олга сурилган.

Романда мустақил мамлакатимизнинг доно Президенти образи ҳам берилган. Муаллиф бу образни ихлос ва муҳаббат билан яратган.

Асарда юртбошимиз катта ақл-заковат соҳиби, олийжаноб инсон, буюк ташкилотчи ва моҳир сиёсат арбоби, камтар ва меҳрибон ота сифатида намоён бўлади. У чет эллик делегацияни қабул қилиб, музокара олиб борар экан, “Йўқ, жаноби Бош вазир! Мустақил Ўзбекистон тупроғида абадулабад бегона давлатларнинг кўшинлари жойлаштирилмайди” дея мустақиллигимизни кўз қорачиғидай авайлаб асрайди. Ёки, қизи Орастани оддий чўпон фарзанди Шербекка узатаётганида баъзилар сингари имкониятим бор деб “Жалойирга жар солмайди”, дабдабали тўй қилмайди. Аксинча, камтарона ҳаракат қилиб, ёш келин-куёвга оқ фотиҳа беради. Уларни ширин-шакар оила қуриб, халққа, Ватанга беминнат, ҳалол хизмат қилишга даъват этади.

Романдаги Шербекнинг отаси Чўпон бобо образи ҳам ўқувчида яхши таассурот қолдиради. У содда ва ориятли, тўғри сўз ва танти инсон. У фарзандларини қийинчиликлардан қўрқмаслик, адолатли бўлиш, ҳалқим ва элим дея сидқидилдан хизмат қилиш руҳида тарбиялайди. Ота Шербекка насиҳат қилиб, “Ўғлим, пешонангда шу хизмат битилган экан, энди кўнглингни бузма... Мустақиллик халқимизнинг юз йиллик армони эди, болам. Энди буни қўлдан бериб қўйсақ, ўғилболачиликка тўғри келмайди. Дадил бўл, виждонан хизмат қил!”, – дейди.

Романдаги Орастахон замонавий шарқ қизларининг жонли тимсолидир. Бу дадил ва камтар қизда ҳаё ва иффат ҳам, самимият,

меҳр-садоқат ва ўз касбига ҳурмат ҳам мужассам. Ёзувчи буни табиий ва ёқимли қилиб тасвирлаб бера олган. Орастанинг Шербекка бўлган муносабатида соҳталиқ кўринмаганидек, манманлик, улуғ одамнинг қизи эканлигидан талтайиш ҳам сезилмайди. У ўзини гоаят оддий, камтар тутди. Ана шу оддийлик, камтарлик қизга ҳусн, фазилат ва ёқимтойлик баҳш этган.

Романда Орастанинг ички-ташқи олами, руҳияти, севги-муҳаббати, индивидуал тили ўзига хос бўёқларда ўқимишли қилиб ифодаланган.

Умуман олганда, ёзувчи образ яратишда ва асар гоаявий мазмунини ифодалашда ўзбекона ҳаёт манзараларига, ўзбекона характер белгиларига кўп мурожаат қилади ва ҳар сафар уларни мафтун бўлиб акс эттиради. Аммо миллий маҳдудликка берилмайди. Бошқа ҳалқ ва миллатларга ҳам дўстона муносабатда бўлади. Полковник Қамбаров сўз бошқа миллатга мансуб аскарларимиз ҳақида борганда “Шу ерда туғилиб, вояга етган ва сафларимизда қолган офицерлар биздан кам хизмат қилаётганлари йўқ. Отасига раҳмат, уларнинг” дейди. Грузин, капитан Бочико Маградзе эса “Дўстларим! Мен Ўзбекистон Республикаси Куролли Кучлари сафида, буюк соҳибқирон Амир Темурнинг мустаҳиқ ворислари қаторида хизмат қилаётганимдан беҳад хурсандман!” дея ўз ҳаяжонини изҳор этади.

Ўзбекистон миллий армияси аскарларининг АҚШда тинчликсевар машқларни бажариш жараёни тасвирланган соҳифаларда ҳам ҳалқлар дўстлиги руҳи акс-садо беради. Америка армиясининг зобити — майор Брэдли офицерлар клубида (Америкада) ўтказилган дўстлик кечасида ўзбек лейтенанти Достоновга тан бериб, “бизлар сиз туркистонликлар ҳеч нарсадан хабарсиз одамларсиз, деб юрардик, адашган эканмиз” дейди. Ёки, АҚШ мудофаа вазири Америка ва Ўзбекистон аскарларининг қўшма ҳарбий машқларини яқунлар экан, ўзбек танкчиларига офаринлар ўқиб, “бундай жангчиларингиз билан фаҳрлансангиз арзийди!” дея хитоб қилади.

“Албатта генерал бўласан” романи сюжет ва композицион қурилиш жиҳатидан ҳам анча пухта. У, умуман олганда, қизиқарли қилиб ёзилган. Воқеа ва эпизодлар бири-бири билан боғлиқ, бири-бирини давом эттиради ва тўлдиради. Шу сабабли ўқувчи воқеаларга бефарқ қарамайди. Воқеаларнинг давомига, ечимига, қаҳрамонлар тақдирига қизиқиб қарайди.

Роман сюжетида ортиқча ўринлар сезилмайди. Муаллиф сиқикликка ва ихчамликка, оз гапириб, кўп маъно англатишга интилади. Шу мақсадда жонли ҳалқ тили бойликларидан, ҳалқ мақол ва кўшиқларидан, сўз ўйинлари, ҳазил ва қочиримлардан ўринли

фойдаланади. Бу кўпроқ оддий аскарлар ҳаёти, ўзбекона меҳмондорчилик, расм-русм, ота-она орзуси ва насиҳати, Шербек билан Ораста сўхбатлари тасвирланган ўринларда очиқ кўринади.

Ёзувчи асарда мамлакат тарихига оид айрим характерли далилларни, Широқ, Алп Эр-Тўнга, Спитамен, Амир Темур, Бобур Мирзо, Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик ва бошқа буюк ватанпарварлар ҳаётига доир баъзи факт ва материалларни ўрни-ўрнида роман сюжетиغا қистиради. Муаллиф бундай йўл тутиш билан тарихимиздан фахрланиш, улуғ аждодларимиз анъаналарига содиқ бўлиш, ёш авлоднинг ватанпарварлик туйғусини ўстиришни ният қилган ва бу ниятига эришган.

Романда юқорида қайд этилгани сингари ютуқлар билан бирга, турли нуқсонлар ҳам мавжуд. Асарда айрим юзаки таъсирлар, баёнчилик аломатлари учрайди. Шунингдек, ишонтириш қуввати етарли бўлмаган айрим воқеалар, ўринсиз муболағалар ҳам кўзга ташланади. Баъзи образлар тасвирида руҳият таҳлили ва ўзига ҳос характер белгилари етишмайди. Романда бадииятга (тил ва услубга) доир айрим қусурлар ҳам сезилади. Нуқсонларидан қатъий назар, Бобокалон Рўзиевнинг “Албатта генерал бўласан” романи муҳим замонавий мавзунини ёритувчи бадиий асар сифатида ёш авлоднинг она-Ватанга муҳаббат, мустақиллигимизга садоқат руҳида, мардлик-мангулик руҳида тарбиялашга хизмат қилади. Шунингдек, китобхонларга эстетик завқ-шавқ баҳш этади.

Бевосита мустақиллик давридаги ҳаётни акс эттиришда, айниқса, Шукур Холмирзаев яхши натижаларга эришмоқда. Унинг “Динозавр” трилогияси ана шундан далолат беради. Бу йирик асар ҳақида адибнинг ўзи “Мен “Динозавр”ни ўзимнинг суянган тоғим, ишонган боғим, деб ҳисоблайман. Асарнинг давомини ёзиш мен учун осон кечгани йўқ. Бунинг сабаблари бор. Асар замонавий мавзуда. Унда зиёлиларнинг, оддий фуқораларнинг мустақиллик боис онг ва тафаккурларида кечаётган янгиланишлар, уларнинг ҳаёт шароитини тушуниб — уқиб қабул қилишлари, уни аста-секин турмуш тарзларига айлантириш жараёнлари ҳақида ҳикоя қилинади”, — деб ёзган эди.

Умуман олганда, мустақилликнинг ўтган дастлабки йиллари кўп ёзувчиларимиз учун астойдил изланиш ва қизгин ижод қилиш даври бўлди. Бунинг илк натижалари қувончлидир. Бу янги даврда ўзбек насрининг барча жанрларида муайян ютуқлар кўлга киритилди; янгиликлар кўзга ташланди. Бу ҳақда фикр юритиб, профессор Норбой Худойберганов қуйидагиларни қайд этган эди: “Ғояпарастлик хасталигидан фориғ бўлган адиб матн устида тер тўкишга имкон

топади.

Буни биз ўз сафдошларидан ажралиб чиқиб, ўзига хос романлар ёзаётган Омон Муҳтор шижоатида кўрдик. Гарчанд тилда фавқулодда янгиликлар яратмаган бўлсада, шакл борасидаги изланишларини чамалаб кўриб, иқдор бўламизки, Омон Муҳтор – профессионал ёзувчи. У китобхон савиясини кўтаришга интилмоқда. Худди шу жиҳатдан Назар Эшонқулнинг “Шарпа” ҳикояси, Хайрулло, Ўрол Содиқ бадиалари, Шодиқул Ҳамроевнинг “Қора тун” қиссаси, Саломат Вафонинг кейинги пайтда ёзган ҳикоялари миллий насримизнинг янгиликлари бўлди... Зотан, жаҳон миқёсидаги бадиий тараққиётга мосу хос кашфиётлар яратишга энди киришилмоқда”¹.

[¹Норбой Худойбергенов. *Сояси эмас, ўзи керак. “Ўзбекистон Адабиёти ва санъати” газетаси. 1999 й, 13 август.*]

Энг муҳими, сўнги йилларда ёзувчиларимиз ўтмиш ҳаётни истиқлол мафкураси асосида талқин ва тасвир этиш билан бирга, бевосита мустақиллик даври (90-йиллар) воқелиги ҳақида ҳам хилма-хил асарлар ёза бошладилар. Бироқ, бунда баъзан йирик замонавий асарларнинг тақчиллиги (камлиги), янги жамият қуришга бевосита дахлдор бўлган янги, катта ғоявий мазмун, янги қаҳрамон ва бадиий маҳоратнинг етишмаслиги сезилиб қолаётир. Шунинг учун ҳам ёзувчиларимиз юқори сифатга-салмоқли ғоя, мустақиллик фидойилари ва бунёдкорлари образини яратишга ҳамда бадиий маҳорат масалаларига янада кўпроқ эътибор беришлари лозим. Бу фикр адабиётимизнинг бошқа жанрларига, жумладан, ўзбек драматургиясига ҳам тегишлидир.

ДРАМАТУРГИЯ

Янги замон ғояларини ва мустақиллик даври ҳаёти муаммоларини ёритишда санъаткорларимиз драматургия имкониятларидан ҳам самарали фойдаланишга интилмоқдалар. Шунинг учун ҳам бу даврда ёзилган сахна асарларининг аксариятида жамиятни қайта қуриш ва мустақиллик билан боғлиқ бўлган муҳим мавзулар акс эттирилди. Шу билан бирга, халқимизнинг узоқ ва яқин ўтмишини истиқлол мафкураси асосида талқин этувчи бирқанча драматик асарлар яратилди. Аввало узоқ ва яқин ўтмиш ҳақидаги ана шу асарлар тўғрисида қисқача тўхтаимиз.

Маълумки, мустақиллик тўғрисида Амир Темурга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Унинг буюк тарихий хизматлари ҳақи равишда юксак баҳоланди. Президентимиз Ислам Каримов “Бу сиймо мард, танти, ҳалол ва ғайратли халқимизни бирлаштиришда,

жипслаштиришда, иймон-оқибатли бўлишда, қудратли келажагимизни қуришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлайди”¹, – деб Амир Темур шахсига юқори баҳо берди. [¹ “Халқ сўзи” газетаси, 1996 й. 25 октябр]

Натижада совет даврида бутунлай ман-қатағон этилган бу миллий мавзу мустақиллик даврида адабиётимиздан ўзининг муносиб ўрнини топди. Ёзувчиларимиз бу мавзунини катта ғурур ва ифтихор билан қаламга олиб, Амир Темурни ўзбек халқининг миллий қаҳрамони, жаҳоншумул аҳамиятга молик буюк сиймо сифатида талқин ва тасвир эта бошладилар. Абдулла Ориповнинг “Соҳибқирон”, Одил Ёқубовнинг “Фотиҳи музаффар ёхуд бир париваш асири”, Маъруф Жалилнинг “Соҳибқирон”, Тўра Мирзо ва Асрор Самаднинг “Соҳибқирон Темур” каби асарлари шу янги даврнинг маҳсули бўлиб, уларда Амир Темур образи ҳаёт ҳақиқатига мос ҳолда реалистик бўёқларда кўрсатилган.

А.Ориповнинг “Соҳибқирон” шеърининг драмасида Амир Темурнинг ақл-заковати, ижтимоий-сиёсий фаолияти ўша даврнинг мураккаб ҳаёти фонидида очиб берилган (Бу асар ҳақида кейинроқ батафсил фикр юритилади).

Тўра Мирзо ва Асрор Самаднинг “Соҳибқирон Темур” драмасида эса Амир Темурнинг буюклиги, донолиги, ватанпарварлиги, адолатлилиги, шунингдек, соҳибқирон шахсиятидаги айрим зиддиятлар ва салбий хусусиятлар кўрсатилган. Бу драманинг муҳим бир хусусияти шундаки, асарда бош қаҳрамонни улуғлаш учун бошқа тарихий шахсларни атайлаб, бўлар-бўлмасга қоралаш ва камситиш усулидан воз кечилган. Натижада асарда Амир Темур образи билан бирга, султон Боязид сингари тарихий шахслар сиймоси ҳам ҳаёт ҳақиқатига мос, ишонарли бўлиб чиққан. Драмада мақсад аниқ, конфликт ҳаётининг, асосий характер (образ) лар жонли ва ҳаққоний бўлганидек, бадиий усуллар ҳам пухта. Асарда Амир Темур феъл-атварига, ақл-заковатига мос ва хос бўлган ҳикматли сўзлар, чуқур мазмунли диалог ва монологлар кўзга ташланиб туради:

Дунё топдим, лекин дунё йиғмадим,
Мен эл учун от устида ухладим,

(Амир Темур сўзидан)

Мустақиллик даврида юзага келган “Жалололдин Мангуберди”, “Аждодлар қиличи” (Э.Самандар), “Қора камар” (Ш.Холмирзаев), “Оқпадар” (У.Азим), “Заҳириддин Муҳаммад Бобур” (З.Муҳиддинов, М.Ҳамидов), “Башар алломаси” (Н.Абдулла), “Пири коинат”

(Х.Расул) каби драмаларда ҳам ўтмиш ҳаёт ва улуг аجدодларимиз ҳақида реалистик сахна асарлар яратиш анъанаси давом эттирилди. Бу соҳадаги янгилик шу бўлдики, драматургларимиз узоқ ва яқин ўтмиш мавзуларини тасвирлашда соц. реализм ва коммунистик партиявийлик исканжаларини парчалаб ташладилар. Ҳаётни истиқлол мафкураси асосида янгича талқин ва янгича тасвир этдилар. Масалан, Шукур Холмирзаев “Қора камар” драмасида “босмачилик” халққа қарши реакцион ҳаракат эмас, аксинча, ўзига хос миллий озодлик ҳаракатидир деган ғояни сахнада образли тарзда усталик билан кўрсатиб берди.

Мустақиллик даврида ўзбек драматургиясида пайдо бўлган сахна асарларининг аксариятида совет давридаги ҳаёт акс эттирилган.

“Унсиз фарёд” (Шукрулло), “Курорт” (Ў.Умарбеков), “Темир хотин”, “Тақдир эшиги” (Ш.Бошбеков), “Бир миллион можараси” (Х.Фулом), “Номсиз юлдузлар” (Машраб Бобоев), “Ойна” (У.Назаров), “Пуч”, “Тусмол” (А.Иброҳимов), “Қатағон” (Ў.Ҳошимов), “Кундузсиз кечалар” (Усмон Азим), “Хотинлар ҳангомаси” (М.Ҳайдар), “Бир кам дунё” (Илҳом Ҳасанов) ва бошқа сахна асарларида қишлоқ хўжалиги, саноат, хусусан, маънавий ҳаётда мавжуд бўлган ва совет жамиятини инқирозга олиб келган жиддий нуқсонлар очиб ташланган.

Шу орқали тўғрилиқ, ҳалоллик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик тарғиб қилинган.

Ўлмас Умарбековнинг “Курорт” драмасида “Меҳнат аҳли” жамоа хўжалигининг 80-йиллардаги ҳаёти мисолида порахўрлик, кўзбўямачилик сингари иллатлар фош этилган. Асарда кўрсатилишича, колхоз раиси Тўлан ҳамтовоқларидан пора олади ва бунинг эвазига уларнинг нопок ишларини оқлаб, жинойтларини яширади. Натижада ҳаромхўрлар Тўлан раисга суяниб, ҳеч нарсадан тап тортмай жинойт устига жинойт қилаверадилар.

Ҳа, драмадаги нопокларнинг суянчиғи бор. Бу суянчиқ порахўр раис Тўландир. Ўз қарамоғидаги шахслардан пора оладиган Тўлан, айнаи чоғда, ўзидан катталарга пора беради. Демак, унинг ҳам ўз суянчиқлари бор. Ана шу суянчиқларига таяниб Тўлан ўзини бемалол тутуди, нопоклик устига нопоклик қилаверади. Асарда ана шу суянчиқнинг “ўсиши”, кейинчалик эса ич-ичидан чириб емирилиши ва нураши асослаб берилган. Оқибатда Тўлан порахўр ва кўзбўямачи, маишатпараст ва амалпараст шахс сифатида яққол гавдаланган. Муаллиф Тўланнинг кирдикорларини фош этиш жараёнида жамиятни қайта қуриш ва покланиш даври руҳини, ҳалол ишлаб ҳалол яшаш

ғоясини олға сурган.

Асардаги асосий салбий тип Тўлан образи қанчалик усталик билан яратилган бўлса, ундаги бош ижобий қаҳрамон Қўзибой образи ҳам шунчалик маҳорат билан чизилган. Хўжаликнинг бош ҳисобчиси Қўзибой янги даврнинг моҳиятини тушунган ҳолда, софдил, ҳалол кишиларга таяниб дадил ҳаракат қилади. Раиснинг нопок қилмишларини очиб ташлаб, жамоа мулкани кўз қорачиғидай асрайди. Қўзибой ҳалол, камтар ва диёнатли киши. У тўғри ишлаб, рост сўзлайди.

Шундай қилиб, Қўзибой пьесада нопокликларни тағ-томири билан емириб ташлаб, адолат ва ҳаққоният тантанасини таъминлаётган софдил, ҳалол замондошларимизнинг типик вакили сифатида гавдаланади.

Бу давр драматургияси тараққиётида Шароф Бошбековнинг “Темир хотин” комедияси салмоқли ўрин эгаллади. Комедияда ҳаёт ҳақиқатига асосланган конфликт кучли мантиқ асосида маҳорат билан ёритилган.

Маълумки, адабиётимизда узоқ йиллар давомида (хусусан, турғунлик йилларида) пахтакорлар меҳнати, айниқса, пахтакор хотин-қизлар меҳнати жуда осон иш тарзида, дабдабали, байрамона кайфиятда тасвирланиб келинди. Шароф Бошбеков “Темир хотин” комедиясини яратиш билан драматургияда биринчи бўлиб ана шу сохта тасаввурга қаттиқ зарба берди. Пахтакор аёл меҳнатининг қанчалик оғир, қанчалик машаққатли эканини очиб ташлади.

Асарда қишлоқ ҳаёти, ўзбек аёлларининг моддий-маънавий жиҳатдан оғир шароитда кун кўраётганликлари, оғир меҳнат остида эзилиб хўрланаётганликлари, “жони қирқта” бўлган ўзбек аёллари бардош берган машаққатли меҳнатга, ҳатто, темир ҳам бардош бера олмаслиги комедия жанри имкониятлари доирасида таъсирли ва қизиқарли қилиб кўрсатилган. Комедиянинг “Темир хотин” деб аталишида чуқур рамзий маъно бор. “Темир хотин” мамлакатимизнинг кўп театрларида саҳналаштирилди ва томошабинлар томонидан қизгин кутиб олинди. Комедия Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Ўткир Ҳошимовнинг “Қатағон” асари икки пардали фожа. Унда бир оила ҳаёти мисолида 80-йилларнинг иккинчи ярмида “пахта иши”, “ўзбек иши” баҳонасида Ўзбекистонда бўлиб ўтган даҳшатли қатағоннинг асл маъноси — моҳияти очиб ташланган. Москвадан адолат ўрнатиш ниқоби остида элимизга бостириб келган ёвуз десантчи-терговчиларнинг ҳеч қандай қонун-қоидага ва ахлоқ-одоб

мезонига тўғри келмайдиган жирканч ишлари, шафқатсизликлари, ҳуқуқбузарликлари, заҳматкаш ва ҳалол халқимиз номини ёмон отликқа чиқаришга уринишлари кескин фош этилган. Шу билан бирга, асар қаҳрамони Панжи Жуманов оиласидаги камтарона ҳаёт мисолида ўзбек халқига хос меҳнатсеварлик, ҳалоллик, бағри кенглик, ҳақгўйлик, инсонпарварлик ва дўстлик умумлаштириб тасвирланган.

“Қатағон”да кўрсатилган воқеа ҳам, конфликт ҳам ўша мудҳиш, изтиробли кунларга хос ва типик. Марказдан келган терговчи Мясников совхоз директори Панжи Жумановни пора олгансан, пора бергансан, кўзбўямачилик қилиб давлатни алдагансан деган сохта даъволар билан ҳибсга олади. Уни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан ғоят қийнаб азаблайди. Ундан ақл бовар қилмайдиган “гуноҳларига” иқрор бўлишни ва пора беришни талаб қилади. Мясников ўзининг ёвуз ниятига эришиш мақсадида маҳаллий терговчи Бердиев билан биргаликда Панжи хонадонини илма-тешик қилиб тинтувдан ўтказди. Тухмату бухтон, иғвою алдов йўли билан Панжининг хотини — садоқатли аёл Ҳанифадан пул — бойлик ўндирмоқчи бўлади.

Панжи қамоқхонадаги зулм ва адолатсизликдан руҳан қаттиқ эзилса-да, зўравон терговчиларга ялинмайди, иймон-эътиқодини йўқотмайди. Бор гапни дангал айтиб, ҳақиқатни қаттиқ туриб ҳимоя қилади. Панжи нопок терговчи Мясников тухматларини фош этиб, “Ёмоннинг кучи япалоққа етади. Кўшиб ёзиш марказнинг ўзидан бошланган. Марказ эса ўзбекнинг ёқасига ёпишди. Тўғри қилди. Арманига ёпишса, юз минг киши кўчага чиқарди. “Арман халқидан кўлингни торт!” дерди. Гуржига ёпишса, икки юз минги чиқарди. Ўзбек-андишали халқ. Уркалтак-суркалтакни ёмон кўради. Беҳуда қон тўкилишидан ҳазар қилади. Ўйланган... ҳаммаси ўйланган. Мурод — ўзбекнинг қонини тўкиб, бошқаларни кўрқитиш”, — дейди.

Ёки, Мясников ўзбек халқини “босмачи”, “ёввойи”, “саводсиз” дея ҳақоратлаганида Панжи Жуманов ғазабланади, жирканади. Панжи кучли мантиқ асосида вазминлик билан сўзлаб, рақибини эсанкиратиб кўяди: “Босмачи деб бировнинг юртини босиб олганни айтади! Қайси босмачи қайси юртни босиб олибди... Саводсиз Улуғбек расадхона қурганда, сен қаёқда эдинг? Ибн Сино “Тиб қонунлари”ни ёзганида октябр революцияси тепасида ақл ўргатиб турганмиди? (истеҳзоли кулимсираб). Балки Беруний Ер диаметрини сенинг маслаҳатинг билан ўлчагандир?... Сенлар ўйлайдиган одамдан кўрқасан!”

Шундай қилиб, Жуманов маънавий жиҳатдан жинойтчи

терговчилардан устун туради. У факт ва мантиқ асосида ҳаракат қилиб воқеа давомида маънавий зафар қучади. Буни драматург маҳорат билан таъсирли ва ишонарли қилиб кўрсатган. Натижада Жуманов асарда халқимизга хос ҳалоллик, ҳақгўйлик, камтарлик, болажонлик сингари хислатларни ўзида мужассамлаштирган жонли образ сифатида намоён бўлади.

“Қатағон” трагедиясида ёвуз терговчи Мясников образи ҳам маҳорат билан чизилган. Мясников пихини ёрган айёр, шафқатсиз, бераҳим. Дунёда бу ифвогар терговчи қилмаган пасткашлик ва ифлослик қолмаган. У ўз қора, ёвуз ниятига етмоқ йўлида ҳеч нарсадан тап тортмайди. Ўз мансаби ва мавқеини суиистеъмол қилиб, алдов, хиёнат, тухмат-бухтон, жисмоний ва маънавий жазо чораларини устма уст ишга солади. “Геваркян группаси чекланмаган ҳуқуқларга эга” дея гердаяди. Аммо воқеа давомида Мясников “айбдор” Жумановнинг шиддат билан айтган кескин раддияларига жавоб тополмай шошиб қолади ва уни ҳақорат қилишга ўтади: “Ўчир овозингни, эртагаёқ Бутиркага жўнатаман! Обкомингни олдига! Обкоминг ким бўпти! Республика раҳбарлариниям эмаклатаман! Ўзбекистондан йигирма тўрт минг жиноятчи қамоққа олинган. Йигирма тўрт минг! (оғзидан тупук сачратиб). Йигирма тўрт минг нима бўпти? Керак бўлса, яна юз мингини қамоққа тиқамиз! Миллионини қириб ташлаймиз. Босмачилар! Эшаклар!,” – деб бақиради.

Шуниси муҳимки, драматург асарда десантчи-терговчиларни қанчалик аёвсиз фош қилмасин, барибир, халқлар дўстлиги принципларига содиқ қолади. Халқлар дўстлиги тамойилларига амал қилиб, ҳақиқий дўстлик - биродарликни мадҳ этади. Шунга кўра ўзбеклар миллатчи эмас, аксинча, дўстга содиқ, виждонли, инсонпарвар халқ деган гоё асарда бўртиб туради.

Трагедияда халқимизнинг ашаддий душмани, миллатчи Мясников образига қарама-қарши ҳолда ўзбек хонадониди тарбияланиб ўсган, пок виждонли инсон Валентин Александрович образи яратилган. Валентин “уруш йиллари Ўзбекистонга олиб келинган икки юз минг етим боланинг бири”. У Жумановлар оиласида (ўзбек оиласида) етимлик нима эканини билмай, ўзбеклардан меҳр-оқибат кўриб ўсган рус кишиси. Валентин Жумановлар оиласи бошига кулфат тушганда Мясникав дағдағаларига қарши “Ленинград блокадасидан чиқиб келганимда сен онангни қорнидаям йўқ эдинг! Шу одамлар мени бағрига олди. Очликдан силлам қуриб, ўлим тушагида ётганимда шулар менинг жонимга оро кирди. Шулар менинг бошимни силади! Охирги бурда нонини шулар менинг оғзимга тутди. Энди шу халққа

нонкўрлик қилайми, номард!...Эшитиб қўй! Бу дунёда битта укам деб юрибман. Панжи учун дунёнинг нариги бурчагигаям бораман! Ўлгунимча олишаман!” дейди.

Ёки, Валентин Ҳанифанинг “қандоқ кунларга қолдик, акажон!” — деган ноласини эшитганда “Хафа бўлма келин! Мен сенларни бу итларга хўрлатиб қўймайман”, — деб меҳрибонлик қилади.

Валентин Александрович ўзбек халқининг илм-фан, маънавият, маданият соҳасидаги ютуқларига ҳам ҳақли равишда тан беради. Асарда қўйидаги диалог берилган:

Мясников: “Нима биз ёрдам бермабмизми? Манави ёввойилар юртига илм-фанни, маданиятни ким олиб келди?”

Валентин: “Сен ўзингни улар билан тенглаштирма! Улар фан олиб келган бўлса, сен ўлим олиб келдинг! Қолаверса, сенга ўхшаганлар маданиятни булардан ўргансин!”.

“Қатағон” фожиасида асосан еттита персонаж иштирок этади. Уларнинг ҳаммаси ҳам асарда ўз ўрни ва ўз нагрукасига эга. Шу билан бирга, персонажларнинг барчаси ўзига хос феъл-атворга эга. Бош қаҳрамон Панжи Жуманов характерида ҳаромдан ҳазар қилиш, эл-юрт ишига садоқат устун туради. У ўзининг “Қип-қизил луттибозлик! Бу ёқдан тола ўрнига вагонларда ҳаво, самолётда пул борган экан, у ёқдагилар нега индамабди? Нега бизга пул керакмас, толанинг ўзини беринглар, демабди?” — тарзидаги ўткир сўзлари билан баттол терговчиларни бошиберк кўчага ҳайдаб солади.

Худди шунингдек, Валентин образида рус ишчиларига хос мардлик, тантилик, дўстлик, инсонпарварлик; Ҳанифа образида эса ўзбек келинларига хос вафо, садоқат, ҳаё-ибо, қийинчиликларга бардош бериш ва болажонлик сифатлари яққол намоён бўлади. Буларга қарама қарши ҳолда берилган терговчи Мясников характерида манманлик, зўравонлик, шафқатсизлик, иккиюзламачилик сингари жирканч қилиқлар мужассам. Асарда маҳаллий терговчи Бердиев ва пахта қабул қилиш пункти мудирини Омонов эпизодик образ сифатида берилган бўлсада, улар ҳам ўзларига хос ва мос характер белгилари билан ажралиб туради. Демак, Ўткир Ҳошимов “Қатағон” фожиасида хилма-хил характерлар яратишда маҳорат кўрсатган.

Асар сюжети ва композицияси ҳам пухта. Асар сюжети яхлит ва тугал; унда ортиқча эпизодлар ва кераксиз деталлар йўқ. Шунингдек, асарда конфликтнинг ўсиш даражаси ҳам меъёрида. Шу сабабли сюжет ва воқеа ривожидида сустилик сезилмайди.

“Қатағон” ширали ва образли тилда ёзилган. Асарда кучли мантиқ

асосига қурилган сермазмун ва чиройли жумлалар, янги-янги ўхшатиш, сифатлаш, муболага сингари тасвирий воситалар кўзга яққол ташланади.

“Қатагон” ёрқин ва таъсирли сахна асаридир.

Мустақиллик даврида ўзбек драматургиясида кишиларимизнинг маънавий ҳаётини, маънавий масалаларини ёритишга катта эътибор берилди. Натижада адолат ва ҳаққоният, ҳалоллик ва тўғрилик, дўстлик ва вафодорлик, садоқат, меҳр-оқибат ва юксак ахлоқ-одобнинг фитна-фасод, фисқу-фужур, тухмат, макр ва айёрлик устидан галабасини кўрсатувчи хилма-хил сахна асарлари вужудга келди. Шунингдек, мустамлакачилик даврида камситилган, ҳатто оёқ ости қилинган, эндиликда, мустақиллик даврида қайта тикланган, тегишли тарзда ўз қадр-қимматини топа бошлаган миллий урф-одатларимиз ихлос билан тасвирланди. Халқ ва мамлакат ҳаётидаги ибратли томонларни, илғор тамойилларни ёритиш билан бирга, турмушда учрайдиган манманлик, нопоклик, қаллоблик, текинхўрлик, ифвогарлик, маънавий қашшоқлик сингари иллатлар фош этилди.

Бу соҳадаги ютуқларни “Тўйдан кейин томоша” (Шукрулло), “Чимилдиқ” (Э.Хушвақтов), “Тақдир” (Р.Маъдиев), “Фаришта” (Х.Расул), “Суперқайнона” (С.Имомов), “Диёнатга хиёнат” (К.Аваз), “Қудуқ тубидаги фарёд” (Ғ.Шермуҳаммад) ва бошқа асарлар мисолида очиқ кўриш мумкин.

Таниқли шоир ва драматург Шукруллонинг “Тўйдан кейин томоша” драмасини олайлик. Бу асар Абдулла Қодирийнинг “Бахтсиз куёв” драмасига гоёвий мазмун жиҳатида яқин туради. Маълумки, “Бахтсиз куёв”да бойларга тақлид этиб катта тўй қилган ва натижада қарзга ботиб бахтсизликка учраган камбағал йигитнинг фожиаси ҳикоя қилинган эди. Шукрулло ўз асарида А.Қодирий анъаналарини янги замон воқеалари асосида ижодий давом эттирди ва бу анъаналарни бойитди. “Тўйдан кейин томоша” драмасида баъзи ўзбек оилаларида никоҳ тўйи тантаналари ҳаддан ташқари ошириб юборилаётгани, тўйларда ортиқча исрофгарчилик бўлаётгани ва бунинг аянчли оқибатлари очиб ташланган.

Икки ёш — Мўмин билан Холида бир бирини жондан ортиқ севади, ширин-шакар оила қурмоқчи бўлади. Бироқ ортиқча ҳашаму дабдаба, “мен ундан камми?” дея манманлик қилиш, “ким ўзарга” тўй-томоша бериш иллоти бу икки ёшнинг бошига бало бўлади. Оила соҳиблари ўз имкониятларига қарамасдан қарз олиб катта тўй қиладилар ва қарзни тўлолмай беҳад қийналадилар. Бунинг устига, кўп ўтмай Мўминнинг онаси Назира биби кичик қизини дабдабали

тўй қилиб узатмоқчи бўлиб қолади. Шу ниятда она Мўминнинг тўйида тушган бисотга (совғаларга) чанг солади: келиннинг буюмларини қизининг тўйига сарфламоқчи бўлади. Ёш келин Холида эса бунга қаттиқ қаршилик кўрсатади. Шундай қилиб, Мўминни бир томондан онаси, иккинчи томондан, ёш хотини қийнайди. Мўмин онасининг талабига рози бўлса хотини, хотинининг ройига қараса онаси ранжийди, хафа бўлади. Оқибатда Мўмин руҳан эзилади, изтироб чекади, ҳатто ўзини осиб ўлдирмоқчи бўлади. Мўмин:

Мен тўғри қилдимми,
Қилдимми хато?
Тақдирим қилмасин
Ҳеч кимга ато, — деб нола қилади.

“Тўйдан кейин томоша” асарида драматург исрофгарчилик, ортиқча дабдаба кони зиён эканини кўрсатиш билан бирга, қинғир, нопок йўллар билан бойлик йиғишни, ҳаром йўл билан йиғилган бойлик эвазига дабдабали тўй қилишни қоралайди. Бу жиҳатдан драмадаги эру хотин Фозилхўжа ва Чамандахон ҳаёти диққатга молик. Фозилхўжа софдил, содда ва ҳалол зиёли. У қурбим, иқтисодий қувватим етади, деб исрофгарчилик қилсам, ортиқча ҳашаму дабдаба билан катта тўй берсам “ё жинни, ё гадо бўламан”, — дейди. Фозилхўжа бойликка ҳирс кўйган, манманликка берилган, унча-мунчани назар-писанд қилмайдиган бойвучча хотини Чамандахон талабларига эътироз билдириб,

Агар ҳаром қўшиб тўй қилганимдан,
Без терганим яхши кўчага чиқиб, — дейди.

Чамандахон маккор, айёр, шарм-ҳаёсиз, молпараст аёл. У эрини алдаб, қинғир йўллар билан бўлса-да, мол-мулк топишга ундайди. Уни нопок йўлларга судрамоқчи бўлади. Бунинг иложини топаолмагач (Фозилхўжа нопокликка кўнмагач), Чамандахон энди тусини бутунлай ўзгартириб олади: эрини менсимай кўяди...

Кўринадики, асарда тўй, тўйга тайёргарлик, тўйни ўтказиш ва тўйдан сўнгги можаралар қизиқарли қилиб акс эттирилган. Ҳаётдаги, айрим кишилар онгидаги салбий, зиёнли ҳолатлар очик кўрсатилган. Ҳозирги янги даврга муносиб, камтарона, ширин-шакар, маданий тўйлар ўтказиб, севишган келин-куёвларга оқ фотиҳа бериш ғояси олға сурилган. Ана шунинг учун ҳам “Тўйдан кейин томоша” драмасыни Президентимизнинг тўй маросимларини тартибга солиш ҳақидаги кўрсатмаларига¹ ўз вақтида берилган яхши жавоб десак тўғри бўлади.

[¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. “Халқ сўзи” газетаси, 1998 й, 29 октябр.]

Драмада:

Бахтимизга чиққан Фармони олий,
Бизни ташвишлардан айлади холи, —

тарзидаги ҳикматли сўзларнинг лейтмотив (асосий ғоя) сифатида акс садо бериши ҳам бежиз эмас.

Агарда драмада воқеа ечими янада теран ва ҳаёт ҳақиқатига янада мос қилиб берилса, дабдабали тўй тарафдорларининг пушаймони янада ёрқинроқ акс эттирилса, “Тўйдан кейин томоша” нинг ғоявий мазмуни, тарбиявий эстетик таъсир қуввати ҳеч шубҳасиз ошган бўларди.

Мустақиллик даврида драматургиямизда миллий урф-одатларимизга садоқат, ахлоқ-одоб, севги-муҳаббат мавзулари инсон қадр-қимматини улуглаш масалалари билан узвий боғлиқликда акс эттирилди. Эркин Хушвақтовнинг “Чимилдиқ” драмасида бу хусусият ўзига хос бир йўсинда намоён бўлади. Асар сюжети бир-бирини илк бор чимилдиқда кўраётган икки ёшнинг қалб тугёнлари, мулоқату мунозаралари, мурсою муҳаббатлари асосига қурилган.

Авваллари (совет даврида) бутунлай рад этилган ва қаттиқ қораланган миллий урф-одатларимиз Келин, Куёв, Мома, Янга, Қайнона, Қайнсингил образларининг ҳаракатлари, диалог ва ички монологлари воситасида хайрихоҳлик билан кўрсатилган. “Чимилдиқ” драмаси томошабоп, қизиқарли қилиб яратилган.

Санжарали Имомовнинг “Суперқайнона”, “Эргинамнинг орзуси” комедияларида ҳам севги-никоҳ, оила мустаҳкамлиги, миллий урф-одатларимизга риоя қилиш масалалари жуда қизиқарли ва таъсирли қилиб кўрсатилган.

Бундай мисолларни яна келтириш мумкин.

Шуни мамнуният билан қайд этиш лозимки, бу давр драматургияси хазинасига ёш муаллифлар ҳам кўзга кўринарли ҳисса қўшдилар. Дарҳақиқат, ҳозирги даврда ўзбек ёзувчилари, жумладан, драматурглари сафи янги-янги истеъдодлар ҳисобига кенгаймоқда. Булар орасида айниқса, 1998 йилнинг энг яхши драматурги деб тан олинган ёш драматург Санжарали Имомовнинг изланишлари алоҳида ажралиб туради. Аслида ҳуқуқшунос бўлган бу ёш ижодкорнинг драматургия соҳасида қалам тебратаётганига икки-уч йилдан ошгани йўқ. Ана шу қисқа вақт ичида Санжарали “Шайтон ва фаришта”,

“Суперқайнона”, “Сойибхўжа операцияси”, “Эргинамнинг орзуси” сингари бири биридан сара асарлар яратди. Тошкентдаги Ҳамза, Муқимий номли энг нуфузли театрларда муваффақият билан саҳналаштирилган бу асарлар Санжаралининг ижодий имкониятлари катта эканини намойиш этиб, уни элимизга истеъдодли драматург сифатида танитди.

Санжарали Имомов асосан комедия жанрида ижод қилади. Унинг ижодига хос асосий хусусият шундаки, у ҳар сафар ўз асарларида янги гап айтишга ва бу гапни томошабин қалбига қизиқарли ва таъсирли қилиб етказишга муваффақ бўлади. Ҳаётни юзаки, енгил-елпи эмас, балки теран ва оригинал қилиб акс эттиради. Муросасозликка, замонасозликка зид ўлароқ, ҳақ сўзни ёзади, ёзганда ҳам юксак профессионал савияда ёзади. Ҳаёт ҳақиқатига мустаҳкам таянган ҳолда Ҳожар-ўжар (“Суперқайнона”) сингари мукамал, ранг-баранг характерлар яратиб, ҳозирги кунда ҳам ҳаётда, айрим кишилар онгида турли шаклларда учрайдиган иллатларни усталик билан очиб ташлайди. Драматург ўз асарларида миллий урф-одатларимизнинг афзалликларини, инсон маънавияти камолатидаги аҳамиятини қизиқарли сюжет ва композиция рамкасида кўрсатиб беради.

Шундай қилиб, ёш драматург Санжарали Имомов замонавий мавзуларни истиқлол мафкураси асосида талқин ва тасвир этиб, одамларимиз онг-тушунчасида, феъл-атворида пайдо бўлаётган сифат ўзгаришларини ўз асарларининг қат-қатига сингдириб юборади. Шунинг-дек, айрим ярамас одатларга, жамият ривожига тўсқинлик қилувчи иллатларга қарши ўт очади.

Мустақиллик даврида ўзбек драматургияси эришган ютуқлар фақат юқорида қайд этилганлардангина иборат эмас. Бу даврда драматургиямизда жанрий ўсиш-ўзгаришлар ҳам кўзга ташланди. Драматурглар янги замон ғояларини ифодалашда комедия жанри имкониятларидан самарали фойдаландилар. Самимий юмор билан суғорилган хушчақчақ комедиялар (“Куёв”, “Сойибхўжа операцияси” ва ҳ.к.) билан бирга, “Шайтон ва фаришта” сингари трагик комедиялар ҳам юзага келди.

Бу даврда ўзбек драматургиясида оғзаки ва ёзма адабиётимизда мавжуд бўлган сюжетлар асосида саҳна асарлари яратиш анъанаси ҳам давом эттирилди. Натижада Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз”, А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён”, Ойбекнинг “Навоий”, Фафур Фуломнинг “Шум бола”, П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар”, Тоҳир Маликнинг “Шайтонат” роман ва қиссалари асосида янги-янги саҳна асарлари, кино ва телефильмлар майдонга чиқди.

Умуман олганда, мустақиллик даврида ўзбек адабиётида сахна асарлар кам ёзилмади. Бироқ томошабинларга ҳар жиҳатдан манзур бўладиган юксак сифатли асарлар кам ёзилди. Бунинг устига, айниқса, мустақиллик туфайли моддий ва маънавий ҳаётда, одамларимизнинг онг-тушунчаси ва дунёқарашида юзага келган янгиликларни, туб сифат ўзгаришларини янги замонда вужудга келган янги қаҳрамонлар тимсолида маҳорат билан гавдалантирувчи етук сахна асарлари етарли эмас. Ҳозирги вақтда мулкни хусусийлаштириш, савдо-сотиқ, фермерлар ҳаёти, олий мактаблардаги ислоҳатлар, миллий кадр тайёрлаш дастурини амалга оширишдаги муаммолар, чет эллик ишбилармонлар билан бўладиган муомила-муносабатлар ҳақида янги-янги етук сахна асарлари ёзилса, халқ хўжалигининг турли соҳаларида жавлон уриб ҳалол меҳнат қилаётган тадбиркорларимизнинг кўплаб хилма-хил, жонли, ёрқин образлари яратилса айни муддао бўлар эди.

Дарвоқе, яқинда матбуотда “Лекин драматургия давр талабларидан ортда қолаяпти. Маиший муҳитни тасвирлаш кучайди. Тарихий асарларни сахнага олиб чиқишда тарихийлик мезонлари бузилиб, даврнинг ҳақиқий манзараси шошма-шошарлик билан бир ёқлама кўрсатилаётир”¹. — деб ёзилди. [¹“Ўзбекистон Адабиёти ва санъати” газетаси, 1999 й. 17 август.] Бу танқидий фикрда муайян даражада ҳақиқат бор. Демак, мустақиллик даври драматургиясининг катта ютуқлари бўлганидек, унинг ўзига хос муаммолари ва ҳалигача етарли равишда бажариб улгирилмаган вазифалари (масалан, янги қаҳрамон-тадбиркорлар образини яратиш муаммоси) ҳам мавжуд. Бироқ, шунга қарамай, драматургиямизнинг келажаги янада яхши бўлишига умид ва етарли асослар бор.

УМУМИЙ ХУЛОСА

Юқорида мустақиллик давридаги ўзбек адабиёти ҳақида маълумот беришга ва истиқлол адабиётининг ғоявий-бадиий хусусиятларини кўрсатишга ҳаракат қилинди.

Бу ўринда шунини алоҳида қайд этиш лозимки, истиқлол адабиёти тушунчаси кенг ва тор маънога эга. Кенг маънода у камида юз йиллик даврни ўз ичига камраб олади. Бу ҳақда таниқли адабиётшунос олим Озод Шарофиддинов ҳақли равишда қўйидагиларни ёзган эди:

“Бизда истиқлол адабиёти камида бир асрлик тарихга эга. Мен жаид адабиётини ҳам, ҳатто ўттизинчи йиллардан бошлаб адабиётимизга кириб келган Миртемир, Абдулла Қаҳҳор, Фафур Фулом, Ойбекларни ҳам қай бир даражада мустақиллик учун хизмат

қилган деб биламан. Оғир қатагон замонлари бўлишига қарамасдан, улар ўзбекнинг қадр-қиммати, ғурури ҳақида асарлар ёза олди. Олтмишинчи йиллардан бошлаб том маънода мустақиллик адабиёти яратилди, дейиш мумкин. Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, кейинчалик Шавкат Раҳмон каби шоирлар мустақиллик адабиётига катта ҳисса қўшдилар. Умуман, мен мустақиллик адабиётини кенг маънода тушунаман. Том маънода бадииятга эга, юксак санъат асари даражасига кўтарилган, чуқур инсоний ва миллий мазмундаги образларни яратган, умумбашарий ғояларни куйлаган асарларни истиқлол адабиёти жумласига қўшаман. Тўқсанинчи йилларнинг буёғига адабиётимиз қандай бўлаяпти, деб сўрасангиз, айтишим мумкинки, адабиётимиз тўппа-тўғри йўлдан кетаяпти. Лекин адабиёт шунақа соҳа эканки, бунда битта зўр истеъдодга ўнта ўртамиёна истеъдод тўғри келаркан. Улкан чўққиларнинг ён-атрофида паст чўққилар бўлгани, шулар бирлашиб битта силсилани ташкил этгани каби, адабиётда ҳам даҳо ижодкорлар атрофида ўнлаб ундан пастроқ истеъдодлар бўлиши табиий. Мени бир нарса қувонтирадики, Абдулла Қаҳҳор таъкидлаганидек, адабиётимизнинг эртанги кунидан умид катта. Зеро, бугунги ижодкорлар ҳар қандай чекланиш ва тўсиқлардан холи. Фақат юксак санъат асарларигина бугунги адабиётимизнинг бош мезони бўла оладики, бу ҳам мустақиллик шарофатидандир”¹.

[¹Озод Шарофиддинов. *Асримизнинг ўлкан ҳодисаси. “Халқ сўзи” газетаси, 1999 й, 18 август.*]

Тор маънода эса истиқлол адабиёти деганда асосан охириги ўн йилликда вужудга келган адабиёт англашилади (Мазкур ишда асосан ана шу даврнинг маҳсули бўлган шеърӣ, насрий ва драматик асарлар таҳлил доирасига киритилган). Бу янги адабиётнинг ўзига хос ва мос ютуқлари бор ва улар тобора кўпаймоқда.

Мустақиллик даври адабиётидаги энг катта ютуқ шуки, бу даврда ўзбек ёзувчилари ўтмиш ва ҳозирги ҳаётни акс эттиришда аввалги чекланиш-чегараланиш исканжаларидан бутунлай қутилдилар. Ўтмиш ҳаётни ҳам, ҳозирги ҳаётни ҳам бутун борлиғи ва мураккаблиги билан тасвирлаш имкониятига эга бўлдилар. Чин ҳаёт — халқ ҳаёти билан алоқани янада мустаҳкамлаб, ҳақ сўзни дангал ёзабошладилар.

Мустақилликнинг ўтган дастлабки йиллари кўп ёзувчиларимиз учун астойдил изланиш ва қизғин ижод қилиш даври бўлди. Бунинг дастлабки натижалари қувончлидир. Зотан, ўтган қисқа даврда сўз санъатининг ҳамма жанр ва турларида муайян ютуқлар қўлга киритилди. Адабиёт янги мавзулар, янги ғоя ва образлар, янгича талқин ва тасвирлар билан бойиди.

Бироқ адабиётда эришилган ютуқлар қанчалик кўп ва қувончли бўлмасин барибир бу соҳада амалга оширилиши лозим бўлган ижодий ишлар ҳали оз эмас. Ҳозирги адабиётда баъзан бадиий маҳоратнинг етишмаслиги сезилиб қолаётир. Бизда ҳануз “ўрта миёна” асарлар кўпчиликини ташкил қилади. Ҳолбуки, адабиётнинг обрўйини ва истиқболини сон (миқдор) эмас, сифат ҳал қилади. Оз бўлса-да, соз бўлсин деб бекорга айтилмайди. Демак, сўз санъатида юксак сифат учун, яратилаётган асарларнинг ғоявий-бадиий гўзаллиги учун кураш биринчи даражали аҳамиятга эга.

Шунингдек, адабиётимиз ҳозирги кун воқеаларини (90- йиллар ҳаётини), мустақилликнинг бевосита туб амалий масалаларини кенг тармоқда, йирик ва етук бадиий асарларда (хусусан, роман, қисса, драма ва дoston жанрида) ёритиш бўйича китобхонлар олдида муайян маънода қарздор. Мустақиллик давридаги мамлакат ва халқ ҳаётининг асосий мавзулари (муҳим ва долзарб замонавий масалалар)га бағишланган йирик бадиий асарлар кам. Ҳолбуки, бу масала ечилса, адабиётимизнинг ҳаёт билан алоқаси янада яхшиланган ва мустаҳкамланган, унинг маърифий-маънавий, тарбиявий - эстетик аҳамияти янада ошган бўларди. Демак, замонавийлик доимо адабиётнинг қалби ва асосий мавзу бўлиши шарт, деган қоидага тўлиқ амал қилиш керак. Шундай экан, мустақиллик давридаги ҳаёт қаҳрамонларини адабиёт қаҳрамонларига айлантириш масаласига диққат-эътиборни кучайтириш лозим. Чунончи, мустақиллик туфайли ҳаётда вужудга келган янги қаҳрамонлар, хусусан, озод республика халқ хўжалигининг турли жабҳаларида, Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида фидокорлик намуналарини кўрсатаётган ишбиларман-тадбиркорлар образи адабиётимизда ҳали етарли эмас.

Ҳолбуки, бозор иқтисодига ўтиш йилларидаги хилма-хил қийинчиликларни мардона енгиб, Ўзбекистонни жаҳоннинг энг илғор, энг ривожланган мамлакатлари қаторига кўтариш, халқ фаровонлигини яхшилаш соҳасида жонбозлик қилаётган фидойи замондошларимиз бугунги кунда адабиётнинг асосий – бош қаҳрамонлари бўлиши ҳам фарз, ҳам қарз. Мустақилликнинг меваси ва унинг амалдаги бунёдкори бўлган янги қаҳрамонлар ҳаёти, меҳнати ва орзу-истакларини тасвирлаш орқали одамларимиз онги-тушунчаси ва дунёқарашида юз берган буюк ўсиш-ўзгаришларни умумлаштириб кўрсатиш адабиётнинг муҳим вазифасидир. Бу ҳақда ва умуман истиқлол даври адабиёти ҳақида фикр юритиб, академик Иззат Султон адабиётшунос олим Нўъмон Раҳимжонов билан суҳбатда қўйидагиларни айтган эди: “Президентимизнинг маърузаларида ҳам, амалиятда ҳам кўраяпмизки, ҳаётимизнинг марказий сиймоси

тадбиркор бўлиб қолди... Тадбиркор нима дегани ўзи? Ҳаётимизнинг ҳамма соҳасида ҳал қилинмаган нарсанинг ҳал этиш тадбирини топиб, ҳам ўзига, ҳам кўпчиликка фойда етказадиган одам. Бир одам фабрика очса, у ўзинию оиласини, фабрикага жалб этилган маҳалла-қуйни ҳам тўйдиради-да. Шундай эмасми?

Тадбиркорлар — ҳозирги нажоткорларимиз. Шамчироқларимиз. Шунинг учун адабиётимизнинг вазифаси — ҳамма соҳадаги тадбиркорларни бош қаҳрамон сифатида санъатга олиб киришдан иборат. Қишлоқ хўжалигимиз, саноат, фан ва дипломатия соҳаларида бўладими, тадбиркорларни адабиётга олиб кириш, давримизнинг етакчи қаҳрамонлари қилиб кўрсатиш керак...

Ҳамма вақт жамиятнинг тақдири учун ҳал қилувчи аҳамиятга молик ғоялар ва уларни амалга оширувчи кишилар адабиётнинг марказида бўлган. Ҳозирги кунда ҳаёт тадбиркорни ўртага чиқарган экан, уни эътибордан соқит қилиб юборолмаймиз... Тадбиркор образи ҳаётнинг ўзида марказда турибди. Шу билан бирга, тадбиркор ҳаётнинг ўзида мунозарали, унга турли хил қарашлар кўп.”¹/¹ *Иzzат Султон. қайта туғилиш арафаси. “Ўзбекистон Адабиёти ва санъати” газетаси, 1999 й. 19 март.]*

Хуллас, мустақиллик давридаги ўзбек адабиёти узоқ ва бой тарихга эга бўлган сўз санъатимизнинг янги, сермазмун ва порлоқ саҳифасини ташкил қилади. Шу билан бирга, у адабиёт тараққиётининг алоҳида бир босқичини ҳосил этади.

Бу янги давр адабиётининг ўзига хос ва муносиб ютуқлари бор.

Бу ютуқлар кун сайин кўпаймоқда. Одил Ёқубов, А.Орипов, Э.Воҳидов, Саид Аҳмад, П.Қодиров, Мирмуҳсин, Ўткир Ҳошимов, Ҳ.Фуллом, Ибраҳим Раҳим, Шукрулло, Б.Бойқобилов, Шукур Холмирзаев, Ойдин Ҳожиева, Ҳалима Худойбердиева, Тоғай Мурод каби атоқли ва тажрибали ёзувчиларимиз Ўзбекистон мустақиллиги неъматларидан илҳомланган ҳолда янги тафаккур ва миллий истиқлол мафкураси асосида ижод этиб, янги-янги асарлар яратмоқдалар.

Шунингдек, Хайридин Султон, Ҳабиб Саъдулла, Муҳаммад Юсуф, Нормурод Нарзуллаев, Омон Мухтор каби истеъдодлар ҳамда Санжарали Имомов, Рустам Маъдиев, Назар Эшонкул, Шодикул Ҳамро, Зебо Мирзаева, Саломат Вафо сингари иқтидорли ёшлар ҳам фаол меҳнат қилиб, янги замон руҳига мос асарлар ёзмоқдалар. Буларнинг ҳаммаси мустақиллик давридаги адабиётимизнинг истиқболи ёрқинлигидан нишонадир. Демак, Ўзбекистон мустақил адабиётининг келажаги порлоқ дейишга тўла асос бор.

1999 й.

II
ЎЗБЕК РОМАНЧИЛИГИ

Маълумки, халқимизнинг тарихий ўтмишини, хусусан, ҳозирги замон воқелигини тасвирлаш, уни бадиий идрок қилиш, образли равишда акс эттириш учун сўз санъаткорларининг ихтиёрида хилма-хил жанрлар ва адабий турлар мавжуд. Ана шулардан бири ва энг салмоқдори, шубҳасиз, роман жанридир. Бу жанр ҳаёт ҳақиқатини кенг куламда, катта эпик планда акс эттиришда, инсон руҳий ҳолатини чуқур тасвирлашда, кишиларнинг ранг-баранг образларини яратишда чекланмаган имконият ва қулайликларга эга.

Романчилик жаҳон адабиётида жуда қадимий тарихга, бой анъанага эга. Романчилик маълум тараққиёт босқичларини босиб ўтиб ХХ асрга етиб келди. Бу жанрнинг шаклланиш ва юксалиш тарихи қизиқарли бўлганидек келажаги порлоқдир. Буни ўзбек романчилигининг шаклланиши ва тараққиёти мисолида ҳам очиқ кўриш мумкин.

Тўғри, роман жанрининг бадиий-эстетик қиммати, маънавий ҳаётдаги ўрни, тараққиёт йўли, бу жанрнинг тақдири, келажаги ҳақида жаҳон миққийёсида хилма-хил фикр-лар билдирилмоқда. Турли баҳслар давом этмоқда. Тараққийпарвар адабиётшунослар, илғор ёзувчилар романнинг керакли жанр, унинг тарбиявий-эстетик аҳамияти катта эканини илмий ва бадиий жиҳатдан асослаб бермоқдалар. Шу билан бирга, улар романчилик замон талабларига мос ҳолда ривожланмоқда, бинобарин, унинг истиқболи порлоқдир деган тезисни олға сурмоқдалар.

Жаҳондаги реакцион мафкурачилар эса романни “эскирган”, “ўлиб бораётган”, “инқирозга юз тутган”, “яроқсиз” жанр деб “исботлашга” ўринмоқдалар. Бундан ташқари, жаҳондаги айрим қаламкашлар “янги хил роман” яратишга интилмоқдалар. Улар тўқиган “янги хил роман” ларда инсоннинг ҳақиқий ҳаёти, унинг табиий образи, кураши, идеали эмас, аксинча олди-қочди воқеалар, “тасодифий”, “қизиқарли” ҳодисалар асосий ўринни эгаллайди. Бу хил “янги роман”ларда инсон образи маънавий қашшоқ, кўрқоқ, ҳаётдан безган, пессимист (тушкин) қилиб кўрсатилади. Шунга кўра бу хил “асар”ларни ҳақиқий санъат намуналари деб бўлмайти.

Реакцион мафкурачилар роман жанрини камситиш билан адабиётнинг тарбиявий-маърифий ва эстетик аҳамия-тини йўққа чиқармоқчи бўладилар. Ана шу сабабли уларнинг қарашлари ғайри илмий ва зарарлидир.

Демак, реалистик роман жанри керакли, халқчил, завқбахш ва ҳаётбахш жанридир. Роман жанри йўқолмайди, ўлмайди. Зеро, ҳаётий

романга доимо талаб, харидор бор.

Роман жанри каби романшунослик ҳам ўз бошидан муайян бир ўсиш-юксалиш йўлини босиб ўтди. Ўзбек романшунослиги, айниқса, урушдан сўнгги даврда жиддий ютуқларга эришди. Хусусан, И.Султонов, Ҳ.Ёқубов, М.Қўшжонов, С.Мирвалиев, Л.Қаюмов, О.Шарафиддинов, Б.Назаров, У.Норматов, Н.Худойбергановнинг илмий асарларида роман жанри ва унинг ўзига хос хусусиятлари ўзбек романлари таҳлили мисолида ёритилади. И.Султоновнинг “Адабиёт назарияси”, С.Мирвалиевнинг “Ўзбек романи”, “Роман ва замон”, М.Қўшжоновнинг “Ойбек маҳорати”, “Ўзбекнинг ўзлиги”, Ҳ.Ёқубовнинг “Адибнинг маҳорати”, Л.Қаюмовнинг “Аср ва наср”, У.Норматовнинг “Етуклик”, Озод Шарафиддиновнинг “Абдулла Қаҳҳор”, А.Раҳимовнинг “Ўзбек романлари поэтикаси”, Ҳ.Қодирийнинг “Отам ҳақида”, М.Олимовнинг “Роман ва инсон” каби дарслик ва монографияларида, рисола ва илмий очеркларида ўзбек романчилиги тўғрисида кўпгина қизиқарли фикрлар баён этилган. Ўзбек романчилигининг ютуқлари маълум даражада умумлаштирилиб, бу жанрнинг адабиётимиз тарихидан тобора мустаҳкам ўрин эгаллаётганлиги очиб берилган.

Тўғри, адабиётшуносликда ўзбек романчилиги ва унинг ўзига хос тараққиёт босқичларини, катта ютуқлари ва айрим нуқсонларини чуқур ва атрофлича таҳлил этиб, умумлаштирувчи йирик фундаментал илмий тадқиқотлар кам. Бизда мустақиллик даври талаблари асосида ўзбек романчилигини ҳар жиҳатдан таҳлил қилувчи йирик асарлари ҳаличага яратилмаган. Ҳолбуки, ҳаётда бундай илмий тадқиқотларга талаб ва эҳтиёж катта.

Роман воқеликни акс эттиришда чекланмаган имконият ва қулайликка эга. Роман одатда ҳаёт ҳақиқатини, кўп қиррали воқеликни кенг миқёсда қамраб олиб атрофлича тасвирлайди. Иззат Султоннинг “Адабиёт назарияси” дарслигида роман жанрига қуйидагича таъриф берилган: “Ҳаётнинг кенг манзараларини тасвир этувчи эпик асар “роман” деб аталади”¹. [¹Иззат Султон. *Адабиёт назарияси*. Т., “Ўқитувчи” нашриёти, 1984 й., 248-бет.] Матёқуб Қўшжоновнинг ёзишича, “Ҳақиқий роман халқнинг ўтмиш ёхуд бугунги кунига тегишли муҳим ва долзарб воқеаларни акс эттиради. Ҳаётнинг тараққиёт босқичларини, мураккаб масалаларини таҳлил қилади. Демак, роман тарихи – халқ тарихидир. Шу билан баровар, у келажак йўлини ёритадиган ижтимоий сабоқлар мажмуасидир”². [²М.Қўшжонов. *Қайта қуриш ва Ўзбек романи. “Шарқ юлдузи” журнали, 1988 й. 1-сон, 167-бет.]* Шундай қилиб, романда одатда ҳаётнинг ўзига хос теран, образли таҳлили берилади; унда янги-янги фикр ва чуқур фалсафий мазмун мавжуд бўлади.

Романнинг яна бир муҳим хусусияти шундаки, унда ҳаёт ҳам, инсонлар (образлар) ҳам догматик (қотиб қолган) ҳолда эмас, аксинча, ўсиш-ўзгаришда акс этади. Воқеалар ривожини табиий қилиб берилади. “Қутлуғ қон” (Ойбек), “Ўқитувчи” (Парда Турсун), “Опасингиллар” (А.Мухтор) романларида воқелик тадрижий тараққиётда тасвирланганидек, образлар, хусусан Йўлчи, Элмурод, Онахон сингари бош қаҳрамонлар ўсиш-ўзгаришда, динамик тарзда гавдалантирилади. Масалан, Элмуроднинг 1910-1930 йиллардаги ҳаёти, турли тўсиқларни, қийинчиликларни енгиб камолотга етиши мисолида ўзбек халқининг шу даврдаги тарихий тараққиёти бадиий ифодаланади. Ўзбекистонда янги халқ зиёлиларининг шаклланиш тарихи ёритилади.

Романда кўп қиррали сюжет ҳикоя қилинади. Шаҳобчалар (ирмоқлар) йиғилиб, азим дарё ҳосил қилганларидек, романдаги катта-кичик воқеалар, эпизодлар бирлашиб, тугал ва яхлит сюжетни вужудга келтиради.

Романда кўп тармоқли яхлит сюжет бўлиши, асардаги катта-кичик воқеаларнинг бир марказга бирлашиши ва асосий ғояни очишга хизмат қилиши бу жанр учун ғоят муҳим хусусиятдир. Икки-уч воқеа тасвири билангина (у қанча чўзилмасин барибир) ҳақиқий реалистик роман юзага келмайди. Бу учун талай воқеалар ва кўпгина образлар тасвирланиши ва улар ўзаро бир марказга бирлашиб романнинг бош, асосий ғоясини очишга хизмат қилиши шарт. Воқеалар ривожига

суслик ҳам, тарқоқлик ҳам роман учун жиддий нуқсон ҳисобланади.

Шундай қилиб, романда тасвирнинг ҳаққонийлиги, холислиги, воқеабандлиги ва кўламдорлиги алоҳида аҳамият касб этади. Романда кенг китобхонлар оммасини қизиқтирадиган долзарб масалалар, катта мавзулар кўтарилиши ва қизиқарли равишда атрофлича ёритилиши лозим. Ёзувчи ҳаёт ҳақиқатини чуқур таҳлил этиб, муҳим умумлашмалар кашф этиши, тарбиявий-маънавий аҳа-миятга молик бўлган ҳаётий фикрларни бадиий тарзда ифодалаш, хилма-хил жонли ва табиий образлар яратиши шарт. Ана шу талабларга жавоб берган йирик, сертармоқ, яхлит сюжетли асаргина ҳақиқий роман бўла олади. Адабиётимизда ана шундай юксак талабларга жавоб берадиган “Ўтган кунлар”, “Кеча ва кундуз”, “Навоий”, “Улуғбек хазинаси”, “Уфқ”, “Юлдузли тунлар”, “Тушда кечган умрлар”, “Отамдан қолган далалар” сингари гўзал романлар кўп. Шунингдек, “Душман”, “Илон ўчи”, “Яшил бойлик”, “Вафо”, “Оқибат” сингари ўртамиёна, юзаки ва номукамал романлар ҳам бор. Ҳолбуки, романда сифат ҳал қилувчи рол ўйнайди. Чунки, у юксак санъат маҳсулидир.

Адабий танқидчи В.Г.Белинскийнинг таърифича, “роман ҳозирги замон эпосининг намунасидир”. У “замонамизнинг эпопеяси романдир”, – деган эди. (Маълумки, эпос адабиётнинг ҳикоявий тури бўлиб, кенг маънода воқеабанд бадиий асар, деган тушунчани англатади. Эпоснинг энг олий шакли эпопея дейилади. Эпопеяда ҳалқ ва мамлакат ҳаётида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган тарихий воқеалар, жамият тараққиёти тарихининг муҳим босқичлари кенг ва чуқур ёритилади. Ойбекнинг “Қутлуғ қон”, Саид Аҳмаднинг “Уфқ”, Асқад Мухторнинг “Чинор” асарларини роман эпопея дейиш мумкин).

Роман эпопея одатда кўп қиррали, мураккаб ва ранг-баранг ҳаёт воқеа-ҳодисаларини ўз ичига қамраб олади. Роман эпопеяда эпоснинг барча асосий хусусиятлари (воқеабандлик, кўламдорлик, ҳаққонийлик, бадиийлик ва х.к.) мавжуд бўлади. Бироқ, қадимги эпосда асосий диққат-эътибор воқеани ҳикоя қилишга қаратилган бўлса, романда воқеа образ яратишга, образ характерини очишга буйсундирилади. Ана шунинг учун ҳам қадимги эпосларда одатда воқеа ва уни ҳикоя қилиш асосий ўринда туради. Романда эса воқеа инсон характерини очишга, образни гавдалантиришга қаратилади. Бинобарин, романда бош қаҳрамон инсон бўлиб, у бутун борлиги билан намоён бўлади.

Ҳа, романнинг бош қаҳрамони инсон. Аммо у улуғ тарихий шахс

бўлиши шарт эмас. Оддий инсон ҳам романнинг бош қаҳрамони бўлади. “Навоий”, “Улуғбек хазинаси”, “Юлдузли тунлар”, “Темур Малик”, “Амир Темур” романларида бош қаҳрамонлар буюк тарихий шахслардан иборат бўлса, “Қутлуғ қон”, “Уфқ”, “Опа-сингиллар”, “Уч илдиз”, “Адолат манзили”, “Отамдан қолган далалар” романларининг бош қаҳрамонлари Йўлчи, Икромжон, Онахон, Махкам, Суюн бургут, Деҳқонқул сингари оддий меҳнаткаш инсонлардир.

Шуни ҳам эслаш керакки, ёзувчи буюк тарихий шахслар образини бош қаҳрамон қилиб олганида ҳам романда уларнинг кундалик ҳаёт тарзи одатда тасвир марказида туради. “Навоий” (Ойбек) романида бош қаҳрамон образи худди шундай усулда яратилган¹. [*Маълумот олиш учун қаранг: С.Мирзаев, С.Шермухамедов. Ойбек ва ўзбек адабиёти. Т., “Фан”, 1987 й.*]

Ёзувчи М.Шагинян “тарихда шундай шахслар бўлади-ки, уларнинг ҳаёти ва фаолияти ўз даврини чуқур ёритиш учун гуё бир калит вазифасини ўтайди”, – деган эди. Ҳаётда ва адабиётда бу фикрни тасдиқловчи далиллар кўп. Ёзувчиларимиз Алишер Навоий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобур, Ҳамза, Йўлдош Охунбобоев, Файзулло Хўжаев, Акмал Икромов сингари халқ фарзандлари (тарихий шахслар) ҳаётини тасвирлаш, уларнинг жонли образини яратиш орқали бор ҳақиқатни, мамлакат ва халқ турмуши қатламларини ёритиб берганлар.

Маълумки, таниқли тарихий шахсларнинг ҳаёти, ижтимоий-меҳнат фаолияти ва ўзига хос шахсий фазилатлари қадим-қадимдан бери инсоният учун доимо ўрнак, намуна ҳисобланиб келган. Ана шунга кўра, одатда, барча инсонларда, хусусан ёш авлодда машхур шахслар ҳаётини яқиндан билишга қизиқиш кучли бўлади. Ёшлар машхур кишиларга ҳавас билан қараб, улардай бўлишга интиладилар, ҳатто баъзан уларга таҳлид ҳам қиладилар. Шу сабабли ёзувчилар кўпинча буюк тарихий шахслар, доно юртбошилар, моҳир саркардалар, улуғ санъаткорлар, ноёб олимлар, туғма истеъдодлар ҳаётини биринчи ўринга қўйиб тасвирлашга, уларнинг жонли, табиий-ҳаққоний образларини гавдалантиришга алоҳида эътибор берадилар. Ўзбек адабиётидаги тарихий биографик характердаги барча романлар, ҳаётий тимсоллар (прототиплар) асосида гавдалантирилган кўп образлар ана шу қизиқиш ва эътиборнинг натижаси ва ифодасидир.

Демак, ёзувчиларнинг кўпинча буюк тарихий шахслар ҳаётини ўз романлари мазмунига асос қилиб олишга интилишлари бежиз эмас экан. Чунки, бу тарихий шахслар образлари муайян ҳақиқатни очиб

беришда ёзувчига таянч нуқта (калит) вазифасини бажаради. Дарҳақиқат, романда одатда қаҳрамонларнинг шахсий ҳаёти жамият ва халқ ҳаёти билан узвий алоқада тасвирланади. Инсон образи ўша давр воқеалари гирдобиди, бунёдкорлик ишлари, ҳаёт ташвишлари, курашлар, тўқнашувлар, зиддиятлар жараёнида очиқ берилади. Бундай ҳолларда асосий қаҳрамонлар образи турли тушунча ва турли ниятли шахслар тақдирининг бир-бирига чамбарчас боғлиқлигида акс эттирилади. Бундай тасвир усули Ойбек, О.Ёқубов, П.Қодиров, Мирмуҳсин романларида кенг қўлланилган. Шу сабабли уларнинг “Навоий”, “Улугбек хазинаси”, “Юлдузли тунлар”, “Темур Малик” романлари китобхонларга бадиий-эстетик завқ бериш билан бирга, жамият ва халқ ҳаёти ҳақида кенг маълумот берувчи адабий-тарихий манбага айланган. Шу тариқа роман одатда давр ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантириб, жуда катта маърифий аҳамият касб этади.

Агарда ўзбек адиблари томонидан XX асрда яратилган романлар уларда тасвирланган давр эътибори билан хронологик тартибда олдинма кейин қўйиб ўқилса, халқ ва мамлакат тарихи манзаралари кенг бадиий шаклда намоён бўлади. Ана шу маънода романчиликни халқ ва мамлакат тарихининг ўзига хос баёни — бадиий йилномаси деса бўлади.

Шундай қилиб, реалистик романда одатда инсон, унинг маънавий дунёси, ички-ташқи олами, феъл-атвори, руҳияти, инсоннинг ижтимоий муҳит билан алоқаси, унга бўлган муносабати (симпатия ёки антипатияси) тасвири асосий ўринни ишғол этади. Ва бўлар кенг қамраб олиниб, батафсил ёритилади. Шунга кўра ҳар бир тўлақонли реалистик роман ўқувчига эстетик завқ беришдан ташқари муйаян даврдаги жамият ва халқ ҳаёти ҳақида аниқ тасаввур ва тушунча бериш хусусиятига ҳам эга бўлади.

Маълумки, ўтмиш мавзуида ёзилган реалистик романларнинг аксариятида бош қаҳрамон кўпинча ўзи яшаётган давр ижтимоий муҳитига зид позициясида туради ёки унга норози муносабатда бўлади. Шу боис бундай романларда ўша жамиятни ва ундаги ҳукмрон мафкурани фош этиш хусусияти кучли бўлади. Ф.Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо”, А.Қодирийнинг “Меҳробдан чаён”, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз”, Ойбекнинг “Қутлуғ қон”, М.Исмоилийнинг “Фарғона тонг отгунча” романларида бу хусусият яққол кўринади. Зотан, ўша жамият ҳаётини, мавжуд воқеликни ҳаққоний акс эттиришнинг ўзи ҳам ана шундай қилишни тақозо этади.

Замонавий мавзуда яратилган аксарият романларимизда эса бошқа

бир хусусият бўртиб туради. Зеро, улардаги асосий қаҳрамонлар мавжуд жамиятга қарши турмайдилар. Аксинча, уни тараққий эттиришга ҳаракат қиладилар. Чунки бундай романлардаги бош қаҳрамонлар (ижобий образлар) ўзини ўз халқининг узвий, ажралмас бир қисми деб билади. Халққа таянади, халқдан мадад олади. Халқ ва она Ватан манфаатлари учун ситқидилдан курашади. Ҳалол меҳнат қилиб, ҳалол яшайди. “Ўқитувчи” (Парда Турсун), “Ҳазрати инсон” (Раҳмат Файзий), “Оқ қушлар, оппоқ қушлар” (Одил Ёқубов), “Туғилиш” (Асқад Мухтор), “Ҳамза” (К.Яшин), “Куёш қораймас” (Ойбек), “Генерал Равшанов” (Иброҳим Раҳим), “Бурондан кучли” (Ш.Рашидов), “Мангулик” (Ҳ.Фуллом) каби замонавий мавзуларни акс эттирувчи романлардаги бош қаҳрамонлар ҳаёти бунга мисол бўла олади. Чунки улар ўзлари мансуб бўлган халқининг ва ўзлари туғилган Ватаннинг фарзандлари сифатида мамлакат ва халқ ҳаёти фониди, улар билан узвий алоқада гавдаланадилар.

Романнинг яна бир муҳим хусусияти шундаки, унда лирик ва драматик турдан фарқли улароқ муаллиф нутқидан кенг ва унумли фойдаланиш имконияти мавжуд (Драматургияда муаллиф нутқи йўқ, персонаж ўз сўзи ва ўз ҳаракати билан ўзини-ўзи ким, қандай киши эканини, феъл-атворини намоён этади. Драматургияда ремарка — муаллиф изоҳи бор, ҳалос).

Романда ёзувчи воқеа (сюжет) ривожига жиддий зиён етказмаган ҳолда муаллиф нутқи воситасида ўз фикр-мулоҳазаларини, асарнинг ғоявий мазмунини батафсил изҳор этиши, персонажларнинг ички-ташқи дунёсини очиб бериши мумкин.

Муаллиф нутқининг юқорида баён этилган хусусият ва имкониятлари лирикада ҳам, драматургияда ҳам йўқ. Аксинча, романда драматизм ва лиризм учун ҳам катта имкониятлар ва қулайликлар бор. “Ўтган кунлар”, “Кеча ва кундуз”, “Сароб”, “Олтин водийдан шабадалар”, “Юлдузли тунлар”, “Тушда кечган умрлар”, “Адолат манзили” романларида, хусусан, ёшлик, севги-муҳаббат, ҳижрон акс этган саҳифаларда лирик тасвирлар, лирик чекинишлар бўртиб туради. Ёки, “Уфқ”да қочоқ ўғил Турсунбойнинг хоинона қилмишлари, фожиали тақдири, “Меҳробдан чаён”да Анвар билан Худоёрхоннинг охириги учрашуви тасвирланган саҳифаларда драматик ҳолатлар айниқса кучли ва таъсирли бўлиб чиққан. Бу романлар асосида тўлақонли саҳна асарлари яратилгани ҳам бежиз эмас. Худди шунингдек, “Қутлуғ қон”, “Фарғона тонг отгунча”, “Кеча ва кундуз”, “Юлдузли тунлар” романлари асосида саҳна асарлари тайёрланиб, томошабинларга намоиш этилган. Чунки, бу романларда ҳам саҳнабоп таъсирли эпизодлар, драматик ҳолатлар кўп.

Юқорида қисқача қайд этилганлардан маълум бўладики, роман сўз санъатининг энг йирик ва энг салмоқли жанри бўлиб, унинг ўзига хос жанрий талаблари, ҳаққонийлик, кўламдорлик, сертармоқлик, воқеабандлик, қизиқарлилик сингари хусусиятлари бор. Ана шу талаблар ва хусусиятларга жавоб берадиган ҳамда уларга мос келадиган йирик бадиий асарлар том маънодаги романлар қаторига киради. Бироқ адабиётимизда романнинг бундай жанрий талабларига жавоб беролмайдиган баъзи бўш, юзаки асарлар ҳам учрайди. Турли даврларда ёзилган “Яшил бойлик” (С.Назар), “Чиниқиш” (Мирмуҳсин), “Қизил Бухоро” (Е.Березников), “Машраб” (Ғ.Ғулом) каби романлар бунга мисол бўлади. Чунки, уларда мазмунан ҳам, шаклан ҳам меёрига етмаган ўринлар, номукамал образлар ва хира тасвирлар мавжуд.

Охирида шуни ҳам айтиш лозимки, бадиий ижод оламида, жумладан ўзбек адабиётида роман сон жиҳатидан кўпайган сари бу жанрнинг янги-янги хусусиятлари, фазилату имкониятлари намоён бўлмоқда. Натижада роман назарияси ҳам янги-янги қоидалар ва тушунчалар ҳисобига бойиб бормоқда. Дарҳақиқат, романчиликда худди ғишт қолипидек ягона қолип йўқ. Бинбарин, ана шу ягона қолипга сиғса ва унга мос келса роман, сиғмаса ва мос келмаса роман эмас, деб бўлмайди. Зеро, романчилик мазмун жиҳатидан ҳам, шакл жиҳатидан ҳам ранг-барангликка асосланади ва шуни тақоза этади. Роман юксак санъат асари, у мураккаб ва қийин ижодий ишнинг маҳсулидир.

Ҳозирги вақтда амалиётда-адабиётда романнинг қуйидаги хиллар мавжуд:

1. **ТАРИХИЙ РОМАН.** Бу хил романларда тарихий воқелик, халқнинг узоқ ёҳуд яқин ўтмишдаги ҳаёти тасвирланади. “Ўтган кунлар” (А.Қодирий), “Қутлуғ қон” (Ойбек), “Қуҳна дунё” (О.Ёқубов), “Қуллар” (С.Айний) асарлари шу хил романлар сирасига киради.

2. **ТАРИХИЙ-БИОГРАФИК РОМАН.** Бу хил романларда бирор буюк тарихий шахс образини яратиш, унинг таржимаи холини тасвирлаш асосида ўша даврдаги мамлакат ва халқ тарихи кўрсатилади. “Навоий” (Ойбек), “Юлдузли тунлар” (П.Қодиров), “Улуғбек хазинаси” (О.Ёқубов), “Беруний” (М.Қориев), “Ҳамза” (К.Яшин), “Амир Темур” (Б.Аҳмедов) романлари бунга мисол бўлаолади.

3. **ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК РОМАН.** Бу хил романларда ижтимоий воқеа-ҳодисалар, образларнинг руҳий олами, психологик ҳолати, ички дунёси тасвири марказий ўринда туради. Бундай романлар ўтмиш мавзуида ҳам, замонавий мавзуларда ҳам ёзилиши мумкин. Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз”, А.Қаҳҳорнинг “Сароб”, М.М.Дўстнинг “Лолазор” романлари бунинг тасдиғидир.

4. **СИЁСИЙ РОМАН.** Бу хил романларнинг ўзига хос асосий хусусияти шундаки, уларда муайян даврдаги муҳим сиёсий воқеалар биринчи (марказий) ўринга қўйиб акс эттирилади. “Ғалаба” (А.Чаковский), “Арбат болалари” (А.Рибоков), “Отамдан қолган далалар” (Тоғай Мурод), “Адолат манзили” (О.Ёқубов) романларида ана шундай қилинган. Масалан, “Ғалаба” романида фашизм-га қарши урушда иттифоқ бўлиб курашган давлат раҳбарлари (Сталин, Черчелл, Трумен) иштирокида Подстам (Берлин)да бўлиб ўтган конференция воқеалари тасвирланади. Ёки, Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” романида чоризмнинг, хусусан собиқ совет Россиясининг мустамлакачилик сиёсати кескин фош этилади.

5. **ФАНТАСТИК РОМАН.** Бу хил романлар хаёл, хаёлий тасаввур асосига қўрилади ва улар кўпинча илм-фан ютуқлари ҳамда илмий гипотеза (илмий таҳминлар) негизида ҳосил бўлади. Фантастик романлар ҳам ўқувчиларга эстетик завқ бериш билан бирга, уларни қаҳрамонлик, ҳалоллик, дўстлик, инсонпарварлик руҳида тарбиялайди. Ўзбек адабиётида бу хил романларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши аввало ёзувчи Худойберди Тўхтабоев, Ҳожиакбар

Шайховнинг номи билан боғлиқ. Уларнинг “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими”, “Ширин қовунлар мамлакатида” (Х.Тўхтабоев), “Телба дунё” (Ҳ.Шайхов) романлари бу жанрнинг ўзбек адабиётидаги намуналаридир.

Булардан ташқари, адабиётимизда бу жанрнинг тарихий саргузашт роман (Х.Тўхтабоевнинг “Қасоскорнинг олтин боши” асари), ижтимоий-маиший роман (Мирмуҳсиннинг “Умид” асари), роман-монолог (Нурали Қобилнинг “Унутилган соҳиллар” асари) каби хиллари ҳам учрайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, роман хиллари орасида Хитой девори йўқ, албатта. Бир хил романларга хос айрим хусусиятлар иккинчи хил романларда ҳам учраши мумкин ва бу табиий ҳолдир. Тарихий роман билан тарихий-биографик роман ўзаро қиёсланганда бу ҳол айниқса очиқ кўринади.

Гап роман хиллари ҳақида борар экан, унинг роман дилогия (Ойбекнинг “Қутлуғ қон” ва “Улуғ йўл”, Ш.Рашидовнинг “Ғолиблар” ва “Бўрондан кучли” сингари), роман трилогия (Саид Аҳмаднинг “Уфқ”, Мирзакалон Исмоилийнинг “Фарғона тонг отгунча”, Тоҳир Маликнинг “Шайтанат”, Жонрид Абдуллахоновнинг “Борса келмас”, Омон Мухторнинг “Кўзгу”, “Минг бир қиёфа”, “Тепалиқдаги хароба” дан ташкил топган трилогияси ва бошқалар), роман-новелла (Асқад Мухторнинг “Чинор”, Ўткир Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси”) каби турли шакллари борлигини ҳам эслатиб ўтиш керак. Масалан, “Чинор” романи беш қисса, беш ҳикоят ва беш ривоятдан ташкил топган.

Хуллас, роман ҳаётни кенг, чуқур ва ёрқин тасвирлаш имкониятига эга бўлган оммабоп, ўқимишли адабий жанр бўлиб, унинг хиллари ва шакллари кўп.

Роман бошқа адабий жанрларга қараганда реализм хусусиятларини (ҳаққонийлик, ғоявий аниқлик ва ҳ.к.) ўзида тўла қамраб олиб, ёрқин кўрсата олади. Бу ҳам роман жанрининг келажаги порлоқлигидан бир нишондир (Бирор адабиётда ҳаётни юзаки акс эттирувчи ғоявий-бадиий бўш ёки “ўртамиёна” роман юзага келиб қолса бунга жанр эмас, балки ўша асарни битган муаллиф “айб-дор”дир).

Бунинг устига, ҳозирги замонда адабиёт тараққиётини хилма-хил етук романларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ҳаётни ёрқин акс эттирувчи реалистик романлари бўлмаган адабиёт ривожланган адабиёт дейилмайди. Ҳаёт ва адабиёт қонуни ана шундай хулоса чиқаришни тақоза қилади. Дарвоқе, ҳақиқий роман яратиш ғоят қийин, мураккаб ижодий иш. Шу сабабли ҳар ким ҳам тўлақонли

роман ёза олмайди. Инсонларга чиндан ҳам манзур бўладиган ҳақиқий роман яратиш учун аввало худо берган талант (истъдод) керак. Бу ўринда моҳир романнавис Ўткир Ҳошимовнинг куйидаги сўзларини эслатиш мақсадга мувофиқдир: “Менимча, чинакам бадий асар яратиш учун, одамларни ҳаяжонга соладиган, ҳар гал такрор ўқиганда кўнглига завқ бера оладиган асар яратиш учун энг аввало худо берган талант – истъдод бўлиши керак... Бунинг учун жуда катта меҳнат керак, ҳаётни ҳам чуқур ўрганиш керак. Лекин менинг принципим шуки, ҳар қалай истъдодни биринчи ўринга қўяр эдим. Биз кўп йиллар давомида “Талантнинг 99 фоизи меҳнат” деган шиорга кўникиб келганмиз.

Менимча, шахсан менинг фикримча, бу тўғри эмас. Чунки, киши агар фақат меҳнат билан шоир ёки ёзувчи бўлиб қолса эди, ёзувчилар, шоирлар жуда ҳам кўпайиб кетган бўларди. Негаки, бу соҳага ҳавас қилувчилар кўп”¹. [*Ўткир Ҳошимов. Сўз – энг сеҳрли санъат. “Ёзувчи” газетаси, 1997 й., 12-феврал.*]

Ҳа, роман ёзиш шарафли, шу билан бирга, жуда қийин иш. Шу сабабли кўплаб роман ёзган муаллифлар кам. Лекин, бутунлай йўқ эмас. “Зарафшон” газетаси (1994 йил 3 сентябр) Гиннеснинг рекордлар китобидан “Ким кўп роман ёзган?” номли бир парчани кўчириб эълон қилди. Унда ёзилишича, “Таниқли фантаст ёзувчи – америкалик ўзбек Айзек Азимовнинг уч юзинчи романи “Опус-300” деб номланган. Шундан сўнг “Гиннеснинг рекордлар китоби” муҳаррирлари Азимовни Американинг энг сермахсул ёзувчиси, деб айтишга ошиқиди. Лекин адиб суҳбатларидан бирида аср (XX аср – С.М.) охиригача 400- китобини чиқариш ниятида эканлигини билдирган. Азимов 250 роман эгаси А.Дюма ва 150 роман ёзган Бальзакни сон жиҳатидан қувиб ўтган бўлса-да, хали унинг олдида Ж.Сименоннинг 415 романдан таркиб топган “Эверест чўққиси”ни забт этишдек машаққатли вазифа” турибди.

Маълум бўлишича, кўп китоб ёзиш мусобақасида Сименон ҳам бош совриндор эмас экан. Сермахсулликда уни Урсула Блюм қувиб ўтган. 91 ёшида вафот этган бу инглиз ёзувчиси йилига 6-7 тадан асар ёзиб нашр қилдирган. Шундай қилиб, Блюм ўзининг узоқ умри мобайнида жами 560 та роман ёзган. Унинг дастлабки роман-эртаги 1900 йилда, муаллиф эндигина 7 ёшга кирганда чоп этилган”.

Роман жанри жаҳон адабиётида узоқ тарихга эга. У қадимги даврлардан буён ҳаётни образли равишда акс эттириб, инсониятга маърифат, маънавият ва эстетик завқ бобида хизмат қилиб келмоқда.

Роман ҳозирги даврга (XX асрга) келиб жаҳон миқёсида ўлкан

бир адабий-эстетик ҳодисага айланди. Бу жанр дунё бўйлаб адабиёт оламида тобора кенгроқ ва мустақкамроқ ўрин эгалламоқда.

“РОМАН” ТЕРМИНИ ҲАҚИДА. “Роман” термини ва унинг келиб чиқиши ҳақида илм оламида турли хил фикрлар бор. Булардан, асосан, икки хил фикр кенг тарқалган. Биринчи фикр тарафдорлари бу термин Рома-Рим (шаҳар) сўзидан келиб чиққан деса, иккинчилари эса бу терминнинг пайдо бўлишини “roman” тили билан боғлайдилар. (Маълумки, тарихда лотин тилидан ажралиб чиққан испан, итальян, француз ва православ тилларини ҳозирги даврда ҳам “роман тиллари” деб атайдилар). Проф. Л. Тимофеев “роман” термини XII - XIII асрларда Ғарбий Европа адабиётида роман тили билан боғлиқ ҳолда юзага келган деган фикрни олға суради. Дастлабки вақтларда бу термин асарнинг қайси тилда ёзилганини аниқлаган. Сўнг “роман” термини адабий жанр сифатида қўлланиладиган бўлган¹. [1 Н.Ҳотамов, Б.Саримсоқов. *Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати*. Т., “Ўқитувчи”, 1979 й., 263-266-бетлар.]

Санъат ва адабиёт тарихида XIX асргача бўлган давр жаҳон романчилигининг болалик даври деб ҳисобланди. XIX асрдан бошлаб роман ҳақиқий реалистик жанр-санъат тури сифатида шаклланиб ҳар томонлама ўса борди. Масалан, XIX асрда рус адабиётида бир қанча реалистик романлар яратилди. Бу даврнинг маҳсули бўлган “Евгений Онегин” (Пушкин), “Замонимиз қаҳрамони” (Лермонтов), “Жиноят ва жазо” (Достаевский), “Уруш ва тинчлик” (Л.Толстой) каби реалистик романларда ўз даврининг муҳим ижтимоий-психологик масалалари, инсон тақдири, халқ ва жамият олдида турган долзарб муаммолар умумлаштирилиб, теран ва ёрқин тасвирлаб берилди.

Кейинчалик авваллари бу жанрда теран анъаналарга эга бўлмаган халқлар адабиётларида ҳам романчилик юзага келиб ривожлана бошлади. XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб Ўрта Осиё халқлари адабиётида романчилик пайдо бўлди ва давр талабларига кўра ўса борди. Аниқроғ қилиб айтганда, бу даврда ўзбек, қозоқ, туркман, қирғиз, тожик, қорақалпоқ адабиётларида тўлақонли романлар яратилди. А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар”, Мухтор Авезовнинг “Абай”, С.Айнийнинг “Қуллар”, Берди Кербобоевнинг “Дадил қадам”, Ойбекнинг “Навой”, Чингиз Айтматовнинг “Асрга тотигулик кун”, Т.Қайипбергеновнинг “Қорақалпоқ достони” каби асарлари бунинг далилидир. Бу романларда халқ ва мамлакат тарихининг муҳим босқичлари тасвирланган, эзгу ғоялар олға сурилган.

Шуни ҳам эслатиш керакки, ўзбек адабиётига “роман” термини XX асрнинг бошларида кириб келган. Ўзбек адабиётида “роман” термини остидаги амалий ҳаракат аввало Ҳамза Ҳакимзода номи билан боғлиқ. Ҳамза “Ҳақиқат кимда” (1908 й.), “Турмуш аччиғи”, “Янги саодат” (1915 й.) асарларини “роман” деб атаган. Лекин унинг “роман”лари бу жанр тушунчасини ўзида тўла ифодамай олмайди. Мисол учун “Янги саодат ёки миллий роман” асарини олайлик. У 46 бетдан иборат. Бу асарнинг шаклигина эмас, мазмуни ҳам ҳақиқий роман учун етарли эмас. У бир ҳикоя мазмунини акс эттиради, халос.

Демак, Ҳамза том маънодаги роман яратишга улгирмаган. Ҳақиқий маънодаги роман жанрининг ўзбек адабиётидаги буюк асосчиси Абдулла Қодирийдир. У 20- йилларда “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” асарларини яратиш билан ўзбек адабиётида ва умуман, Ўрта Осиё халқлари адабиётида романчилик анъанасини бошлаб берди.

Тўғри, ўзбек адабиётида қадим-қадимдан халқ эпоси ва дostonнавислик соҳасида бой, сержило анъана мавжуд. Халқ даҳосининг ноёб намунаси “Алпомиш” ёки Алишер Навоийнинг бебаҳо “Фарход ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonларида, шунингдек, Бобурнинг “Бобурнома” тарихий-насрий асарида роман жанрига хос кўп хусусиятлар яққол кўринади. Бинобарин, баъзи мутахассислар бу йирик бадиий асарларни ҳақли равишда ўзига хос роман деб атайдилар.

Умуман олганда, янги, замонавий ўзбек романчилиги 20- йилларда юзага келган. Йиллар ўтиши билан у сон жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ўсиб ҳозирги замон ўзбек адабиётининг илғор ва етакчи жанрларидан бирига айланган.

* * *

Юқорида қайд этилганидек, ҳар бир адабий тур ва жанрнинг ўз талаблари, ўз хусусият ва белгилари бўлади. Бироқ, шу билан бирга, уларда ўхшаш хусусиятлар ёки биридан иккинчисига ўтадиган элементлар ҳам бўлади. Масалан, баллада билан дoston, ҳикоя билан қисса, қисса билан роман, комедия билан драма, драма билан трагедия (фожиа) ўртасида бири-бирига яқин ва ўхшаш томонлар ҳам, жиддий фарқлар ҳам мавжуд. Шу нуқтаи назардан роман жанрига ёндашсак, унинг ўзига хос хусусиятлари, белгилари (кўламдорлик, кўп тармоқлилик ва х.к.) ҳам, бошқа жанрларга (хусусан, қисса жанрига) яқин, ўхшаш томонлари ҳам очиқ кўринади.

Ҳақиқатда ҳам роман қиссага нисбатан ҳаётни кенгроқ, батафсилроқ ёритадиган эпик асардир. Лекин, шунга қарамай, бу икки жанр орасига қатъий чегара қўйиш қийин. Шу сабабли баъзи

асарлар гоҳ қисса, гоҳ роман деб келинган. Масалан, А.Пушкиннинг “Капитан қизи” ёки Д.Фурмановнинг “Чапаев” асарлари баъзан қисса деб, баъзан роман деб юритилган. М.Горькийнинг ўзи “Артомановлар иши”, “Клим Сангиннинг ҳаёти” асарларини повест (қисса) деб атаган. Уларни роман деб аташ кейинги даврларда одат тусига кирган.

Кези келганда шуни ҳам ўқдириш керакки, асарнинг ғоявий-эстетик қимматини унинг жанри белгиламайди. Балки, унинг қимматини, сўз санъатида тутган ўрнини асарнинг ғоявий-бадиий салмоғи белгилайди. Адабиётимизда “Обид кетмон” (А.Қодирий), “Синчалак” (А.Қаҳҳор), “Шум бола” (Ғ.Ғулом), “Бўронларда бордек ҳаловат” (А.Мухтор), “Муқаддас” (О.Ёқубов) каби қиссалар борки, улар ўзларининг ғоявий-эстетик салмоғи ва маънавий-тарбиявий аҳамиятига кўра айрим романлардан устун ва қимматлидир.

Демак, асарнинг фақат ҳажмига қарабгина унинг жанрини белгилаб бўлмайди. Катта ҳажмдаги асарларга роман деб, кичикроқ ҳажмдаги асарларга эса қисса деб қараш ҳар доим ҳам тўғри бўлавермайди. В.Г.Белинский ёзганидек, “Асарнинг жанри мазмуннинг ҳажми ва моҳиятига қараб белгиланади”. Ойбекнинг “Қуёш қораймас” романи ҳажм жиҳатидан унчалик катта эмас (226 бет). У А.Мухторнинг “Опа-сингиллар” (526 бет) ёки Шухратнинг “Шинелли йиллар” романларидан ҳажм жиҳатидан 2 марта кичик. Шунга қарамай “Қуёш қораймас” тўлақонли романлар қаторига киради. Чунки, унинг ғоявий мундарижаси - ички мазмуни роман жанри талабларига тўлиқ жавоб беради.

Ёки, Собир Абдулланинг “Мавлона Муқимий” асари ташқи ҳажм жиҳатидан “Қуёш қораймас” дан кам эмас. Аммо, шунга қарамасдан, уни баъзан роман деб (М.Абдураҳманова), баъзан адабий лавҳалар (Асқад Мухтор) деб атайдилар. “Мавлона Муқимий”ни адабий лавҳалар деб атовчилар ундаги ички мазмун роман учун етарли эмас, деб ҳисоблайдиларки, бу фикрда асос бор, албатта.

Бу ўринда ёзувчи Омон Мухтор билан мухбир ўртасидаги савол-жавобни эслатиш жоиздир. Ёзувчи мухбирнинг “Романларингиз мавзу кўлами кенг, бироқ ҳажми ихчам. Ихчамликка интилиш муаллифга муайян қулайлик яратадими? Ёки “ёстикдай” романларнинг даври ўтдимикан?” деган сўроғига қуйидагича жавоб берган эди: “Ёстикдай асарни ҳозир ўқувчи ўқимайди. Ўқиш даражаси ҳозир яна анча пасайди. Умуман олганда, асарни бу кичикроқ ҳажмда бўлсин, бу фалон бет бўлади, деб олдиндан айтиш қийин. Хуллас, гап ҳажмда эмас. Гап фикр кўтарганича ишлашда. Менинг олдимда уч қаторда

айтиш мумкин бўлган нарсани нега уч бет қилиш керак, деган масала туради. Мен учун оҳанг муҳим. Ҳар бир асарнинг оҳанги, ўз йўналиши бўлиши керак. Ўша топилган оҳанг қандай етакласа, шундай ёзаманда. Шу нарса асарнинг ҳажмини ҳам, якунини ҳам белгилаб беради”¹. [¹Омон Мухтор. Ҳар кимнинг ўз замин, ўз осмони бор. Ўз.А.С., 1998 й., 6-март.]

Демак, бирор асарнинг жанрини белгилашда ички ва ташқи ҳажм – шакл ва мазмун бирлиги ҳамда мукамаллиги асосий мезон ҳисобланади. Шундай экан, айрим қаламкашларнинг асар мазмуни талабларига риоя қилмасдан ташқи ҳажмни шиширтириш, асар сюжетини ўринсиз ва асоссиз ҳолда чўзиш ҳисобига “роман” яратишга уринишларини маъқуллаб бўлмайди. Зотан, роман сўз санъатининг гўзал бир кўриниши, унда мазмун ҳам, шакл ҳам гўзал ва тугал бўлиши керак.

ШЕЪРИЙ РОМАНЛАР. Романлар одатда насрий йўлда ёзилади. Бироқ адабиётда шеърий йўлда ёзилган романлар ҳам бор.

“Шеърий роман - лирик-эпик поэзия жанрларидан бири бўлиб, роман жанрига хос барча хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган, лекин шеърий тузилишга эга бўлган катта ҳажмли асар. Шеърий романдаги шеърий тузилиш шаклий характер касб этиб қолмай, балки у жанр табиати учун зарурий шартлардан бири ҳамдир. Бинобарин, шеърий роман ҳам кўп планли сюжетга эга бўлади, катта ҳаётий воқеаларни қамраб олади, асардаги воқеалар бир-бири билан боғланган, шартланган ҳолда тараққий қилади. Бироқ яна бир муҳим томони шундаки, прозаик романдан фарқли улароқ шеърий романда воқелик фақатгина эпик восита билан тасвирланиб қолмай, балки лирик воситалар орқали ҳам акс эттирилади. Шунга мувофиқ шеърий романда ҳикоячи образи эмас, балки лирик қаҳрамон образи мавжуд бўлади. Шеърий романдаги воқеалар ривожда, образлар характерининг тўла-тўқис намоён бўлишида лирик чекинишлар муҳим рол ўйнайди. Шунинг учун шеърий роман баёнида юксак эмоционалик, эпикликнинг лирик чекиниш билан уйғун ҳоллари кўп учрайди”¹. [¹Н.Ҳотамов, Б.Саримсоқов. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Т., “Ўқитувчи”, 1979 й., 265-266-бетлар.]

А.С.Пушкиннинг “Евгений Онегин” асари шеърий романнинг етук, ажойиб намунасидир. В.Г.Белинский бу романни юқори баҳолаб, уни “рус ҳаётининг энциклопедияси” деб атаган эди.

Ўзбек адабиётида ҳам шеърий романлар бор. Ҳозирги маънодаги шеърий романлар яратиш анъанаси ўзбек адабиётида урушдан сўнгги

дастлабки йилларда бошланган. “Зиёд ва Адиба” (Мирмуҳсин), “Бир савол” (Ҳ.Шарипов), “Боқий дунё” (М.Али) романлари бу соҳадаги илк изланишларнинг самарасидир. Булардан кейинроқ пайдо бўлган “Навоийнома” (Б.Бойқобилов), “Имом ал-Бухорий” (Д.Файзий) романлари эса бу соҳадаги янги қадамдир.

Барот Бойқобиловнинг “Навоийнома” шеърий романи тўрт китобдан иборат: “Шукуҳли карвон”, “Нотинч Ҳуросон”, “Сокин Ҳуросон”, “Қонли Ҳуросон”. Бу чор китобнинг марказида Алишер Навоий образи туради. Унда бош қаҳрамон образи халқ ва мамлакат ҳаёти билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирланган. Шу тариқа бош қаҳрамон Навоий ҳаётини акс эттириш фонида узоқ ўтмишдаги халқ ва мамлакат ҳаётининг реалистик манзаралари табиий қилиб чизилган. Баротнинг машхур мутафаккир, муршиди комил Хўжа Ахрор образини яратишга бағишланган янги шеърий романи “Ҳайрат-ул Ахрор”да ҳам шу хусусият бўртиб туради. Бу шеърий роман Хўжа Ахрори Вали ҳақида битилган биринчи йирик бадиий асардир. Бу асар Ўзбекистон мустақиллигининг меваси бўлиб, унда ҳаёт ҳақиқати истиқлол мафқураси асосида талқин ва тасвир этилган. Муаллиф ёзганидек:

Ҳурликда битилди “Ҳайрат-ул Ахрор”,
Ўқиганга Ҳазрат бўлсин мададкор.

Шуни ҳам айтиш жоизки, шеърий романчилик анъаналари кўпроқ замонавий мавзулар, хусусан, мустақиллик даври ҳаёти тасвири ҳисобига бойитилса нур устига аъло нур бўлар эди. Зеро, шеърий романчилигимиз ҳозирги замон воқелигини ёритиш бўйича хануз “қарздор” бўлиб қолмоқда.

(роман, замон ва қаҳрамон муаммоси)

Романчилик халқ ва мамлакат ҳаётининг ўзига хос йилномаси сифатида биринчи навбатда жамият тараққиётининг муҳим босқичларини, катта ва долзарб мавзуларни акс эттиради. Бинобарин, халқ ва жамият ҳаётининг ҳеч бир муҳим босқичи ёки асосий соҳаси йўқки, романчиликнинг диққатидан четда қолган бўлсин. Ўзбек романчилиги хазинасидан узоқ ва яқин ўтмиш ҳақидаги асарлар ҳам, замонавий мавзуларда ёзилган романлар ҳам муносиб ўрин эгаллайди.

Дарҳақиқат, ҳар замоннинг ўз вазифаси, ўз ғояси, эстетик идеали ва ўз қаҳрамони бўлади. Адабиётда ҳам худди шундай. Чунки, адабиётнинг асосий қаҳрамони бўлган инсон жамият ҳаётидан четда яшай олмайди. Жамиятда, адабиётнинг асосий манбаи бўлган ҳаётда эса узлуксиз ўсиш ва ривожланиш жараёни давом этади. Ҳаётдаги, жамиятдаги ҳамма нарса замон ва маконга, шарт-шароитга боғлиқ. Шундай экан, адабиётдаги, жумладан, романчиликдаги қаҳрамонлар (асосий образлар) ҳам муайян даврнинг, аниқ бир тарихий шароитнинг маҳсули бўлиш билан бирга, замон ва маконга бевосита боғланган. Ана шунга кўра ўтмиш ҳаёт ҳақидаги романларнинг ўз вазифаси, ўз ғояси ва қаҳрамони бўлганидек, замонавий мавзулардаги романларнинг ҳам ўз вазифаси, ўз ғояси ва ўз қаҳрамонлари бўлади. XV аср воқелиги ҳақидаги “Навойи”, “Улуғбек хазинаси”, “Юлдузли тунлар” романлари билан XX аср ҳаётига бағишланган “Қуёш қораймас”, “Бўрондан кучли”, “Жаннат қидирганлар” романлари ўзаро таққосланганда бу хол яққол кўринадиди.

Бугина эмас. Ҳар давр романчилигининг ўз ғояси ва ўз қаҳрамонлари борлигини ўтмиш ҳақидаги асарларни давр эътибори билан ўзаро таққослаганда ёки XX аср ҳаётига доир романларни бири-бирига қиёслаганда ҳам очиқ кўриш мумкин.

20-йиллар ҳаёти ҳақидаги романлар (“Опи-сингиллар”, “Ҳамза”)нинг ҳам, 30-40- йиллар воқелигини акс эттирувчи романлар (“Қўшчинор чироқлар”, “Уфқ”) нинг ҳам ўз мақсади ва ўз қаҳрамонлари бор. Бу фикр 50, 60, 70, 80 ва 90- йиллар воқелигини тасвирловчи романлар (“Туғилиш”, “Диёнат”, “Тушда кечган умрлар”, “Адолат манзили”)га ҳам тўла тегишлидир.

Демак, турли даврларда ҳаёт адабиёт олдида турли хил вазифаларни қўяди. Шу сабабли одатда турли даврларда адабиётнинг (жумладан, романчиликнинг) ғоявий мазмуни, эстетик идеали ва асосий қаҳрамони турли хил бўлади. Агар 20- йиллар ҳақидаги роман

қахрамони ўз дунёқараши ва идеали жиҳатидан 70 ёки 80- йиллардаги одамларга айнан ўхшаса реализм бузилади, сохталик келиб чиқади. Зеро, юқоридаги романларда тасвирланган қахрамонларнинг ҳаммаси ҳам ўз даврининг фарзанди бўлиб, улар жамият тараққиётининг турли босқичларидаги ҳаёт ва курашни акс эттиради. Аниқроғи, улар ўз даврининг, ўз даврида бажарилиши керак бўлган ижтимоий ишнинг қахрамонлари тарзида намоён бўлади. Бу романларнинг мазмуни ўша давр руҳи билан суғорилганидек, қахрамонлари эса давр ғояларининг ифодачиси ва тарғиботчиси сифатида гавдаланади. Ўктам, Комила (“Олтин водийдан шабадалар”), Ойқиз (“Бўрондан кучли”), Луқмонча (“Туғилиш”), Умматали (“Жаннат қидирганлар”), Рустам (“Тушда кечган умрлар”), Деҳқонбой (“Отамдан қолган далалар”), Суюн Бургут (“Адолат манзили”) сингари образлар шулар жумласидан бўлиб, уларга юклатилган ғоявий нагрузка (мақсад) ҳам турлича.

Демак, адабиётда одатда инсон шахси ва ижтимоий турмуш муаммолари диалектик бирликда тасвирланади. Шунга кўра, адабиёт инсон фаолиятини акс эттириш (жонли образлар яратиш) орқали ҳаётни ифодалайди; ёки, аксинча, ижтимоий ҳаётни кўрсатиш орқали инсон характерини, дунёқарашини очиб беради. Лекин ҳар иккала ҳолатда ҳам ижодкорнинг бадиий маҳорати ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Дарҳақиқат, бир хил мавзуда ҳар хил савияда ёзилган романларнинг мавжудлиги тасоддифий эмас. Маҳоратсиз қаламкаш долзарб мавзуда ҳам ғоявий-бадиий саёз асар ёзишдан нарига ўта олмайди. Ёки, аксинча, маҳоратли ёзувчи қайси мавзуда қалам тебратмасин, барибир китобхонларни лол қолдириши, қоил қилиши аниқ.

Тўғри, умуман бадиий адабиётда, жумладан, романчиликда мавзунинг аҳамияти катта. Зеро, мавзу танлаш-сиёсий сезгирлик ва юксак дид талаб қиладиган ижодий ишдир. Лекин мавзу долзарблигининг ўзигина роман тақдирини ҳал қила олмайди. Чунки, ёзувчи томонидан танлаб олинган муҳим, долзарб мавзу юксак маҳорат билан ёритилса, ҳаёт ҳақиқати бутун борлиги билан очиб берилса, ёрқин характерлар яратилса, асар сюжети қизиқарли, тили равон ва образли бўлсагина китобхонларга чиндан ёқадиган етук, гўзал бадиий асар юзага келади.

Яна бир масала. Романчиликда замонавийлик ҳам муҳим рол ўйнайди. Ўтмиш мавзуида ёзилган асарлар халқ ва мамлакат тарихини, аждодларимиз ҳаётини, миллий урф-ордатларимизни, миллий қадриятларимизни ўрганишга ва ўзлаштириб олишга ёрдам берса, ҳозирги замон мавзуларида ёзилган реалистик романлар жамиятимизнинг шу кунги илғор ва етакчи тамойиллари нималардан

иборат эканлигини, ҳаёт тараққиётининг бош йўлини ва келажаги порлоқ бўлган кучларни нималар ташкил этишини, ҳаётдан орқада қолмаслик учун эртанги кунда қайси томонга юриш ва нималар қилиш кераклигини, ўсувчи нарса нима-ю, жамият тараққиётига ғов нарса нима эканлигини аниқлаб олишга ҳам кўмаклашади. Ана шу маънода романчиликда (умуман адабиётда бўлгани сингари) замонавий мавзу айрича аҳамият касб этади.

Хулоса: Романчиликда замон ва қаҳрамон муаммоси ва уни тўғри ҳал қилиш жуда муҳимдир. Романда давр, мавзу, ғоявий ният ва қаҳрамон тасвири бир-бирига тўлиқ мос келиши шарт. Ана шундагина асарда давр руҳи, замон ғояси ва ўша давр одамларининг маънавий қиёфаси, уларнинг дунёқараши, ички ва ташқи олами ҳаққоний намоён бўлади. Акс холда сохталикка йўл қўйилади, реализмдан четга чиқилади.

Маълумки, романчиликда ижодий метод масаласи муҳим рол ўйнайди. Зеро, ижодий метод ёзувчининг ҳаётга муносабатини, ҳаётни тадқиқ қилиш ва акс эттириш тамойилларини англатади. Академик Иззат Султонов “Метод (ёки тўлароқ қилиб айтганда, ижодий метод)нинг ҳамма томонидан қабул этилган таърифи фанда ҳали йўқ. Шунинг учун бу ерда барчага маълум таърифлардан бирини келтирамиз: метод – санъаткорнинг англанаётган воқеликка ижодий муносабатининг умумий ижодий принципи, яъни бадий асарда воқеликни қайта тиклаш принциpidир”¹, – деб ёзган эди. [¹Иззат Султон. *Адабиёт назарияси*. Т., “Ўқитувчи”, 1980 й., 356-бет]

Роман жанрининг юзага келиши ва тараққиёти романтизм, реализм, танқидий реализм каби ижодий методларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихи билан узвий боғлиқдир. Бинобарин, романчиликни ана шу ижодий методлардан четда, улардан узиб олиб ўрганиб ва тадқиқ этиб бўлмайди.

Роман яратиш учун энг қулай ижодий метод реализм методидир. “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Кеча ва кундуз” каби ажойиб романлар таҳлили ана шундай хулоса чиқаришга асос бўлади.

Тўғри, кўп романларимиз социалистик реализм методи асосида ёзилган. Бу метод ёзувчидан ҳаётни инқилобий тараққиётда, коммунистик партиявийлик принциплари асосида тасвирлашни талаб қилади. Бошқача қилиб айтганда, соц.реализм ёзувчиларнинг ижодий эркинлигини чеклаб-чегаралаб қўяди. Натижада кўп адибларимиз соц.реализм талабларига риоя қилиб, ҳаётни бўяб-безаб акс эттиришга мажбур бўлдилар. Бунинг оқибатида адабиётда, жумладан, романчиликда воқеликни бутун борлиги билан ҳаққоний кўрсатишга, бадий маҳорат мукамаллигига эътибор сусайди. Ҳаётни юзаки тасвирловчи асарлар, “ўртамиёна” романлар кўпайди. “Бинафша атри” (Ҳ.Фуллом), “Илдизлар ва япроқлар” (Мирмуҳсин), “Одам қандай товланди” (И.Раҳим), “Ташвишли дунё” (С.Солиев), “Жудолик диёри” (М.Мансуров) сингари романлар шулар жумласидан бўлиб, уларда ҳаётни бўяб-безаб тасвирлаш, бадий номукамаллик ҳоллари кўзга ташланади.

Ҳайрият, мустақиллик даврига келиб адабиётимиз социалистик реализм исканжасидан қутилди. Ёзувчилар том маънода сўз эркинлиги, ижод эркинлиги билан таъминланди. Оқни оқ, қорани қора, хатони хато, жиноятни жиноят, буюкни буюк деб очиқча, рўй-рост ёзишга имкон туғилди. Бадий маҳоратга эҳтиёж ва талаб кучайди. Жумладан, реалистик романлар яратишда хилма-хил

шакллардан, ранг-баранг услублардан фойдаланиш учун тўлиқ шарт-шароит ва кенг имконият ҳозирланди. Энди ҳамма гап ёзувчиларнинг бу қулай имкониятлардан усталик билан фойдаланишига боғлиқ бўлиб қолди.

Ҳа, рост. Бу қулайликлардан фойдаланишнинг дастлабки натижалари қувончлидир. О.Ёқубовнинг “Адолат манзили”, Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар”, Шукур Холмирзаевнинг “Олабўжи”, Ўлмас Умарбековнинг “Фотима ва Зуҳра”, Ўткир Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар” каби романлари ана шу янги даврнинг маҳсули бўлиб, уларда ҳаёт ҳақиқати кўп жиҳатдан ҳозирги кун талаблари даражасида моҳирона ёритилган.

Шундай қилиб, романчиликда ижодий методнинг роли катта. Бироқ, ижодий методдан юзаки эмас, балки маҳорат билан фойдаланган тақдирдагина юксак натижаларга эришилади. Ўзбек романчилигининг энг яхши намуналари ана шундан далолат беради.

Ўзбек романнависларининг ижоди метод жиҳатидан бир-бирига яқин бўлса-да, индивидуал услуб жиҳатидан ўзаро бир-биридан фарқ қилиб, ажралиб туради.

Абдулла Қодирий, Ойбек романларида майин лирика ва чуқур психологик тасвирлар кўзга яққол ташланади. Улар миллий колоритга (миллий тароватга) бойлиги жиҳатидан ҳам намуналидир. Шунга кўра “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Навоий”, “Қуёш қораймас” сингари романлардаги образларнинг ҳаракатлари, феъл-атвори, гап-сўзлари, психологияси ва бошқа хусусиятларига қараб китобхон уларнинг кимлигини, хусусан, қайси миллат вакиллари эканлигини бемалол билиб олади.

Ёки, А.Қаҳҳор романлари (хусусан “Сароб”) тилнинг ниҳоятда пишиқ ва ихчамлиги билан характерланади. “А.Қаҳҳор бошқалар бир саҳифада айтадиган гапни битта гапда айтиб қўя қолади” (Ғафур Гулом). Шароф Рашидов романлари (“Ғолиблар”, “Бўрондан кучли”)да халқимизнинг олийжаноб фазилатлари, айниқса, фидокорона меҳнатлари кучли пафос – кўтаринки руҳ билан акс эттирилади. Саид Аҳмад услуби ўзи бир олам: самимий юмор, хушчақчақ кулги адиб асарлари (“Уфқ”, “Жимжитлик”)нинг жуда муҳим хусусиятларидан биридир.

А.Мухтор (“Чинор”) ва П.Қодиров (“Уч илдиш”) ўз романларида образлар характерини қандайдир кичик, тор ва муҳим бўлмаган воқеалар рамкасида эмас, балки қаҳрамонлар ҳаётидаги катта бир даврни ва жиддий ўзгаришларни умумлаштирувчи йирик воқеа-ҳодисалар ичида таъсирли қилиб очиб берадилар. Мирмуҳсин

(“Меъмор”, “Темур Малик”), Одил Ёқубов (“Улуғбек хазинаси”, “Кўҳна дунё”), П.Қодиров (“Юлдузли тунлар”, “Авлодлар давони”) ўз романларида халқимиз тарихидаги муҳим масалаларни, йирик воқеа ва ибратли сабоқларни моҳирона акс эттирадилар. Тарихий фактларни бузмасдан, бўямасдан рўйроқ ифодалядилар.

Яна. Сўнгги даврларда юзага келган “Тушда кечган умрлар” (Ўткир Ҳошимов), “Отамдан қолган далалар” (Тоғай Мурод), “Адолат манзили” (О.Ёқубов), “Динозавр” (Шукур Холмирзаев) каби романларда янгича тафаккур, янгича таҳлил ва янги-янги образлар кўзга яққол ташланади.

Юқорида қайд этилгани сингари мисолларни ўзбек романчилиги хазинасидан яна келтириш мумкин. Бироқ, романчилигимизда баъзан ёзувчидан ёзувчига, китобдан китобга кўчиб юрадиган такрор фикрлар, қайтариқ образ ва умумлашмалар, шаблон, сийқа усуллар ҳам учрайди. Бундай ҳолларда ёзувчининг услуб ранг-баранглиги ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Зотан, китобхонни ҳам маърифий, ҳам эстетик жиҳатдан бойитадиган бақувват асарлардагина санъаткор ижодининг ўзига хос хусусиятлари, услуб хилма-хиллиги ёрқин намоён бўлади. Шунингдек, адабиётда ўз услубига эга бўлмаган ёзувчилар ҳам йўқ эмас.

Умуман олганда, ўзбек романчилигида ранг-баранг услублар мавжуд ва бу ранг-баранглик йиллар ўтиши билан тобора кўпаймоқда ва ривожланмоқда. Бу соҳада адабиётимизга айниқса сўнгги даврларда кириб келган ёш романавислар самарали равишда изланмоқдалар ва яхши натижаларга эришмоқдалар.

Романчиликда адабиётнинг асосий қуроли ва биринчи элементи бўлган тил ҳал қилувчи рол ўйнайди. Ёзувчи К.Федин “Ҳатто бадиий шаклнинг бош бўлақларидан бўлган композиция ҳам ёзувчи тилининг ҳал қилувчи аҳамияти олдида кейинда туради”,¹ деб ҳақ гапни айтган эди. [¹*Бадиий ижод ҳақида (Нутқ ва мақолалар тўплами), Т., Ўзадабий нашр, 1960 й., 133-бет.*] Дарҳақиқат, бадиий адабиётда тилсиз на образ яратиб бўлади, на сюжетни ҳикоя қилиб бўлади, на композиция тузиб бўлади.

Маълумки, адабиётда муаллиф нутқи ва персонаж нутқи деган тушунчалар бор. Бу икки хил нутқ бир-бирини тўлдиради, шу билан бирга, ўзаро бир-биридан жиддий фарқ қилади. Романда муаллиф нутқи воситасида асар интонацияси, ёзувчининг ғоявий мақсади баён этилади. Асар сюжетининг экспозицияси ифодаланади. Образ ва портрет чизилади. Образнинг муайян вақтдаги психологик ҳолатлари (руҳий кечинмалари) батафсил кўрсатилади. Масалан, “Сароб” романида тасвирланишича, Саидий ва Муниҳон муҳаббати ўша муҳитнинг айби билан чил-парчин бўлгач, бу икки ёш ўз хоҳиш-истакларига қарши иш тутишга мажбур бўлади: севган кишидан нуқсон, севмаган одамдан фазилат излашга уринади. Бу руҳий ҳолат романда муаллиф нутқи орқали ёрқин акс эттирилган: “Саидийнинг ҳам ранги кетган, чунки у ҳам бир неча ҳафтадан бери, Муниҳон сингари, шу қийин ишни қилар - Муниҳоннинг фазилатларидан нуқсон ясар эди. Икковининг фарқи шундаки, Муниҳон ўзини алдай олмаган - фазилатдан нуқсон ва нуқсондан фазилат ясашдан ожиз қолган минутларида йиғларди, Саидий эса ичарди.”

Ёки, романдаги Муродхўжа домла характери, юриш-туриши, ички-ташқи дунёси муаллиф нутқи воситасида жонли ва ғоят табиий қилиб чизилган. Домла ташқи кўринишда содда ва беозор одамга ўхшаса-да, аслида қўй терисига ўралган бўри, хийлакор бир шахс. Уни ёзувчи қуйидагича тасвирлайди: “Муродхўжа ўзининг юриши билангина эмас, яна бирмунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшарди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда юради, сувда сузади. Домла мактабда муаллим, қишлоқда ер эгаси, меҳмонхонада гарчи ошкора бўлмаса ҳам савдогар”.

Бундан ташқари, ёзувчилар романда муаллиф нутқи воситасида табиат тасвирини (пейзажни) асарнинг ғоявий мазмунига мос равишда қисқа ёхуд батафсил кўрсатиш имконига эга. Одил Ёқубовнинг “Адолат манзили” романида ўлкамизнинг табиат манзаралари тиниқ ва ёрқин бўёқларда жозибador қилиб чизиб

берилган. Ёзувчи Маржонтов манзараларини, унинг тезоқар сойлари, ўрмонзору сер ўт яйловларини мафтун бўлиб тасвирлайди. Пейзаж чизишда ҳар бир кичик деталнинг ҳам аниқлиги ва табиийлигига эришади. Ана шунинг учун ҳам бу ёрқин тасвирини ўқиб, кўзингизни юмганингизда кўз олдингизга аниқ бир манзара – сўлим табиатнинг гўзал ва мафтункор манзараси келади. Зеро, адиб пейзаж чизганда манзаранинг майда, аммо характерли, типик томонларини танлайди ҳамда уларни кўзга тез илинадиган, хотирада узоқ сақланадиган даражада ёрқин ва жозибадор қилиб тасвирлаб беради. Маржонтов янтоқзорлари ва шувоқзорларининг тасвири бунинг жонли гувоҳидир:

“Ҳар баҳор бу қир ва адирларни айри, нозик доривор гиёҳлар, илдизлари ер қаърига кетадиган янтоқлар, ёвшанлар қоплайди, қир оралиғида эса сердон, сермағиз шувоқлар ўсади, шувоқзорга баҳорда бир шўнғиган кўзи кузда қўй бўлиб, думбасини аранг кўтариб чиқади.

Ёзга бориб, ҳамма гиёҳлар қуриб-қовжираб қолганида беҳудуд сайхонликлардаги янтоқлар белбоққа келиб фарқ пишади, шунда унинг танасига йиғилган шарбат вужудга сиғмай, чарс-чарс ёрилади-ю, кўз илғамас янтоқзорлар гўё оппоқ нишолдага ўхшаш оқ кўпикка чўмилади. Янтоқ пишгач, унга туялар қўйиб юборилади. Бир hafta ўтмасданоқ бу туялар ўрқачлари диркиллаб, янтоқ шарбатидан маст бўлади-ю, бутун Маржонтов туяларнинг ҳайқиригидан ларзага келади...”

Романда муаллиф нутқи сингари персонаж нутқи ҳам муҳим ўрин тутади. Ёзувчилар одатда персонаж тилини индивидуаллаштириш, образнинг ўзига хос тилини яратиш орқали унинг тушунчасини, дунёқарашини очиб берадилар. Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар”да, Чўлпон “Кеча ва кундуз”да, Абдулла Қаҳҳор “Қўшчинор чироқлари”да персонажлар тилини индивидуаллаштириш ва шу орқали характер яратиш намунасини кўрсатганлар. “Бой бўлиб болтанг йўқ, гадой бўлиб халтанг йўқ... Нега куласан, ўзингдан кулаётибсанми?... Агар ўзингдан кулаётган бўлсанг, аввал Зуннунхўжа сандиғида ётиб, ақлинг моғорлаб кетганидан кулгин. Ҳа, нега бақраясан? Ақлинг моғор босмаганими бу?... Нега ўз тўпингдан айрилиб қолдинг? Айрилганни бўри ер эдику” (“Қўшчинор чироқлари”). Ўрмонжоннинг бу сўзларидан Зуннунхўжага ичкўёв бўлиб оғир руҳий ҳолга тушиб қолган ҳамқишлоғи Сиддиқжоннинг аҳволига ачиниб, инсон биродари учун чин дилдан қайғурувчи софдил кишининг феъл-атвори яққол кўриниб турибди.

Ёки, шу романда Абдусамад қори тилидан “айтсам тилим куяди - айтмасам дилим, жон ака”, “Қўшчинорни Қўшчинор қилаётган

Ўрмонжон бўлса, Ўрмонжонни Ўрмонжон қилган унинг хотини” сингари образли сўз ва иборалар ишлатилган. Бу ялтироқ иборалар айёр ва хушомадгўй Абдусамад қори характериға тўла мос тушади. Шу тариқа улар усти ялтироқ, ичи қалтироқ бу шахс (образ) феъл-атворини очишға бевосита хизмат қилади.

Романда муаллиф нутқи сингари персонаж нутқи ҳам аниқ ва пишиқ бўлиши, миллий тароват билан безанган, давр руҳи билан суғорилган бўлиши шарт. Романда қайси давр ҳаёти тасвирланган бўлса, ўша давр кишилари нутқидаги тил хусусиятлари ҳам асарда акс этиши керак. Бу жиҳатдан “Навоий” (Ойбек) романининг тили ибратлидир. “Зеро, “Навоий” романи ўзбек тарихий романчилиги тилининг шаклланишида муҳим рол ўйнайди. Асар тили ўтмиш даврнинг жонли тилини яратиш намуналаридан бири бўлиб қолди, унда беш юз йил аввал яшаган тарихий қаҳрамонларнинг тили ҳозирги китобхонларға тушунарли қилиб қайта тирилтирилди. Ойбек роман тили олдида турган бу мураккаб вазифани тўғри ҳал қилди. Ёзувчининг муваффақияти шунда бўлдики, у қаҳрамонлар нутқи билан автор нутқи ўртасида кескин чегара қўймади ва тарихий ҳамда замонавий нутқни бир-бириға уйғунлаштирди. У шахсларнинг сўзлашувида Навоий асридаги адабий тил колоритини сақлаш, айрим грамматик ва морфологик формаларни стиллаштириш билан бирға, уларни ўзбек адабий тилининг ҳозирги тараққий босқичиға хос асосий қоидаларға бўйсундирди, мумкин қадар ҳозирги замон китобхонининг тушунишиға яқинлаштирди. Аммо, шуниси борки, автор тилининг персонажлар тилидан тамоман узилиб қолиши ва ҳозирги куннинг луғат составидаги янгиликлар билан бойитилиши мумкин эмас эди. Шунинг учун ёзувчи автор тили билан персонажлар тили ўртасидаги стилистик бирликни сақлашға ҳаракат қилди, арабча, тожикча ва ҳозирги кунда истеъмолдан чиқиб кетган архаик сўзларни ўринли ишлатди. Бироқ, Ойбек шу стилистик принципни қўллашда, аҳён-аҳёнда китобхонға луғатсиз англашилмайдиган, эскирган сўзларға мурожаат қилади. Бу - персонажлар тилида ҳам, автор тилида ҳам сезилади. Персонажлар тилини ҳисобға олмаганда ҳам, автор тилида арабча-форсча сўзларни ортиқча ишлатиш салбий уринишдир”¹. [*Ҳомил Ёқубов. Ойбек (адабий-танқидий очерк), Узадабийнашр, 1959 й., 154-155-бетлар.*]

Умуман олганда, ўтмиш ҳақидаги романларда архаик сўз ва ибораларни суиистеъмол қилмасдан ишлатиш маъқул тамоилдир. Бироқ, замонавий мавзуларда ёзилган асарларда кўпчиликка тушунилмайдиган архаик сўзларни бўлар-бўлмасға, пала-партиш

қўллай бериш, ортиқча истеъмол қилиш одамларнинг ҳозирги ҳаёт тарзига зид ҳаракатдир.

Шундай қилиб, романда тил алоҳида аҳамият касб этади. Сўз санъаткорлари бундан ташқари идрок этган ҳолда асар тилини табиий ва жозибадор қилишга, чуқур мазмунли фикрларни содда ва сиқик шаклда, образли ифодалашга катта эътибор берадилар. Сўзларни ортиқча исроф қилмасдан, ўз ўрнида, тежаб-тергаб ишлатадилар. Бунда хилма-хил шакллардан, жумладан, диалог усулидан кенг фойдаланадилар. Диалогларни қисқа, сермазмун, образли ва ширали бўлишини таъминлайдилар. “Қўшчинор чироқлари” романидаги диалоглар ана шундай санъаткорлик билан яратилган. Уларнинг аксарияти қаҳрамонлар характери очишда, асар сюжети ривожини таъминлашда муҳим рол ўйнаган.

Сиддиқжон билан Зуннунхўжанинг қуйидаги диалогини кўрайлик. Унда Сиддиқжон онгидаги руҳий ўзгариш ва кескин бурилиш яққол акс этган:

- Яна нима керак?
- Яна нима бор?
- Кирмайсиз колхозга!
- Кираман!
- Кирмайсан!
- Кираман!
- Ахмоқ!
- Ахмоқ бўлмаганимда шу аҳволга тушармидим!
- Ғалчани иззат қилсанг, чориғи билан тўрга чиқиб олади.
- Ғалча бўлмасам тўпимдан айрилармидим. Айрилганни бўри ер дейдилар.
- Мен бўри бўлдимми? Ит!
- Қуллуқ!... Биз ит бўлсак, бўйнимиздаги тилла занжирингиз ўзингизга: янгичасига айтганда, мен қизингизни хоҳламайман, эскичаси керак бўлса - уч талоқ қўйдим!”

Диалогнинг бундай ажойиб намуналарини бошқа романлардан ҳам келтириш мумкин. Бироқ романчиликда баъзан диалог усули имкониятларини суистеъмол қилиш ҳоллари ҳам учрайди. Р.Файзийнинг “Ҳазрати инсон”, Ш.Холмирзаевнинг “Олабўжи”, И.Раҳимовнинг “Генерал Равшанов” каби умуман олганда, муваффақиятли чиққан романларида ҳам бу қусур сезилади.

Хуллас, сўз санъатининг барча жанрларида бўлганидек,

романчиликда ҳам тил ёзувчи маҳоратини намоён этадиган асосий белгилардан биридир. Чунки ҳар қандай гўзал мазмун ўзига яраша гўзал шаклда (гўзал тилда) ифодаланган тақдирдагина ўзининг ҳақиқий қимматини топади. Ана шу маънода бадиий асар тилининг юксак сифати учун кураш асар мазмунининг юксаклигини таъминлаш учун курашдир. Демак, бадиий асарда ҳар бир сўз ва ҳар бир иборани усталик билан тежаб-тергаб, бирор аниқ мақсадни кўзлаб ишлатиш, жумлаларни равон, ихчам, чуқур мазмунли ва образли қилиб тузиш шарт. Роман тили сифатини белгилаганда ана шу шарт доимо асосий мезон бўлиши керак.

ХУЛОСА

Роман жанри ўз табиатига кўра жуда кўп хусусиятларни, “чексиз-чегарасиз” белгиларни қамраб олади. У воқеликни ранг-баранг образ ва кўп тармоқли сюжет воситасида кенг ва атрофлича акс эттиради.

Романда тасвирнинг ҳаққонийлиги, кўламдорлиги ва воқеабандлиги ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бу уч белгисиз ҳақиқий романнинг ўзи ҳам бўлмайди. Бундан ташқари, эпиклик ва асардаги баён услуби ҳам романнинг муҳим ва етакчи хусусият (белги)ларидан саналади.

Роман сўз санъатининг етук маҳсули ва ёрқин кўринишидир. Шундай экан, у сермазмун бўлиш билан бирга, ўқимишли, қизиқарли бўлиши, китобхонларга бадиий-эстетик завқ бериши шарт. Унинг мазмуни ҳам, шакли ҳам юксак сифатли, гўзал бўлиши керак.

Ҳозирги вақтда адабиёт тараққиётининг даражаси, одатда, аввало роман жанрининг ҳолати, бу жанрнинг мазкур адабиётдаги салмоғи билан белгиланади ва ўлчанади. Бунинг ўзи ҳам романчиликнинг гоёвий-эстетик қиммати ва аҳамияти нечоғлик баланд эканидан далолат беради.

Ўзбек романчилиги катта, мураккаб изланишлар йўлини ўтиб шаклланди, ўсиб улғайди. Ўзбек реалистик романчилигининг вужудга келиши ва ривожланишининг ўзига хос томонлари бор. XX асргача ўзбек адабиётида ҳозирги маънодаги романчилик ҳали шаклланмаган эди. Том маънодаги романларимиз йўқ эди.

Лекин, бу, умуман олганда, ўзбек адабиётида ўтмишда наср ва насрий анъаналар бутунлай бўлмаган, деган сўз эмас, албатта.

Фактлар ўзбек адабиётида насрий асарлар яратиш анъаналари анча қадимги даврлардан бери давом этиб келаётганидан далолат беради. Н.Рабғузийнинг “Қиссасул-анбиё” (XIII-XIV), Навоий дostonларидаги насрий ҳикоялар (XV), Бобурнинг “Бобурнома” (XVI), Хожанинг “Гулзор”идаги ҳикоятлар (XVII), Гулханийнинг “Зарбулмасал” (XVIII-XIX) идаги аллегорик эртақлар, Чархийнинг “Чор дарвеш” (XIX) асаридаги насрий парчалар ана шундай далиллар сирасига киради.

Бундан ташқари, халқ оғзаки ижодида (“Алпомиш”, “Гўрўғли” туркумидаги дostonларда) ҳам насрий парчалар, демак, насрий анъаналар мавжуд ва улар қадим замондан бери авлоддан авлодга ўтиб келаётир.

Ўзбек романчилигининг шаклланишида мумтоз адабиётимизда ва халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган ана шу наср намуналари ва наср анъаналарининг ҳиссаси катта бўлди. Иккинчи томондан, бу соҳада ўзбек адабиётига жаҳон романчилиги кўрсатган таъсир ҳам ижобий рол ўйнади. Ўзбек адиблари жаҳон романчилиги мактабидан бу жанрнинг ўзига хос хусусиятларини, халқ ва жамият ҳаётининг ранг-баранг манзараю қатламларини тасвирлашни, даврнинг муҳим ижтимоий муаммоларини акс эттиришни, хилма-хил реалистик образлар яратишни, бадий маҳорат “сир”ларини ижодий ўргандилар. А.Қодирий, Ойбек, Чўлпон, А.Қаҳҳор, Ш.Рашидов, А.Мухтор, Саид Ахмад, М.Исмоилий, Мирмуҳсин, О.Ёқубов, Р.Файзий, П.Қодиров, Ў.Ҳошимов, Ҳ.Фулом каби ёзувчилар миллий адабиётимиз бойликларини ҳамда жаҳон тараққийпарвар адабиётдаги илғор анъана ва тажрибаларни пухта ўрганиб, ўзлаштириб роман жанрининг ўзбекона оригинал намуналарини яратдилар.

Шуниси муҳимки, ўзбек романчилигининг ўзига хос миллий хусусиятлари бўлганидек, ўз тарққиёт йўли ҳам бор.

Ўзбек романчилиги 20-йилларда шаклланди. Бунда новатор адиб

Абдулла Қодирийнинг хизмати ғоят катта бўлди. АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ – ЎЗБЕК РОМАНЧИЛИГИНИНГ БУЮК АСОСЧИСИ. Абдулла Қодирий мумтоз адабиётимизнинг бебаҳо ва ноёб бойликларига асосланган ҳолда, жаҳон сўз санъатидаги илғор анъаналардан ижодий ўрганиб ва уларни ривожлантириб, ўзбек адабиётида буюк кашфиёт яратди. У 20- йилларда “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” романларини ёзиб, ўзбек романчилигига асос солди. Таниқли шарқшунос олим Е.Э.Бертельс “Дунёда бешта, яъни, француз, инглиз, рус, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди. Энди олтинчиси, яъни ўзбек романчилиги мактаби пайдо бўлди, бу мактабни Абдулла Қодирий яратиб берди”¹ деб ёзган эди. [1 Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида. Т., Фафур Фулом номидани Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986 й., 93-бет.]

А.Қодирий романлари ўзбек романчилигининг дастлабки маҳсулотлари сифатидагина эмас, балки, бу жанрнинг ўзбек адабиётидаги етук намуналари сифатида ҳам қимматлидир. А. Қодирий романлари ҳозирги кунларда ҳам китобхонларни ўзига тобора кўпроқ жалб қилмоқда. Бу романлар чет элларда ҳам машхур ва миллион-миллион китобхонларга манзур бўлмоқда. Битта далил. “Ўтган кунлар” романи 1968 йилда Берлин шаҳрида (Германияда) “Тошкентлик севишганлар” номи билан немис тилида алоҳида китоб ҳолида нашр этилган. Бу китоб охирида немис олимаси Ниота Туннинг А.Қодирий ижоди ҳақидаги мақоласи берилган. Мақолада “бу роман ҳозирги китобхонга ҳам эмоционал таъсир -кўрсатади. Асарни адиб “биринчи тажриба” деб атаса ҳам, аслида у Абдулла Қодирийга ўзбек адабиёти тарихидан мустаҳкам ўрин олиш ҳуқуқини беради”,¹ деб ёзилган. [1 Ҳ.Исматуллаев. “Ўтган кунлар”. Нашрлар, таржималар, тадқиқотлар. “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 1989 й., 4-сон, 22-бет.]

“Ўтган кунлар” романининг яратилиш тарихи қуйидагича: А.Қодирий 1919 йилдан бошлаб “Ўтган кунлар” романи учун материал йиғишга ва ёзишга киришган. 1922 йилда “Инқилоб” журналида романдан дастлабки парчалар эълон қилинди. Сўнгра романнинг ҳар бир бўлими алоҳида-алоҳида китобча (1-бўлими-1924, 2-бўлими-1925, 3-бўлими 1926 йилларда) ҳолида нашр этилди. Роман бир бутун ҳолда илк бор 1933 йилда Баку шаҳрида чоп қилинди.

“Ўтган кунлар” романи адабий танқидчилик ва адабиётшуносликда ҳақли равишда юқори баҳоланган. Ойбек, И.Султон, Ҳ.Ёқубов, Л.Қаюмов, С.Мирвалиев, М.Қўшжонов, У.Норматов, С.Шермухамедов, Х.Дониёров, А.Алиев ва бошқаларнинг илмий

асарларида бу роман гоёвий-бадий жиҳатдан таҳлил этилиб, у адабиётмизда қувончли, тарихий воқеа экани қайд этилган.

Бироқ дастлабки вақтларда матбуотда бу романни камситиш ҳолларига ҳам йўл қўйилди. Танқидчи С.Хусайн “Ўтган кунлар” ҳақида ёзган мақолаларида А.Қодирийнинг новаторлигини пайқамай, уни араб ёзувчиси Жўржи Зайдоннинг тақлидчиси дейишгача бориб етди. Тўғри, проф. Собир Мирвалиев қайд этганидек, “Абдулла Қодирий араб ёзувчиси Жўржи Зайдон (1861-1914)дан ўрганган ва уни ўзига устоз деб билган. Унинг 22 та тарихий хроникал типдаги романлари, айниқса, “Арманиса”, “Карбало ёнғу-си”, “17-рамазон”, “Фарғоналик келин”, “Ал-Амин ва Ал-Мўмин” каби асарлари билан таниш бўлган. Бу ҳол ҳар икки ёзувчи асарларини қиёсий ўрганишда очиқ кўзга ташланади. Хусусан, роман қаҳрамонларини танлаш, улар тақдирини ҳал этиш ва фабула яратишда А.Қодирий Ж.Зайдонга жуда яқин туради. “17-рамазон” романидаги Билол ҳам “Ўтган кунлар” даги Ҳасанали сингари хўжасига содиқ қул сифатида хизмат қилади. А. Қодирий истеъдоди, маҳорати ва тасвирлаш услуби жиҳатидан устозидан анча юқорига кўтарилди. Агар Ж.Зайдон тарихни тавсиф этиш йўлидан борса, А.Қодирий уни тасвирлаш, кўрсатиш йўлидан борди. У Ж.Зайдон каби тарихчи-хроникачи эмас, ёзувчи-санъаткор сифатида майдонга чиқди. Бу ёзувчининг новаторлиги эди”¹.

[¹С.Мирвалиев. Роман ва замон. Т., “Фан”, 1983 й., 11-бет.]

Дарҳақиқат, “Ўтган кунлар” романи халқимизнинг XIX аср ўрталаридаги ҳаётидан ҳикоя қилади. У инсонпарварлик, адолатпарварлик, вафодорлик, қаҳрамонлик, золимларга ва ҳиёнатчиларга чексиз нафрат руҳи билан суғорилган. Романда феодал хон ва беклар ўртасидаги ўзаро урушлар қаттиқ қораланади. Адиб қора чопонлилар билан қипчоқлар ўртасидаги ўзаро қирғинларни, Кўқон хонлиги билан Тошкент беклиги ўртасидаги тарафкашлик жангларини тасвирлар экан, бу ўзаро уруш ва қирғинлардан “дархол 15 ёшдан то 70 ёшгача бўлган қипчоқ эр зотини қиличдан кечиргайлар” тарзидаги фармонларни чиқарган золим ҳукмдорлар ва фитначи беклар ўз қора ниятларини амалга ошириш учун фойдаланганлигини кўрсатиб беради. Асарнинг, айниқса, “Тошкент устида қонли булутлар”, “Тошкент қамалда”, “Азизбек”, “Мусурмонқул”, “Қирғин” бобларида ўзаро қирғинларнинг, тарафкашлик жангларининг келиб чиқиш сабаблари ҳам, уларнинг мамлакат ҳаётини издан чиқариб, халққа етказган зиён-заҳматлари ҳам моҳирона тасвирланган.

Ёзувчининг усталиги аввало шундаки, у воқеаларни четдан туриб

куруқгина баён этиб қўя қолмайди. Аксинча, ўтмишнинг ёрқин манзараларини яратиш йўли билан китобхонни тасвирланаётган ўша ҳаёт ичига олиб боради. Шу тариқа асарнинг ғоявий мазмунини романнинг умумий руҳига сингдириб юборади.

Тошкентлик мард йигит Отабек билан марғилонлик оқила қиз Кумушбиби ўртасидаги севги-саргузашти роман сюжетининг асосини ташкил этади. Бироқ ёзувчи бу севги-саргузаштини тасвирлаш билан кифояланиб қолмайди. Балки бу икки ёшнинг севгисини тасвирлаш фонида ўша давр мамлакат ҳаётининг тавсифномасини ҳам беради. Отабекнинг Марғилонга бориб, Кумушбибига уйланишини, бу икки ёш қалбнинг бир-бирларига бўлган самимий муҳаббатини, уларнинг эски урф-одатлар ва қора ниятли шахслар қаршилигига дуч келиб, руҳан эзилишларини, ҳижрон ўтида ёнишларини, кундошлар ўртасидаги можароларни ўша давр ижтимоий ҳаёти билан, хонлик ва беклик ўртасидаги можаролар туфайли меҳнаткаш халқ бошига тушган беҳад кулфатлар, сарой фитналари билан боғлиқ ҳолда тасвирлайди.

Абдулла Қодирий романда жонли образлар яратишда катта маҳорат кўрсатган. Романдаги ҳар бир образ ва ҳар бир эпизод асар механизмининг узвий бир қисмини ташкил қилади. Уларнинг ҳар бири асар сюжети тараққиётида ўз ўрнига ва ўз мавқеига эга. Отабек, Кумушбиби, Юсуфбек ҳожи, Зайнаб, Ўзбек ойим, Ҳасанали, Офтоб ойим, Мирзакарим қутидор, Ҳомид каби асосий образларгина эмас, шу билан бирга, Ҳушрўйбиби, Тўйбека, Ойбодоқ, Жаннат кампир, Саодат, уста Олим, Нусратбек сингари эпизодик образлар ҳам усталик билан тасвирланган. Бинобарин, образларнинг ўзига хос маънавий қиёфаси, ҳар қайсисининг ҳар хил усулда ҳаракат этиши, хулқ-атвор ва ҳатто ташқи кўриниш жиҳатидан бир-биридан фарқ қилиши кўзга яққол ташланиб туради.

Романнинг бош қаҳрамони Отабек. Бу образ орқали ўша даврнинг илғор ғоялари олға сурилган. Отабек хонлик тузумини қоралаб, “ўруснинг идора тартибини дастуриламал этиш” - руслардан ўрناق олиш керак”, – дейди.

Отабек ўз она Ватанини севади, унинг сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан тараққий этишини истайди. Шу нуқтаи назардан у хон ва беклар ўртасидаги ўзаро бемаъни урушларни қоралайди. Отабек реакцион урф-одатлар билан келишолмайди, уларга қарши туради. У эркин муҳаббат тарафдори.

Отабек фақат севгилиси Кумушбиби билан бирга бўлгандагина ўзини бахтиёр ҳис этади. “Ота-она орзуси” туфайли олган иккинчи

хотини Зайнаб қаршисида эса “ўзини жонсиз ҳайкалдек сезади”. Бироқ шундай пайтларда ҳам у ўзининг кучли иродасини, Кумушбибига бўлган самимий муҳаббатини намойиш қилади.

Ёзувчи Отабек билан Кумушбиби, Отабек билан Зайнаб, Кумушбиби билан Зайнаб ўртасидаги муносабатларни тасвирлаш орқали бурч ва ҳиссиётга, севги ва ҳавасга доир чуқур фалсафий хулосалар чиқаради. Кундошликни қоралаб, кўп хотинлиликни лаънатлайди. Дарҳақиқат, Отабек ота-онасининг қистови билан севгилиси Кумушбиби устига кундош қилиб, Зайнабни олишга мажбур бўлади. Натижада кундошлик туфайли оила тотувлиги бузилади. Воқеа давомида Зайнаб ўз кундоши Кумушбибинини заҳар бериб ўлдиришгача бориб етади. Бу оғир жиноятни ҳазм қилаолмаган Зайнаб охир-оқибатда руҳий фожиага учрайди, жинни бўлиб қолади. Демак, Отабек ҳам, Кумушбиби ҳам, Зайнаб ҳам ўз муроду мақсадларига ета олмайдилар. Ўша адолатсиз тузумнинг ва реакцион урф-одатларнинг айби билан уларнинг ҳаёти фожиали равишда тугайди.

Муҳими шундаки, асар асосий қаҳрамонларнинг бевақт ўлими билан якунланса-да, унда тушкунлик руҳи сезилмайди. Зотан, “мужассама ифбат” Кумушбибининг ўлими - оддий ўлим эмас, аксинча, у – ўша ижтимоий тузумни ва феодал урф-одатларни кескин қораловчи ўткир айбномадир. Ёзувчи Кумушбиби образини катта муҳаббат билан яратган. Кумушбиби оқила қиз, “малаксиймо” гўзал, севгига содиқ маъшуқа, ота-она ҳурматини бажо келтиришни юксак бурч деб билган меҳрибон фарзанд. “Ёзувчи Кумуш портрети ва унинг нафис характерини қизнинг психологиясига мувофиқ ҳолда тасвирлайди. Бир вақтнинг ўзида романнинг умум эстетик нагрукасига тўла бўйсундиради”¹. [*М.Қўшжонов. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. Т., “Фан”, 1966 й., 45-бет.*]

“Ўтган кунлар” романида адолатли хонлик тарафдори Юсуфбек Ҳожи (Отабекнинг отаси) образи муҳим ўрин эгаллайди. Юсуфбек Ҳожи образида тадбирли, инсонпарвар, адолатпарвар киши, ўз халқи ва ўз юртининг тақдири учун қайғурувчи, ўз ниятлари пучга чиққанда ҳам тушкунликка берилмаган иродали инсон, доно ва меҳрибон ота қиёфаси намоен бўлади.

Юсуфбек Ҳожи умрининг асосий қисмини “бўлмаганларга бўлишиб” ўтказган бир киши. У аввал Азизбекка ўхшаш амалдорларга умид кўзи билан қарайди, уларга садоқат билан хизмат қилади, уларни адолатга ундайди. Лекин улардан яхшилик чиқмагач, алданган, “тақдир киноясига йўлиққан” Юсуфбек Ҳожи

руҳсизланмайди. У юртда адолат ўрнатишнинг янги йўлини ахтариб, адолатсиз ҳоким Азизбекнинг ўрнига янги, адолатли ҳоким қўйдиришга ва шу йўл билан юртда адолат ўрнатишга интилади. Бироқ Азизбек ўрнига Нормухаммад қўшбегининг ҳокимият тепасига келиши билан ҳам аҳвол ўзгармайди.

Ёзувчи бу ўринда бир ҳоким кетиб, иккинчи ҳоким келиши билан халқ ва мамлакат ҳаётининг тубдан ўзгармаслигини кўрсатиб берган.

Халқ ҳаётини тубдан яхшилаш учун ҳокимларни эмас, балки ижтимоий тузумни ўзгартириш керак деган фикрни олға сурган.

“Ўтган кунлар” романи меҳнаткаш халққа чуқур ҳурмат руҳи билан суғорилган. Ёзувчи Ҳасанали, уста Олим, Саодат, Тўйбека, Ойбодоқ сингари меҳнаткаш халқ вакиллари образларини меҳр билан тасвирлаган. Юсуфбек Ҳожининг хизматкори Ҳасанали уддабурро, тадбирли, садоқатли, ақлли, ғамхур, виждони пок, меҳрибон умуман оддий инсонга хос энг яхши фазилатларни ўзида мужассамлантирган киши образи сифатида китобхон ҳурматига сазовор бўлади. Асарда уста Олим образи воситасида эса адиб ўша вақтдаги гоҳ синиб, гоҳ ўзини ўнглаб тирикчилик ўтказган, қули гул бўлса ҳам, ўзига бахт топа олмаган, лекин жамият тараққиётига ва ишлаб чиқаришнинг такомиллашувига муносиб ҳисса қўшган соф виждонли ҳунарманд косиблар ҳаётини умумлаштириб тасвирлаган.

“Ўтган кунлар” романида хотин-қиз образлари салмоқли ўрин эгаллайди. Адиб хотин-қизларнинг Кумушбиби, Зайнаб, Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Саодат, Ойбодоқ, Тўйбека, Хушрўйбиби, Жаннат кампир каби ўнлаб хилма-хил образларини яратган. Отабекнинг онаси Ўзбек ойим образи ўзига хос мураккаб бир характерни ташкил этади. У ҳам меҳрибон, содда она, ҳам унча-мунчани ҳисоб қилмайдиган бойвучча, ҳам эри Юсуфбек Ҳожини ўз айтганига кўндиролувчи ҳокима, ҳам баъзи нозик ҳаракатларнинг оқибатини ўйлаб кўрмайдиган калтабин аёл. Бинобарин, у ўғли Отабекни ва эри Юсуфбекни ўз иродасига бўйсундириб, оқибатини ўйламасдан Зайнабни иккинчи келин қилиб олдиради. Ўзбек ойим кейинча, Кумушни кўриб, уни ёқтиргач, Зайнабни бутунлай менсимай қўяди. Кумушнинг онаси Офтоб ойим эса Ўзбек ойимга нисбатан кўпроқ мулоҳазали ва муҳокамали аёл, у аксарият ҳолда эрининг кўнглига қараб иш кўради. Ўзининг ибодилиги, андишаллиги, вазмин табиати билан ажралиб туради.

Абдулла Қодирий ижобий образларнигина эмас, Ҳомид, Хушрўйбиби, Жаннат кампир, Мусулмонқул, Азизбек, Содиқ каби салбий образларни ҳам зўр маҳорат билан яратган. Хушрўйбиби

образини олайлик. Кумушбиби вафодорлик, гўзаллик ва самимийликнинг рамзи бўлса, Хушрўйбиби ичи қоралик ва шумликнинг, баттоллик ва ёмонликнинг, беҳаёлик ва урушқоқликнинг, ўжарлик ва худбинликнинг тимсолидир. Хушрўйбиби ота-она ҳурматини ҳам, аждодлар анъанасини ҳам ва, умуман, одамлар орасида одат тусига айланиб қолган ахлоқ-одоб қоидаларини ҳам чақа пулга олмайди. Хушрўйбиби ҳамма нарсадан ўзининг, фақат ўзининг шахсини устун қўяди. У истаса эрга тегади, истаса кундошини боласи билан ҳовлидан кўчага ҳайдайди ва истаса “оламини титратган” эри Нусратбекни ҳам бир зумда гум қилади.

Хушрўйбиби яхшилик, дўстлик, қариндошлик каби муносабат ва хислатларни асло тан олмайди. Бу соҳада унинг ўз “фалсафаси” бор. У ўз “фалсафасини” синглиси Зайнабга қуйидагича тушунтиради: “Мен йиғлашни билмайман! Кишилар йиғлаганда, менинг кулгим қистайди... Душман ўзи нима деган сўз? Мен сенга боя ҳам айтдим: кишининг дунёда дўсти йўқ, магар нафсига ўзи дўст; кишининг дунёда душмани йўқ, магар нафсига ўзи душман! Масалан, сен ўзинг, отангга, онангга дўстим деб ишондинг. Аммо улардан нима яхшилик кўрдинг?”

Хушрўйбиби ўз “яшаш тамойилини” синглиси Зайнабга ҳам ўргатади ва уни ўзи каби бузғунчи, ҳаёсиз, ёвуз бўлишга ундайди. Бироқ одамгарчилик қиёфасини ҳали бутунлай йўқотмаган Зайнаб ўз опасининг изидан охиригача бора олмасдан, ора йўлда майиб бўлади.

Зайнаб феодал урф-одатларнинг қурбони бўлади. Биринчи қарашда Зайнаб романдаги ҳамма кўнгилсиз воқеаларнинг, зўр фожиаларнинг сабабчисидек кўринади ва ашаддий салбий образлардек туюлади. Чунки Зайнаб инсонийлик ва нафосат рамзи бўлган Кумушбибинини ўлдиради, унинг чақалоғи Ёдгорбекни етим қолдириб, Отабекнинг тотув оиласини бузади. Аслида Зайнаб ашаддий, ёвуз ниятли салбий образ эмас, балки Отабек ва Кумушлар яшаган адолатсиз тузумнинг ва реакцион урф-одатларнинг қурбонидир. Зайнаб кундошлик рашқида ёнган, эски урф-одатлар бўйинтуруғини улоқтириб ташлай олмаган, яхшилик йўлини топа билмаган, бутунлай ёмонлик йўлини ҳам ҳазм қилиб олмаган бахтсиз бечора жувон образидир. Шунинг учун Зайнаб ҳам ачинарли, ҳам нафратланарли тип бўлиб чиққан.

Романдаги Жаннат кампир образи ҳам салбий шахслар орасида алоҳида ўрин тутади. Айниқса бу образ адибнинг мумтоз адабиётимиз ва халқ оғзаки ижоди анъаналаридан усталик билан фойдаланганини намойиш этади. Жаннат кампирнинг қилиқлари ва ҳатти-ҳаракатларини кўрган киши беҳосдан Алишер Навоийнинг “Фарҳод

ва Ширин” достонидаги Хисровга сотилган, Фарҳодни алдаб, беҳуш қилиб душманга боғлаб берган маккор кампирни эслайди. Чунки Жаннат кампир ҳам ёсумонлик қилиб, Кумушга ўзини холис хизмат қилувчи бир аёл сифатида кўрсатади ва уни алдаб, зўр қайғуга солади. Бундан шум кампирнинг ўзи роҳатланиб кулади: “Кумушбиби Жаннат кампир келтирган мактубни ўзининг сўнгги томчи кучи билан ўқиб тамом қилдида, жонсиз бир товуш ила “Уятсиз!” деб қичқирди ва ерга йиқилиб ўзидан кетди... Йиқилишда кўлидан чиққан қоғоз парчаси шамол билан учиб бориб, боши ёнига тушди. Йўлак панасидан мудҳиш башара (Жаннат кампир) чиқиб, бир-икки қайта унга кулиб қарагач, йўқолди”.

Жаннат кампир ўқувчига маккор ёсуман кампирни ҳар қанча эслатмасин, барибир, у ўзбек адабиётида оригинал тип сифатида пайдо бўлган. Жаннат кампирнинг ҳаётийлиги, хусусан, унинг бебош бузуқилар билан суҳбатлашиши эпизодида, Кумуш билан учрашувида, ўғли Содиқ тақдирига қайғуришида очик кўринади.

“Ўтган кунлар” романида инсонлик қиёфасини йўқотган, мамлакат ва халқ тақдирини ўйламайдиган, шахсий манфаати йўлида ёвузликдан қайтмайдиган золим хон ва қонхўр беклар образлари ҳам усталик билан чизилган. Романдаги “тахт устига кўндирилган жонли ҳайкал Худоёрхон”, халқ қонини сувдек ичган Мусулмонқул ва Азизбек образлари мисолида ўз қора ниятларини амалга ошириш учун меҳнаткаш халқнигина эмас, балки бир-бирларини ҳам алдашдан тоймайдиган, ўз шерикларига ҳар қадамда фириб берадиган фитначи ва хиёнатчи, золим хону беклар фош этилган.

Мусулмонқул ўз куёви ва жияни Худоёрхонга қарши зимдан ҳаракат қилиб, қилич қайрайди. Бу нопок йўлда у жосус ва жаллодлардан, Ҳомидга ўхшаш пасткашлардан фойдаланади. Ёзувчи романда Мусулмонқулнинг кирдикорларини фош қилар экан, ҳаёт ҳақиқатига асосланган ҳолда қуйидагиларни ёзади: “Мусулмонқулни ким холис одам, деб ўйлайди? Унинг юрт учун қон тўкишдан бошқа нимага фойдаси тегди? Мусулмонқул ўз ғарази йўлида орада йўқ низоларни кўзгаб куёви Шералихонни ўлдирди, гуноҳсиз Муродхонни шаҳид этди, қўй каби юввош Тошкент ҳокими Салимсоқбекни ўлдириб, ўрнига Азизбекдек золимни белгилади ва ўзини минг боши деб эълон қилиб, ақлсиз бир гўдак (Худоёр)ни хон кўтариб, эл елкасига минди”.

Кўқон хони Худоёрхон эса авваллари тоғаси ва қайн-отаси Мусулмонқулга қарши ҳаракат қилишдан кўрқади. Лекин пайт келиши билан уни ағдариб ташлайди. Тошкент беги Азизбек ҳам ана

шундай иккиюзламачи, хиёнатчи амалдорлар тоифасидан бўлиб, у вақти келганда халққа ялинади, адолат ваъда қилади ва ўз мавқеини “мустаҳкамлаб” олгач, халққа хиёнат қилади. Ўзига қарши турган кишиларни эса жаллодга топширмоқчи бўлади. Халқ унга қарши исён кўтарганда, у яна ялиниш, яна “тавба-тазарру қилиш” йўлига ўтади.

Абдулла Қодирийнинг салбий образ яратишга моҳирлигини Ҳомид тимсолида ҳам очиқ кўриш мумкин. Отабек билан Кумушбиби ўртасидаги соф ва мусалффо севгига ғов бўлишга интилган, инсон бурчи ва қадр-қимматини оёқ ости қилган қора юрак Ҳомид жаҳон адабиётида машҳур бўлган Яго типидagi образлар қаторида туради. У кишилар орасида авваллари “Ҳомид хотинбоз” деб шуҳратланади. Адиб тили билан айтганда, “Кишилар Ҳомид орқасидан сўзлашганда унинг отига тақилган лақабини кўшиб айтмасалар, ёлғиз “Ҳомидбой” дейиш ила уни танита олмайдилар”.

Лекин Ҳомиднинг хотинбозликдаги “шуҳрати” унинг хотин-қизларни ҳурмат қилишини билдирмайди, балки хотинларга шахсий мол-мулк сифатида, ҳайвоний ҳирсини қондиришдаги восита деб қарашини ва уларга нисбатан ҳадсиз-ҳисобсиз зулм ўтказишини англатади. Унинг хотинларни “бошқариш усули” асосида эса қуйидаги “фалсафа” ётади: “Қамчингдан қон томса, юз хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қила оласан. Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйганим йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас”, – дейди Ҳомид.

Мана шу инсонийлик қиёфасини йўқотган Ҳомид Отабек билан Кумушбибининг соф муҳаббатига, ширин-шакар оиласига ҳасад кўзи билан қараб, уларнинг турмушига суиқасд уюштиради. Ўзининг қабих ниятига эришиш (Кумушни Отабекдан тортиб олиш) учун ҳар қандай пасткашликдан қайтмайди. У аввал қушбеги Ўтаббойга бегуноҳ Отабек ва Мирзакарим қутидор устидан “бир ватанпарвар” сифатида арз қилади. Сўнгра фош бўлиб, ўзи қазиган чуқурга ўзи йиқиладиган бўлгач, хонга бориб ўзини “бир ғарибу-бечора” сифатида танитади ва Ўтаббой қушбегини ҳам Отабекларнинг шериги деб чақади. Бу “ҳунари” ҳам иш бермагач, Ҳомид нопок ва безори шахсларни - Содиқ, Мутал, Жаннат кампир каби қаллобларни ишга солиб, ўз ниятига етмоқчи (Отабекни ўлдирмоқчи) бўлади. Шунинг учун ҳам Ҳомиддан ҳамма нафратланади. Ўз хотинлари ҳам Ҳомиддан жирканадилар ва унга ўлим тилайдилар.

Ҳомиднинг оилавий муносабати ҳақида романда қуйидагича ёзилган: “Унинг Кўқондан қайтиши иккала хотин учун ҳам улуғ бир фалокат бўлди. Чунки арзимаган бир сабаб билан иккаласи ҳам

яхшигина таёқ еб олди. Шунинг учун икки кундош унинг олдига киришдан қўрқиб, яна тўғриси, унинг совуқ афтини кўришдан жирканиб, ҳовлининг чет-четида юрарлар, икки кундош бир иттифоқ бўлиб, унга ўлим сўрарлар: “Кўқонда ўлса, ўлигини итлар еса, биз ачинармидик” деярлар эди”.

Хуллас, “Ўтган кунлар” романидаги образларнинг ҳар бири ўзича бир оламки, улар ҳеч қачон бир-бирини такрорламайди. Уларнинг ҳаммаси ҳам юксак даражада маҳорат билан яратилган.

Ёзувчи характер яратишда психологик таҳлил санъатидан кенг фойдаланган. Отабекнинг иккинчи хотин олишга мажбур қилиниши, қайнотаси Мирзакарим қутидор томонидан ноҳақдан қувилиши, кундошлар ўртасидаги келишмовчиликлардан руҳан азобланиши, Қумушбибининг ўлими натижасида юз берган тугёнлар ифодаланган ўринларни ёки Қумушбибининг тўйи, висол, ҳижрон, кундошлик ва ҳомиладорлик давридаги ички кечинмалари тасвирланган саҳифаларни психологик таҳлил санъатининг ажойиб намуналари дейиш мумкин.

“Ўтган кунлар” романининг ишонтириш қуввати кучли. Ёзувчи асарнинг ишонтириш қувватини, асар реализмини таъминлаш учун турли хил усуллардан, тарихий далиллардан, шунингдек, Худоёрхон, Мусулмонқул сингари тарихий шахслар образларидан унумли фойдаланган. Муаллиф “Мен – ёзувчи, “Ўтган кунлар” ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим”¹ дейиш билан романда тарихий фактлардан фойдаланганлигига ишора қилган. [1Абдулла Қодирий. “Ўтган кунлар”, Т., Ўзадабийнашр, 1958 й, 352-бет.] Лекин ёзувчининг тарихий воқеалар ва тарихий саналардан фойдаланганлиги бу асарнинг ва ундаги образларнинг катта бадий умумлашма натижаси эканлигини инкор этмайди, чунки асарнинг ишонтириш қуввати, асосан, тарихий воқеа-ҳодисаларни эслатилишидагина эмас, балки романдаги ҳар бир деталнинг, ҳар бир ҳаракат ва воқеанинг пухта ўйлаб, асослаб берилганида ва ўз ўрнида тасвирланганлигидадир. Зотан, ёзувчи ҳар бир образнинг ўз феъл-атвориға, ўз руҳиятиға хос бўлган шундай қилиқ ва ҳаракатларни топиб ишлатадики, булар шу вазиятға бутунлай мос тушади ва ғоят табиий тарзда намоён бўлади.

Ёзувчи асарнинг ғоявий мазмунини ва образлар характерини кучли мантиқ асосида очиш билан бирга, романни самимий лиризм билан суғорган. Асарнинг, айниқса, “Тўй”, “Қизлар мажлиси”, “Унутмайсизми...”, “Қувланиш”, “Унута олмаса нима қилсин”, “Наво куйи”, “Ҳасаналининг ҳийласи”, “Қумушнинг сўз ўйини”, “Ой-куни

яқин эди” каби боблари гўзал лирик тасвирларга, лирик чекинишларга сероб. Демак, ёзувчи қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатларини очишда лиризм имкониятларидан ҳам маҳорат билан фойдаланган.

“Ўтган кунлар” романининг яна бир фазилати шундаки, асарда миллий колорит (миллий тароват) руҳи уфуриб туради. Бу хусусият образларнинг ички ва ташқи қиёфасида ҳам, пейзаж ва сюжет тасвирида ҳам яққол кўринади. Романда ифодаланган миллий тароват асар реализмини кучайтиришга хизмат қилади. Шунингдек, китобхонга халқимизнинг урф-одатлари, расм-русмлари, меҳмон кутиш, совчи юбориш, тўй қилиш, қиз узатиш, келин тушириш каби маросимларига оид жуда кўп қизиқарли маълумотлар беради.

“Ўтган кунлар” романининг тили бой, гўзал, жозибадор ва сермазмун. Роман чуқур мантиқли, чиройли ибораларга, оригинал ва хилма-хил тасвирий воситаларга сероб. Адибнинг она тилимиз хазиначидан танлаб олинган сўзларни ишлатиш маҳорати юксак, ибратли. Ёзувчининг услуби раво ва изчил, у персонажлар тилини ҳам, муаллиф нутқини ҳам синчковлик билан пухта ишлаган. Персонажлар тилини индивидуаллаштиришда шевага хос сўзлардан, халқ мақол ва иборалардан, сўз ўйинларидан ўринли фойдаланган. Ажойиб ўхшатишлар, янги сифатлашлар, сермазмун муболағалар ва бошқа тасвир воситалари билан асар тилини ниҳоятда гўзал қилиб безаган.

“Ўтган кунлар” - сюжет ва композиция жиҳатидан ҳам гўзал ва жозибадор. Асардаги воқеалар чиройли композиция доирасида ифодаланган. Роман сюжети эса тигиз, яхлит ва тугал. Ундаги воқеалар бир-бири билан мустаҳкам боғлиқ; муаллиф воқеадан воқеа чиқариш ва воқеалар халқасидан яхлит сюжет занжирини ясаш орқали асарнинг асосий сюжет йўналишини яратган. Сюжетни характер яратиш ишига бутунлай бўйсундирган.

Қисқаси, Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” асари - ўзбек романчилигининг биринчи буюк чўққисидир.

Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” (1929) романида Қўқон хони Худоёрхон ва унинг саройидаги адолатсизликлар, бузуқликлар, хон саройининг фисқу-фасод ва фитна уяси эканлиги очиб ташланган. Асарнинг мавзусини ёзувчининг ўзи қуйидагича изоҳлайди: “Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрхоннинг ўз ҳоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда хунарманд-косиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келувчиларга, тиласа ким бўлмасин,

рахмсиз жазо бериши – романнинг мавзuidир. Худоёрхоннинг бу йўлдаги биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битганлиги ва қолгани ҳам ифлослик пардаси остида сезилмас даражага етганлиги мундарижа сиғдирган қадар баён қилинади”¹.

[¹А.Қодирий “Меҳробдан чаён”, *Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти*, Т., 1974, 4-бет.]

“Меҳробдан чаён” романида Қўқон хони Худоёрхон, шунингдек, Абдурахмон домла каби фитначи, нопок шахс-лар образлари яратилган. Бу салбий образларга қарама-қарши ҳолда Мирзо Анвар, Раъно, Султонали сингари меҳнаткаш халқ вакилларининг ижобий образлари тасвирланган.

“Ўтган кунлар”дагига қараганда “Меҳробдан чаён”да ижтимоий тузум (феодализм) батафсилроқ фош этилган. Романнинг асосий қаҳрамони Анвар Худоёрхоннинг қилмишларидан нафратланади. У хон саройидаги адолатсиз сиёсатдан норози. “Ўрдадаги тўкилиб турган гуноҳсиз қонлар, доим теварақдан эшитилиб турган оҳу зорлар меним юрагимни эзадир, тинчлигимни оладир”, дейди Анвар.

Абдулла Қодирий мазкур романда ҳам хилма-хил характерлар яратишда (образларни типиклаштириш ва индивидуаллаштиришда) зўр маҳорат кўрсатган. Айниқса бош қаҳрамон Анвар образи бу жиҳатдан гоаят мукамал ва табиий бўлиб чиққан. Меҳнаткаш табақадан етишиб чиққан Анвар инсонпарвар, меҳнатсевар, софдил ва гоаят истеъдодли йигит.

Анвар қашшоқ бир оилада дунёга келади. Ёшлигида ота-онаси вафот этиб, етимлик азобини ўз бошидан ўтказади. У аввал поччаси эшигида, сўнгра мактабдор домла Солиҳ махдум хонадонида етимона тирикчилик ўтказади. Шу билан бирга, Солиҳ махдумдан таълим-тарбия олади. Анвар ёшлигиданоқ ўзининг ўткир зеҳни, ақлу одоби билан таниш-билишларининг, хусусан, Солиҳ махдум хонадонидегиларнинг эътиборини қозонади. Солиҳ махдум Анварнинг истеъдодидан ўз манфаати йўлида фойдаланмоқчи, ҳатто унга қизи Раънони бериб, уни ичкуёв қилиб олмоқчи бўлади.

Анварнинг мактабдаги сабоқдош шериги Насим (бош мунший Муҳаммад Ражаббекнинг ўғли) билан дўстлашиши унинг камолотида алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Насим бевақт вафот этгач, Ражаббек Анварга суяниб қолади ва кўп илтифотлар кўрсатади: ўрда хизматига олади. “Девонда расмий мирзо бўлишнинг учинчи йилида Анвар жуда катта эътибор қозонган эди... Бунини мирзолардан бошлаб сарой шоирлари, сарой муфтилари, бош мунший Муҳаммад Ражаббек, ҳатто

хоннинг ўзи ҳам эътироф қилар эдилар”. Натижада кўп ўтмай Анвар бош мунший лавозимига тайинланади. Анвар бу лавозимни истаристамас бир мажбурият орқасида қабул қилади. Ўзининг ақл-фаросати, илму дониши ва ҳалол меҳнати туфайли хон саройининг бош мирзоси даражасига кўтарилган Анвар камбағалларга қўлидан келганча ёрдам беради. Тўғри ишлайди, адолат учун курашиб, текинхўр беклар, золим амалдорлар ва ифвогар шахсларнинг зиён-ли қилмишларига қарши туради. Бунинг оқибатида амалпараст ва таъмагир сарой аҳли Анварга душман бўлиб қолади. Улар Анварга қарши фитна-фасод уюштирадилар, шу йўл билан уни адолатсизлик олдида тиз чўктирмоқчи бўладилар.

Абдурахмон домла, Шаҳодат муфти, Калоншоҳ сингари нопок, амалпараст мирзолар эса ўз шум ниятларига етиш учун Анвар билан Раъно ўртасидаги севгига тўғаноқ бўлишдан ҳам қайтмайдилар. Улар Раънонинг хусни-жамоли ҳақида хотинбоз Худоёрхонга Гулшан кўшмачи орқали хабар етказадилар. Оқибатда Худоёрхон Раънога ғойибона “ошиқу беқарор” бўлиб қолади. Солиҳ махдум эса ўзининг аввалги аҳдидан қайтиб, қизини хонга беришга розилик билдиради. Бироқ Анвар билан Раъно бу адолатсизлик ва инсофсизликка қарши мардона ҳаракат қиладилар; уйдан қочиб кетадилар. Лекин Абдурахмон сингари нокас шахслар бу билан тинчимайдилар. Улар Анварнинг “гуноҳлари” учун унинг дўсти Султоналини ўлимга ҳукм этдирадилар. Бу ўта ноҳақлик ва адолатсизликни эшитган Анвар чидаб туролмайди. У ўзини жаллод қўлига топшириб, ўз дўсти ҳаётини сақлаб қолишни ихтиёр этади. Хон саройига (ўрдага) бориб, Худоёрхонга юзма-юз келади. “Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёрнинг киприк остлари учиб, соқол туклари силкинди ва бир оз сўз тополмагандек тамшаниб турди.

- Сен бизга хиянат қилдинг, ит увли!

Анвар бош ирғатди.

- Иқрорман.

- Тузимни унутдинг!

- Тонмайман!

- Иқрорсан, тонмайсан, ўбдан иш! - деди заҳарханда кулиб хон, - ўлувдан ҳам қайтмайсан?!

- Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман! - деди илжайиб Анвар, - ўзимни ўлимга бериб, бир гуноҳсизни қутқазиб учун келганман!

Ҳамнишинлар лабларини тишладилар. Худоёр истеҳзолик кулди:

- Пусулмончилик қиғансан-да!

- Албатта! - деди Анвар, - бошқалар киши гуноҳи учун гуноҳсизни тутиб мусулмончиликдан чиққач, мен мусулмонлик билан ўлишни ўбдан билдим!

Бу жавоб Худоёрни қип-қизил тусга қўйиб, манглайида терлар кўринди, ғазаб ўти аланга олди:

- Сенинг қиған ишинг пусулмончиликда борми, ит увли?

- Мусулмончиликда юзлаб хотин устига, бир камбағал уйланмоқчи бўлган қизга ҳам зўрлик қилиш борми, қиблаи олам?!

- Чиқар буни, жаллод!!!”

Роман охирида Анвар Султонали, Сафар бўзчи, Раҳим, Шариф, Қобил сингари софдил меҳнатқашларнинг жонбозлиги натижасида жаллодлар кўлидан озод бўлади. Ўз севгилиси Раъно билан Қўқондан Тошкентга қочиб кетади.

“Меҳробдан чаён” романида Раъно образи ҳам ёрқин бўёқларда тасвирланган. Анвар билан Раъно ўртасидаги муҳаббат мисолида ёзувчи ёш юракларга куч, жасорат бағишлайдиган ҳақиқий инсоний севгини улуғлайди. Шу билан бирга, хотин-қизларнинг ўтмишдаги оғир ҳаётини, ҳуқуқсизлигини очиб ташлайди.

Раъно образи “Ўтган кунлар” даги Кумуш образидан фарқ қилади. Чунки Раъно вафодорлик ва оқилалик сифатлари билан Кумушга яқин турса ҳам, у Кумушга нисбатан журъатли ва жасоратли. Раъно оғир аҳволга тушган пайтда мардона ҳаракат қилиб, хон чангалидан қутилиш йўлини қидиради, бу йўлда севгилиси Анварга ёрдамлашади. Анвар ўз ҳаракатларида Раъно билан маслаҳатлашиб туради. Шу тарзда Раъно образи асарда ақл-идрок ва мардлик жиҳатидан эркаклар билан тенг қўйилади. Демак, адиб хотин-қизлар образини яратишда асардан асарга ўсган.

Романда Анвар билан Раънонинг қўйидаги шеърӣ диалоги берилган:

- Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг Раъноси.

(Мирзо)

- Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин,
Не бахт, Раъно, харидоринг талаб аҳлининг Мирзоси.

(Раъно)

Бу сермазмун ва чиройли байт-барак ҳам қаҳрамонларнинг фазилатларини, ақлу донишларини намойиш этиб, асарга хусн

бағишлаган.

“Меҳробдан чаён” романида “зулм тигини камбағаллар қони билан сарбаст қилгон” золим Худоёрхон, нопок ва разил шахс Абдурахмон, виждонини пулга сотишдан қайтмайдиган, хасисларнинг хасиси Солиҳ махдум обазлари ҳам жонли ва тўлақонли бўлиб чиққан. Айниқса кейинги икки образ - Абдурахмон домла ва Солиҳ махдум образлари типиклиги, айна вақтда, индивидуаллиги билан ажралиб туради. Романда тасвирланишича, Абдурахмон суяги ифлослик билан қотган, фитна уясида таълим олган, бинобарин, меҳробдан чаён бўлиб чиққан мунофиқ шахс. Абдурахмон асарда Анвар образига қарама-қарши ҳолда тасвирланган. Абдурахмон ичиқоралик, ифвогарлик, виждонсизлик, ғаразгўйлик ва ҳасадгўйликнинг тимсоли. Анвар Абдурахмонга кўп марта яхшилик қилади. Лекин бу яхшиликлар ундан ҳар сафар ёмонлик бўлиб қайтади. Абдурахмон ва унинг ғаразгўй шериклари Анвар обрў-эътиборининг ортиб бораётганлигини кўра олмайдилар. Улар бу истеъдод соҳибини чаён бўлиб чақишга, уни обрўсизлантиришга, ўрдадан кетказишга, ҳатто қатл эттиришга интиладилар.

Асар сўнгида Анвар дор остига келтирилгач, ўз рақиб Абдурахмон билан охириги марта учрашади. “Анвар титради, Абдурахмон илжайди...

- Кулишга ҳақингиз бор, домла, чунки ўч оласиз! - деди Анвар. Бирдан ҳамманинг кўзи Абдурахмонга тушди, - Фақат сиз ифлослик натижасида куласиз, мен... мен тўғрилиқ самарасини ўраман: сиз ифлос виждон билан ғолибсиз, мен соф виждон билан мағлубман... Мени дор остига ким келтирди? Виждон эмасми, тақсир! Сизни бу ерда ким томошабин қилди? Ифлослик эмасми, тақсир?!”.

Умуман олганда, “Меҳробдан чаён” романи гоъвий мазмун жиҳатдан ҳам, бадиий маҳорат жиҳатдан ҳам вақувват, гўзал асар. Шундай қилиб, Абдулла Қодирийнинг ҳар иккала романининг яратилиши ўзбек адабиётида катта воқеа бўлди: 20-йилларда ўзбек романчилигига асос солинди ва унинг ажойиб намуналари юзага келди.

* * *

Ўзбек романчилиги 20-йилларда эришган ютуқлар 30-йилларга келиб янада мустаҳкамланди. Агарда 20-йилларда фақат битта ёзувчи - Абдулла Қодирий романчилик соҳасида ижод қилган бўлса, 30-йилларда бу жанрда С.Айний, Чўлпон, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ҳ.Шамс каби истеъдодли адиблар қалам тебратдилар. Бу даврда ўзбек романчилигида бошқа халқлар адабиётида бўлгани сингари тарихий

Ўтмиш мавзуи кенг ишланди. “Куллар” (С.Айний), “Кеча ва кундуз” (Чўлпон), “Қутлуғ қон” (Ойбек) каби машхур романларимиз худди шу даврнинг маҳсулидир. Уларда халқ ва мамлакат тарихининг турли босқичлари, халқ ҳаётининг хилма-хил манзаралари реалистик бўёқларда акс эттирилган.

“Куллар” (1934) романида 100 йилдан кўпроқ вақтдаги тарихий воқеалар (қулларнинг уч авлоди ҳаёти) ёритилган. Асарда Бухоро худудидаги халқнинг 1824 йилдан 1933 йилгача бўлган даврдаги ҳаёти тасвирланган. Айниқса, қуллар ҳаётининг бутун дахшатлари очиб ташланган. Романда Раҳимдод, Гулсум, Фарҳод, Гулфом каби қул ва чўрилар, Сафарқул, Эргаш, Ҳасан, Қулмурод ва бошқа озод инсонлар образи яратилган. С.Айний романда халқ оғзаки ижоди бисотидан, хусусан, жонли халқ тили бойликларидан унумли фойдаланган.

30-йиллар романчилигида Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” (1935) асари салмоқли ўрин эгаллайди. Роман икки китобдан иборат. Унда собиқ Туркистоннинг биринчи жаҳон уруши давридаги ҳаёти ҳикоя қилинади. Чўлпон халқимизнинг ўша даврдаги ҳаётини қоронғи кечага қиёс қилади (Романнинг номи ҳам шу қиёсни англатади: биринчи китоб “Кеча”, иккинчи китоб “Кундуз” деб аталади).

“Кеча ва кундуз” романида мамлакатда ўша даврда ҳукм сурган ижтимоий адолатсизлик, мустамлакачилик сиёсатининг фожиали оқибатлари, чоризмнинг ич-ичидан чириб, нураб бораётганлиги, оқ подшо ҳокимиятининг бутунлай инқирозга юз тутганлиги, чор ва маҳаллий амалдорларнинг кирдикорлари, разил ҳатти-ҳаракатлари рўй-рост очиб ташланган. Шу билан бирга, мамлакат буюк ижтимоий ўзгаришлар-инқилоб арафасига келиб қолгани ишонарли тарзда, образли равишда кўрсатиб берилган.

Романда тасвирланишича, Мирёқуб эпақа бир суҳбатда Нойиб Тўрадан “империя” дегани ўзи нима? деб сўрайди. Тўранинг жавобини эшитгач, Мирёқуб “империя” дегани шу бўлса, роса чириб кетган экан-ку деган хулосага келади. Романнинг бошқа бир ўрнида Мирёқуб ҳаётдаги қашшоқлик ва бунга қарши халқ ғазаби кун сайин ўсаётганини кўргач, Нойиб Тўрадан бунинг “чораси борми?” деб сўрайди. “Чорасини топишдан биз амалдорлар ожизмиз... Нима қилишимизни билмаймиз... Бу ёмон, бу жуда ёмон ҳол”, деб жавоб беради Нойиб Тўра. Улар ўртасида шундай диалог бўлиб ўтади:

- Чорасиз дард йўқ - дейди бизнинг ҳақимлар...

- Сафсата ҳаммаси, сафсата... Чорани бизнинг ички душманларимиз, яъни инқилобийон деган тоифа кўрсатади...

- Қани, нима дейди у тоифа?

- Подшони ҳам ҳайда, амалдорни ҳам ҳайда, миршабларни йўқот, жандармларни ўлдир, урушни тўхтат. Бойлардан ер-сувни, фабрикачилардан фабрикаларни, заводчилардан заводларни тортиб олиб халққа бер, - дейди. Уларнинг халқ дегани - қора халқ, яланг оёқлар... Юртни ўшалар сўрасин, дейди”.

Ану шу савол-жавобдан сўнг Нойиб Тўра ўз фикрини “империя даҳшатли тўлқинлар ичида зулматга, белгисизликка, йўқликка қараб кетаётир. Уни тўхтата оладиган ва қутқариб қоладиган ҳеч бир куч кўринмайди... балки, ундай куч аслида йўқдир, ўзи...” деб хулосалайди.

“Кеча ва кундуз” романида чоризмнинг ҳалокат томон бораётганини, чор мустамлакачиларининг ёвуз ниятларини, зулму истибдодини, уларнинг маҳаллий халқни илм-билим олишига, маърифатли бўлишига, ўлкамиз тараққиётига зид ҳатти-ҳаракатларини фош этувчи характерли воқеа ва деталлар анчагина бор. Романда тасвир этилишича, Нойиб Тўра мингбошини жаҳид мактабини ёптиришга мажбур қилади. Мустамлакачилар маҳаллий халқни камситадиган гапларни айтишдан тап тортмайди. “Инженернинг оғзидан баъзи-баъзида сартларга оғир келадиган сўзлар чиқиб кетарди”. Нойиб Тўра билан унинг хотини Валя маиший бузуқликда бир-биридан ошиб тушади. Ёки, Акбарали мингбоши айб қилиб, иши юришмай қолганда ҳоким Тўранинг хотини катта пул (пора) эвазига уни ҳимоя этади.

Романда чор мустамлакачиларининг адолатсизлигини, ахлоқсизлигини ва бошқа кирдикорларини кўрсатувчи бундай мисолларни яна келтириш мумкин. Бир суҳбатда Нойиб Тўра Мирёқуб эпақага дейди: “Сенларнинг хонларинг билан бизларнинг подшоҳимиз юртларига кўп ҳам ачинмайдилар, шекилли... Сенларнинг Худоёрхонинг-га “ўруслар Оқмачитни олиб қўйди” деганлар. Худоёрхон “у юртим неча кунлик йўлда?” деб сўраган; “бир ойлик йўлда” деганлар. “Ундай бўлса, менга унақа олис жойдаги юртнинг кераги йўқ. Олса ола берсин!” деган. Бизники ҳам, валлоҳи аълам, ундан қолишмас”.

Шундай қилиб, “Кеча ва кундуз” романида халқ ва жамият ҳаётида муҳим аҳамиятга молик бўлган ижтимоий масалаларни, турли муаммо ва зиддиятларни тасвирлашга катта эътибор берилган ҳамда уларнинг ҳаммаси халқ манфаатлари нуқтаи назаридан ҳаққоний акс эттирилган.

“Кеча ва кундуз” романида меҳнаткаш халқнинг, хусусан, хотин-қизларнинг оғир, кулфату машаққатларга тўлиқ ҳаёти умумлашма

воқеалар, ёрқин образлар воситасида таъсирли ва жонли қилиб ифодаланган. Асардаги асосий ижобий қаҳрамонлардан бири бўлган гўзал, хушовоз, содда ва ҳуқуқсиз қиз Зеби образини олайлик. Зеби беғубор ҳаёт кечиришни, ёшлик гаштини суришни орзу қилади. Лекин унинг эзгу орзулари ўша мудҳиш тузумнинг айби билан чилпарчин бўлади. Зебини зўрлаб, унинг ҳоҳишини ҳисобга олмай Акбарали мингбошига хотин устига хотин қилиб берадилар. Зеби мингбошининг тўртинчи хотини сифатида кундошлар ўртасидаги ҳар хил фисқу фужр ва бузуқликларнинг, рашқу можаралар ва зимдан мерос талашишларнинг гувоҳи бўлади.

Кундоши Пошшахон Зебига заҳар бериб, уни ўлдирмоқчи бўлади. Бироқ тасодиф натижасида уни Зеби эмас, балки маст-аласт эри Акбарали ичиб ўлади. Шундай бўлсада, ҳамма айбни мингбошининг кичик, суюкли хотини Зебига тўнкайдилар. Воқеа давомида айбсиз Зеби суд қилинади ва етти йил муддатга Сибирга сургун қилинади.

Романда Зеби характери, унинг онг-тушунчаси ва руҳияти жонли ва табиий қилиб кўрсатиб берилган. Зеби шу даражада содда ва оқ кўнгилки, у қинғирликни, шумликни билмайди, бировга ёмонлик қилишни хаёлига ҳам келтирмайди. Зеби қамоқ, суд ва сургун ҳақида тасаввурга ҳам эга эмас. Ана шунга кўра бу содда мусулмон аёл судда қора курсида ўтирганида ҳам ҳукм, жазо қандай бўлишини эмас, балки бутунлай бошқа нарсани - мусулмончилик қоидаларига шак келтирмасликни ўйлайди. “Вой, ўла қолай! Шунча номаҳрамнинг олдида юзимни очаманми? Ундан кўра ўлганим яхши эмасми?”, дейди. Ёки, суд йиғилиши тугар-тугамас “Энди уйимни қандай қилиб топиб бораман” дея ғам чекади. Ҳукм эълон қилинганда эса “оп-очиқ турган нарсани булар тушунмади-ю, улар тушунармиди?”, деб юқорига норозилик аризасини беришдан воз кечади.

Романдан олинган қўйидаги парчада ҳам Зебининг онг-тушунчаси, руҳий ҳолати, беғубор феъл-атвори ёрқин акс этган: “Зеби бўлса ўша заҳарланиш ҳодисасидан бери доим карахт бир ҳолда бўларди: унинг мияси бирдан фалажга йўлиққан каби эди. У бутун бир сўроқ, тергов, конвой, суд ва закончиларга ажиб бир лоқайдлик билан - худди жонсиз одамдай қарар; нималар дейишни, ўзини нечук мудрофаа қилишни, нима деб гап қайтаришни ўйламасди. Унинг миясида, миясининг ҳам аллақайси олис бир бурчагида хира ва туманли бир фикр бор; у шунча олисида ва хираки, унинг нималигини англайолмайди, бечора... Миясини тугумлаб жуда зўр бурган вақтда у туманли фикр мана бу кепатага киргандай бўлади: “Мен ўлдирганим йўқ... Бу аниқ... Мени қўйиб юборадилар... Яна ўша ерга қайтаманми? Нима кераги бор... Ойимчи? Ойимнинг ёнига қайтаман... Эрим ўлиб

қолди, дейман... Йиғлайман...”

Романда Зебининг отаси Раззоқ сўфи, онаси Қурбон биби образлари ҳам маҳорат билан яратилган. Раззоқ сўфи эски, реакцион ақидалар билан заҳарланиб, руҳан майиб бўлган қашшоқ шахсларнинг умумлашма образи бўлса, Қурбон биби инсоний ҳуқуқлари ўша жамият ва адолатсиз ақидалар томонидан оёқ ости қилинган ва ҳар жиҳатдан эзилган муштипар, меҳрибон оналарнинг ҳаётий образидир. Бу икки образ воситасида ёзувчи ҳаётдаги моддий қийинчиликлар кишининг маънавий оламига ҳам таъсир этишини, унинг дунёқарашини, фикрлаш доирасини, ақл заковатини чеклаб қўйишини ҳаққоний акс эттирган.

“Кеча ва кундуз” романида нопок ва нодон, маишатпараст ва маънавий тубан мингбоши Акбарали, мамлакат ва халқ бошига бало бўлган мустамлакачи амалдор Нойиб Тўра, қинғир ишларни бажаришда устаси фаранг Мирёқуб эпақа образлари ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Бу образлар воситасида ўша даврдаги чор ва маҳаллий амалдорлар ҳамда “тадбиркор”, “ишбилармон”ларнинг кирдикорлари, ички ва ташқи дунёси, бузуқлиги, уларнинг халқ ва мамлакат манфаатига зид ҳатти-ҳаракатлари фош этилган. Масалан, маҳаллий ҳокимларнинг югурдаги ва маслаҳатчиси Мирёқуб эпақада на имон, на диёнат, на ахлоқ-одоб, на бола-чақасига ва эл-юртига меҳр-оқибат бор. Адиб Мирёқуб эпақа образида ўша маҳаллий “ишбилармон”ларнинг асосий хусусиятларини умумлаштириб кўрсатиб берган. Мирёқубнинг худоси ҳам, имони ҳам пул. Бинобарин, унинг бутун нияти пул топишга, бойлик йиғишга қаратилган. Бу йўлда у ўз отахони ва валинеъматини Акбаралининг хотини Пошшахон билан ва Нойиб Тўранинг бекаси Валя билан бузуқчилик қилиб, бойлик йиғишдан тап тортмайди. Ёзувчи Мирёқубнинг ҳаёт ҳақидаги “фалсафасини”, маънавий ёвузлигини унинг ўз сўзлари орқали қуйидагича очиб ташлайди:

“Империя - оқ подшоҳдан, Нойиб Тўрадан ва унинг погонидан иборат экан! Шунча минг фуқаронинг ва ҳам биз сингари бебузот бечораларнинг ихтиёри, ўзингиз биласиз-ки, Нойиб Тўрада, яъни погон эгаларида; уларнинг бутун инон-ихтиёри эса — хотинлари қўлида бўлар экан. Пошшахон - катта меросга эга бўлиш учун бир қурол эди; мерос-давлат демак, давлат — пул демак; империя - “погон” демак; “погон” шундай нарсаки, у доим “пул, пул, пул” деб туради. Кўплар унинг сўраганини, яъни пулни берадилар. Қайтариб ҳеч нарса олмайдилар. Ҳолбуки, иш билган киши погон “пул” деганда 5 сўм бериб, уни ўша погон ёрдами билан беш юз сўм қилиб олади. Мен шунақа ишларга ўзимни эпчил деб биламан... Кеча кечаси

Нойиб Тўра хотинининг маст лабларига қўндирилган маст ўпишнинг ёлғиз биргина маъноси бор эди: пул! Тақсирлар, мен Нойиб Тўранинг хотини билан айшу ишрат қилмадим! У бизнинг иш устидаги биринчи учрашувимиз, ўз тилимизда айтсак, биринчи “бай очишимиз” эди!...”

Чўлпон Мирёқуб образини яратишда персонажнинг ўз-ўзини фош этиши усулидан ўринли фойдаланган. Мирёқуб-терговчи билан Мирёқуб-жавобгар ўртасидаги ички диалог, яъни персонажнинг ўз-ўзи билан савол-жавоб тарзида сўзлашиши бу жиҳатдан жуда муваффақиятли бўлиб чиққан.

Шундай қилиб, “Кеча ва кундуз” романида Зеби, Раззоқ сўфи, Қурбон биби, Мирёқуб, Акбарали, Нойиб Тўра сингари асосий образларнинг ҳар бирининг ўзига хос характери, ички-ташқи олами, ҳатти-ҳаракати, тили аниқ қилиб берилган. Шу билан бирга, асардаги Пошшахон, Султонхон, Зуннун, Энахон, Мария, Валя, Салтанат сингари йўл-йўлакай учрайдиган иккинчи даражали образлар ҳам жонли ва ишонarli қилиб чизилган.

Роман сюжети қизиқarli ва таъсирли бўлганидек, у бадий тузилиш (композиция) жиҳатидан ҳам юксак санъат намунасидир. Асар тили бой, жозибадор. Қаҳрамонлар тили ҳам, муаллиф нутқи ҳам ихчам ва образли, гўзал ва сержило. Халқ қўшиғи “Ёрилтош” оҳангида тўқилган ва роман воқеаси якунида берилган қуйидаги байтлар ҳам асарга хол бўлиб тушган, унинг ҳуснига ҳусн, таъсирига таъсир қўшган:

Зеби, Зеби, зебона
Мен куйингда девона.
Сени сотди ўз отанг,
Мен бўлайин садағанг!

Заҳар қилиб ошингни,
Пирим еди бошингни!
Зеби, Зеби, Зебонам
Қайда қолдинг дилбарим?...

Тўғри, “Кеча ва кундуз” романида баъзи натуралистик тафсилотлар, юзаки тасвирлар ва чала образлар ҳам йўқ эмас. Асардаги Зеби, Мирёқиб образлари тугалланмаган. Уларнинг тақдиру қисмати якунланмаган. Шунингдек, романда халқ ва мамлакат манфаатлари йўлида жон фидо этишга тайёр турган фаол ижобий кучларнинг ёрқин образлари яратилмаган. Дарвоқе, романнинг иккинчи китобида булар, эҳтимол, тасвирлангандир. Аммо, афсуски,

иккинчи китоб ҳанузгача топилмаган.

Ойбекнинг “Қутлуғ қон” (1940) романида ўтмиш ҳаёт ҳақиқати, меҳнаткаш халқнинг 1917 йилги тўнтариш арафасидаги оғир турмуши, кураши моҳирона тасвирланган. Ойбек романнинг яратилиш тарихи ҳақида фикр юритиб, “1937 йилда “Қутлуғ қон” романини ёза бошладим. Бу романини ёзиш учун материал йиғиб ўтирмадим, болалигимдан ҳаётни кузатишни севганимданми, кўнгилдан, хотирамдан “Қутлуғ қон” романи қўйилиб келаверди. Романини қисқа фурсатда ёзиб тугатдим”,¹ – деган эди. [¹Адабиётимиз автобиографияси. Т., 1973 й., 144-бет.]

“Қутлуғ қон” романи меҳнаткаш халққа меҳр-муҳаббат руҳи билан, тўғрилиқни, адолатни, пок севги-муҳаббатни улуғлаш ва ижтимоий зулмни қоралаш руҳи билан суғорилган. Меҳнаткаш халқ ижтимоий онгининг ўсиш жараёни очиб берилган. Йўлчи, Гулнор, Мирзакаримбой, Ёрмат, Шокир ота, Шоқосим, Ҳақимбойвачча, Салимбойвачча, Нури сингари жонли ва табиий образлар яратилган.

“Қутлуғ қон” – тил ва услуб, сюжет ва композиция жиҳатидан ҳам мукамал ишланган. Бироқ у айрим қусурлардан ҳам холи эмас. Асарда ўша давр тақозосига кўра, соц.реализм талабига биноан инқилобчи Петров образи ортиқча улуғланган, унинг Йўлчи онгига таъсири идеаллаштирилган. Жаҳид Абдушукур эса бир томонлама тасвирланиб, нуқул салбий образ қилиб кўрсатилган.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, 30-йилларда ўзбек романчилигида замонавий мавзулар ҳам акс эттирила бошланди. АҚаҳҳорнинг “Сароб”, Ҳ.Шамсининг “Душман”, “Ҳуқуқ” романларида собиқ совет воқелиги тасвирланди. “Сароб” романида 20-йиллардаги мафкуравий кураш ҳикоя қилинади. Романда Раҳимжон Саидий, Муродхўжа домла, Мунисхон, Салимхон, Аббосхон, Мухторхон, Сорахон сингари хилма-хил образлар яратилган. Адиб образлар характерини очишда, асар сюжети ва тилини ишлашда катта маҳорат кўрсатган. Шунинг учун ҳам Озод Шарафиддинов “Сароб”ни “Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романидан кейин ўзбек прозаси забт этган иккинчи чўққи деса бўлади”.¹ – деб ёзган эди. [¹Озод Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор, Т., 1988 й., 90-бет.]

Романнинг биринчи наشري (1937) билан иккинчи наشري (1957) ўртасида жиддий фарқлар бор. Иккинчи нашрда сюжет бир мунча ихчамлаштирилган. Аввалги нашрнинг биринчи бўлимидаги 5, 9, 35, иккинчи бўлимидаги 7, 12-боблар янги нашрга киритилмаган. 14, 15 боблар эса қисқартирилиб, бир боб қилиб берилган. Шунингдек,

ижобий образлар (Эҳсан, Шариф, Кенжа) анча сайқаллаштирилган... Бироқ кейинги нашрларда (1957, 1967 й.) айрим асоссиз қисқартириш ва ўринсиз тузатишлар ҳам мавжудки, бу ўз вақтида матбуотда тўғри кўрсатилди¹. [¹Қаранг: Р.Қўчқоров “Уч “Сароб”, “Ёшлик” журнали, 1986й., 6-сон, П.Қодиров, У.Нурматов. “Ҳақиқат ва Сароб”, “Ёшлик” журнали, 1987й., 10-сон.] Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, “Сароб” романига бадиий маҳорат ва тил жиҳатдан эътироз йўқ. У ҳақиқатда жозибадор қилиб ёзилган. Аммо асарнинг ғоявий мазмунида, танқидчиликда ҳақли равишда қайд этилганидек, жиддий нуқсонлар ҳам мавжуд². [²Қаранг: Н.Ф.Каримов ХХ аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкураси (докторлик диссертацияси автореферати). Тошкент, 1993 й., 20-бет.] Шу сабабли “Сароб” романини танқидий ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

ХУЛОСА. 20 ва 30-йиллардаги романчилигимиз ХХ аср ўзбек адабиётининг жиддий ютуғи ва насримиз тараққиёти учун мустаҳкам замин бўлди. Бу даврда юзага келган наср анъаналари адабиётимиз тарихининг кейинги босқичларида тобора бойитила ва ижодий ривожлантира борилди.

Ўзбек романчилигининг уруш давридаги тараққиёти академик-ёзувчи Ойбек номи билан боғлиқ. Бу даврда фақат битта роман — “Навоий” романи ёзиб тугатилган (1942) ва нашр этилган (1944).

Роман адабий танқидчилик ва адабиётшуносликда (Е.Бертельс, И.Султон, Ҳ.Ёқубов, М.Қўшжонов, Л.Бать, Л.Қаюмов, Н.Каримов, С.Шермухамедов, С.Мирвалиев ва бошқаларнинг мақола, рисола ва монографияларида) юқори баҳоланган.

Бироқ бу роман 50-йилларда асоссиз ҳолда танқидга учради. А.Мирзаевнинг “Тарихий воқеликни бузиб кўрсатишга қарши” (“Коммунист Тожикистона” газетаси, 1952 й., 7-декабр), Б.Файзиевнинг “Навоий” романи ҳақида” (“Қизил Ўзбекистон” газетаси, 1953 й., 16-май) мақолаларида бу асар ноҳақ, кескин қораланди. Романга ўзбек ва тожик халқлари дўстлиги бузиб тасвирланган, Навоий образи идеаллаштирилган, асарда миллатчилик таъсири бор деган асоссиз айблар қўйилди. Б.Файзиев “Ойбек қардош халқлар: тожик, ўзбек халқларининг ўтмишдаги маданий ҳамкорлигини бўзиб кўрсатди. Навоий ижодига марксистик нуқтаи назардан конкрет ёндашмаганлиги натижасида жиддий идеологик хатога йўл қўйган. Бу ҳол буржуа миллатчиларининг бир вақтлар

Ойбекка бўлган таъсирини шу кунларгача келаётганлигидан дарак беради” (ўша газетада), деб ёзди.

Хайрият, юқоридаги ҳар иккала мақола ҳам тезда кескин зарбага учради.¹ [*Маълумот учун қаранг: Ҳ.Ёқубов. Ойбек (адабий-танқидий очерк), Т., Ўзадабийнашр, 1959 й., 128-163-бетлар.*] Натижада Файзиев ўз қилмишига пушаймон бўлиб, Ойбекдан кечирим сўрашга мажбур бўлди (“Гулистон” журнали, 1995 й., 3-сонига қаранг).

Дарҳақиқат, Ойбекнинг “Навоий” романи ўзбек адабиёти тарихида фахрли ўринни эгаллайди. “Навоий” тарихий-биографик роман жанрининг нодир намунасидир. Роман марказида улуг ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий образини яратиш масаласи туради. Бинобарин, Навоий асарнинг бош қаҳрамони бўлиб, у ҳаётий-тарихий воқеалар заминида зўр маҳорат билан тасвирланган. Навоий ўз даврининг фарзанди, ўша давр илғор гояларининг ифодачиси ва тарғиботчиси сифатида ёрқин реалистик бўёқларда кўрсатилган.

Роман мазмуни ўша давр руҳи билан суғорилган. Зеро, Навоий образини яратиш жараёнида ўзбек халқининг XV асрдаги машаққатли, мураккаб ва оғир ҳаёти, орзу-истаклари, эзгу интилишлари, бунёдкорлик фаолияти акс эттирилган.

Роман воқеаси 18 ёшар йигит - Алишер Навоийнинг Самарқанддан Ҳиротга қайтиши билан бошланади ва Навоий ҳаётининг энг самарали ва энг сермазмун даврларини қамраб олади. Асар воқеаси Навоийнинг ўлимини акс эттириш билан тугайди. Демак, асарда Навоий таржимаи ҳолининг асосий босқичлари ҳаёт ҳақиқатига мос ҳолда ёрқин тасвирланган. Асарда Навоийнинг олийжаноб фазилатлари, ажойиб хислатлари, ватан, халқ ва адабиёт олдидаги буюк хизматлари бирин-кетин очила боради. Навоий образи романда эл ва халқ учун қайғурувчи, она юртнинг бахт-саодати ҳақида жон куйдирувчи, адолат ва ҳаққоният учун астойдил интилувчи улуг сиймо сифатида намоён бўлади. Навоий ўз дўстларига насиҳат қилиб, “ҳар нечук фалокатни даф этмоққа гайрат қилмоқ керак... Муборак ватаннинг, эл-улуснинг саломатлиги учун фидокорлик кўрсатмоқ вазифамиздир. Сиздан тилагим шуки, бир-биримизга, давлатга, юртга вафо, садоқат, муҳаббат билан боғланайлик. Вафо ва муҳаббат — улуг қудратдир”, — дейди.

Навоий ўз ҳаёти ва ижтимоий фаолияти давомида мамлакатни хонавайронликдан, эл-юртни ўзаро бемаъни урушлардан ва тарафкашлик жангларидан асрашга тиришади. Юртни тинчлантириш, қишлоқ ва шаҳарларни обод қилиш йўлида тинмай кураш олиб боради. Алишер Навоий илм ва санъат аҳлларига кўплаб маънавий ва

моддий ёрдам беради. Ақлнинг қудратига, унинг зулм ва нодонлик, жаҳолат ва адолатсизлик устидан галаба қилишига қаттиқ ишонади. Ана шунинг учун ҳам буюк шоир “давлат арбоблари ақл ва адолатни шиор қилсалар, халқни парвариш этсалар, ҳаётнинг зангини олтинга айлантирмоқ мумкин... Зероки, инсонлар ҳақ йўлни ақлнинг нури билан топмишлар. Ҳар турли мушкулотларни ҳам ақл билан ҳал этмишлар” деб ҳисоблайди.

Ойбек романда Навоий тимсолида XV асрнинг халқ оммаси оғир турмушини енгиллаштириш учун ҳаракат қилган, халқ ва эл учун қайғурган илғор кишиси образини яратар экан, улуғ донишмандимизнинг халққа муносабатини, халқ кучига, халқ қудратига ишончини ҳаққоний тасвирлайди. “Зеро халқ шундай дарёи азимки, у тошса, унинг мавжидан на шоҳнинг қасри, на дарвешнинг кулбаси қолур. У шундай бир ўтки, унинг бир учқуни тушса, на хашакни қўяр, на фалакни...” дейди романда Навоий.

Ойбек романда буюк шоир образини яратишда Навоийнинг ўзбек тили ва адабиётига бўлган муносабати тасвиридан ҳам ўринли фойдаланган. Романда ҳаққоний тасвирланганидек, Навоий ўз она тилиси - ўзбек тилини дил-дилдан севади. Унинг гўзал ва бой тил эканини инкор қилувчиларга қарши дадил курашади. Ўзбек тилининг бойлигини амалда намоёиш қилувчи ажойиб ба-дий асарлар яратади. Ойбек романда Алишер Навоий бошқа тилларни ҳеч бир камситмаганлигини тўғри таъкидлайди. Романда Навоий шоир Биноийга эътироз билдириб, “Биз форс тилининг қудрат ва аҳамиятини, у тилдаги асарларнинг ҳусн ва салобатини ҳеч вақт инкор этмадик. То гўдакликдан бошлаб форс тилида ҳам қалам сурмоқдамиз. Аммо тилимизнинг афзаллиги биз учун улуғ ҳақиқатдир. Биз гўдакликда бу ҳақиқатнинг ишқини кўнглимизга жо қилганмиз, ўлганимизча бу ишқни сақлаймиз! Шаҳарларни, қишлоқларни, саҳро ва тоғларни тўлдирган эл улусимиз, уруғ-аймоғимиз бор, унинг ўз завқи, фаҳми-идроки бор. Биз элимизнинг завқини, табиатини назарда тутиб, унинг ўз тилида қалам сурайликки, унинг кўнгли фикр гуллари билан тўлсин. Туркона соз билан тараннум этайликки, элнинг юраги мавжга келсин. Сўз гулшанидан ўзга эллар қаторида бизнинг элимиз ҳам баҳраманд бўлсин” дейди.

Романда Навоий билан буюк тожик шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомий ўртасидаги дўстлик, устоз-шогирдлик муносабати ҳам тарихий ҳақиқатга мос равишда моҳирона акс эттирилган. Шу орқали ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги қадимий дўстлик, адабий ҳамкорлик улуғланган. Навоий образи сингари Жомий образи ҳам

романда ҳаққоний кўрсатилган. Асарда Навоий сингари Жомий ҳам эл ва ҳалқ учун қайғурувчи, она юртнинг бахт-саодати ҳақида ўйловчи, адабиёт ва санъат равнақини кўзловчи улуғ инсон сифатида тасвирланган. Навоий сингари Жомий ҳам халққа, Ватанга ва сўз санъатига беминнат, ҳалол хизмат қилишни ҳар нарсадан устун қўяди:

- Раиятнинг бахт ва саодатига хизмат қилмоқ - худо йўлига хизмат қилмоқ билан баробардир, - деди Жомий...

- Фақир ҳам шу фикрнинг телба бандасидир, - деди Навоий.

Ойбек романда Жомий билан Навоийни бир-бирига устоз ва шогирд эканини мафтун бўлиб тасвирлайди. Романда ёзилишича, Жомий янги асари “Тухфатул афкор”ни Навоийга ихлос билан тақдим этади ҳамда “Фурсатингиз бўлса, ўқирсиз ва фикрларингизни биз фақирга ёзарсиз, биз учун сиз жанобнинг завқингиз ҳукми олий ва мукофотдир”, - дейди. Шундан сўнг кўп вақт ўтмай Навоий Жомийга мактуб ёзиб, “унинг янги асарини юқори тақдирлайди, яна унинг улуғ қалбидан янги-янги шеър гавҳарлари кутишини арз қилади”.

Романда Навоий ва Жомий ўртасидаги оддий инсоний муносабатлар ҳам самимият билан ифодаланган. Навоий Марвга жўнаш олдидан хайрлашиш ниятида Жомий хузурига ташриф буюради. “Жомий уни ҳар вақтдаги сингари шавқ билан қаршилади. Навоий ўтирган ҳамон улуғ чол (Жомий) мулойим табассум қилиб, ўзига хос майинлик билан “Энди кўзларимизни Марв томонга интизор қилурмисиз?” – деди.

Худди шунингдек, асарда Навоийнинг Жомийга бўлган меҳри, ихлоси ва садоқати ҳам ҳаққоний акс этган. Романнинг, айниқса, Жомийнинг бетоблиги ва вафоти тасвирланган ўринларида бу ҳол яққол намоён бўлади. “Ўлимнинг еттинчи куни Навоий улуғ дўстининг хотираси учун минглаб халққа ош беради. Бу ерда Жомий ҳақида ёзилган шеърлар ўқилади... Навоий Жомийнинг ўлиmidан кейин қандайдир бир танҳолик, ўксизлик сезарди”.

“Навоий” романида Ҳусайн Бойқаро, Ҳадича бегим, Мўмин Мирзо, Дарвешали, Биноий, Мажидиддин сингари тарихий шахслар образи ҳам берилган. Ғоят усталик билан яратилган бу образлар асар ғоясини, шунингдек, бош қаҳрамон Навоий характерини очишда муҳим ўрин тутадилар. Чунки адиб бу образлар воситасида ўша давр ҳаётини, жумладан, амир ва бекларнинг адолатсизлигини, золимлигини, шаҳзодаларнинг бебошлигини, подшоҳ саройининг фитна ва адоват уяси эканини очиб ташлаган. Асарда подшоҳ Ҳусайн Бойқаронинг ўз ўғли Бадиуззамонга қарши жанг қилиши, набираси

Мўмин Мирзо (Бадиуззамоннинг ўғли)ни қатл этиш ҳақида ноҳақ фармон бериши, шаҳзодаларнинг бир-бирига қарши қилич қайраши, бир-бирига хиёнат қилиши сингари фожиали воқеалар, зиддиятлар ғоят таъсирли қилиб ифодаланган.

Романда тарихий шахс образлари билан бирга, Султонмурод, Дилдор, Арслонқул, Зайниддин, Тўғонбек сингари бадий тўқима образларнинг ҳам ўзига муносиб ўрни бор. Ойбек бу образлар орқали ўша даврдаги маълум ижтимоий гуруҳлар ҳаётини умумлаштириб кўрсатиб берган. Шунингдек, бу образлар воситасида бош қаҳрамон Навоий характери, унинг фазилатларини янада ёрқинроқ очган.

Султонмурод сиймосида илмга берилган илғор кишилар (олимлар) ҳаёти тасвирланган ҳамда Навоийнинг илм аҳлига ғамхўрлиги очиб берилган. Султонмурод образи ўсиш-ўзгариш жараёнида кўрсатилган. У авваллари “халқ тирикчилигидан узоқ яшар, унинг дардларига бегона эди”. Воқеа давомида Султонмурод турли-туман адолатсизликларга дуч келади. Ҳар хил ниятдаги одамлар билан учрашади, тўқнашади. Натижада унинг ҳаётга, одамларга қарашлари ўзгара боради. Охирида Султонмурод “Бек, мен сизнинг ҳузурингизга уйланиш қайғусида келмадим... Мен ҳозир ўзгаларнинг бахти ва севгиси учун ғамхўрлик қилурмен. Кишиларни бахтли кўрмакнинг ўзи ҳам бахтдир”, деб ўзгаларни беминнат ҳимоя қилади. Султонмурод ўз устози Алишер Навоийнинг “Илм дараҳтини яхши парвариш этиб, юрт тупроғига чуқур томир ёйдирмоғимиз ва ундан мўл ҳосил олмоғимиз керак” деган маслаҳатига сидқидилдан амал қилади.

Султонмурод сингари Арслонқул ҳам Навоийдан кўп яхшиликлар кўрган. Дарвоқе, Арслонқул тимсолида XV асрнинг содда ва иродали, қийинчиликлардан қўрқмайдиган, содиқ ва мард, меҳнатсевар деҳқон йигити образи яратилган. Шу билан бирга, бу образ воситасида Навоийнинг камбағалпарварлиги, адолатпарварлиги, ватанпарварлиги янада ёрқинроқ очиб берилган. Навоий Арслонқулнинг инсоний фазилатларини ғоят қадрлайди. Навоий Арслонқулга “Сен халқ ўғлисен. Иншоолло халқ-қа фойдали ишлар қилурсен, новкарларни яхши парвариш этиб, юртнинг осойишталигига ғайрат ва ҳимматинг-ни асло аямайсен”, дея маслаҳат беради.

Романда халқ фарзанди Арслонқул образига қарама-қарши ҳолда Тўғонбек образи берилган. Тўғонбек образи воситасида тож-тахт ва амал талашиб юрган бебош беклар ва уларнинг бебурд, сотқин, золим, маишатпараст шерикларининг кирдикорлари фош этилган. Тўғонбек салбий тип. Унда разиллик, хиёнаткорлик, худбинлик ва виждонсизлик каби салбий хусусиятлар мужассамлашган. Тўғонбек

шаҳзода ва бекларга хизмат қилиш йўлида ҳар қандай пасткашликлардан қайтмайди. Хиёнат устига хиёнат қилишдан тоймайди. У Мажидиддин ва Музаффар Мирзога хушомад қилиб, солиқ йиғиш баҳонасида камбағалларга зулм қилади. Арслонқулнинг севгилиси Дилдорни ўғирлаб қочади, дўстларига ҳам, давлатга ҳам содиқлик қилмайди. Тўғонбекнинг қилмишлари уни Арслонқул томонидан чўлда ўлдирилиши билан якунланади.

“Навоий” романида деҳқон қизи, сулув Дилдор характери ҳам ёрқин гавдалантирилган. Дилдор образи орқали ўша даврдаги хотин-қизларнинг ҳуқуқсизлиги, аччиқ тақдири ва Навоийнинг инсонпарварлиги, унинг ошиқ-маъшуқларга бахт, аёлларга тенглик раво кўриши очиб берилган. Қишлоқ қизи Дилдор золим Тўғонбек томонидан жабрланади. Тўғонек уни ўғирлаб, зўрлик билан Ҳиротга олиб боради ва ўз хўжайини Мажидиддинга тортиқ қилади. Ҳийлакор вазир Мажидиддин эса уни подшоҳ Ҳусайн Бойқарога ҳадя қилиб, ўз қора ниятига етади — мансаб зинасидан янада юқорироқ поғонага кўтарилади. Дилдор эса подшо ҳарамиде яшашга асло рози бўлмайди, посбонни ўлдириб, ҳарамдан қочади. Лекин тезда ушланиб, зиндонга ташланади. Воқеа давомида қиз тақдирига Алишер Навоий аралашади. Натижада ҳақиқат қарор топади. Дилдор зиндондан озод қилинади, ўз севгилиси Арслонқул билан қовушади.

Шундай қилиб, “Навоий” романида XV асрдаги ҳаёт ҳақиқати усталик билан бадиий ҳақиқатга айлантирилган. Ёзувчи образ яратишда психологик таҳлилдан, тил имкониятларидан моҳирона фойдаланган.

* * *

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, 50-йилларгача бўлган даврда ўзбек романчилигида кўпроқ ва асосан ўтмиш мавзулари акс эттирилди. Шундан кейинги даврларда эса романчилигимизда замонавий мавзуларга қизиқиш тобора кучая борди. Натижада урушдан сўнгги дастлабки йиллардаёқ ўзбек романчилиги замонавий мавзуларда битилган “Кўшчинор чироқлари” (А.Қаҳҳор), “Ўқитувчи” (П.Турсун), “Олтин водийдан шабадалар” (Ойбек), “Опа-сингиллар” (А.Мухтор) каби реалистик романлар билан бойиди.

Бу асарларда XX аср воқелигининг хилма-хил мавзулари ёритилди. Парда Турсуннинг “Ўқитувчи” (1951) романида Ўзбекистонда янги типдаги халқ зиёлиларининг шаклланиш тарихи тасвирланди. Асарда бош қаҳрамон Элмуроднинг 1910-1930 йиллардаги ҳаёти, халқ зиёлиси сифатидаги фаолияти мисолида ўзбек халқининг ўша даврдаги қисмати кўрсатилган.

“Ўқитувчи” романида автобиографик материаллар кўп қўлланилган. Бу ҳақда Парда Турсун ўзи “Романнинг темаси ўзим билан бирга ўсаборди. Романда тасвирланган нарсаларнинг 90 фойизини мен ўз кўзим билан кўрганман ва уларда қатнашганман”, – деб ёзган эди. Дарҳақиқат, бу роман бир неча йиллар давомида ёзилди. Адиб аввал “Ҳақ йўл” ва “Ўқитувчининг йўли” қиссаларини яратди. Кейинчалик уларни қайтадан жиддий ишлаб бирлаштирди, янги воқеа ва янги образлар билан бойитди. Шу тариқа “Ўқитувчи” романи пайдо бўлди. Бу роман “Етимлик”, “Бахт”, “Қишлоқда”, “Ҳақ йўл” деб номланган тўрт қисмдан иборат. У композицион жиҳатдан яхлит. Роман воқеалари бир-бири билан узвий уланиб кетган.

Бироқ романда соц.реализм тақозасига кўра замонасозлик, совет воқелигини ортиқча мақташ майлларига йўл қўйилган.

Хуллас, бу даврда романчилик ҳаётга яқинроқ бўлиш, мавзу доирасини замонавий темалар ҳисобига кенгайтириш, ҳаёт ҳақиқатини иложи борича реал ва образли акс эттириш йўлидан борди. Натижада муайян ютуқларга эришди.

* * *

50-ЙИЛЛАР ЎРТАЛАРИДАН ТО МУСТАҚИЛЛИКГАЧА БЎЛГАН ДАВРДА (1956-1991) мамлакат ҳаётида жиддий ўзгаришлар юз берди. Бу ўзгаришлар 1953 йилда сталинизмнинг қулаши билан боғлиқдир. Сталинизм қулагач, 50-йилларнинг ўрталарига келиб, шахсга сиғиниш тенденцияси аёвсиз фoш этилди ва қаттиқ қораланди. Натижада шахсга сиғиниш даврида йўл қўйилган адолатсизликлар, қонунбузарликлар ва бўйруқбозликларга чек қўйила бошланди. Демократия ва ижтимоий адолатнинг қарор топиши учун йўл очила борди. Тўғри, бу даврда депсиниш ва турғунлик йиллари ҳам бўлди. Ижтимоий ҳаётда баъзан дабдабозликка, мақтанчоқликка, кўзбўямачиликка ва бошқа айрим иллатларга йўл қўйилди.

Энг муҳими, бу даврда мамлакат маънавий ҳаётида бурилиш, ўзгариш юз бера бошлади. Сўз эркинлиги, матбуот эркинлигини таъминлашга замин тайёрлана бошланди. Жамиятдаги бундай ўзгаришлар адабий ҳаётга ҳам ўз таъсирини ўтказа борди.

Бу даврда адабиёт соҳасида, шу жумладан романчиликда ҳам ўсиш-ўзгаришлар содир бўлди. Юзтача роман ёзилди. Романчиликда мавзу доираси кенгайди, ғоявий мазмун чуқурлаша борди. Жанр турларида ҳам муайян сифат ўзгаришлари кўрина бошланди.

I. Бу даврда халқимизнинг узоқ ва яқин ўтмиши ҳақида “Улуғ йўл”

(Ойбек), “Фарғона тонг отгунча” (М.Исмоилий), “Юлдузли тунлар” (П.Қодиров), “Улуғбек хазинаси”, “Кўҳна дунё” (О.Ёқубов), “Меъмор”, “Темур Малик” (Мирмуҳсин), “Сўғд ўғлони” (М.Қориев), “Қасоскорнинг олтин боши” (Х.Тўхтабоев) каби романлар яратилди.

Масалан, Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” романида Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Қаландар Қарноқий, Амир Жондор, Абдулатиф, Хуршидабону каби ёрқин образлар яратилган ва шулар воситасида ўша жамият усталик билан фош этилган. Феодал жамиятда адолатнинг барқарор бўлиши ва илм-фаннинг изчил ривожланиши мумкин эмаслиги ҳаққоний кўрсатилган. Романда Улуғбек, Али Қушчи сингари илм-фан арбобларининг башарият олдидаги (илм соҳасидаги) буюк хизматлари, фан-маърифат билан жаҳолат ўртасидаги кескин кураш, Мовароуннаҳр халқларининг ўша даврдаги ҳаёти, сарой муҳити, темурийларнинг ўзаро тарафкашлик жанглари ёрқин ва жонли тасвирланган.

Бундан ташқари, романда Али Қушчи бошлиқ софдил илм аҳлининг Улуғбек топшириғини бажариш — илм хазинасини сақлаб қолиш ва ундан келгуси авлодларни баҳраманд қилиш соҳасидаги жонбозликлари ҳам кенг ва таъсирли ифодаланган. “Улуғбек хазинаси” романида давр руҳи — ўша замон ҳақиқати бутун мураккаблиги ва зиддиятлиги билан бўртиб туради. Роман лирик нафосат билан йўғрилган. Унда, айниқса, психологик таҳлил ва бадиий тил юксак маҳорат билан ишланган.

Примқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романи тарихий-биографик асар. Унда улуғ ўзбек шоири, адиби ва машҳур подшоҳ Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг (XV-XVI аср) зиддиятли ҳаёти, фаолияти кенг тарихий кўламда тасвирлаб берилган. Асарда Бобур образи халқ ҳаёти, мамлакатдаги зиддият ва тарафкашлик жанглари фонида яратилган. Адиб романда Бобур характери очишда темурийлар билан шайбонийлар ўртасидаги шиддатли жанглар, шунингдек, темурийларнинг ўзаро ички курашлари тасвиридан унумли фойдаланган. Бу курашларда Бобур характери товланиб чиниқади. У жангда ғалаба қозониш санъатини пухта эгаллаган машҳур саркарда, йирик ва тажрибали давлат бошлиғи бўлиб етишади. Романда тасвирланишича, Бобур бир неча бор жангда муваффақиятсизликка учрайди. Лекин ҳеч бир тушкунликка-пессимизмга берилмайди. Доимо улуғ мақсад йўлида олға интилади, қийинчиликларни енгади.

“Юлдузли тунлар” романида сарой муҳити, ундаги зиддиятлар, амир ва бекларнинг адолатсизлиги, золимлиги, бир-бирига хиёнат

қилиши, шаҳзодаларнинг бебошлиги, бераҳмлиги, улар ўртасидаги ўзаро тарафкашлик жанглари ҳам тўғри акс эттирилган. Бобур асарда ўзининг яқин қўриқчиси Тоҳирнинг “Сиз подшоҳсиз, ҳазратим. Беклар сизнинг итоатингиздалар”, деган сўроғига “итоатимда бўлиб итоат этдирурлар. Буларнинг шундай гирдоблари борки, сал беҳабар қолсангиз фарқ қилиб юборурлар” деб жавоб қайтаради. Бу қисқа жавобда катта мантиқ, чуқур маъно бор.

“Юлдузли тунлар” тил, сюжет ва композиция жиҳатидан ҳам жозибадор қилиб ишланган. Асарда кўплаб ёрқин ижобий ва салбий образлар яратилган.

Бу даврда яқин ўтмиш мавзуларида Ҳ.Фуломнинг “Мангулик”, К.Яшиннинг “Ҳамза” романлари ёзилди. Бу романларда халқимиз ва мамлакатимизнинг асосан 20-йиллардаги ҳаёти акс эттирилган. Уларда бадиий тўқима образлар билан бир қаторда тарихий шахс образлари ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. “Мангулик” романида Маъсуд, Шерхўжа каби бадиий тўқима образлардан ташқари атоқли тарихий шахс Акмал Икромов тимсоли ҳам яратилган. Асарда Акмал Икромов йирик давлат арбоби, оташин курашчи, талабчан раҳбар, камтар инсон сифатида гавдаланади (“Мангулик” 1980 йилда Давлат мукофоти билан тақдирланган).

К.Яшиннинг “Ҳамза” романида XX асрнинг асосан биринчи чорагидаги кўп қиррали ҳаёт тасвирланиб, қатор ижобий ва салбий образлар яратилган. Асар марказида Ҳамза Ҳакимзода образи туради. Бироқ роман сюжети отриқча чўзилган. Асарда ортиқча тасвирларга, такрорларга, баёнчилик ва, шунингдек, замонасозликка йўл қуйилган.

II. Бу давр романчилигида 1941-1945 йилги уруш мавзуи анча кенг акс эттирилди. “Қуёш қораймас” (Ойбек), “Шинелли йиллар”, “Олтин зангламас” (Шухрат), “Ҳазрати инсон” (Р.Файзий), “Қудратли тўлқин” (Ш.Рашидов), “Ҳижрон кунлари” (Саид Аҳмад), “Фидойилар” (И.Раҳим), “Эр бошига иш тушса” (О.Ёқубов), “Сайли” (С.Анорбоев), “Вафодор” (В.Фафуров) романларида уруш даврдаги воқеалар, халқимизнинг фронт ва фронт орқасидаги жанговор ҳаёти ҳикоя қилинади. Ойбекнинг “Қуёш қораймас” романида бевосита фронт воқеалари, жанг манзаралари чизилади. Воқеа асосан, бир батальоннинг жанговор ҳаёти тимсолида намоён бўлади. Адиб жангчиларимизнинг инсонпарварлигини, ватанпарварлигини, қаҳрамонлигини, темир интизомини, кўтаринки кайфиятини, ғалабага ишончини, улар ўртасидаги мустаҳкам дўстликни тасвирлаб, “булар бир оила болаларидай бир-бирига яқин, меҳрибон, жуда тотув эдилар”, — деб ёзади.

Романдаги Бектемир, Асқар полвон, Али тажанг, Николин, Рашид, Салима, Ҳамроқулов сингари жангчи образлари жонли ва ишонарли чиққан. Ёзувчи бу образлар воситасида жангчиларимизнинг, хусусан, ўзбек йигитларининг уруш давридаги жанговор ҳаётларини умумлаштириб кўрсатган. Асарнинг бош қаҳрамони Бек-темир – ўзбек жангчиларининг типик образи. Роман миллий тароват билан безатилган. Ойбек ўзбек жангчилари образини яратишда миллий хусусият белгилари тасвиридан ўринли фойдаланган. Шу билан бирга, роман халқлар дўстлиги руҳи билан суғорилган. Романда халқ афоризмлари даражасида турувчи, ўша жанговор давр руҳини ифодоловчи “Ботирдан ўлим ҳам қочади”, “Қўшиқ- қишда солдатнинг руҳи учун гулхан”, “Тилакли йигит – қанотли йигит”, “Ўқсиз солдат – қиличсиз қин”, “Кўрқмас қирқ йил қирғинда юрса ҳам қилич ўтмас”, “Йигит ҳусни – қаҳрамонлик” каби сермазмун, образли жумлалар тез-тез кўзга ташланади.

Шухратнинг “Шинелли йиллар” романида ҳам жангчиларимизнинг табиий ва жонли образлари яратилган. Асарнинг бош қаҳрамони Элмурод образи бунинг далилидир. Адиб Элмуроднинг ҳаёт йўли мисолида урушнинг бошидан охиригача бўлган характерли воқеаларни кўрсатиб берган. Роман воқеаси Ўзбекистонда бошланиб, Волга бўйларида, Кавказда, Украинада ва чет элларда давом этади. Воқеа фашистлар тор-мор этилгач, Элмуроднинг ғолиб жангчи сифатида уйига - тинч ҳаётга қайтиши билан тугайди.

Романда бу урушнинг асл мақсади, моҳияти, жангчиларимизнинг инсоният олдидаги буюк хизматлари оқилона кўрсатилган. Асар охирида ўзбек йигити Элмурод ўзининг немис дўсти Гансга шундай дейди: “Шуни унутмангки, дўстим, агар Прометей инсонга олов топиб бериш учун худоларга қарши исён кўтарган бўлса, бизнинг халқларимиз немис халқининг ўз ҳақ-ҳуқуқларини қайтариб бериш учун, вабодан сақлаб қолиш учун ана шу оловга кирди, унда ёнди, ўртанди, бироқ қайтмади. Немис халқининг инсоний бахтини асраб қолди, ёлғиз немисни эмас, башариятни даҳшатли, мудҳиш ҳалокатдан сақлаб қолди”.

Раҳмат Файзийнинг “Ҳазрати инсон” (1969) романида уруш давридаги, мамлакат ичкарасидаги ҳаёт, хусусан, халқимизга хос инсонпарварлик (айниқса, болажонлик) асосий мавзу қилиб олинган. Ва бу мавзу қизиқарли, таъсирли сюжет воситасида ёритилган. Роман ҳаётий воқеа ва тарихий фактлар асосида ёзилган. Романнинг асосий қаҳрамонлари темирчи Маҳкам Аҳмедов ва унинг хотини Меҳринисо опа образлари аниқ ҳаётий тимсоллар (прототиплар) асосида яратилган.

Халқимизнинг уруш давридаги жанговор ҳаёти мисли кўрилмаган қаҳрамонликларга, мардлик-мангуликларга ниҳоятда бой. Халқимизнинг фронтдаги жасорати ҳам, фронт орқасидаги фидойилиги ҳам ёзувчиларга бадиий асар яратиш учун битмас-туганмас материал ва беҳисоб факт беради. Бинобарин, бу мавзу доимо долзарбдир, унинг тарбиявий-маърифий аҳамияти чексиз-чегарасиздир. Адабиётимизда бу кўп қиррали мавзуда янги-янги асарлар ёзилаётгани табиий ҳолдир. Бироқ, майдонга чиқаётган асарларнинг ҳаммасини бадиий жиҳатдан бирдек юксак сифатли деб бўлмайди. Улар орасида “Чин муҳаббат” (И.Раҳим), “Сайли” (С.Анорбоев) сингари ўртамиёна асарлар ҳам бор.

III. Бу давр романчилигида асосий эътибор халқимизнинг 50-80-йиллардаги ҳаётини ва меҳнат фаолиятини биринчи ўринга чиқариб, ҳар томонлама тасвирлашга қаратилди. Шу даврда юзага келган “Ғолиблар”, “Бўрондан кучли” (Ш.Рашидов), “Туғилиш” (А.Мухтор), “Умид” (Мирсуҳсин), “Бинафша атри” (Ҳ.Фулом), “Уч илдиз” (П.Қодиров), “Одам бўлиш қийин” (Ў.Умарбеков), “Оқибат” (И.Раҳим), “Жаннат қидирганлар” (Шуҳрат), “Диёнат” (О.Ёқубов), “Нур борки, соя бор”, “Икки эшик ораси” (Ў.Ҳошимов), “Лочин қанотлари” (Ҳ.Назир), “Гирдоб” (Ў.Усмонов), “Сўнгги бекат” (Ш.Холмирзаев), “Тўфон” (Ж.Абдуллахонов) ва бошқа романларда ҳаётимизнинг турли жиҳатлари акс эттирилди. Давр ҳақиқати ҳикоя қилинди.

Ўмас Умарбековнинг “Одам бўлиш қийин” романида одоб-ахлоқ ва эътиқод масаласи марказий ўринда туради. Тўғри, бу роман айрим кишиларга фақат аччиқ муҳаббат қиссасигина бўлиб туюлиши мумкин. Аслида эса романда Абдулла ва Гулчеҳранинг севги саргузашти асосида инсон характерининг мураккаблиги, ёшларимиз маънавий дунёсининг кенглиги ва чуқурлиги очиб берилган. Шу боисдан романга оддий муҳаббат қиссаси дебгина эмас, балки 60-йиллардаги ҳаёт қиссаси деб ҳам қараш лозим.

Асарда ёшларимизга хос вафодорлик, ҳалоллик, дўстлик ва инсонпарварлик улуғланиб, худбинлик ва эгоизм қораланади. Романда яратилган Гулчеҳра, Сайёра, Ғофуржон, Ҳусанжон каби хилма-хил образлар орасида Абдулла образи ўз характерининг жонлилиги ва мураккаблиги билан ажралиб туради. Асосий образ Абдулла зоҳиран виждонли ва ҳалол кишига ўхшайди. Унинг амалпарастлиги, худбин-эгоистлиги кўпчиликка тезда маълум бўлмайди. Ёзувчи Абдулланинг руҳий дунёсидаги қарама-қарши туйғулар курашини, унинг Гулчеҳрага бўлган муҳаббатидан юз ўгириб, академикнинг қизи Сайёрага уйланишини психологик жиҳатдан чуқур

асослаб бера олган.

Бу давр романчилигида А.Мухторнинг “Туғилиш” асари мавзу жиҳатидан янгилик бўлди. Бу романда саноат мавзуи, ёш ишчилар онгининг шаклланиши акс эттирилди. Унда Ўзбекистонда 60-йилларда вужудга келган катта саноат корхонаси қурилиши, шу билан боғлиқ ҳолда янги шаҳарнинг қад кўтариши ҳамда Ватан, халқ манфаати йўлида ҳар қандай қийинчиликларни енгишга қодир бўлган аҳил ишчилар жамоасининг, шу янги шаҳарнинг қурувчиси ва биринчи фуқаролари бўлган янги авлоднинг ўсиб етишиши эҳтирос билан тасвирланади. Демак, романда янги корхона, янги шаҳар ва янги авлоднинг туғилиши ҳақида ҳикоя қилинган.

Романда қурувчилар жамоасининг шаклланиш ва ўсиш жараёни, ёш ишчиларнинг турли қийинчиликларни енгиб, курашлар жараёнида пўлат каби тобланиб, монолит кучга айланиши батафсил кўрсатилган. Романнинг дастлабки бобларида уюшмаган, тарқоқ, алақандай қурамаларни эслатувчи ва бир-биридан узоқ турувчи қурувчи ёшлар асар сўнгида ижтимоий меҳнат жараёнида мустаҳкам уюшган, ҳақиқий, ибратли катта жамоа сифатида гавдаланади.

Асарда жамоанинг янги кишиларни тарбиялаб етиштирувчи ўзига хос мактаб эканини кўрсатишга алоҳида эътибор берилган. Тўғри йўлдан адашиб, боши берк кўчага кириб қолган Абубакир (Бек)нинг, ҳаётдан ва жамоадан ажралиб қолган Поччаев, беҳуда шуҳрат кетидан қувиб, сохталикка йўл қўйган Самадий, шунингдек, Адолат ва Садбарнинг қайта туғилиши тасвирланган саҳифалар бунинг исботидир.

Асарда ишчи-инженерларнинг ранг-баранг ва мураккаб образлари чизилган. Ундаги Луқмонча, Жуман, Элчибек, Нафиса, Адолат каби образлар инсонпарварлик, дўстлик, меҳнатсеварлик сингари ҳислатлари билан бир-бирларига ўхшасалар-да, лекин улар ўзларига хос индивидуал хусусиятлари билан ўзаро бир-биридан фарқ ҳам қиладилар. Романда айниқса бош қаҳрамон Луқмонча (Раҳим Луқмонов) образи муваффақиятли чиққан. У ўзининг тиришқоқлиги, одампарварлиги, хушфезлиги, камтарлиги, донолиги ва билимдонлиги билан ўқувчи қалбидан чуқур ўрин олади.

Ёзувчи Луқмончанинг ички дунёсини - маънавий қиёфасини очиш учун зарур бўлган характерли воқеа ва деталларни ҳаётдан топиб, уларни ўринли ишлатган. Бунда адиб Луқмончанинг ёнаётган уйдан оловга чап бериб ўз ҳужжатини олиб чиқиши, кўприк қурилишида юз берган ҳалокат натижасида хавф-хатарда қолган ўртоқлари ҳаётини ўз жони эвазига сақлаб қолиши, ўзи ўлаётган пайтда ҳам адашган

севгилиси Садбарни тўғри йўлга солиш ва уни исноддан сақлаб қолиш учун ҳаракат қилиши тасвиридан моҳирона фойдаланган.

Романдаги Жуман Сариев илғор ёшларнинг типик вакили. Унда ҳозирги ёшларимизга хос ҳалоллик, қатъиятлик, инсонпарварлик ўз ифодасини топган. Урушда вайрон бўлган шаҳарларни қайта тиклашда жонбозлик кўрсатиб, меҳнатда чиниққан слесар Жуман Сариев ушбу қурилишда ҳам фаоллик кўрсатади. Бу ерда учраган барча қийинчиликларни матонат билан енгиб, меҳнатда ва шахсий ҳаётда бошқаларга ибрат бўлади. У ҳамиша жамоа ҳақида, одамлар ҳақида ўйлайди. У безори Анвар таъсирида ўғирлик йўлига кириб қолган Абубакирни ва ноҳақ айбланиб, жамоадан узоқлаштирилган “бахти қора қиз” Адолатни ҳаётга, тўғри йўлга қайтаришда жонбозлик кўрсатади. Жуманнинг ўзига хос характери асарда ёрқин акс этган.

Жуман образига қарма-қарши қўйилган Поччаев образи ҳам ишонарли чиққан. Адиб бу образ орқали “инкубаторда тайёрланган” раҳбарнинг қиёфасини очиб ташлайди. Поччаев - ҳаёт университетига сабоқ олмаган, осонлик билан “шуҳрат” қозонган, “ёшига ярашмайдиган даражада жиддий ва сипо, одамларни эснатадиган даражада қуруқ” раҳбарлардан ҳисобланади.

Бироқ, “Туғилиш” романида айрим нуқсонлар ҳам учрайди. Асарда тасвирланган бу катта қурилиш ҳаёти мамлакатнинг умумий ҳаёти билан керагича боғланмай қолган. Сангин, Оксана образлари юзаки чиққан.

Примқул Қодировнинг “Уч илдиш” асари студентлар ҳаётига бағишлаб ёзилган биринчи ўзбек романидир. Унда 50-йиллардаги ҳаёт ҳақиқати Маҳкам, Сергей, Гавҳар каби талаба ёшларнинг ҳаёти, таълим-тарбияси, ахлоқ-одоби ва орзу-истаклари тасвири мисолида очиб берилган. Ёзувчи билимли бўлишни биринчи илдиш, ўз фуқаролик бурчларини ҳалол адо этишни иккинчи илдиш, ишқ-муҳаббатда, оилада садоқатли бўлишни учинчи илдиш деб билади ҳамда ана шу уч илдизи ҳам мустаҳкам бўлган кишигина жамиятнинг ҳақиқий аъзоси бўлади; ҳаётдан ўз ўрнини эгаллаб, эл-юрт ҳурматини қозонади, — деган ҳикматни олға суради. Бу гоё — бу ҳикмат профессор Акбаровнинг талаба ёшларга қарата айтган сўзларида қуйидагича ифодаланган: “Киши ҳаётга катта-катта илдиш отадиган пайт кўпроқ студентлик йилларига тўғри келади. Студентликда отадиган илдишларингиздан... биринчиси, албатта, билим. Чунки сизлар бу ерда аввало билим деб юрибсизлар. Лекин билим шундай илдишки, уни пулга сотиб ейдиганлар ҳам бор. Билимли кишининг яна бир зўр илдизи бўлиши керак. Биласизлар истеъдодини халқ учун

сарфлаган улуғ одамлар ўзларини гражданин деб атаганлар. Студентликда вояга етадиган яна бир илдизингиз мана шу маънодаги гражданлик бўлиши керак. Содда қилиб айтганда, шу илдизларнинг бири ўқишда ўсса, бири жамият учун қилинган ишда ўсади. Илдизлар бир дарахтга келиб бирлашгандай, булар ҳам ҳаётларингизда бирлашиб бир-бирига киришиб кетади. Шу илдизларингиз қанчалик мустаҳкам бўлса, ер юзида шунчалик маҳкам қад кўтариб тура оласизлар”.

Одил Ёқубовнинг “Диёнат” романида ҳозирги қишлоқ ва шаҳар ҳаётидаги ибратли томонларгина эмас, балки салбий томонлар ҳам очиб берилади. Кишиларимиз онгида, психологиясида камол топган инсонпарварлик, ҳалоллик, поклик, камтарлик сингари фазилатлар улуғланиб, ҳаётда учровчи мансабпарастлик, қонунбузарлик, кўзбўямачилик, манманлик, диёнатсизлик сингари иллатлар фош этилади. Романда етук олим ва камтар инсон Нормурод Шомуродов, биолог олим Соқижон Обидов, раиснинг келини Латофат сингари ижобий образлар қалби ҳам, иши ва орзу-истаклари ҳам гўзал бўлган кишилар сифатида муҳаббат билан тасвирланади. Ёзувчи бу образларнинг ҳар бир ҳаракатини, юриш-туришини, ўй-хаёлларини мантиқан асослашга, қаҳрамонларнинг ички ва ташқи дунёсини табиий ва ишонарли қилиб кўрсатишга муяссар бўлган.

“Диёнат” романида колхоз раиси Отақўзи образи муҳим ўрин эгаллайди. Адиб илғор колхознинг шуҳратпараст раиси Отақўзининг катта ташкилотчилик қобилиятини, ишчан ва уddaбуронлигини қадрлаш билан бирга, ундаги манманлик, ўзбошимчалик, мансабни суиистеъмол қилишлик, кўзбўямачилик каби ярамас одатларни кескин қоралайди. Шу орқали айрим мансабдор шахслар, хусусан, баъзи раислар характерида учровчи қусурларни, ҳаётдаги кўз илғимас даражада нозик бўлган иллатларни умумлаштириб кўрсатади. Асардаги Воҳид Миробидов, Жамол Бўрибоев образлари воситасида ҳам турмушда мавжуд бўлган баъзи салбий ҳодиса-воқеалар очиб ташланган.

О.Ёқубовнинг “Диёнат” асарида 70-йиллар воқелиги тасвирланган бўлса, “Оқ қушлар, оппоқ қушлар” романида эса 80-йилларнинг бошларидаги ҳаёт ҳақиқати акс этирилган. Бу икки роман ғоявий мазмун жиҳатидан (хусусан, ҳаётдаги салбий томонларни фош этиш жиҳатидан) бир-бирига яқин туради ва бир-бирини тўлдиради.

Ёзувчи янги романи ҳақида фикр юритиб, “Дейдиларки, дунёда оқ қушлардай беозор, пок, беғубор қушлар йўқ эмиш. Мен ана шундай қушларда бебаҳо фазилатли меҳнат кишиларини кўраман. Айрим

ҳолларда порахўрлик, иғворгарлик, мансабпарастлик иллатлари илдиз отган 80-йиллар бошида ҳам ўзларига гард юқтирмай покиза яшаб, ҳалол кун кўрган заҳматкаш бобо-деҳқонларимизни ўша гўзал оқ қушларга қиёс қилгум келади. Ва шу боисдан асаримнинг номини “Оқ қушлар, оппоқ қушлар” деб атадим”, – деган эди.

Дарҳақиқат, романда ёзувчи ўз ниятига тўлиқ эришган. Ҳар қандай шароитда ҳам ҳалол ишлаб, ҳалол яшаган, оқ қушлардай пок-покиза бўлган одамларимизнинг реалистик образларини самимий меҳр-муҳаббат ва ихлос билан тасвирлаб берган. Асардаги бундай қаҳрамонлар орасида маҳсулот тайёрлашда кўзбўямачилик қилишдан бош тортгани, нопокликдан ҳазар қилгани учун ишдан бўшатишган софдил бригадир Шораҳим шаввоз, бутун борлигини илм-фанга бағишлаган, доимо адолат ва ҳаққоният учун курашиб келган профессор Расул Нуриддинов, собиқ комбат, республика халқ назорати қўмитаси раисининг муовини Иван Белобородов образлари алоҳида ажралиб туради. Япон самурайларини тор-мор этишга қатнашиб, ўз ватанпарварлик бурчларини шараф билан адо этган бу азаматлар урушдан сўнгги даврда ҳам фидокорона меҳнат қиладилар, ҳалол ишлаб, ҳалол яшайдилар. На бойлик, на мансаб, на шон-шуҳрат ва на бемаъни маишат бу ҳақиқий инсонларни тўғри йўлдан тойдира олмайди.

Лекин уруш йилларида булар билан бирга армияда хизмат қилган ва улардан кўп яхшиликлар кўриб, “Дўстим Шораҳим! Расулжон! Бу яхшиликларингизни унутган номард! Элга омон қайтиб борсак... абадул абад хизматларингизда бўламан! Тўйда ҳам, азада ҳам биргамиз” деб қасамёд қилган Музаффар Фармонов урушдан соғ-саломат элга қайтиб келгач, ўз аҳдини бузади, дўстликка хиёнат қилади. Музаффар Фармонов “ошна-оғайнилари” ёрдамида “Даштстрой” таъминот бўлимининг бошлиғи лавозимига кўтарилади. Шундан сўнг у босартусарини билмай қолади. Мансабини суиистеъмол қилади. Маънавий жиҳатдан бузилади: ёши анчага бориб қолганига қарамай, Тошкентдаги қудағайи Клара Жамоловна билан, ҳатто қизи қатори ёш котибаси билан айш-ишрат қилади. “Боғу эрам”у “Шар-шара”ларда кайф-сафо суради. Расул, Шораҳим сингари содиқ дўстларини назар-писанд қилмай кўяди. Хусусан, Шораҳимлар оиласига нисбатан жуда адолатсизлик ва виждонсизлик қилади. Иван Белобородовни эса пора билан кўлга олмоқчи бўлади. Музаффар Фармонов шахсий бойлик йиғишга муккасидан берилади. Давлатнинг ярим миллион сўм пулини ўмарди: халққа катта зиён етказди. Бироқ бу нопок шахс кечикиб бўлса-да, охир-оқибатда ўз қилмишига пушаймон ейди.

Кўринадики, “Оқ қушлар, оппоқ қушлар” романида ҳозирги

воқелигимизнинг ибратли томонлари, одамларимизнинг ажойиб фазилатлари тасвири билан бир қаторда, ҳаётда учровчи ҳар хил иллатлар, нопоклик ва қинғирликлар аёвсиз фош этилган.

Романда 80-йиллар адабиётига хос бўлган хусусият — танқидий руҳ кучли. Бироқ адиб асарда салбий томонлар тасвирига ортиқча берилиб кетмаган, романни ҳар хил салбий ҳодисалар ва салбий типлар билан тўлдириб ташламаган. Аксинча, адолат ва ҳаққоният йўлидан бориб, жамиятимиз тараққиётини таъминлаётган ҳалол, меҳнатсевар кишиларимиз образларини биринчи планга (марказий ўринга) қўйиб ёрқин тасвирлаган. Асардаги Шораҳим, Расул Нуриддинов, Иван Белобородов сингари асосий образлар қаторида меҳрибон она Ойсулув, шифокор врач Соҳибахон, агроном Шоқосим, ёш археолог Нигора, истеъдодли ҳайкалтарош Беҳзод каби иккинчи даражали образлар ҳам жонли, реал чизилган.

Бу романда айрим нуқсонлар ҳам мавжуд. Асар ечими янада теран ва таъсирли бўлиб чиқса, асосий салбий тип Музаффар Фармоновнинг нопок ишлари, инқироzi ва фожиаси янада чуқурроқ акс эттирилса, ҳар жиҳатдан маъқул бўларди.

Ўткир Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” асари ҳам бу даврдаги ўзбек романчилигининг жиддий ютуғи бўлди. Роман воқеаси Тошкент атрофидаги қишлоқлардан бирида асосан, уруш йилларида бўлиб ўтади. Шу билан бирга, асарда ўрни-ўрнида қишлоқ кишиларининг урушдан олдинги ва урушдан кейинги ҳаётидан ҳам ҳаяжонли лавҳалар чизилган. Шундай қилиб, романда колхоз қурилиши, уруш ва Тошкент зилзиласи (1966) билан боғлиқ бўлган қарийб қирқ йиллик ҳаёт ҳақиқати қамраб олинади. Ёзувчи ҳаётни ҳеч қандай пардозсиз, ҳеч қандай дабдабасиз тасвирлаш йўлидан бориб, жиддий ютуққа эришган.

Ў.Ҳошимов асар сюжети ва композициясини ишлашда мумтоз адабиётда (масалан, Алишер Навоийнинг “Сабъаи Сайёр” достонида) мавжуд бўлган қолиплаш санъатидан ижодий фойдаланиб, янгилик яратган. Роман воқеаси Робия, Қора амма, Кимсан Ҳусанов, Музаффар Шомуродов, Мунаввар Алиева, Раъно, Умар закунчи, Олимжон Комилов сингари турли характер ва турли тоифадаги тўққизта образ тилидан ҳикоялар тизмаси шаклда берилган. Бу ҳикоялар мазмунан ўзаро бир-бири билан мустаҳкам боғланган бўлиб, бир-бирини тўлдиради ва давом эттиради. Шу тариқа улар бирлашиб, романнинг бир бутун, тугал, оригинал ва жозибадор сюжет чизигини ҳосил этади.

Адиб кундалик ҳаёт воқеаларини, қишлоқ кишиларининг меҳнату

ташвишларини, ҳатти-ҳаракатларини, ўзаро муносабатларини рўй-рост тасвирлаш орқали турли қисмат ва тақдир соҳиблари бўлган одамларимизнинг ёрқин образларини яратади. Эътиқоди мустаҳкам, виждони пок, диёнати маҳкам Ориф оқсоқол, мард ва доно Қора амма, Ҳусан дума, Қобил табиб, Робия каби оддий кишиларнинг инсонпарварлик, ҳалоллик, Ватан ва халқ ишига фидойилик, меҳр-муҳаббат сингари фазилатларини эҳтирос билан тасвирлайди. Роман қаҳрамонлари ҳаётда не-не қийинчилик, адолатсизлик, кулфату кўргилик ва ҳатто, фожиаларга дучор бўлмасинлар, барибир тўғри йўлдан тоймайдилар, имонларини йўқотмайдилар, адолат ва ақл билан иш тутадилар. Чунки, бу кишилар қалбида нур бор, пок эътиқод-виждон борки, ёзувчи буларни жуда таъсирли ва ҳаққоний қилиб акс эттирган.

Масалан, Ориф оқсоқол баъзи раҳбарларнинг адолатсизлиги туфайли колхоз раислигидан ноҳақ бўшатиладиганида ҳам, икки азамат ўғлининг жангда ҳалок бўлгани ҳақидаги шум хабарни эшитганида ҳам шошиб-довдираб қолмайди, руҳий тушкунликка берилмайди. Чин инсонлигини амалда намоён қилади. Ёки, Қора амма ва Ҳусан дума образларида тангилик, одамийлик, сабр-бардош, меҳр оқибат кучли. Улар ўзлари қийналсалар-да, бошқаларга фақат яхшиликни раво кўрадилар, атрофдаги одамларга доимо беминнат хизмат қиладилар.

Романда Раъно ва Умар закунчи образлари ҳам муҳим ўрин тутаяди. Раъно образида фронтга кетган эри Шомуродга вафосизлик қилиб, йўлдан адашган сулув келинчакнинг оғир қисмати, пушаймони ва фожиаси ғоят таъсирли қилиб очиб берилган. Умар закунчи образида эса уруш даврида қишлоқда ўзи хон, кўланкаси султон бўлган баъзи раисларнинг нопок ишлари асосли тарзда фош этилган. Мураккаб тақдирли Раъно ва Умар закунчи образлари ҳам ҳаёт ҳақиқатига мос қилиб яратилган.

“Икки эшик ораси” романида образларни умумлаштириш ва индивидуаллаштириш масаласи ўзаро узвий бирликда ҳал қилинган. Ана шунга кўра асардаги асосий образларгина эмас, балки Рашид абзи, Башор опа, Парча, Ойсара, Самадов сингари эпизодик образлар ҳам китобхон ёдида узоқ сақланиб қолади. Асарда сунъийлик йўқ. Аксинча, ишонтириш санъати кучли. Муаллиф қалтис, мураккаб нарсаларни ҳам фавқулотда топқирлик билан ишонарли қилиб тасвирлайди. Қора амманинг ўз ўғли Кимсаннинг севгилисидан Робияни иложсизликдан Шомуродга тўй қилиб узатиши, Ориф оқсоқолнинг ёшлик қилиб “йўлдан озган” келинига мардлик билан адолат қилиши, қисматлари чалкашиб кетган Музаффар ва Мунаввар севгисидан тасвирланган саҳифаларда бу фазилат, айниқса, очиқ кўринади.

Романда ҳар бир воқеа, ҳар бир тафсилот пухта асосланиб, чуқур тасвирланган. Ёзувчи болани болага хос, кампирни кампирга хос, келинни келинга хос, чолни чолга хос хусусият, феъл-атвор ва тил билан таъминлай билган.

Умуман олганда, Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” романида ҳаёт ҳақиқати рўй-рост кўрсатилиб, тўлақонли, оригинал образлар яратилган. Роман Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти билан тақдирланган.

Шундай қилиб, бу даврда ўзбек романчилигида замон талабларига ҳозиржавоблик кучайди. Қисқа вақт ичида замонавий мавзуларда ўнлаб романлар ёзилди. 80-йилларнинг иккинчи ярмида юзага келган “Жимжитлик” (Саид Аҳмад), “Оқ қушлар, оппоқ қушлар” (О.Ёқубов), “Лолазор” (Мурод Муҳаммад Дўст), “Мунгли кўзлар” (Х.Тўхтабоев), “Дарёсини йўқотган қирғоқ” (Э.Самандар), “Эгилган бош” (О.Мухтор) романлари насримизда ўзига хос янгилик бўлди. Бу романларнинг мавзуи янги бўлганидек, уларда танқидий руҳ-ошкоралик кучли. Уларда, хусусан, турғунлик даврининг републикамиз ҳаётининг турли соҳаларига етказган зиён-заҳматлари яққол тасвирлаб берилган. “Жимжитлик”даги Мирвали, “Лолазор”даги Яхшибоев, “Оқ қушлар, оппоқ қушлар”даги Музаффар Фармонов ва унинг ўғли Фотиҳ образларида 80-йиллар воқелигидаги салбий томонлар рўй-рост очиб ташланган. Бу романларда ҳаётдаги ёрқин томонлар, истиқболи порлоқ кучлар тасвири ҳам меъёрида. Ёзувчиларимиз Шораҳим шаввоз, Расул Нуриддинов, Жайрона, Толибжон сингари жонли ижобий образлар яратиб, ҳалол ишлаб, ҳалол яшовчи одамларимизни самимият билан улуғлаганлар.

Бироқ, бу даврда ёзилган романлар орасида пишиқ ва қизиқарли асарлар билан бир қаторда, “Наврўз” (Н.Сафаров), “Йиллар ва йўллар” (Х.Тўхтабоев), “Йўл” (Ж.Абдуллахонов), “Қора марварид” (Ю.Мансур), “Мувозанат” (М.Салом) каби ўртамиёна романлар ҳам бор. Бу асарларда воқелик чуқур тадқиқ этилмайди, тасвирда юзакиликка йўл қўйилади, асосий характерлар тўла-тўқис ва жозибатор қилиб очиб берилмайди. Сюжетда тифизлик-зичлик, тилда образлилик ва жозибаторлик етишмайди.

Умуман олганда, бу даврда (1956-1991 й.) ўзбек романчилиги кўп жиҳатдан (хусусан, миқдор ва тематик доира жиҳатидан) ўса борди. Ранг-баранг характерлар яратиш, ҳаётга янада яқинлашиш ва уни теранроқ акс эттириш тамойили кучайди.

Юқорида қайд этилганидек, 90- йилларда (мустақиллик даврида) ўзбек адабиёти янги фикр, янги мавзу, янги образлар билан бойиди. Ҳар нарсани ўз номи билан аташга, яхшини яхши, ёмонни ёмон, жиноятни жиноят, босқинчини босқинчи деб очиқча ёзишга имконият, шарт-шароит туғилди. Том маънода сўз эркинлигига, матбуот эркинлигига эришилди. Адабиётимиз ўз тараққиётининг янги босқичига қадам қўйди. Бу ўсиш-ўзгаришни 90-йиллардаги ўзбек романчилиги мисолида ҳам очиқ кўриш мумкин.

Бу йилларда ўзбек романчилигида янги замон талабларига мос ҳолда, турли мавзуларда кўпгина янги романлар яратилди. Бу асарларнинг аксариятида мамлакатнинг шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларидаги мураккаб, нотинч ҳаёти акс эттирилди. Ҳаётдаги ёрқин томонлар, истиқболи порлоқ кучлар, шу билан бирга, жамият ҳаётидаги ва айрим одамлар онгидаги иллатлар яққол кўрсатилди. Бинобарин, бундай асарларнинг кўпи қизиқарли — ўқимишли қилиб ёзилган.

80-йиллар романчилигига хос ошкоралик, танқидий руҳ 90-йиллар романчилигида янада кучайди. Ёзувчиларимиз ҳаёт ҳақиқатини қандай бўлса (ижобий томонларини ҳам, салбий томонларини ҳам яширмасдан), шундайлигича акс эттиришни диққат марказида тутиб, янги романлар ёздилар. Ўткир Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар”, Одил Ёқубовнинг “Адолат манзили”, Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар”, Ўлмас Умарбековнинг “Фотима ва Зухра”, Тоҳир Маликнинг “Шайтанат”, Омон Мухторнинг “Кўзгу олдидаги одам”, Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг “Уйқу келмас кечалар” каби реалистик романларида бу хусусият яққол намоён бўлади.

Содда қилиб айтганда, мустақиллик даврида халқимизнинг узоқ ва яқин ўтмиши ҳақида кўплаб бақувват, ҳаққоний ва қизиқарли романлар ёзилди. Масалан, Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” (1993) романи совет даврида ман этилган мавзуга — мустамлакачиликни фош этиш ва қоралашга бағишланган, унда совет даврида қатагон этилган ғоялар олға сурилган. Демак, бу асар мустақиллигимизнинг шарофати туфайли юзага келган ижтимоий-сиёсий романдир. Аниқроғи, унда халқимизнинг сўнгги 130 йиллик тарихи (уч авлод ҳаёти) акс эттирилиб, чор ва совет Россиясининг мустамлакачилик сиёсати кескин қораланган.

Ўткир Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар” романида ҳам совет тузуми, совет Россиясининг мустамлакачилик сиёсати фош этилади. Роман воқеалари 80-йилларнинг иккинчи ярмида бўлиб ўтади. Асарнинг бош қаҳрамони Рустам адолат ва ҳаққоният учун имкони

борича курашади. Бироқ адолат тополмай, ўз-ўзини ўлдиришга мажбур бўлади.

Романда “ўзбек иши”, “пахта иши”га доир воқеалар ҳам маҳорат билан тасвирланган¹. [¹Қаранг: С.Мирзаев. Ўзбек романчилиги. Самарқанд, СамДУ нашриёти, 1998 йил, 95-99 бетлар.]

Ўткир Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар” асарига Одил Ёқубовнинг “Адолат манзили” романи ғоявий мазмун жиҳатидан яқин ва ҳамоҳангдир. “Адолат манзили” романида ҳам 1984-1988 йилларда “пахта иши”, “ўзбек иши” баҳонасида Ўзбекистонда бўлиб ўтган фожиали воқеалар усталик билан рўй-рост тасвирланган. Адиб Москвадан порахўрликка ва кўзбўямачиликка қарши курашиб, адолат ўрнатамиз деб Ўзбекистонга келган десантчи-терговчиларнинг мудҳиш кирдикорларини, уларнинг ҳеч қандай қонун-қоидага ва ахлоқ-одобга тўғри келмайдиган разил қилмишларини аёвсиз очиб ташлаган. Ана шу даҳшатли воқеаларни тасвирлаш жараёнида ўзбек халқига хос бўлган ҳалоллик, сахийлик, эътиқодга содиқлик, адолатга ишонч, сабр-тоқат ва халқ ишига фидойилик сингари олийжаноб инсоний фазилатларни умумлаштириб кўрсатган.

Роман сюжети марказида пок ва ҳалол, камтар ва бағри кенг, эл-юрт учун жон фидо қилишга тайёр бир ўзбек оиласининг ҳаёти туради ва бу оққўнгил оила ҳаёти ёзувчи томонидан реалистик бўяқларда тасвирлаб берилади. Асарда Ветеран бобо бошлиқ бу ибратли оилага мансуб бўлган катта-кичик образларнинг ҳаммаси самимий муҳаббат ва меҳр билан яратилган.

Асарнинг бош қаҳрамони Суюн Бургут. Унинг исми жисмига мос. Суюн ҳалол ишлаб, ҳалол яшаш ғоясига содиқ, халқпарвар ва юртпарвар инсон. У меҳр-оқибатли, ориятли, мард ва танги. Шоиртабиат бу олов йигит ёшлигидан мактабдоши Маржонойни севиб қолади ва балоғатга етгач, қизни Маржонтовга олиб қочади. Ширин-шакар оила қуради. Кейинчалик Ветеран бобо ёрдамида ўқиб, олий маълумотли мутахассис бўлиб етишади. Воқеалар давомида ўсиб, йирик чорвадор совхозга директор бўлади. Хўжаликка моҳирлик билан раҳбарлик қилиб, унинг иқтисодий жиҳатдан тараққий этишини таъминлайди. Давлат ва халқ мулкини кўз қорачиғидай асраб, ҳалол ва адолатли бошлиқ сифатида кўпчилиكنинг ҳурматига сазовор бўлади. Хўжалик аъзоларининг тўй-маъракасида ҳам, ташвишли, мотам кунларида ҳам улар билан бирга бўлиб, кўлидан келган барча яхшиликларни қилади.

Бироқ қўққисдан бостириб келган фалокат туфайли Суюн Бургут мудҳиш туҳматга учрайди. Москвадан “ҳақиқат қилгани” келган

Шароновский бошлиқ баттол ва шафқатсиз десантчилар уни асоссиз ҳолда кўзбўямачилик ва порахўрликда айблаб ҳибсга оладилар. Суюн Бургутни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан беҳад қийнаб, азоблайдилар. Лекин улар бу пок ва мард инсон иродасини бука олмайдилар. Бундан ғазабланган десантчилар маҳбусни азоблашнинг янги-янги усуларини ишлатиб, уни таслим этмоқчи бўладилар. Бироқ бунга эриша олмайдилар.

Суюн Бургут қамоқхонада не-не адолатсизлик, нопоклик ва қийноқларга дучор бўлмасин, барибир тўғри йўлдан тоймайди, имонини йўқотмайди, ўз жонини сақлаб қолиш учун бировларни ёмонлаб ёлғон сўзламайди. Тухматдан ҳазар қилади. Қамоқхонадаги безори, зўравон маҳбусларнинг адабини беради. Зеро, у терговчиларнинг қистовига тескари ўлароқ, доимо ақл ва адолат билан иш тутади. Чунки Суюн Бургутнинг қалбида нур бор, пок эътиқод-виждон бор. Ёзувчи буни романда жуда таъсирли ва ҳаққоний қилиб акс эттирган. Натижада Суюн Бургутнинг, айниқса, ҳибсга олингандан сўнгги фаолияти мардлик-мангулик ва поклик намунаси бўлиб чиққан. Суюн Бургут ҳалоллик, мардлик ва беғубор инсонийликнинг тимсоли сифатида китобхонда зўр таасурот қолдиради.

Романда Суюн Бургут ҳамда унинг ҳали ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган ўғли Лочин полвоннинг ўлими китобхонлар қалбини ларзага соладиган даражада теран ва таъсирли акс эттирилган. Бу икки фожиали ўлим мисолида адиб десантчи-терговчиларнинг юртимизни оёқ ости, ҳалол одамларимизни хору-зор этиб, кечирилмас ва асло унутилмас гуноҳ — катта жиноят содир этганликларини яққол кўрсатиб берган. Асарда десантчиларнинг ҳақиқий башараларини очиб ташловчи характерли воқеа ва асосли тасвирлар кўп.

Романда кўрсатилишича, десантчилар на қонун қоидага риоя қиладилар, на халқимизнинг миллий қадриятларини, урф-одатларини ҳисобга оладилар. Аксинча, ўз қора ниятларига етиш йўлида истаган номаъқулчиликни, разилликни қила берадилар. Айбсиз “айбдор” маҳбусни хўрлаш, ҳақорат қилиш, талаш, калтаклаш, унинг маънавий гурурини, нозик инсоний туйғусини топташдан қайтмайдилар. Десантчилар, ҳатто Суюн Бургутнинг кўз олдида унинг жуфти ҳалоли Маржон сулувни қамақхонадаги безориларга зўрлатмоқчи бўладилар. Натижада Суюн Бургут десантчиларни доғда қолдириб, ўзини ўзи ўлдиришга мажбур бўладики, буни ёзувчи ҳар жиҳатдан асослаб берган.

Бош қаҳрамоннинг ҳатти-ҳаракатларида ҳеч қандай сохталик ва ғайритабиийлик йўқ. Зеро, ориятли инсон Суюн Бургутнинг ўзини ўзи ўлдиришдан бўлак иложи қолмаган эди. Демак, Суюн Бургут жисмоний жиҳатдан мағлуб бўлса-да, маънавий жиҳатдан золим десантчиларни енғади.

“Адолат манзили” романидаги Ветеран бобо, Маржоной, Лочин, Бибисора момо, Николай Доронин сингари чин инсонлар образлари ҳам ана шундай табиий ва ҳаққоний қилиб кўрсатиб берилган. Ҳар бир образнинг ўзига хос маънавий қиёфаси, руҳияти, хулқ-атвори, ҳатти-ҳаракатлари реалистик бўёқларда тасвирланган. Масалан, Ветеран бобо образини олайлик. У янги образ. Ветеран бобо халқ ишига фидойи, ёшларга меҳрибон, адолатли инсон. Унинг эътиқоди мустаҳкам, диёнати маҳкам, виждони пок. Узоқ йиллар давомида у вилоят миқёсидаги масъул раҳбарлик лавозимида ҳалол ишлаб, бой тажриба орттирган, катта обрў-эътиборга сазовор бўлган. Меҳнат фахрийси Ветеран бобо десантчи-терговчиларнинг мудҳиш ҳаракатларини, жинояткорона қилмишларини кўргач, тинч ўтира олмайди. Ич-ичидан эзилиб, қайғули дамларни кечиради. Ниҳоят, адолат истаб пойтахтдаги тегишли идораларга ва мансабдор шахсларга мурожаат қилади. Лекин ҳеч қандай нажот топа олмайди. Охир-оқибатда оғир касалликка учраб ётиб қолади.

Адиб Ветеран бобонинг бу ҳаракатларини ва унинг ҳақли талаблари оқибатсиз қолганини тасвирлаш билан катта бир муаммони образли равишда ечиб беради. Яъни, у вақтда Ўзбекистон мустақил эмас эди, ҳамма инон-ихтиёр Москванинг қўлида эди. Бинобарин, юртимизда десантчи-терговчиларнинг раъйини ҳеч ким қайтараолмас эди, уларнинг ўзи хон, ўзи султон эди, — деган тезисни тасвирлаб берган. Шу орқали Россиянинг мустамакчилик сиёсатини кескин қоралаб, республикамиз мустақиллигини улуғлаган. Мустақилликнинг асл моҳиятини кўрсатиб, Ўзбекистон мустақиллигини қадрлаш ва уни мустаҳкамлаш ғоясини романнинг умумий руҳига сингдириб юборган.

Кўринадики, “Адолат манзили” романида мавзу, материал ва ғоя янги бўлганидек, асосий образлар ҳам бетакрор ва салмоқдор. Ёзувчи номлари юқорида зикр этилган ижобий образларни яратишда қанчалик маҳорат кўрсатган бўлса, адолат ўрнатиш ниқоби остида одамларимизни қон қақшатган “адолат посбони” Шароновский, ўзимиздан чиққан “эшак мия терговчи” Миржалолов, собиқ совхоз директори Мансур меш каби нопок шахслар образларини тасвирлашда ҳам қарийб шунчалик ютуққа эришган.

Романда хилма-хил рамзий образлар ҳам мавжуд. Лочин

полвоннинг тенгсиз гўзал ва учқур оти Қалдирғоч, бўрибосар ит Қоплон сингари рамзий образларда инсоният ва ҳайвонот, садоқат ва вафо оламига доир муҳим фикрлар бадиий теранлик билан ифодаланган.

Роман сюжети ҳаётий, яхлит ва зич. Унда ортиқча эпизодлар, ўзаро бир-бири билан узвий боғланмаган воқеалар ва юзаки тасвирлар йўқ. Шунингдек, асар сюжетининг ўсиш динамикаси ҳам меъёрида. У туйғулар тугёни, шиддатли воқеалар ва ўткир зиддиятларнинг ёрқин ифодаси бўлган теран драматик ва трагик (фожиавий) ҳолатларга бой. Шу билан бирга, роман юксак лирик нафосат билан йўғрилган. Бу, хусусан, Суюн Бургут ва унинг жуфти ҳалоли Маржон сулувнинг ёшлиги, шўхлиги, севги-муҳаббати, қишлоқдаги тўй-томоша ва ўлан айтишувлар тасвирланган саҳифаларда очиқ кўринади.

Романда қишлоқ аҳлининг турмуш тарзи, феъл-атвори, урф-одати, уларнинг ўзаро аҳиллиги, самимий муносабатлари, бир-бирига кўмаклашиши, бир-бирига беминнат хизмат қилиши яққол ифодаланган. Фалокат натижасида бир чўпоннинг кўраси куйиб, кўп кўйлари нобуд бўлади. Бундан хабар топган Суюн Бургут бошлиқ Маржонтов аҳли тезда ҳамқишлоғига ёрдамга етиб келади, катта зарар кўриб, довдираб қолган чўпоннинг хўжалигини тиклашда жонбозлик кўрсатади. Бири кўй, бири кўзи... бериб, ҳамқишлоғининг оғирини енгил қилади. Ёки, десантчиларнинг зулми, адолатсизлиги туфайли Суюн Бургут бошига кулфат тушганда бундан бутун қишлоқ аҳли қаттиқ изтироб чекади. Ҳеч ким ҳамқишлоғининг фожиасига бефарқ қарамайди.

Романда қишлоқ аҳлининг олийжаноб инсоний хислатларини кўрсатувчи бундай мисоллар, фалсафий-бадиий умумлашмалар, чуқур психологик таҳлилу-тасвирлар кўп ва улар жой-жойида ишлатилган.

“Адолат манзили” романида баҳсли, мунозарали ўринлар ва таҳрирталаб жумлалар йўқ эмас. Ёзувчининг ҳар иккала сеvimли қаҳрамони – ота-бола Суюн Бургут ва Лочин полвон тақдирини бир хил йўл – фожиали ўлим билан яқунлаши ўқувчида муайян эътироз уйғотиши аниқ. Асарда адиб беғубор ёшлик тимсоли Лочин полвонни омон қолдириб, исёнкор туйғулар тугёнини янада теранроқ, янада кенгроқ акс эттирса, адолатсиз десантчи-терговчиларни янада кўпроқ шарманда қилса, жуда яхши бўларди.

Умуман олганда, Одил Ёқубовнинг “Адолат манзили” романида ҳаёт ҳақиқати моҳирона акс этирилган. Роман адабиётимизнинг жиддий ютуғидир.

Хуллас, ўзбек романчилигида мустақиллик даврида ҳаёт тақозоси

ва ҳаёт имкониятларига биноан бир қатор янгиликлар, жиддий ўсиш-ўзгаришлар рўй берди. Асосий эътибор соц.реализм исканжасидан ва коммунистик мафкура тазиқидан халос бўлиб, ҳаёт ҳақиқатини бутун борлиғи ва мураккаблиги билан кўрсатишга қаратилди. Аксарият романларда мамлакат ва халқ ҳаётининг турли жиҳатлари ҳаққоний акс эттирилди. Янги даврга мос ва муносиб романлар (“Адолат манзили”, “Отамдан қолган далалар”, “Тушда кечган умрлар” каби) яратилди. Романчилигимизда мустамлакачилик-тобелик ва мутеликнинг турли шакллари ва кўринишлари қаттиқ қораланди ҳамда Ўзбекистон мустақиллиги самимият билан ҳақли равишда улуғланди.

Бу даврда романнависларимиз сафи янги-янги истеъдодли ижодкорлар ҳисобига бойиб бораётгани ҳам диққатга сазовор бир ҳолдир. Мустақиллик даврида О.Ёқубов, П.Қодиров, Ў.Ҳошимов, Мирмуҳсин каби атоқли адиблар билан бир қаторда Ш.Холмирзаев, Б.Бойқобилов, Тоғай Мурод, Тоҳир Малик, Х.Тўхтабоев, Эркин Самандар, Абдуқаҳҳор Иброҳимов, Хайриддин Султон, Омон Мухтор ва бошқа истеъдодли романнавислар янги тафаккур ва миллий мафкура асосида ижод этиб, янги асарлар ёздилар. Бу ҳол ҳам романчилигимизнинг келажаги порлоқлигидан аниқ нишонадир.

Бироқ, романчилик ҳозирги кун воқеаларини, бевосита мустақиллик масалаларини кенг тармоқда ёритиш бўйича халқимиз олдида муайян маънода қарздордир. Мустақиллик даври ҳаётининг асосий масалалари (замонавий долзарб мавзулар) романчилигимизда кам акс эттирилмоқда. Ҳолбуки, бу масала ечилса романчилигимизнинг ҳаёт билан алоқаси янада мустаҳкамланган, унинг маърифий-маънавий, тарбиявий-эстетик аҳамияти янада ошган бўларди. Демак, замонавийлик адабиётимизнинг қалби ва асосий мавзудир, деган қоида бу давр романчилигига ҳам тўла мос бўлиши керак.

Халқ ва мамлакат ҳаётининг ўзига хос йилномаси ва бадий умумлашмаси бўлган ўзбек адабиёти сермазмун ва сержило адабиётдир. Унинг тарихий илдизлари узоқ асрларга бориб тақалади.

Ҳозирги замон (XX аср) ўзбек адабиёти эса ўтмиш адабиётининг меросхўри бўлиш билан бирга, унинг янги замондаги ўзига хос давомидир. Бу янги адабиёт мумтоз адабиётимизнинг илғор анъаналарини новаторлик билан давом эттириш соҳасида қатор ижодий ишларни амалга оширди. Жумладан, у ўз тараққиёти жараёнида мумтоз адабиёт анъаналаридан, халқ оғзаки ижоди

бойликларидан ҳамда жаҳон сўз санъати тажрибаларидан озуқланган ҳолда бадиий ижодчилигимизни янги жанрлар билан бойитди. Ўзбек романчилигининг пайдо бўлиши ва унинг шаклланиб ўсабориши ҳам бунинг исботидир.

Дарҳақиқат, ўтмиш адабиётимизда ҳозирги маънодаги реалистик романчилик йўқ эди. Бу романчилик XX асрнинг 20-йилларида шаклланди ва ўтган давр ичида турли қийинчиликлар ва тўсиқларни енгиб, ғоявий мазмун ва бадиий маҳорат жиҳатидан улкан ютуқларга эришди. Жаҳон адабиёти хазинасига ўз ҳиссасини қўшишга улгурди. Ҳозирги вақтга келиб ўзбек романларининг миқдори 300 тадан ошди. Натижада романчилик XX аср ўзбек адабиётининг етакчи жанрларидан бири бўлиб қолди.

Ўзбек романчилигининг мавзу доираси йил сайин кенгаймоқда. Унда ғоявий мазмун ва мундарижа чуқурлашиб, образлар сафи янги-янги ҳаётий қаҳрамонлар ҳисобига бойиб бормоқда. Романчиликда миллий ўзига хослик, миллий тароват ёрқин намоён бўлмоқда.

Романчилигимиз тор миллий мавзуларни ёритиш билангина кифояланиб қолмай, жаҳондаги барча халқларни қизиқтирадиган умумбашарий муаммоларни кўтариб чиқмоқда. Чин инсонийликни улуғлаб, дўстлик, озодлик, тенглик, адолат, тинчлик, юксак маънавият ва маърифат, ҳалол ишлаб ҳалол яшаш ғояларини олға сурмоқда. Ўзбек романчилигининг жаҳоний аҳамиятга молик экани ҳам аввало ана шунда.

Ўзбек романчилиги ғоявий мазмун жиҳатидангина эмас, балки шакл жиҳатидан ҳам бойиб, ранг-баранглашиб олға қадам ташламоқда. Ҳозирги кунда насримизда бу жанрнинг роман-диалогия, роман-трилогия, роман-новелла сингари хиллари мавжуд. Адабиётимизда бу жанрнинг тарихий-биографик роман (“Навоий”, “Юлдузли тунлар”), ҳаётий психологик роман (“Сароб”, “Лолазор”), тарихий -фалсафий роман (“Кўҳна дунё”), ижтимоий-сиёсий роман (“Отамдан қолган далалар”, “Адолат манзили”), фантастик роман (“Ширин қовунлар мамлакатада”) ва бошқа хилларида ёрқин асарлар бор.

Айниқса, шуниси қувонарлики, ўзбек романчилиги ўтган давр ичида юксак сифат учун курашиб, мазмун ва шакл жиҳатидан жаҳон романчилигининг етук намуналари билан беллаша оладиган бир қанча нодир ва гўзал асарларга эга бўлди. Дарвоқе, “Шарқ” нашриёти 1996 йилда “XX аср ўзбек романи” деб номланувчи туркум нашр этмоқ ниятида ҳисоб-китоб қилиб кўрди. 300 та романимиз бор экан. Шундан 17 таси: “Ўтган кунлар”, “Кеча ва кундуз”, “Сароб”, “Қутлуғ

қон”, “Улуғбек хазинаси”, “Лолазор”, “Олабўжи”, “Отамдан қолган далалар” каби романлар бу жанрнинг энг сара ва мукамал намуналари деб топилди ҳамда уларни кўп нусхада қайта нашр этишга қарор қилинди¹. [¹Қаранг: *Шухрат Ризаев. Мураккаб инсоний қиёфалар. “Ўзбекистон Адабиёти ва санъати”. 1997 й., 21-март.*]

Романчиликда эришилган ютуқлар қанчалик қувончли бўлмасин, барибир, бу соҳада амалга оширилиши лозим бўлган ижодий ишлар ҳали кўп. Насримизда ҳануз ўртамиёна романлар кўплик қилади. Ҳолбуки, романчиликнинг истиқболини сон (миқдор) эмас, аксинча, сифат ҳал қилади. Демак, романчиликда юксак сифат учун кураш биринчи даражали аҳамиятга эга. Буни асло эсдан чиқармаслик ва юқори сифат масаласини доимо диққат марказида тутмоқ керак². [²Қаранг: *Иzzат Султон. Олимнинг жасорати. “Ўзб.Адаб. ва санъати” газетаси, 1998 й., 12-июнь.*]

Шуни яна бир бор алоҳида қайд этиш лозимки, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, адабиёт ва санъат ривожини учун ҳам кенг имкониятлар, қулай шарт-шароитлар вужудга келди. Адибларимиз бундан самарали фойдаланган ҳолда янги давр – мустақиллик даври романчилигини яратишга киришдилар. Бу ҳаракатнинг дастлабки ютуқлари кўзга яққол ташланмоқда. Айниқса, О.Ёқубов, П.Қодиров, Мирмуҳсин, Тоғай Мурод, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирозев, Х.Тўхтабоев, Т.Малик, Б.Бойқобилов, Хайридин Султон каби истеъдодли адиблар бу жанрда фаоллик кўрсатмоқдалар. Романнависларимизнинг сафи ёш, истеъдодли ижодкорлар ҳисобига кенгаймоқда. Буларнинг ҳаммаси ўзбек романчилигининг истиқболи порлоқ эканидан далолат беради.

1908 й.

1. Ҳамза – “Ҳақиқат кимда?”.

1914 й.

2. Мирмуҳсин-Фикрий – “Бефарзанд Очилди-бой”.

1915 й.

3. Ҳамза – “Янги саодат ёхуд миллий роман”.

4. Ҳамза – “Турмуш аччиғи ёхуд миллий роман”.

1916 й.

5. Ҳамза – “Учрашув”.

1926 й.

6. Абдулла Қодирий - “Ўтган кунлар”.

1929 й.

7. Абдулла Қодирий - “Меҳробдан чаён”.
1930 й.
8. Садриддин Айний – “Дохунда”.
9. Ҳусайн Шамс – “Душман”.
1934 й.
10. Садриддин Айний – “Куллар”.
11. Ҳусайн Шамс– “Ҳуқуқ”.
1936 й.
12. Чўлпон – “Кеча ва кундуз”.
1937 й.
13. Абдулла Қаҳҳор – “Сароб”.
1940 й.
14. Ойбек – “Қутлуғ қон”.
1944 й.
15. Ойбек – “Навоий”.
1947 й.
16. Абдулла Қаҳҳор – “Қўшчинор”.
1949 й.
17. Ойбек – “Олтин водийдан шабадалар”.
1951 й.
18. Абдулла Қаҳҳор – “Қўшчинор чироқлари”.
1953 й.
19. Парда Турсун – “Ўқитувчи”.
1954 й.
20. Садриддин Айний – “Эсдалиқлар”.
21. Иброҳим Раҳим – “Ҳаёт булоқлари”.
1955 й.
22. Асқад Мухтор– “Опа-сингиллар”.
1957 й.
23. Иброҳим Раҳим – “Чин муҳаббат”.
24. Саид Назар – “Яшил бойлик”.
1958 й.
25. Ойбек – “Қуёш қораймас”.
26. Шароф Рашидов – “Бўрондан кучли”.
27. Ҳамид Фулом – “Машъал” (1-китоб).

28. Пиримқул Қодиров – “Уч илдиз”.
29. Ибриҳим Раҳим – “Ихлос”, (“Ҳаёт булоқлари”нинг қайта ишлангани).
30. Мирзакалон Исмоилий – “Фарғона тонг отгунча” (1-китоб).
1959 й.
31. Мирмуҳсин– “Зиёд ва Адиба”.
32. Шуҳрат– “Шинелли йиллар”.
1960 й.
33. Жуманиёз Шарипов – “Хоразм” (1-китоб),
1961 й.
34. Ҳамид Фулом – “Машғал” (2-китоб).
35. Вали Ғафуров – “Вафодор” (1-китоб).
36. Асқад Мухтор– “Туғилиш”.
37. Шерали Тошматов– “Эрк қўши”.
1962 й.
38. Суннатулла Анорбоев – “Оқсой”.
1963 й.
39. Мирзакалон Исмоилий – “Бизнинг роман”.
1964 й.
40. Асқад Мухтор – “Давр менинг тақдиримда”.
41. Шароф Рашидов – “Қудратли тўлқин”.
42. Ҳамид Фулом – “Сенга интиламан”.
43. Мирмуҳсин – “Чиниқиш”.
44. Жонрид Абдуллахонов – “Йул”.
45. Ж.Илёсов – “Ўқ ва қуёш”.
46. Исҳоқ Содиқов – “Зўр синов”.
1965 й.
47. Пиримқул Қодиров – “Қора кўзлар”.
48. Саид Аҳмад – “Ҳижрон кунлари” (“Уфқ”нинг 2- китоби).
49. Шуҳрат – “Олтин зангламас”.
50. Собир Абдулла – “Мавлона Муқимий”.
51. Ҳабиб Нуъмон, А. Шорахмедов – “Ота”.
52. Ёқуб Хаимов, Малик Раҳманов– “Ҳаёт-мамот”.
1966 й.
53. Иброҳим Раҳим – “Тақдир”.
54. Мирмуҳсин – “Дегрез ўғли”.

55. Одил Ёқубов – “Эр бошига иш тушса”...
1967 й.
56. Ойбек – “Улуғ йўл”.
57. Ҳамид Фулом – “Тошкентликлар”.
58. Мирзакалон Исмоилий – “Фарғона тонг отгунга” (2-китоб).
59. Иброҳим Раҳим – “Одам қандай тобланади”.
- 1968 й.
60. Шуҳрат – “Жаннат қидирганлар”.
61. Жуманиёз Шарипов – “Хоразм” (2-китоб).
62. Иброҳим Раҳим – “Тинимсиз шаҳар”.
63. Назир Сафаров – “Кўрган кечирганларим”.
64. Жонрид Абдуллахонов – “Тўфон”.
65. Латиф Махмудов – “Қопга яширинган одам”.
- 1969 й.
66. Мирмуҳсин – “Умид”.
67. Раҳмат Файзий – “Ҳазрати инсон”.
68. Худойберди Тўхтабоев – “Сариқ девни миниб”.
- 1970 й.
69. Жуманиёз Шарипов – “Хоразм” (3- китоб).
70. Саид Аҳмад – “Уфқ бўсағасида” (“Уфқ”нинг 3- китоби)
71. Ёқубжон Шукуров – “Қасос” (трилогия).
- 1971 й.
72. Ҳамид Фулом – “Бинафша атри”.
73. Мирмуҳсин – “Чотқол йўлбарси”.
74. Ўлмас Умарбеков – “Одам бўлиш қийин”.
- 1972 й.
75. Раҳмат Файзий – “Чўлга баҳор келди”.
76. Иброҳим Раҳим – “Фидоийлар”.
77. Шароф Рашидов – “Ғолиблар”.
- 1973 й.
78. Асқад Мухтор – “Чинор”.
79. Вали Ғафуров – “Вафодор” (2-китоб)
80. Одил Ёқубов – “Улуғбек хазинаси”.
81. Ҳаким Назир – “Лочин қанотлари”.
82. Худойберди Тўхтабоев – “Сариқ девнинг ўлими”.

83. Юсуф Шомансур – “Кора марварид”.
84. Ёқубжон Шукуров – “Тошдаги қон”.
- 1974 й.
85. Назир Сафаров – “Наврўз”.
86. Мирмуҳсин – “Меъмор”.
- 1975 й.
87. Саид Аҳмад – “Уфқ” (трилогия).
88. Саид Аҳмад – “Қирқ беш кун” (“Уфқ”нинг 1- китоби).
89. Худойберди Тўхтабоев – “Беш болалик йигитча”.
90. Комил Икромов – “Ўқчи маҳалла”.
91. Ҳусниддин Шарипов – “Бир савол”.
- 1976 й.
92. Йўлдош Шамшаров – “Чироқ”.
93. Омон Мухтор – “Йиллар шамоли”.
- 1977 й.
94. Пиримқул Қодиров – “Олмос камар”.
95. Эмин Усмонов – “Меҳригиё”.
- 1978 й.
96. Пиримқул Қодиров – “Юлдузли тунлар”.
97. Жонрид Абдуллахонов – “Борса келмас” (1-китоб).
- 1979 й.
98. Мирмуҳсин – “Илдизлар ва япроқлар”.
99. Жуманиёз Шарипив – “Хоразм” (4- китоб).
100. Суннатулла Анорбоев – “Сайли”.
101. Ўктам Усмонов – “Гирдоб”
102. Ўткир Ҳошимов – “Нур борки, соя бор”.
103. Шукур Холмирзаев – “Сўнгги бекат”.
- 1980 й.
104. Назир Сафаров – “Момақалдиरोқ”.
105. Жонрид Абдуллахонов – “Борса келмас” (2-китоб).
106. Комил Яшин – “Ҳамза” (1-китоб “Шоир қалби”, 2-китоб “Икки тўлқин”).
107. Худойберди Тўхтабоев – “Қасоскорнинг олтин боши”.
108. Саъдулла Кароматов – “Олтин қум”.
- 1981 й.

109. Ҳамид Фулом – “Мангулик”.
110. Одил Ёқубов – “Диёнат”.
111. Жонрид Абдуллахонов – “Орият”.
112. Ҳаким Назир – “Кўкорол чироқлари”.
113. Барот Бойқобилов – “Шукуҳли карвон”.
114. Муҳаммад Али – “Боқий дунё”.
115. Исҳоқ Содиқов – трилогия: “Истиқбол сари” (1 китоб), “Фарғона зулмат кўйнида” (2- китоб), “Водийда баҳор” 3-китоб).

1982 й.

116. Ибриҳим Раҳим – “Оқибат”.
117. Ҳамид Фулом – “Машраб”.
118. Жуманиёз Шарипов – “Хоразм” (5-китоб).
119. Мамадали Махмудов – “Ўлмас қоялар”.
120. Темур Пўлатов – “Душан қайсарнинг кўрган-кечирганлари”.
121. Йўлдош Сулаймон – “Субҳидам”.
122. Низомжон Парда – “Ойбаланд”.

1983 й.

123. Аскад Мухтор – “Аму”.
124. Одил Ёқубов – “Кўҳна дунё”.
125. Саъдулла Кароматов – “Сўнгги бархан”.
126. Мурод Муҳаммад Дўст – “Гала тепага қайтиш”.
127. Шукур Холмирзаев – “Қил кўприк”.

1984 й.

128. Худойберди Тўхтабоев – “Йиллар ва йўллар”.
129. Муҳаммад Салом – “Мувозанат”.
130. Неъмат Аминов – “Ёлғончи фаришталар”.
131. Муроджон Мансуров – “Мангу жанг”.

1985 й.

132. Иброҳим Раҳим – “Генерал Равшанов”.
133. Ҳамид Фулом – “Қорадарё”.
134. Мирмуҳсин – “Темур Малик”.
135. Ўктам Усмонов – “Олис манзиллар”.
136. Худойберди Тўхтабоев – “Сеҳргарлар жанги ёки ширин қовунлар мамлакатада”.
137. Барот Бойқобилов – “Нотинч Хуросон”.

1986 й.

138. Одил Ёқубов – “Оқ қушлар, оппоқ қушлар”.

139. Жонрид Абдуллахонов – “Хонадон”.

140. Ўткир Ҳошимов – “Икки эшик ораси”.

1987 й.

141. Шукур Холмирзаев – “Йўловчи”.

142. Саъдулла Сиёев – “Аваз”.

1988 й.

143. Пиримкул Қодиров – “Авлодлар давони”.

144. Саид Аҳмад – “Жимжитлик”.

145. Ўктам Усмонов – “Қисмат”.

146. Мақсуд Қориев – “Спитамен” (“Сўғд ўғлони”).

147. Мурод Муҳаммад Дўст – “Лолазор”.

148. Барот Бойқобилов – “Сокин Хуросан”.

149. Темур Пўлатов – “Етти ҳузур-ҳаловат ва қирқ қайғу-алам”.

150. Нурали Қобул – “Унутилган соҳиллар”.

151. Манноп Эгамбердиев – “Сариқ аждор ҳамласи”.

152. Ўктам Усмонов – “Қисмат”.

1989 й.

153. Эркин Самандар – “Дарёсини йўқотган қирғоқ”.

154. Темур Пўлатов – “Тарозий тошбақа”.

155. Тўхтасин Жалолов – “Олой маликаси”.

156. Омон Мухтор – “Эгилган бош”.

1990 й.

157. Шукур Холмирзаев – “Динозавр”.

158. Муҳаммад Али – “Сарбадор”.

159. Йўлдош Сулаймон – “Вафо”.

160. Ҳожиакбар Шайхов – “Телба дунё”.

1991 й.

161. Жонрид Абдуллахонов – “Суиқасд”.

162. Учкун Назаров – “Чаён йили”.

163. Омон Мухтор – “Тўрт томон қибла” (трилогия).

1992 й.

164. Саъдулла Сиёев – “Туркистонлик авлиё”.

165. Барот Бойқобилов – “Қонли Хуросон”.

166. Тоғай Мурод – “Отамдан қолган далалар”.

167. Ойгул Маматова – “Жаннат қуши”.

168. Омон Мухтор – “Минг бир қиёфа”.

1993 й.

169. Шукурулла – “Кафансиз кўмилганлар”.

170. Салоҳиддин Солиев – “Ташвишли дунё”.

171. Мирза Карим – “Моҳларойим”.

172. Асад Дилмурод – “Кўчки”.

1994 й.

173. Мирмуҳсин – “Илон ўчи”.

174. Одил Ёқубов – “Адолат манзили”.

175. Худойберди Тўхтабоев – “Мунгли кўзлар”.

176. Саъдулла Сиёев – “Яссавийнинг сўнгги сафари”.

177. Салоҳиддин Солиев – “Оқар дарё”.

178. Омон Мухтор – “Кўзгу олдидаги одам” (2-китоб).

179. Тоҳир Малик – “Шайтанат” (трилогия, 1 китоб).

180. Ҳожиакбар Шайхов – “Туташ оламлар”.

1995 й.

181. Мирмуҳсин – “Мовароуннаҳр”.

182. Мақсуд Қориев – “Сўғд ўғлони”.

183. Мақсуд Қориев – “Ибн Сино”.

184. Ўткир Ҳошимов – “Тушда кечган умрлар”.

185. Шукур Холмирзаев – “Олабўжи”.

186. Ўлмас Умарбеков – “Фотима ва Зухра”.

187. Бўрибой Аҳмедов – “Амир Темур”.

188. Омон Мухтор – “Тепаликдаги хароба” (3-китоб).

189. Бобомурод Даминов – “Пешонада бори”.

190. Эркин Самандар – “Тангри қудуғи”.

191. Муроджон Мансуров – “Жудолик диёри”.

1996 й.

192. Шукурулла – “Тирик руҳлар”.

193. Худойберди Тўхтабоев – “Жаннати одамлар”.

194. Омон Мухтор – “Аёллар мамлакати ва салтанати”.

195. Тоҳир Малик – “Шайтанат” (2-китоб).

196. Исҳоқ Ўктам – “Сирли қотиллик”.

197. Олимжон Бўриев – “Амир Темур”.

198. Душан Файзий-Зарафшоний – “Имом ал-Бухорий”.

199. Хайриддин Бегматов – “Исён”.

1997 й.

200. Пиримкул Қодиров – “Она лочин видоси”.

201. Мақсуд Қориев – “Беруний”.

202. Омон Мухтор – “ФФУ”.

203. Омон Мухтор – “Афлотун”.

204. Аббос Саид – “Беш кунлик дунё”.

205. Яздон Худойкулов – “Чорраҳа”.

206. Отаули – “Афанди ўлмайдиган бўлди”.

207. Уйғун Рўзиев – “Атиргул”.

208. Ғаффор Ҳотам – “Янги ой чиққан кеча”.

1998 й.

209. Мирмуҳсин – “Турон маликаси”.

210. Шуҳрат - “Машраб”.

211. Барот Бойқобилов – “Ҳайрат ул Ахрор”.

212. Тоҳир Малик – “Шайтанат” (3-китоб).

213. Бобокалон Рўзиев – “Албатта генерал бўласан”.

214. Хайриддин Султон – “Бобурийнома”.

215. Раҳим Муқимов – “Тақдирига бўйсунмаганлар”.

216. Тоҳир Жулматов – “Навқирон бек”.

217. Абдуқаҳҳор Иброҳимов – “Уйқу келмас кечалар”.

218. Исфандиёр – “Инқироз ёхуд генераллар ўйини”.

219. Асад Дилмурод – “Фано даштидаги қуш”.

1998 й.

III
УЧ ҚАҲРАМОН ЁЗУВЧИ

САИД АҲМАД

Саид Аҳмад ўзининг ранг-баранг ҳикоялари, публицистик мақолалари, реалистик қиссаю романлари, хушчақчақ комедиялари билан ҳозирги замон ўзбек адабиётида муносиб ўрин эгаллайди. У айниқса, сатира ва юмор устаси сифатида машҳур.

Саид Аҳмад Ҳусанхўжаев 1920 йилда Тошкент шаҳрида зиёли оиласида туғилди. Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида таълим олди (1938–1941). У адабиётимизга аввал журналист-очеркчи сифатида кириб келди. Саид Аҳмад 1940 йилдан ўзининг очерклари, ҳикоялари билан матбуотда кўрина бошлади. Адибнинг ўниб-ўсишида матбуот ижодий мактаб сифатида муҳим рол уйнади. У “Ёш ленинчи”, “Қизил Ўзбекистон” газеталарида, “Муштум”, “Шарқ юлдузи” журналларида, Ўзбекистон радио комитетида хизмат қилди.

Саид Аҳмад аввало ҳикоянавис сифатида танилди. Унинг биринчи ҳикоялар тўплами – “Тортиқ” 1940 йилда майдонга чиқди. У ўз устида узлуксиз ишлаш, ҳаёт ҳақиқатини, устоз ёзувчилар ижодини синчковлик билан ўрганиш орқали дастлабки ҳикояларидаги бадий қусурлардан қутила борди. Бадий асар яратиш “сир” ларини эгаллаб олди.

Саид Аҳмаднинг ёзувчи сифатида шаклланишида, айниқса, Фафур Гулом ва А.Қаҳҳорнинг хизмати катта бўлди. Саид Аҳмаднинг ўзи бу ҳақда: “Аслида мени ҳажв йўлига Фафур Гулом бошлаб кирган. Маълумки, Фафур ака ўттизинчи йилларда ҳажв жанрида баракали ижод қилди. Ихчам, кулгили ҳикояларнинг жуда яхши намуналарини яратди. Мен шу ҳикоялар таъсирида адабиётга кирганман. Кейинчалик бу буюк ёзувчи билан яқиндан танишганим, ундан росмана ижодий таълим олишим ҳажвга бўлган интилишимда жуда катта ёрдам берди. Ундан кейин Абдулла Қаҳҳор ҳикояларидаги сиқиклик, сўзни исроф қилмаслик, тагдор гап айтиш санъати мен учун бир дарслик хизматини ўтади!” – деб ёзган эди.

Адибнинг “Эр юрак” (1942), “Фарғона ҳикоялари” (1948), “Муҳаббат” (1949), “Қадрдон далалар” (1949), “Чўл шамоллари” (1961), “Онажонлар” (1962), “Хазина” (1963), “Таъзим” (1966), “Қисса ва ҳикоялар” (1968), “Йўқотганларим ва топганларим” (1999) ва бошқа китоблари олдинма-кетин қўйилиб қиёсий ўрганилганда Саид Аҳмаднинг ижодий камолот йўли яққол кўзга ташланиб туради.

Саид Аҳмад ижоди урушдан сўнг, хусусан, 60-йилларга келиб ўз тараққиётининг юқори босқичига кўтарилди. Шу даврнинг маҳсули

бўлган “Турналар”, “Онажонлар”, “Кўклам тароналари”, “Хазина”, “Тўлқинлар”, “Ҳайқириқ”, “Чўл бургути”, “Ўрик домла”, “Лочин”, “Одам ва бўрон”, “Бўстон”, “Тўйбоши” каби ҳикоялар Саид Аҳмаднинг сўзга хасис, фикрга сахий, юморга бой ёзувчи бўлиб етишганлигидан, унинг ўз устозлари А.Қодирий, Ғ.Ғулум, Ойбек, А.Қаҳҳор анъаналарини муваффақият билан давом эттираётганлигидан далолат беради. Дарҳақиқат, Лазиз Қаюмов қайд қилганидек, “Саид Аҳмаднинг ҳикояларида Ойбекнинг психологик тасвир маҳорати, Ғафур Ғулумнинг юмори, Абдулла Қаҳҳорнинг баёндаги лаконизми мужассам”¹. [*Лазиз Қаюмов. Замондошлар. Тошкент, 1985 й. 309-310-бетлар.*]

Саид Аҳмаднинг кўп ҳикояларини, хусусан, “Чўл шамоллари”, “Чўл оқшомлари” туркумига кирган ҳикояларни шу жанрнинг етук намуналари дейиш мумкин. Адиб бу ҳикояларида жонли, тиниқ образлар яратиб, воқеликдаги янгиликларни, оддий кишиларимиз ҳаётидаги ўсиш-ўзгаришларни, улар онг-тушунчасидаги ибратли жиҳатларни умумлаштириб усталик билан тасвирлаб беради. Саид Аҳмад ўзининг “Чўл ҳикоялари”ни “чўлларда бошланган янги ҳаёт ва янги одамлар қиссаси” деб аташи ҳам бежиз эмас, албатта.

“Чўл ҳикоялари” туркуми бир-бирини мантиқан тўлдирувчи ва давом эттирувчи йигирматадан зиёд ҳикоядан ташкил топган бўлиб, уларда чўл ва чўлқуварлар ҳаётидан типик лавҳалар чизилган. Чўлларни ўзлаштириб, Ватан бойлигига бойлик қўшаётган оддий одамларнинг ажойиб фазилатлари очиб берилган; уларнинг бир-бирига асло ўхшамайдиган характерлари, ўзига хос жонли образлари яратилган. Ёзёвонлик чўл бургути Раҳимжон (“Чўл бургути”), чўлни боғу роққа айлантириб, ўлкамизни ширин-шакар меваларга янада сероб қилишни ўзининг асосий мақсади қилиб олган ўрик домла (шу номли ҳикояда), ўзининг ақлу фаросати ва мардона меҳнати билан чўлқуварларни қойил қолдирган тракторчи қиз Ойша (“Лочин”) каби образлар шулар жумласидандир.

Ёзувчи бу қаҳрамонлар ҳақида меҳр билан, уларга мафтун бўлиб қалам тебратади. Бунда хушчақчақ юмор билан ҳаётбахш лирика уйғунлашиб кетгандай бўлади.

“Бу атрофда уни танимайдиган одам йўқ. Бу чўлларда у ёнбошламаган тепа, отининг туёғи тегмаган сой қолмаган. Олов бола. Чўлда от чоптириб келаётганини кўрсангиз тўнининг икки бари шамолда ҳилпираб, худди бургут қанот қоқиб учиб келаётгандек. Ғайратини айтмайсизми, қони томиридан тошиб чиқиб келаётгандек. Нимага қўл урса, гуллатади. Қўли гул деб шуни айтса бўлади.

Каналнинг бериги томонидаги ерларга кўзингиз тушдими? Ҳа, балли, Бургут обод қилган” (“Чўл бургути”).

“Ёлғиз қолдим. Ойшанинг трактор ҳайдашини кузатиб туриб хаёлга толдим. Бургутнинг йигитлари парвоз қилган чўлга яна бир лочин учиб келгандек бўлди. Бу шундай лочинки, на унинг қанотини қирқиб бўлади, на ўзини қафасга солиб бўлади. У қафасни парчалаб кенгликларга парвоз қилган шаддод чўл лочини эди” (“Лочин”).

Саид Аҳмаднинг “Чўл ҳикоялари”да чўл табиати, кенг далалар, бепоён яйловлар, чўл тонги ва унинг файзли оқшомлари ёрқин бўёқларда аниқ ва тиниқ акс эттирилган. Адиб чўл ҳақида, чўлқуварлар ҳақида ҳикоялар яратар экан, ҳаёт ҳақиқатини бутун борлигича кўрсатишга интилади, бадий тўқимадан фойдаланиш ҳуқуқини суйиистеъмол қилмайди, сохта сюжет, уйдирма воқеа тўқимайди, аксинча ҳаёт ҳақиқатини бузмасдан, реал акс эттиради. Дарҳақиқат, “Умуман мен нимани ёзган бўлсам, уни қаердадир кўрганман ё ўз бошимдан ўтказганман”¹, деб ёзган эди Саид Аҳмад “Ўзим тўғримда” номли мақоласида. [¹Саид Аҳмад. *Танланган асарлар. 1-том, Тошкент, 1971 и., 7-бет.*]

Саид Аҳмад ҳикояларида ҳаёт қони, ҳаёт нафаси уфуриб тургани учун ҳам улар завқ-шавқ билан ўқилади. Халқимизга хос миллий хусусиятлар, эзгу анъаналар ва урф-одатлар тасвири табиий равишда асарлар сюжетига сингдириб юборилади. “Қуда ва қудағайлар”, “Сумбул”, “Лайлак келди”, “Ялпиз ҳиди”, “Онажонлар”, “Хотинлар”, “Одам ва бўрон”, “Орият” каби ҳикояларда бу ҳол очиқ кўринади. Бу ҳикояларда халқимизга хос сўз ўйинлари, аския ва муболағалар ҳам кўзга тез-тез ташланиб туради.

“Гапимга ишонмадингми? Майли, ҳозир сельпонинг араваси чўлга кетади. Бориб ўз кўзинг билан кўр. Этигингни ечиб, Нажим отанинг ерида ярим соат ялангоёқ қимирламай тур, ундан кейин биласан. Агар товонингдан илдиз отиб, елкангдан шохлаб кетмасанг, шартта калламни кесиб ол, вой, десам номардман...” (“Орият”).

Саид Аҳмад ижодида ҳажвий ҳикоялар ҳам кўп ўрин эгаллайди. Ёзувчининг “Лаъли бадахшон”, “Бегона”, “Ханка билан Танка”, “Менинг дўстим Бобоев”, “Лампа шиша” каби ҳажвий ҳикояларида ҳаётда учраб турувчи нопоклик, манманлик, маиший бузуқлик, ифвоғарлик, кўзбўямачилик сингари иллатлар усталик билан фош этилади. Бунга адибнинг “Муштум” журнали саҳифаларини безаган, телетомошабинларга завқ бағишлаган миниатюралари ҳам яққол мисол бўла олади.

Саид Аҳмад ҳикоялари сюжетининг қизиқарлилиги, услубининг

равонлиги, тилининг пишиқ ва образлиги билан ўқувчиларга манзур бўлган. Буни адибнинг мустақиллик давридаги ижоди ҳам тасдиқлайди. Саид Аҳмад 1999 йилда 15 тагача ҳикоя ва очерк яратган. Булар ҳақида фикр юритиб адибнинг ўзи “Менинг ўйлашимча ва кўплаб китобхон ҳамда газетхонлар фикрича, ушбу ҳикоялар сўнгги йилларда яратилган энг яхши ҳикоялар туркуми бўлди” – деб ёзган эди.

Саид Аҳмад 50-йиллардан бошлаб қисса ва роман жанрларида ҳам самарали тарзда ижод қилиб келмоқда. Унинг “Қадрдон далалар” (1949), “Ҳукм” (1958), “Филдирак” (1990) қиссалари, хусусан, “Уфқ” (1964–1970) трилогияси ва “Жимжитлик” (1989) романи ана шундан далолат беради. “Қадрдон далалар” – Саид Аҳмаднинг -биринчи йирик асари. Унда адиб пахтачиликни ривожлантириш, кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш соҳасида жонбозлик кўрсатган замондошларимизнинг ҳаётий образларини гавдалантиришга ҳаракат қилган. Асардаги Назокат, Ҳошимжон, Жўрабой, Ҳожимат, Ражаб бобо образлари жонли ва ишонарли чиққан. Бироқ асарда ўша давр адабиёти учун характерли бўлган нуқсон – ютуқларни ошириб кўрсатиш, ҳаётни бўяб-безаб акс эттириш кўзга ташланиб туради.

Саид Аҳмаднинг “Уфқ” трилогияси адабиётимизнинг жиддий ютуғидир.

“Уфқ”нинг биринчи китоби – “Қирк беш кун” романида халқимизнинг Катта Фарғона канали кўрилишидаги қаҳрамонона меҳнати, қудратли халқ ҳаракати ёрқин акс эттирилган. Асарнинг иккинчи китоби “Ҳижрон кунлари” деб аталади. Унда халқимизнинг уруш давридаги оғир ҳаёти, кураши, матонати, ватанпарварлиги зўр ҳаяжон ва эҳтирос билан ҳикоя қилинади. Трило-гиянинг учинчи китоби – “Уфқ бўсағаси”да урушдан сўнгги дастлабки йиллардаги воқеалар, кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш манзаралари тасвирланган. Демак, қишлоқ кишиларининг олижаноб фазилатларини кўрсатиш, уларнинг эзгу ишлари ва юксак орзуларини ифодалаш “Уфқ” трилогияси сюжетининг асосини ташкил этади. Унда асосий воқеалар ва турли тақдирлар бир-бири билан мустаҳкам боғланган ҳолда ва ўзаро алоқада акс эттирилган. Бинобарин, трилогияда халқ ҳаётининг турли қатламлари теран ёритилган.

“Уфқ” трилогиясида Азизхон, Икромжон, Жаннат хола, Раҳмонберди тоға, Низомжон, Иноят оқсоқол, Асрора, Дилдор, Турсунбой сингари ранг-баранг образлар яратилган. Асарда бундай бадиий тўқима образлари билан бир қаторда, халқимизнинг асл фарзандлари – Усмон Юсупов, Йўлдош Охунбобоев, Фафур Фулом

каби тарихий шахс образлари ҳам берилган.

“Уфқ”даги қаҳрамонлар орасида, айниқса, Икромжон ва Азизхон образ-лари ҳар жиҳатдан мукамал тасвирланганлиги билан ажралиб туради. Трилогиянинг асосий қаҳрамонлари ҳам ана шу Икромжон ва Азизхондир. Адиб Азизхон ҳаёти орқали канал кўрилиши жараёнида, қирқ беш кун давомида содир бўлган воқеа-ҳодисаларни, халқ ҳаётидаги ўсиш-ўзгаришларни, халқнинг буюк бунёдкор куч эканини умумлаштириб кўрсатган.

Икромжон образи орқали эса оддий кишиларнинг она-Ватанга бўлган чексиз муҳаббати маҳорат билан тасвирланган. Донгдор колхозчи Икромжон ака фашист босқинчиларига қарши жангга бориб, ўз фуқаролик бурчини шараф билан бажаради, мардона жанг қилади. Икромжон жангдан бир оёғидан ажралиб қайтади. Лекин у тушкунликка тушмайди, жамоа хўжалигида фидокорона меҳнат қилиб, эл-юрт ҳурматини қозонади. Бироқ, унинг яккаю ягона ўғли Турсунбой ота изидан — тўғри йўлдан бормайди. У жанг майдонига боришдан қочиб, оила ва эл-юртга иснод келтиради. Турсунбойнинг бу қилмишидан Икромжон гоят азоб чекади, руҳан эзилиб, қадди букилади.

Шуниси ибратлики, пўлат иродали Икромжон бу азобларга ҳам бардош беради. “Йўқ, ҳали билагимда кучим бор. Юрагимда ўт сўнгани йўқ. Бу аламларни, бу хўрликларни оёқ остига олиб топтамагунимча яшашим шарт. Яшайман! Бошимга туганмас савдолар солган уруш олови ўчганини ўз кўзим билан кўришим шарт. Шу ерда туриб немисга ўқ отаман. Ўқим қолмаса қўлтиқтаёғим билан бошини янчаман. Ўлиш йўқ. Ўлиш номардлик. Номард бўлиб ўлишни истамайман, истамайман”, дейди Икромжон.

Икромжон ака кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш соҳасида ҳам фидокорона меҳнат қилиб, ўз сўзининг устидан чиқади; халқ, Ватан олдидаги бурчини оқлайди. Шу тариқа трилогияда Икромжон ҳаёти мисолида мамлакатимизда шахсий бахт тушунчаси билан халқ бахти тушунчасининг уйғунлашиб, бирлашиб кетганлиги, халқ бахтисиз чинакам шахсий бахтга эришиб бўлмаслиги ва, умуман, бахт ҳалол меҳнатда, жамоа ҳаётига фаол иштирок этишда, она-Ватанга беминнат хизмат қилишда эканлиги ёрқин ифодаланган. Зотан, Икромжон ўз бахтини халқ бахтида кўрган ва она Ватан манфаатини ўз шахсий манфаатидан доимо устун қўйган соф виждонли, мард инсон образидир.

Ёзувчи Икромжон образини яратишда халқимизга хос миллий хусусиятлар ва миллий характер белгиларидан унумли фойдаланган.

Ана шунга кўра Икром-жон миллий характер сифатида намоён бўлади. Халқимизга хос қийинчиликларга чидаш, мустақкам ирода, ҳаётбахш руҳ Икромжоннинг суяк-суягига сингиб кетган. Икромжоннинг асар воқеаси сўнгида “Йўқ, болам, мен дардга чалинмайман. Мен ўлмайман. Тик бўлсам юриб, йиқилсам эмаклаб, ётиб қолсам судралиб ҳу ўша уфққа бораман. Уфқдан туриб Ёзёвонимга бир қайрилиб қарайман. Уфққа бормай ўлишим мумкин эмас” дейиши бежиз эмас, албатта. Трилогиянинг “Уфқ” деб номланиши ҳам, аввало, шу ҳаётбахш руҳдан келиб чиққан. Бинобарин, бу асардаги уфқ тушунчаси халқимизнинг Икромжон образида ёрқин гавдаланган ўз миллий қадриятларига садоқати ҳамда порлоқ келажакка комил ишончининг рамзидир.

Саид Аҳмад трилогияда Икромжон образини яратишда психологик таҳлил санъатидан усталик билан фойдаланган. Натижада Икромжоннинг сай ҳаракатларини, ички кечинмаларини, руҳий ҳолатларини тўлиқ асослаб беришга ва табиий қилиб кўрсатишга муваффақ бўлган. Масалан, Икромжоннинг қочоқ ўғли Турсунбой билан тасодифан учрашиб қолган пайтдаги руҳий ҳолати тасвирини олайлик. Икромжон қалбида бир пайтнинг ўзида ҳам меҳр-муҳаббат, ҳам қаҳр-ғазаб алангаланади. У аввало оталик меҳри билан Турсунбойни бағрига босади. Аммо бу меҳр ўрнини тезда ҳақли равишда қаҳр-ғазаб эгаллайди: Ота ўғлини лаънатлайди, уни хоин сифатида ўлдирмоқчи бўлади. Турсунбой қочади, ота милтигини ўғлига тўғрилаб отади ва “Ҳайрият, ўқ тегмади” деб ўзига-ўзи таскин беради.

Трилогияда ўзбек халқига хос бўлган болажонлик ва ориятлилик, бағри кенглик ва халқ ишига фидойилик, меҳрибонлик ва эл-юрт олдидаги фуқаролик бурчини чуқур ҳис этиш сингари хислатлар Турсунбойнинг онаси Жаннат хола образида ҳам ёрқин акс этган. Икромжон ака сингари Жаннат хола қалбида ҳам бир вақтнинг ўзида яккаю ёлғиз ўғлига муҳаббат ва қаҳр-ғазаб тугён уради. Она ўғлини қанчалик севмасин, барибир, унинг хоинона қилмишига асло чидай олмайди. Она изтироб, алам, ор-номус ўтида ёнади ва қочоқ ўғли Турсунбойни лаънатлаб, “Куч-қувватдан қолган отанг ҳам кўлига милтиқ олиб урушга борди-я! Бир оёғини урушга ташлаб келди-я! Сен, шу гавданг, шу кучинг билан қочдингми? Отангни тириклай ўлдирдинг-ку, мени адойи тамом қилдинг-ку! Эртага юртнинг кўзига қандай қарайман? Даданг қандай қилиб кўчага чиқади? Шунини ўйламадингми?!” — деб нола қилади.

Шундай қилиб, романда халқимизнинг олижаноб миллий хусусиятлари ёрқин акс этган. Ана шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳор

“Уфқ” қочоқ ҳақидаги роман эмас, аксинча, қочоқни бағрига сиғдираолмаган халқ ҳақидаги асардир”, – деб бу романга юқори баҳо берган эди.

Романда бадиий бўёқларда ҳаққоний ва жонли қилиб ифодаланган бундай ҳаётий воқеа ва образлар, таъсирли ва жозибадор тасвирлар кўп. Асарда халқимизга хос болажонлик, фарзандларга бўлган сўнмас меҳр-муҳаббат милиционер образида ҳам ёрқин акс эттирилган. Романда тасвирланишича, чайқовчи Иноят оқсоқол жиноят устида қўлга тушгач, жазодан қутилиш учун ўзини турли тусга солади, турли усулларни қўллайди. Аммо адолатли ва қаттиққўл милиционерни на илтимос, на ялиниб-ёлвориш ва на пора тўғри йўлдан чекинтира олмайди. Шунда жиноятчи уни “ўғлингдан жудо бўл, ўғлинг ўлсин” деб қарғайди. Милиционер эса диний ирим-жиримларни тан олмасида, азбарои ўғлини жондан зиёд севганидан шошиб, довдираб қолади. Ўғли ҳаётини ўлим хавфидан асраб қолиш ниятида ўйламай-нетмай жиноятчини дар-ҳол ҳибсдан озод қилади.

Саид Аҳмад “Уфқ”да ҳаётдаги ибратли томонларни, ажойиб инсонларни моҳирона тасвирлаш билан бирга, салбий жиҳатларни, ярамас шахсларни ҳам рўй-рост акс эттиради. Асарда қочоқ Турсунбой қисмати, хусусан, унинг тўқайзорда ота-она ҳамда эл-юрт меҳрига зор бўлиб, ёлғизликда, хору зорликда ўлиши гоят таъсирли қилиб ифодаланган.

Адиб асарда ҳаётда учровчи иллатларни фош этишда ҳажв (сатира ва юмор) имкониятларидан унумли фойдаланган. Романдаги Иноят оқсоқол – мукамал ишланган сатирик образ. Адиб унинг жирканч маънавий дунёсини, бойликка ҳирс қўйиб, одамгарчилик хислатини йўқотганлигини аёвсиз фош этган.

Кези келганда шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Саид Аҳмад ижоди сатира ва юморга, ранг-баранг кулгига бойлиги билан бошқа кўп ёзувчилар ижодидан фарқ қилиб ажралиб туради. Адабиётшунос олим Умарали Норматов қайд қилганидек, “Саид Аҳмад асарларида кулгининг ҳамма тури – қувноқ ханда, енгил табассум, беозор ҳазил-мутойибадан тортиб киноя-кесатик, масхара ва ғазабли қаҳқаҳагача учрайди. Шундай бўлса-да, Саид Аҳмад кулгиси асосан юмористикдир. У қувноқ, ҳазилкаш ҳажвчи. Ёзувчи табиатан лирик бўлганидан ҳажвиятда ҳам лириклиги-ча қолади, ҳажвияларида ҳам лирик жўшқинлигини сақлайди”¹. [*Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, “Ўқитувчи” нашриёти, 1990й., 393-бет.*]

Бу хусусият Саид Аҳмаднинг “Жимжитлик” романида ҳам очиқ намоён бўлади. Бу романда 80- йилларнинг биринчи ярмидаги ҳаёт

ҳақиқати Мирвали Рихсиев директорлик қилаётган совхоз мисолида очиб берилган. Адиб совхоз ҳаётини республика ҳаёти, халқимиз турмуши, меҳнати, дарди, муаммолари, орзу-истаклари заминиде акс эттиради. Ёзувчи юзаки қараганда бир меъёрда, сокинлик ва жимжитлик билан ўз йўлидан тараққий этиб бораётгандай туюлувчи ҳаётимиздаги ҳар хил иллатларни, кескин зиддиятларни, алғов-далғовликларни яққол кўрсатган. Бинобарин, романнинг номи ҳам киноявийдир. Романда Толибжон: “Бу жойларга жимжитлик қидириб келдим” деса, Мирвали: “Жимжитликни одамзод ўлганда топади. Гўрга кирганда”, дейди. Ёзувчи эса, “бу нотинч XX асрда жимжитлик қидириш телбалик”дир деган хулосани асар тўқимасига сингдириб юборади.

Романда ранг-баранг образлар яратилган. Булар орасида, айниқса Мирвали қиёфаси алоҳида ажралиб туради. Мирвали образида икки хил киши — ҳам яхши одам, ҳам ёвуз одам қиёфаси гавдалантирилган. Ёзувчи романнинг биринчи қисмини “Бир танда икки одам” деб бежиз атамаган, албатта. Ҳақиқатан ҳам, Мирвали салоҳиятли, ишбилармон, ташаббускор, ташкилотчи. Унинг республика миқёсида раҳбар бўлишга, хатто бирор вазирликни бошқаришга қурбикобилияти етади. Бироқ Мирвали характерида ижобий хусусиятлар билан бир қаторда, амалпарастлик, шуҳратпарастлик, хушомадгўйлик, кўзбўямачилик, юлғичлик, нопоклик, хиёнат ва жиноят килишдан тап тортмаслик сингари салбий иллатлар ҳам талайгина бор.

Романда тасвирланишича, дунёда Мирвали қилмаган пасткашлик ва ифлослик қолмаган. У истаган вақтида хоҳлаган номаъқулчиликни қилаверади: ўз қарамоғидаги кишиларга зўравонлик қилади; халқ ва давлат мулкани истаганча ўмареди; бузуқчилик қилишдан — одамларнинг оиласини бузиш ва ёшлар ҳаётини заҳарлашдан (сулув келинчак Бодомгул ўлимини, врач қиз Седона қисматини ёки ўқувчи бола Азизбекнинг руҳан қийналишларини эсланг) ор қилмайди. Мирвали, хатто одам ўлдиришдан ҳам қайтмайди У ўз йўлига тўсиқ бўлган ёки энди кераксиз бўлиб қолган ҳар қандай яқин кишисини ҳам ўйламай нетмай осонлик билан гумдон қилади. Мирвали ўзининг энг яқин сирдоши ва югурдаги Расулбекни, тоғда тинчгина ўз тирикчилиги билан машғул бўлиб юрган камтар ва ҳалол майор Асқаралини ёвузларча ўлдиради. Ёшликдаги дўсти, ҳақгўй қариндоши Толибжоннинг, хатто райком секретари Ҳожимурод Холматовнинг ўлими ҳам Мирвали ёвузлигининг оқибатидир.

Мирвали не-не жиноятларни қилмасин, бундан унинг пинаги ҳам бўзилмайди, чунки жумҳуриятда унинг мушугини “пишт” дейдиган одамнинг ўзи йўқ. Дарҳақиқат, ёзувчи Мирвалининг ярамас

қилиқларини, ваҳшиёна кирдикорларини тасвирлаш билан бирга, Мирвали характеридаги иллатлар қандай пайдо бўлганлигини ва қандай қилиб ривожланиб борганлигини ҳам очиб ташлаган. Романда кўрсатилишича, Мирвали республика Каттасининг эркатойи; бинобарин, ўзи хон, кўланкаси – майдон. У на каттани, на кичикни тан олади, на райкомга, на обкомга бўйсунди. Унинг манманлиги шу даражага бориб етадики, райкомнинг биринчи котиби Қодиров совхозга борганида Мирвали уни қабул қилмайди. Эшик олдидаги навбатчи райком котибининг йўлини тўсиб, директор “Ҳозир қабул қилолмас эканлар, эртага келсин, дедилар”, дейди. Мирвали ҳатто обкомнинг биринчи котиби Маҳқамовни ҳам менсимайди. Маҳқамов совхозга келганида унга ҳурматсизлик билан кўпол муомала қилади.

Бугина эмас. Мирвали ўзига ёқмаган не-не котибларни Раҳимовга беҳуда ёмонлайвериб “майиб қилади”. Охир-оқибатда уларни сабабсиз ишдан олинишига эришади. Ана шунинг учун ҳам “бу райондагилар райком котибини кундалик рўзномага ўхшатсалар, обком котибларини ойлик журналга ўхшатишарди. Мирвали икковини бирпасда ўқиб эскитар, янгисини кутарди... Раҳимов воҳада фақат шу Мирвалининг гапини гап дерди. Ҳозирги бўлиб ўтган тўқнашувни кузатиб тўрган одам бўлса, албатта, Мирвали тушмагур бу “журнал”ни ҳам ўқиб бўпти-да, дейиши аниқ эди”.

Мирвалининг орқа таянчи қанчалик зўр бўлмасин ва у қанчалик усталик билан ҳаракат қилмасин, барибир охир-оқибатда халқ ғазабига учрайди, боши берк кўчадан чиқолмай қолади. Бошқача қилиб айтганда, Мирвали ўз қилмишларига яраша эл юрт қарғишига қолади – тириклайин ўлади.

Мирвали тақдир мисолида Саид Аҳмад катта бир фалсафий фикрни ўртага ташлаган ва уни образли тарзда ҳар жиҳатдан асослаб берган. Аниқроғи, адиб Мирвалининг ҳаёт йўлини тасвирлаш орқали кимки, халқимизнинг ҳалоллик, тўғрилик, адолатпарварлик ва инсонпарварлик сингари эзгу анъаналарини менсимай, уларни оёқ ости қилса ва нопок ишларни амалга оширса, у қанчалик қобилиятли бўлмасин, барибир, охир-оқибатда хору зор бўлиб ўлади, деган ҳикматли фикрни олға сурган. “Жимжитлик” романидаги Ҳожимурод Холматовнинг фожиали қисмати ҳам ана шундай хулоса чиқаришга асос бўлади.

Донгдор колхоз раиси Ҳожимурод Холматов “банкда булбулнинг қафасидек тор кассада пул олиб, пул бериб “ўз тирикчилигини тинчгина ўтказиб юрган тажрибаси зўр ҳисобчи, ниҳоятда тўғри, ҳалол ва содда одам Нурмат тоғани кўярда-қўймай колхозга

кассирликка ишга олиб кетади. Дастлабки бир йилда раису кассир жуда иноқ бўлиб, бир-бирига ишониб ишлайди. Кейинча раис кассирдан тилхатсиз бир йўла ўттиз минг сўм пул олиб, Нурмат тоға бошига қора кун солади; коса косага текканда, у “олган бўлсам тилхатимни кўрсатсин. Шунча пулни тилхатсиз, ҳужжатсиз, гувоҳсиз бериб бўладими? Ахир ёш бола эмас-ку”, дея пул олганидан тонади, пасткашлик қилади. Натижада кассирнинг мол-мулки мусодара қилиниб, ўзи ўн икки йилга қамалади, хотини эса қўлидаги ёш боласи билан уйдан ҳайдаб чиқарилади. Бу аёл бир неча йил давомида адолатсизлик ва бедодлик азобидан ўртаниб, фарёд чекади, номард раисни қарғай-қарғай охири телба бўлиб дунёдан ўтади.

Асарда турғунлик давридаги адолатсизлик ва шафқатсизликнинг қурбони бўлган Нурмат тоға қисмати жуда таъсирли ва ҳаққоний акс эттирилган. Нурмат тоға ўша даврдаги баъзи жирканч амалдорлар томонидан ғижимлаб, эзғилаб ташланган аянчли бир кимсанинг ҳаётий образи сифатида жуда жонли ва тўлақонли бўлиб чиққан. Ёзувчи бу образни яратишда Нурмат тоғанинг “қамоқдан озиб-тўзиб, букчайиб қайтиб келгандан” кейинги ҳаёти, унинг Мирвали қўлида, тоғдаги шийпонда ёлғизликда ғам чекиб кун ўтказиши, база бошқарувчиси (собик колхоз раиси) Ҳожимурод Холматовга тасодифан дуч келиши ва ундан қасос олиши воқеаларидан усталик билан фойдаланган. Нурмат тоға Ҳожимуродни ўлдирмайди, лекин ўлдиргандан ҳам баттар қилади...

Шуниси муҳимки, ёзувчи “Жимжитлик” романида салбий жиҳатлар тасвирига ортиқча берилиб кетмайди, романни ҳар хил салбий воқеа-ҳодисалар, салбий шахслар билан тўлдириб ташламайди; меъёрга, турмуш ҳақиқатига риоя қилади. Ҳожимурод, Мирвали, Луқмонов, Расулбек, Жаъфар, Насим сингари салбий образларга қарама-қарши ҳолда Толибжон Усмонов, Жайрона, Нурмат тоға, Эрали чавандоз, Маҳкамов, Исроил Маликов, Салима, Асқарли, Катта эна, Рисолат ая, Зайнаб ва Азизбек каби софдил, ҳалол, ўзи ҳам пок, сўзи ва иши ҳам пок бўлган турли ёшдаги ва турли феъл-атвордаги кишилар образини муҳаббат билан тасвирлайди. Саид Аҳмад ана шу ижобий образлар воситасида турғунлик йилларида ҳам адолат ва ҳаққоният йўлидан чекинмай, жамият тараққиётини таъминлашга, орзу-умидларимизни мустаҳкамлашга сидқидилдан хизмат қилган меҳнат аҳлини улуғлайди. Халқимизга хос ҳалоллик, тўғрилиқ, маънавий-виждо-ний покликни маҳорат билан тасвирлайди. Ёзувчи соф, беғубор инсоний фазилатларни, айниқса, шўҳ-шаддот таржимон қиз – Жайрона образида ёрқин ифодалаган.

Жайрона – гўзал ва мукамал адабий қаҳрамон. Жайрона

тимсолида адиб юксак ахлоқ-одоб ва маданият соҳибаси бўлган ақлли, тадбиркор ўзбек қиз-жувонларининг умумлашма образини яратган. Жайрона “олов бўлиб ёнадиган, юрганда оёғидан ўт чақнайдиган” сулув ва ориятли қизлардан. У “шаддод, бир гапирсанг, иккини қайтарадиган, кўп ўқиган, кўп мутолаа қилган, мулоҳазали қиз эди. Бутун қурилиш аҳлининг кўзини ўйнатиб оловдек кийиниб юрарди”.

Жайрона бир неча йил чет мамлакатларда таржимон сифатида ҳалол хизмат қилади ва ҳамма жойда халқимиз ва давлатимиз ишончини оқлайди: ўз шаънига заррача бўлса-да, доғ туширмайди.

Жайронанинг инсоний фазилатлари унинг Толибжонга бўлган самимий муносабатларида айниқса яққол намоён бўлади. Толибжоннинг кўз очиб кўрган турмуш ўртоғи чет элда вафот этади, унинг армияга кетган яккаю ягона ўғлидан “қорахат” келади. Натижада Толибжон ўзга юртда оғир дардга чалиниб, ётиб қолади. Ана шунда Жайрона одамгарчиликнинг юксак намунасини кўрсатади: бетобни оёққа турғазмасдан тинчимайди. Жайрона Тошкентга қайтиб келгандан кейин ҳам Толибжонга ҳамдам ва ҳамдард бўлади. Толибжоннинг кўнглини кўтариб, уни тушкунлик ва умидсизлик балосидан қутқаради. Кўп вақт ўтмай Жайрона Толибжонга турмушга чиқиб, бу адолатталаб, софдил ва камтар инсонга ҳар жиҳатдан далда беради. У билан биргаликда турғунлик даври иллатларига, ҳаётдаги ноҳақлик ва адолатсизликка қарши мардона кўрашади. Бироқ Мирвали ўз одамлари – Жаъфар ва Насим полвон қўли билан Толибжонни ўлдириб, Жайронанинг ҳаётига заҳар солади.

“Жимжитлик” романининг мазмун йўналиши ҳаётий ва қизиқарли бўлганидек, сюжетнинг ўсиб бориши ҳам меъёрида. Бинобарин, китобхон воқеаларнинг давомини ва қаҳрамонларнинг тақдирини, асарнинг ечимини орзиқиб кутади.

“Жимжитлик” – кўп қиррали роман. Унда акс эттирилган воқеалар ва тақдирлар бир-бири билан ўзаро мустаҳкам алоқада. Воқеаларнинг бири иккинчисини тўлдиради ёки бошқа бир йўналишда уни давом эттиради. Романдаги Мирвали ва Раҳимов йўналиши ҳам, Толибжон ва Жайрона чизиги ҳам, Нурмат тоға ва Ҳожимурод билан боғлиқ ҳодисалар ҳам, Салима ва Асқарали тақдири ҳам, қисқаси, бошқа барча йўналишлар ҳам охир оқибатда бир марказга келиб туташади ва асар-нинг умумий мундарижасини, ғоявий мазмунини ҳосил қилади.

Романда ҳаётий ва бадиий тасвирлар ўзаро бирлашиб, чатишиб кетган. Асар воқеаси романтик руҳ билан йўғрилган. Кийиксовди

момо афсонаси, Эрали чавандознинг қисмати, шунингдек, Қора Лочин ва Қора Бахмал сингари учқур отлар номи билан боғлиқ воқеаларда бу руҳ айниқса очиқ сезилиб туради.

“Жимжитлик” романида миллий хусусиятлар тасвири кучли. Ўзбекона ҳаёт манзаралари, ўзбек миллий феъл-атвори, халқимизга хос бўлган урф-одат ва анъаналар ёрқин акс этган. Қишлоқ аҳлининг меҳнатсеварлиги, табиат бойликларига ва хайвонот дунёсига бўлган эзгу муносабати, уларнинг ўзаро бир-бирига меҳр-муҳаббати, ёши улуғларни эъзозлаши, мардлиги, тоғликларнинг тўй-томошаси, маъракаси, дафн маросимини ўтказишдаги аҳиллиги, одоб-ахлоқи, Катта эна, Рисолат ая сингари кексаларнинг меҳрибонлиги, болапарварлиги, шунингдек, уларнинг ғаму-мусибатларга бардошлиги, тоғ болаларининг қувончи, шўхлиги ва ўзига хос психологиясига доир тиниқ тасвирлар бунга мисол бўла олади.

Ёзувчи Саид Аҳмад, айниқса, халқимизга хос бўлган меҳр-оқибатни, соддалик ва ҳалолликни, аҳиллик ва доноликни мафтун бўлиб тасвирлайди. Толибжонга уй-жой қуриш учун қишлоқда уюштирилган ҳашар тасвирини олайлик. Ёзувчи бу ҳашардан Толибжоннинг қанчалик таъсирланганлигини ифодалаш орқали халқимизнинг олижаноб фазилатларини улуғлаган. “Толибжон эса ҳашарчиларнинг бир ота-онанинг боласидай аҳилликларига, онасининг улар билан очиқ, ўз жигарларидек гаплашишига қараб юраги тўлқинланиб кетади. Дунёнинг ҳеч ерида бунақа аҳил одамларни кўрмаганди. Яхши-ёмон кунларда бир-бирининг пинжиги кириши, биттасининг дардига ҳаммасининг жони оғришига, биттасининг қувончига ҳаммаси баб-баравар яйраб кетишига ҳайрон бўлиб қолган эди”

“Жимжитлик” романи тил ва услуб жиҳатдан ҳам пухта-пишиқ қилиб ёзилган. Асарда Саид Аҳмад ижодига хос хушчақчақ юмор, сўз ўйинлари кўзга ташланиб туради. Совхозда Ғафур Ғуломнинг 60 ёшлик юбилейини нишонлаш, Эрали чавандознинг Тошкентга Ғафур Ғулом уйига меҳмон бўлиб бориши воқеалари тасвири самимий юмор, ҳазил-мутойиба, сўз ўйинлари билан безатилган. Роман енгил ўқилади.

Саид Аҳмад образлар тилини ҳам, муаллиф нутқини ҳам пухта ишлаган. Қахрамонлар тили уларнинг феъл-атвори ва тушунчасига мос — табиий қилиб берилганки, асар зерикмай, толиқмай ўқилади. Мисоллар: “Менга қара, гўдак, сени уч модда билан айблайман. Бири кекирдагингдан, бири киндигингдан, яна бири оёғингдан дорга осадиган айблар. Агар биттасини айтсам, оёқларим тагида эмаклаб

юришга ҳам рози бўласан” (министр Луқмонов сўзидан). “Долимбой, кичкина қуданг мелиса деб эшитдим. Ростми? Мелисалик ҳам яхши ҳунар. Ёнида тўппончаси бўлса, яна нима керак. Келининг мўмин-қобилгинами, ё мелисани қизиман, деб қайнонасини тоқчага чиқазиб қўяптими?” (кампир сўзидан).

Саид Аҳмад образлар тилини уларнинг маънавий қиёфаси хусусиятларидан келиб чиқиб, ўзига хос тарзда, содда, ихчам, сермазмун ва бадий қилиб яратади. Бунда у жонли халқ тили байликларидан, халқ мақоллари, халқ иборалари ва турли тасвир воситаларидан унумли фойдаланади. Қуйидаги мисол фикримизнинг далилидир: “Вой нимасини айтасан, болам, гойибим ҳозир бўлиб, уйим тўлиб қолди. Энди оёғимни узатиб кетаверсам ҳам бўлади. Дийдорини кўролмаёпман-да, бу кўз ўлгур дунёни зимистон қилиб қўйди. Келганинг жуда яхши бўлди-да, болам. Толибжонгинамнинг ичи тўла дардга ўхшайди. Энди ўзинг уни бағринга ол. Ўкситма. Ҳар қалай юртнинг тепасидаги одамсан” (катта эна сўзидан).

Саид Аҳмад романда халқ жонли тили бойликларини ҳам, турли хил тасвир воситаларини ҳам тежаб-тергаб, ўз ўрнида ишлатиб, фикрий аниқликка ва равонликка, қисқаликка ва образлиликка — чуқур бадийликка эришади. Ўз мазмунига кўра халқ афоризмлари даражасида турувчи ҳикматли жумлалар тузади: “Жайрона, ҳеч ким ўзга юртда дардга чалинмасин экан. Ўз юртингда оғрисанг, юртинг ҳавоси ҳам дори бўлади. Аммо мусофирликда жуда ғариб бўлиб қоларкансан” (Толибжон сўзи). “Ўзинг биласан, қаришинг бор. Иссиқ-совуғинг бор, ётиш-туришинг бор. Ёнингда биттагина ҳамдаминг бўлса дегандим-да, яна ўзинг биласан. Қариб, боши ёстиққа етганда хотин киши ҳар ерга сиғиб кетаверади. Мана, мен сиғаяпман-ку. Эркак қариганда ҳеч бир кунж-кавакка сиғмайди” (кампир сўзидан).

“Жимжитлик” романида нуқсонлар ҳам бор. Узоқ йиллар давомида республикамизда Биринчи раҳбар бўлиб ишлаган Шавкат Раҳимов образининг нуқул салбий томондан акс эттирилиши ҳаёт ҳақиқатига мос эмас. Шунингдек, обком конференциясида Биринчини кескин танқид қилган Толибжон Усмонов фаолияти, унинг адолатли ишлари кенгроқ, батафсилроқ, чуқурроқ тасвирланиб, у иллатларга қарши курашувчи асосий образ даражасига кўтарилса, жуда ўринли бўларди.

Ёзувчи романининг баъзи ўринларида психологик таҳлил санъати имкониятларидан етарли фойдаланмаган. Ҳатто, романда асосий қаҳрамон Мирвали феъл-атвориға тааллуқли бўлган чуқур руҳий ҳолатлар тасвири кам десак хато бўлмайди. Романда етарли

асосланмаган, бинобарин, ишонтириш қуввати заиф бўлган баъзи воқеа ва ҳодисалар ҳам учрайди. Тоғдаги маишатхона билан боғлиқ бўлган айрим воқеалар ва уларнинг тасвирида ишонтириш санъати жуда кучсиз.

“Жимжитлик” романида, юқорида қайд этилганлардан ташқари ҳам баъзи нуқсонлар мавжуд¹.

[¹Қаранг: А.Усмонов. *Ошкоралик, ҳақиқат, мафкура. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1991 й., 31-35-бетлар.*]

Саид Аҳмад — истеъдодли драматург сифатида ҳам машҳур. Унинг “Келинлар кўзғолони” (1976), “Куёв” (1980), “Фармонбиби аразлади” (1990) сингари ҳаётий, хушчақчақ комедиялари томошабинларга манзур бўлган.

Саид Аҳмад комедияларининг сюжети ҳаётий зиддиятлар ва хушчақчақ кулги — юмор асосига қурилган бўлиб, драматург халқимизнинг ажойиб миллий урф-одатларини, одоб-ахлоқни эъзозлаш билан бирга, кундалик турмушда учраб турадиган турли қусурларни самимий юмор воситасида очиб ташлайди.

Саид Аҳмад комедиялари орасида, айниқса, “Келинлар кўзғолони” ўзининг юксак бадиийлиги билан ажралиб туради. Пьесада Фармонбиби бошлиқ етти ўғил ва етти келиндан ташкил топган катта бир оиланинг турғунлик давридаги ҳаёти кўрсатилган. Ёзувчи бу оиладаги ҳалоллик, тўғрилиқ, тартиб-интизом ва самимийликни маъқуллаш билан бир қаторда, баъзи бир ғайритабиий ҳолларни очиқчасига кўрсатади ва уларни беғараз кулги остига олади. Комедияда эркинлик, мустақиллик ғояси, ҳар бир оилага мустақил яшаш, мустақил рўзғор қилиш ҳуқуқини бериш ғояси олға сурилган. “Келинлар кўзғолони” собиқ совет ҳокимияти даврида яратилгани ва унда, асосан, ўн бешта персонаж иштирок этиши ҳисобга олинса, комедияда гавдалантирилган ғояда катта рамзий маъно борлиги очиқ англашилади.

Комедия якуни жуда асосли ва ибратли бўлиб чиққан. Авваллари бу оила аъзоларида эркин яшаш ҳуқуқи йўқ эди. Етти ўғил ва етти келин бир шахснинг фармони асосида қадам ташлар, тирикчилик ўтказарди. Комедия воқеаси охирида улар ана шу занжирдан қутиладилар ҳамда озод, мустақил яшаш орзусига эришадилар. Комедиядаги рамзийлик ҳам ана шунда бўлиб, у собиқ СССРдаги ўн беш республика ҳаётига ишорадир.

“Келинлар кўзғолони” комедиясидаги бош қаҳрамон Фармонбиби ўзига хос миллий характер бўлиб, унда меҳрибон оналаримизнинг кўпгина хусусиятлари жамланган. Фармонбибида қаттиққуллик,

Ўзбилармонлик, ўжарлик билан ҳалоллик, тежамкорлик, тўғрилиқ, мардлик, интизомга риоя қилишлиқ, болажонлик ва меҳрибонлик хусусиятлари узвий бирликда намоён бўлади. Ана шунга кўра, Фармонбиби ҳаётий қаҳрамон сифатида томошабинлар ҳурматида сазовор бўлади.

Комедия тили сиқик ва образли, жонли ва равон. Комедиянинг бошидан охиригача самимий, хушчақчақ кулги ҳукмронлик қилади. Ана шу хушчақчақлик руҳи “Куёв” комедиясининг ҳам мағз-мағзига сингиб кетган. Асарда машҳур селекционер, кекса боғбон Ғани ота образи маҳорат билан яратилган. Шу орқали ёлғизлик фожиаси комедия жанри талабларига мос ва хос равишда (кулгили воқеа асосида) очиб берилган. Ғани ота моддий-маънавий бойликка муҳтож эмас. Улар ҳаммаси етарли. Отада фақат бир нарса – тан маҳрам йўқ. Ғани ота қариган чоғида хотинидан бева қолиб, ёлғизлик азобини тортади. Отанинг ана шу ёлғизлик дардига даво излаб, “елиб-югуриши”, унинг бу йўлда чеккан “азоб-уқубатлари”, ички кечинма ва руҳий ҳолатлари комедияда жуда қизиқарли қилиб кўрсатилган. Шу асосда эру хотиннинг кўша қариши ҳақидаги халқ ҳикматининг асл маъноси ва моҳияти образли равишда очиб берилган.

“Куёв” – тарбиявий-эстетик аҳамиятга молик ҳаётий комедиядир.

* * *

Саид Аҳмаднинг сўз санъати соҳасидаги хизматлари давлатимиз ва халқимиз томонидан муносиб тақдирланган. “Ўзбекистон халқ ёзувчиси” деган юксак унвон соҳиби Саид Аҳмадга “Уфқ” трилогияси учун Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти берилган. Саид Аҳмад 2000 йилда Ўзбекистон Қаҳрамони унвонини олишга муяссар бўлди.

Саид Аҳмад ижоди адабий танқидчилик ва адабиётшуносликда тегишли тарзда ҳолисона таҳлил этилган. Бир қанча мақолалар, танқидий-биографик очерк ва рисоалар яратилган. Хусусан, М.Султонова, Н.Владимирова, У.Норматов, И.Ғофуровнинг илмий асарларида Саид Аҳмад ижодининг асосий ғоявий-бадий хусусиятлари тўғри кўрсатилган. Иброҳим Ғофуров Саид Аҳмад асарларини батафсил ва теран таҳлил этиш натижасида “Уфқ” трилогиясида “Ўзбек миллий прозаси тасвир усуллари синтезлашди. Жуда чуқур лиризм билан суғорилган бу асар эпик тасвир билан замонавий илғор психологик таҳлилнинг бирлашган намуналарини беради” деган хулосага келган. Олим ўзининг бу истеъдодли адиб ҳақидаги китобини ҳақли равишда “Прозанинг шоири” деб атаган.

ЭРКИН ВОҲИДОВ

Ўзбекистон халқ шоири, ноёб истеъдод соҳиби Эркин Воҳидов шеърятимизнинг порлоқ юлдузидир. Шу билан бирга, у таниқли жамоат арбоби ҳамдир.

Эркин Воҳидов ўзбек адабиётига 60-йилларда кириб келди. У шоир сифатида сўнгги даврларда мамлакат ҳаётида, ижодий ишда жонланган демократик ҳаракат, курашчанлик ва ошкоралик руҳи таъсирида ўсиб камолотга етди, адабиёт тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Эркин Воҳидов 1936 йилда Фарғона вилояти Олтиариқ туманида туғилди. 1960 йилда Тошкент Давлат университети филология факультетини битирди. “Ёш гвардия” ҳамда Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётларида масъул лавозимларда ишлади. “Ёшлик” журнаliga Бош муҳаррир бўлди. “Шарқий қирғоқ” тўплами учун Ҳамза номидаги Ўзбекистон Дав-лат мукофоти билан тақдирланди (1983). Шоир Ўзбекистон Қаҳрамони юксак унвонини олишга сазовор бўлган.

Эркин Воҳидов адабиётнинг турли жанрларида ижод қилиб, асардан асарга тобора ўса борди. Шоирнинг бундай ижодий ўсишида унинг устозлардан ўрганиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Эркиннинг устозлардан ижодий ўрганиши, асосан, икки йўл билан содир бўлди: биринчидан, Эркин ёшлигидан бошлаб Навоий, Фузулий, Пушкин, Есенин, Ҳ.Олимжон, Файратий каби шоирларнинг асарларини ўқиб ўрганди. Ана шунинг учун ҳам у, масалан, Ҳамид Олимжон ҳақида: “Мен уни устоз дейман. Мени илк бор шеърятнинг сеҳрли гулбоғига ғойибона етаклаган, ханда уриб оққан мисралари ёш қалбимга шалоладай қуйилган, менга бахт ва шодликни қуйлаш санъатини ўргатган шоир...” деб ёзган эди.

Иккинчидан, Эркин Воҳидов ўз фаолияти давомида Абу Али ибн Сино, Ҳофиз Шерозий, Бедил, Фридрих Шиллер, И.Гёте, А.Пушкин, С.Есенин, А.Блок, М.Светлов, А.Твардовский, Сильва Капутикян, А.Малишко, Расул Гамзатов сингари шоирларнинг бир қанча асарларини таржима қилди. У, айниқса, И.Гётенинг “Фауст”, Сергей Есениннинг “Эрон тароналари” асарларини ўзбек тилига моҳирона ўғирди. Шу жараёнда бу шоирлар ижодидан таъсирланди, улардан ижодий ўрганди.

Эркин Воҳидовнинг ўзига хос истеъдоди унинг ноёб шоир сифатида ўзбек шеърятини кўпгина янгиликлар билан бойитишида ёрқин намоён бўлди. Маълумки, шахсга сифиниш йилларида шеърятда ижтимоий пафос асосий ва етакчи бўлгани ҳолда бевосита

инсоннинг ҳис-туйғуларини тасвирлашга етарли эътибор берилмай келинган эди. Эркин Воҳидов биринчилардан бўлиб бу ақидани бузиб, шеъриятнинг ҳақиқий ҳаёт билан алоқасини мустаҳкамлашга астойидил хизмат қилди. Лириканинг хилма-хил ажойиб намуналарини яратиб, шеъриятимиз савиясини ошириш учун фаол кураш олиб борди.

Эркин Воҳидов дастлабки шеърларидаёқ бадиий маҳоратга, асар сифатига алоҳида эътибор берди ва яхши натижаларга эришди. Бунга шоирнинг “Тонг нафаси” (1961), “Ақл ва юрак” (1963), “Менинг юлдузим” (1964) каби дастлабки тўпламлари мисолида қаноат ҳосил қилиш мумкин. Чунки, бу тўпламларга кирган шеърларнинг аксарияти майин, дилрабо, ёқимли лирика намуналари бўлиб, уларда фуқаролик ҳис-туйғулари уфуриб туради. Шоир чин инсонийликни улуглаб, жамиятдаги барча моддий ва маънавий бойликларнинг бунёдкори бўлган инсон ҳақида шоирона фалсафий мушоҳада юритади. Жамият тақдири оддий инсон кўлида эканини ёрқин ифодалайди:

Собиту сайёрада Инсон ўзинг, Инсон ўзинг,
Мулки олам ичра бир ҳоқон ўзинг, султон ўзинг.

(“Инсон”)

Эркин Воҳидов ўз шеъриятида инсон ва инсонпарварлик, меҳнат ва меҳнатсеварлик, ватан ва ватанпарварлик, ёшлик ва дўстлик, поклик ва ҳалоллик, камтарлик ва тўғрилиқ, самимийлик ва гўзаллик сингари абадий долзарб мавзуларни лирика торларига солиб ўзига хос ёқимли услубда қуйлайди. Масалан, “Гўзаллик” шеърида инсон ва меҳнат мавзуи тасвирланиб, меҳнат оламнигина эмас, балки одамнинг ўзини ҳам ўзгартиради; гўзал ва кўркем қилади, деган ғоя усталиқ билан ифодаланган:

Мулки борлиқ ичра бир маҳал,
Кўркемизгина олам яралган.
Бермоқ учун дунёга сайқал
Олам аро одам яралган.

Шундан бери инсон тинмайин
Шу ер узра тер тўкар ҳамон,
Ерни гўзал қилгани сайин
Гўзал бўлар ўзи ҳам инсон.

Эркин Воҳидов замонамизнинг ранг-баранг мавзуларини ёритишда бармоқ вазни қулайликларидан ҳам, аруз вазни имкониятларидан ҳам

бирдек маҳорат билан фойдаланди.

Дарҳақиқат, Эркин Воҳидов 60- йилларда “Эй мунаққид, сен ғазални кўҳна деб камситмагил, севги ҳам Одам Атодан қолган инсон қонида” деган эстетик нуқтаи назарни дадил кўтариб чиққан эди. Шу билан бирга, шоир янги замон руҳини аруз вазнида ёзилган асарларда, жумладан, анъанавий ғазалларда ҳам ифодалаш мумкинлигини амалда исботлаб берган эди.

Шоирнинг гўзал ғазаллардан, мухаммас ва қасидалардан ташкил топган “Ёшлик девони” (1969) Эркин Воҳидовнинг аруз вазни нозикликларини чуқур ўзлаштирганини, янги замон ғояларини ифодалашда анъанавий ғазал шаклидан моҳирона фойдалана олишини намойиш қилди.

Эркин Воҳидовнинг “Лола сайли”, “Ёшлигим, кел”, “Барча шодлик сенга бўлсин”, “Ширин”, “Дўст билан обод уйинг” сингари кўплаб шеърлари ғазал жанрининг мукамал намуналаридир. Уларда қаламга олинган мавзу юксак савияда ёритилган. Бинобарин, ғазаллардаги мисралар ўзаро мустақкам боғлиқ бўлиб, яхлит бир ҳаётий манзарани ёхуд тугал бир ғоявий мазмунни ҳосил этади. “Дўст билан обод уйинг” ғазалида шоир хилма-хил тасвирий воситалар, халқ мақол ва афоризмлари даражасидаги ҳикматли мисралар яратиб, ўзининг дўстлик ҳақидаги шоирона хулосаларини ғазалнинг умумий руҳига сингдириб юборади:

Дўст билан обод уйинг,
Гар бўлса у вайрона ҳам,
Дўст қадам қўймас эса,
Вайронадир кошопа ҳам...
Дўст қидир, дўст топ жаҳонда.
Дўст юз минг бўлса оз,
Кўп эрур бисёр душман
Бўлса у бир дона ҳам.

Эркин Воҳидов ғазалларининг тили ҳар қандай ортиқчалик ва жимжимадорликдан ҳоли. Шоир мисралари ғоят табиий ва равон оқади. Ана шу сабабли Эркин Воҳидов ғазалларининг деярли ҳаммаси бастакорлар ва ҳофизлар томонидан куйга солиниб, кўшиқ қилиб айтиб келинмоқда.

Эркин Воҳидовнинг 70–80-йиллардаги шеъриятида ижтимоий мотивлар (куйлар) янада кўчайди. Бу шоир-нинг “Нидо” (1965), “Ҳозирги ёшлар” (1974), “Тирик сайёралар” (1978), “Шарқий қирғоқ” (1981), “Бедорлик” (1985), “Муҳаббатнома”, “Садоқатнома” (1986)

каби тўпламларига кирган ранг-баранг янги шеърлари (“Зангори шуълалар”, “Биз ишляпмиз”, “Манфаат фалсафаси”, “Унутиш кўшиғи”, “Темир тан даҳолар” ва ҳ. к.) да яққол кўзга ташланади.

Шоир ижтимоий ҳодиса ва ижтимоий мотивларни ифодалашда Ўзбекистон ва ўзбек халқи ҳаётининг турли соҳаларига бевосита мурожаат этади. Ўзбек халқининг ўтмиши, хусусан, ҳозирги турмуш тарзидан реалистик манзаралар чизади. Халқимизнинг миллий хусусиятларини, миллий қадриятларимизни ёрқин акс эттиради (“Ўзбегим”, “Ўзбекистоним” ва ҳ. к.). Айниқса, унинг меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, мардлик-танглик, меҳр-оқибатлилик, бағри кенглик сингари ажойиб фазилатларини мафтун бўлиб тасвирлайди. Шу билан бирга, халқимизнинг шодлигу қувончларини, дарду аламларини, ташвишу изтиробларини, орзу-истакларини миллий либосда ғоят таъсирли ва жозибали қилиб ёрқин ифодалайди.

Эркин Воҳидов ўзининг “Ўзбегим” шеърида заҳматкаш халқимизнинг яхлит реалистик образини яратиб, ўзбекнинг қадр-қимматини баланд кўтаради; ўзбекнинг бой ва қадимий тарихга эга бўлган мард халқ эканини шеърини тилда таъкидлаб, қуйидаги фалсафий хулосага келади:

Тарихинг битмакка халқим,
Мингта Фирдавсий керак.
Чунки бир бор чеккан оҳинг,
Мингта дoston, ўзбегим.

Шоир ўзбек халқининг бой тарихини, миллий қадриятларини ва ажойиб фазилатларини тасвирлаганида бошқа халқ ва миллатларни асло камситмайди. У чин байналмилалчи ижодкор сифатида бу муҳим ва нозик мавзуга халқлар дўстлиги нуқтаи назаридан ёндашади. Рус халқи ҳақида ёзганида ҳам (“Буюк ҳаёт тонги”), Кавказ халқлари ҳақида куйлаганида ҳам (“Фузулий ҳайкали қошида”, “Азгануш”), Марказий Осиёдаги қардош-жондош биродарлари ҳаётдан лавҳалар битганида ҳам (“Тождик биродаримга”, “Абай”, “Қозоқ оқинларига”), ҳатто, чет эл мавзуини қаламга олганида ҳам (“Канада туркумидан”) Эркин Воҳидов масалани ўзга халқларга самимий ҳурмат асосида ёритади. Шу орқали дўстлик, биродарлик, тенглик, бирлик ғояларини олға суради.

Шундай қилиб, Эркин Воҳидов шеъриятида нотинч замонамизнинг халқ оммасини қизиқтирадиган, ташвишлантирадиган ранг-баранг масалалари асосий ўринни эгаллайди ва улар ҳаёт ҳақиқатига мос ҳолда содда ва равон тилда акс эттирилади. Бир

шеърида Эркин ўзининг шоирона мушоҳадаларини “Олам айтар: ҳеч қачон она тилим ўлмайди”, деб хулосаласа, бошқа бир асариди Ўзбекистоннинг келажаги — буюк давлат эканига имон келтиради.

Эркин Воҳидов ўз асарларида воқелигимиздаги ибратли томонларни, келажаги порлоқ тамойилларни, ижобий ҳолатларни тасвирлаш билан бирга, салбий жиҳатларни, турли иллатларни очиб ташлайди. Шоир: “Рубобим тори иккидур: бири қувноқ, бири маҳзун; ки байтим сатри иккидур: бири дилхуш, бири дилхун” деб ёзганида худди ана шу ҳолни назарда тутган. Дарҳақиқат, шоир замонамизнинг кўзи ва қулоғи сифатида ютуқларимизни кўрсатиш билан бирга, ўзи яшаб ижод қилаётган даврнинг дарду аламларини ҳам куйинчаклик билан тасвирлаб беради. Жумладан, хотин-қизлар ҳаётидаги айрим қийинчиликларни, нохушликларни, уларнинг нолаю фиғонларини дил-дилдан ачиниб тасвирлайди ва шу ҳаётий тасвирлардан куйидагича хулоса чиқаради:

Замин дардича бор бир аёл дарди.
Ойнинг доғи балки унинг доғидир,
Фарёд олов бўлса олам ёнарди
Шарқлик жўвонларнинг чеккан оҳидан.

Эркин Воҳидов баъзи ҳолларда қадимий эзгу урф-одатларимизга, миллий анъаналаримизга дарз кетаётганидан ташвишланади ва бунга чек қўйиш масаласини кўтариб чиқади. Шоирнинг “Сиёсий сабоқ ёки Бек Бековнинг фаройиб саргузашти” сюжетли шеърида тасвирланишича, катта бошқарманинг бошлиғи Бек Беков кунлардан бир кун идорадан уйига хизмат машинасида эмас, пиёда қайтади. Йўлда у турли “фаройиб саргузаштлар”га дуч келади. Натижада унинг кўзи ялт этиб очилади: хатоларини англаб олади.

Бек Бековнинг уйига пиёда қайтиши маҳаллада ҳар хил гумон ва миш-мишларнинг тарқалишига сабаб бўлади. Биров “ишдан кетган, у, тайин” деб тахмин қилса, бошқа биров “чақув бўлган ё бошқа бирор кўргулик. Ҳа, иш тушган шўр бошга” дея ваҳима кўтаради. Чойхоначи Шокирвой эса унга бўлар-бўлмас сўзлар айтиб, “насиҳат” қилади.

Умуман олганда, Бек Беков камтар, содда, ҳалол, беғараз одам. У бутун умри давомида юрт иши, давлат иши билан банд бўлган; ишга эрта кетиб, кеч қайтган: “Мажлис, сайлов, нутқ, якун... Эртадан то кеч. Ўзи учун бирор кун яшамабди ҳеч”.

Охирида Бек Беков иш-иш деб ҳаётдан — маҳалла аҳлидан узоқлашиб қолганини англайди ва бундан қаттиқ пушаймон бўлади:

Пишмаган калла!

Тобутингни кўтарар
Ахир, маҳалла!
Тўй қилса ким, сўроғлаб —
Кирганинг борми?
Азасида бел боғлаб
Турганинг борми?..
Дунё кўрган, фикри кенг,
Улуғвор, ҳотам —
Шуни ўйламабди, денг,
Министр одам.

Кўринадики, асарда шоир ҳаётдаги, хусусан, айрим раҳбарлар феъл-атворидаги кўз илғамас даражада нозик бўлган қусурларни синчковлик билан излаб топган ва уларни мохирона тасвирлаб берган. Шу орқали ҳаётдан сабоқ олиш: эл-юрт билан бирга бўлиш- маҳалла аҳлининг қувончига ҳам, ташвишига ҳам шерик бўлиш ғоясини олға сурган. Миллий қадриятларимизни тарғиб-ташвиқ этган.

Эркин Воҳидов асарларида жамиятни қайта қуриш ва мустақиллик мавзулари ҳам ёрқин акс этган. Шоир қайта қуришнинг моҳиятини чуқур идрок этган ҳолда уни қўллаб-қувватлайди. Шу билан бирга, бу ҳаётгий масалани ҳар томонлама ўйлаб, пухта ҳал қилиш керакки, токи “биздан кейин ҳеч бир авлод қайта қурмасин”, деб бонг уради:

Кунлар кўрдик.
Остонада турган истейдод
Бизнинг кўрган у кунларни
Қайта кўрмасин.

Шундай қайта қурайликки,
Энди умрбод
Биздан кейин ҳеч бир авлод
Қайта қурмасин!

Эркин Воҳидов ўз шеърларида Ўзбекистон мустақиллиги мавзуини ихлос билан тасвирлаб, мустақиллигимизни дил-дилдан табриклайди. Мустақилликни мустаҳкамлаш ғоясини самимият билан ифодалайди.

Эркин Воҳидовнинг мустақиллик даврида ёзилган шеърлари бадиий маҳоратнинг юксаклиги жиҳатидан ҳам диққат-эътиборга лойиқдир. Эркин Воҳидовнинг “Юртим, олис йўлга чиққан карвонинг бор” шеърида лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғулари, имон-эътиқоди, ёвуз террорчиларга бўлган нафрати, газаби миллий тароват либосида, гўзал бир йўсинда ёрқин ифодаланган. Шоир мустақиллик даври-давронини улуғлаш ва уни кўз қорачиғидай асраш ғоясини она

Ватанга, халққа ва фидойи юртбошимизга садоқат ғояси билан чамбарчас боғлаб куйлайди. Шеърда самимият, ҳаққонийлик ва лирик нафосат буртиб туради:

Бу дунёда яхши-ёмон кунлар кўрдим,
Ўкинчим йўқ, майли, йиллар қаддим эгсин,
Мен ҳамон бир аскарингман, она юртим,
Сен томонга отилган ўқ менга тегсин.

Ҳали комил атолмасман мақонимни,
Бекам одил санолмасман замонимни,
Лек киприкда асрайман бу давронимни,
Бу давронга отилган ўқ менга тегсин.

Юртим, олис йўлга чиққан карвонинг бор,
Карвонингга посбон, уйғоқ сарбонинг бор.
Эл дардида ҳаловатсиз ўғлонинг бор,
Шу инсонга отилган ўқ менга тегсин.

Тонг нурисан, Ватан, кўнглим осмонида,
Эркинг азал аждодларнинг армонида,
Меҳринг абад авлодларнинг иймонида
Шу иймонга отилган ўқ менга тегсин.

Шундай қилиб, Эркин Воҳидов ижодида асосий ўринни ҳозирги замоннинг долзарб, ижтимоий мавзулари тасвирига бағишланган чуқур мазмунли, жиддий, ўйчан шеърлар эгаллайди.

Бундан ташқари, шоир бисотида кулгили воқеа ёки комик ҳолат асосида яратилган қувноқ, хушчақчақ, самимий юморга бой шеърлар ҳам мавжуд. Шоирнинг “Дониш қишлоқ латифалари” туркумига кирган “Матмусанинг қишлоғи”, “Матмусанинг қалпоғи”, “Матмусанинг лагани”, “Матмусанинг чархпалағи”, “Матмусанинг тандири”, “Матмусанинг уйланиши”, “Қизиқувчан Матмуса”, “Матмуса – рассом”, “Матмусанинг дутори”, “Тандир кийган Матмуса” каби хушчақчақ шеърлари ўқувчиларга манзур бўлди. Бу шеърлар ўқувчиларга яхши кайфият бағишлаш билан бирга, уларни эзгулик руҳида тарбиялашга ҳам хизмат қилади:

Аё дўстлар, адашган
Бир мўминдан кулмайлик.
Матмусадек ўзимиз
Тандир кийган бўлмайлик.

Худди шунингдек, Эркин Воҳидовнинг ҳажвий шеърлари ҳам муҳим тарбиявий-эстетик қимматга эга. Шоир “Мажлис қилинг”,

“Манфаат фалсафаси”, “Сен менга тегма”, “Бошимдадир”, “Насихат”, “Соч мадҳи”, “Кўчамен” каби сатирик шеърларида ҳаётда мавжуд бўлган ҳар хил иллатлар устидан кулади. Шоир “Мажлис қилинг” шеърида бўлар-бўлмасга мажлис қилувчи, мажлис устига мажлис ўтказувчи мажлисбозларни масхара қилади. Киноя, кесатик усулларида усталик билан фойдаланиб ёзади:

Вақтингиз бўш бўлса ҳам
 Бўш бўлмаса, мажлис қилинг,
Кўнглингиз хуш бўлса ҳам
 Хуш бўлмаса, мажлис қилинг,
Овчилар, сиз отгани
 Қуш бўлмаса, мажлис қилинг.

Эркин Воҳидов ҳажвий-юмористик асарларида “қиссадан чиқариладиган ҳиссани” жуда аниқ ва жуда ихчам қилиб ифодалайди. Бир шеърида “Кўлни ишга моҳир этма, тилни гапга уста қил” дея киноя ишлатса, бошқа бир асарида “Сендан ул ва мендан бул”, “кўлни кўл ювар, дўстим, нафи йўқ жиян келса, тоға ҳам қувар, дўстим” деб пичинг қилади (“Манфаат фалсафаси”).

Қисқаси, Эркин Воҳидов ўз ижодида шеъриятнинг ранг-баранг жанр ва шаклларига мурожаат қилади ҳамда ҳар сафар унинг янги-янги намуналарини яратади. Шуниси муҳимки, шоир халқ ва жамият тақдирига таалуқли жиддий шеърларида ҳам, “кулги мушоиралари” да ҳам воқеа ва ҳодисаларни қуруқ баён этиш йўлидан эмас, аксинча, асар ғоясини бадиий тарзда гавдалантириш, содда ва образли, ихчам ва теран байтлар яратиш йўлидан боради ва жиддий ютуқларга эришади.

Шоир асарлари енгил ўқилади, осон “ҳазм” қилинади. Бунинг асосий сабаби шундаки, муаллиф жонли халқ тили бойликларида, турли тасвирий воситалардан унумли фойдаланган, янги-янги ташбеҳлар, ажойиб ўхшатишлар, ёрқин сифатдошлар яратган. Шоир жимжимадор ва топишмоқнома (ребуснома) мисралар ишлатишдан қочади. Чуқур мазмунли катта фикрларни содда ва сиқик шакл-ларда ифодалайди. Шоир ҳамма вақт сўзларни ўз ўрнида, ортиқча исроф қилмасдан ниҳоятда тежаб-тергаб, усталик билан ишлатади. Ана шунинг учун ҳам Эркин Воҳидов шеърияти адабий асарнинг “биринчи элементи” ҳисобланган тилнинг аниқ ва равонлиги, ихчам ва пишиқлиги, сиқик ва образлилиги билан бошқа кўп шоирлар ижодидан фарқ қилади, ажралиб туради. Эркин Воҳидовнинг икки жилдлик “Сайланма” асарлари (“Муҳаббатнома” ва “Садоқатнома”) ни ўқиганда бунга тўлиқ қаноат ҳосил қилинади.

Эркин Воҳидов ажойиб лирик шеърлар ёзиш билан бирга, “Буюк ҳаёт тонги” (1960), “Орзу чашмаси”, “Нидо” (1964), “Палаткада ёзилган достон” (1966), “Қуёш маскани” (1970), “Чароғбон” (1971), “Бахмал” (1974), “Руҳлар исёни” (1979) каби достонлар ҳам яратган. Бу достонларнинг аксарияти ғоявий мазмун жиҳатидан ҳам, бадиий жиҳатдан ҳам бақувват, гўзал. Уларда турли мавзулар теран ва ўқимишли қилиб акс эттирилган. Масалан, “Нидо” достони урушга қарши тинчлик учун кураш мавзуйига бағишланган бўлиб, унда ҳозирги ёшларнинг орзу-истаклари, интилишлари, ҳис-туйғулари – маҳорат билан тасвирланади. Асарда фашизмга қарши урушда ҳалок бўлган мард, фидойи оталарнинг ўрнини босиш, уларнинг эзгу ишларини, ажойиб анъаналарини давом эттириш, замонамизга муносиб авлод бўлиб етишиш ғояси олға сурилган. Достоннинг бош қаҳрамони йигирма яшар йигит урушдан сўнг вояга етган янги авлоднинг умумлашма образидир. Асар ана шу лирик қаҳрамоннинг:

Ҳайқираман,
Тоғлар бағридан
Гумбурлаган садо келади.
Она Ернинг оташ қаъридан
“Ўғлим!” деган нидо келади, –

тарзидаги шеърӣй монологи билан бошланади.

Достонда тасвирланишича, отаси жангда ҳалок бўлган ёш йигит отасидай халқпарвар, ватанпарвар бўлишга аҳд қилади. Бинобарин, у Ватан ва халқ олдидаги масъулиятни ва ҳозирги давр руҳини чуқур идрок этади. Асарда шоир ўзининг тенгдош, асрдош, ватандош дўстларига қарата ана шу йигит – лирик қаҳрамон тилидан қуйидагича хитоб қилади:

Асрдош биродар,
қўлни бер,
Кел, ерга қилайлик
қасамёд:
Бўлурмиз гал келса
ҳар биримизга
Тинчлик жанггоҳининг
фидоси.
Бу сенга,
бу менга,
бу бизга,
Йигирманчи аср нидоси.

“Нидо” достони енгил услуб ва ширали тил билан ёзилган. Унда таъсирли ва жозибадор лирик парчалар кўп.

Эркин Воҳидов дostonлари орасида “Руҳлар исёни” алоҳида ўрин тўтади. Унда инқилобчи ҳинд шоири Нарзул Исломнинг ҳаёти ва фожиали тақдири дoston сюжети учун асос қилиб олинган. Лекин, шоир бу билан чекланиб қолмайди; эрк ва тенглик, фидойилик ва мангулик, ҳақиқат ва тўғрилиқ, самимийлик ва содиқлик, риёкорлик, ва хиёнат ҳақидаги афсоналар ва ривоятларни ҳам дoston мундарижасига усталик билан сингдириб юборади.

Мустақиллик, озодлик, тенглик, адолат ва ҳақиқат учун кураш ғоялари “Руҳлар исёни” дostonининг асосий ғоясини ташкил этади. Профессор Умарали Норматов ёзганидек, “Руҳлар исёни” — фалсафий дoston. Муаллиф Нарзул Ислом жасорати, фидойилиги, оғир қисмати баҳонасида шоирнинг, умуман ижодкорнинг ҳаётдаги ўрни, гражданлик бурчи, қолаверса, инсонийлик, фидойилик, эрк ташналиги, ижтимоий ва маънавий ҳаётнинг бошқа хилма-хил муаммолари устида ўй-мушоҳадаларга толади.

“Руҳлар исёни” — шакл жиҳатидан ҳам ўзига хос, новаторона асар. У хилма-хил шеъринг шакллар, ритм, ҳиссий оҳанг ва ранглар; ҳам реал ҳаётинг лавҳалар, ҳам ривоятлар, шартли-рамзий ифодалар бирикмасидан ташкил топган. Шу хилдаги шакл ва ифода ранг-баранглиги асар замирида ётган ҳаётинг ҳақиқатни мураккаблиги, хилма-хил қирралари билан ифода этишга хизмат қилади. Шоирнинг узоқ йиллик кузатиш, ҳаётинг тажриба, хулоса, ўй-мушоҳадаларини, кўнгил дардларини тўкиб солишга имкон беради”¹. [¹ *Ўзбек совет адабиёти тарихи, Тошкент, “Ўқитувчи” нашриёти, 1990 й., 434-бет.*]

“Руҳлар исёни” дostonида жамиятни қайта қуриш руҳига мос бўлган қуйидаги пурҳикмат мисралар кўзга яққол ташланиб туради:

Шоир бўлсанг,
Бўлсин қалбинг
Элга қурбон бўлгудек.

Шоир бўлсанг,
Бўлсин халқинг
Сенга қалқон бўлгудек.

Шоир бўлсанг,
Сени элинг
Қалби билан тингласа,

Ёд олмаса ҳамки шеъринг,

Фидолигинг англаса.

Шундай қилиб, Эркин Воҳидовнинг дostonчиликдаги ютуқлари, бу жанр ривожига қўшган ҳиссаси катта. Бироқ, шоир дostonларининг айримларида, хусусан “Қуёш маскани”, “Тошкент садоси” дostonларида қасидагўйлик, реал ҳаётни ҳаддан ташқари бўяб-безаб мадҳ этиш ҳоллари сезилади. “Орзу чашмаси”, “Чароғбон” асарларида эса юзакилик, жўн-соддалик, ибтидоийлик кўзга ташланади. Лекин, муҳими шундаки, Эркин Воҳидов дostonчиликда ҳам асардан асарга ижодий ўсиб, юзакичилик ва асосиз қасидагўйликдан қутула борди. Бунинг энг ишончли далили шоирнинг сўнгги давр ижоди, хусусан, “Рухлар исёни” ва “Истамбул фожиаси” сингари йирик шеърий асарларидир.

Эркин Воҳидов моҳир драматург сифатида ҳам танилган. Унинг “Олтин девор” (1970) комедияси Ҳамза номидаги ўзбек Давлат академик драма театрида муваффақият билан саҳналаштирилди ва томошабинларнинг олқишига сазовор бўлди. “Олтин девор” асарида драматург бойликка ҳирс қўйиш ва қинғир йўллар билан мол-мулк орттиришга интилиш устидан кулади, ҳалол ишлаб ҳалол яшаш гоясини олға суради.

Комедияда, айниқса бош қаҳрамон Мўмин образи катта маҳорат билан яратилган. Мўмин — ўз номига муносиб беозор, содда, самимий ва ҳалол инсон. У олтин тўла кўзачани топиб олгач, ҳаловатини йўқотади, турли руҳий ҳолатларга тушади: гоҳ қувонади, гоҳ изтироб чекади ва охирида телба бўлиш даражасига бориб етади. Драматург Мўмин ва унинг атрофидаги кишилар ҳаётдан ёрқин, жонли лавҳалар кўрсатиб, унинг руҳий-маънавий оламини ва умуман комедиянинг гожий мазмунини қизиқарли тарзда гавдалантирган.

“Олтин девор” комедияси мазмунан бой бўлганидек, бадий жиҳатдан ҳам мукамал. Асарнинг бошидан охиригача кулги уфуриб туради. Зеро, унда ҳажвий мазмунга эга бўлган кулгили воқеа ва зиддиятлар биринчи ўринда намоён бўлади. Пьесадаги асосий образлар, хусусан бош қаҳрамон Мўмин тўлиғича комик характерга эга. Бундан ташқари, асарда киноя, кесатик, масхаралаш, сўз ўйинлари, аския ва ҳазил-мутойиба каби кулги воситаларидан унумли фойдаланилган.

Эркин Воҳидов ижодида “Истамбул фожиаси” (1985) шеърий драмаси салмоқли ўрин тутди. Асар қайта қуриш даври руҳи билан суғорилган. Унда поклик билан нопоклик, тўғрилиқ билан эгрилик, ҳалоллик билан кўзбўямачилиқ, адолат билан адолатсизлик, самимийлик билан носамимийлик ўртасидаги кескин тафовут ва

кураш қайта қуриш даври талаблари асосида ёрқин акс эттирилган. Асар ҳаётӣ зиддият асосига қурилган ва ғоят жозибали, таъсирли қилиб ёзилган.

“Истамбул фожиаси” драмасида асосан уч образ (колхоз раиси Жалол, унинг хотини Саодат ва укаси ватангадо Исқандар) мавжуд. Учови ҳам ҳаёт ҳақиқатига мос равишда яратилган ва асар ғояси ана шу қаҳрамонларнинг фаолиятлари, ҳатти-ҳаракатлари, диалог ва монологларига моҳирлик билан сингдириб юборилган.

Драмада кўрсатилишича, Саодат муайян вақтда ёшлик қилиб хатога йўл қўяди: Исқандарнинг пок юрагига ишқ ўтини ёқиб, “тақдир тақозосига кўра”, унинг акаси Жалолга турмушга чиқади. Шу боисдан ака-ука ўртасига совуқлик солиб, ўзи билмаган ва истамаган ҳолда турли нохуш воқеаларнинг сабабчисига айланади. Севгилисига ета олмаган Исқандар эса қаттиқ изтироб чекади ва алам билан армияга кетади. Фашистларга қарши мардона жанг қилади. Оғир жангларнинг бирида иложсиз қолиб, ёв қўлига асир тушади. Асирликдан қочади. Турли таъқиб ва қийинчиликларга дуч келади. Кўп йиллар давомида она-Ватан меҳрига зор ва хор бўлиб, чет элларда дайдиб юради. Она юртида эса бу воқеадан хабарсиз ҳолда фронтда қаҳрамонларча ҳалок бўлган жангчи сифатида унинг ҳайкалини яратиб, Исқандарнинг номини кўкларга кўтарадилар. Ҳатто Жалолни қаҳрамоннинг акаси деб кўтар-кўтар қиладилар.

Ҳақиқатда эса, Исқандарнинг қисмати аянчли бўлади. У фожиа устига фожиага йўлиқади. Бироқ Исқандар ўз бошидан не-не ғурбатларни, аччиқ қисматларни кечирмасин, доимо она юрт соғинчи билан ҳамнафас бўлади. Охир-оқибатда у она-Ватан ва ўз халқи юзига қарай олмайдиган нохуш ҳолга тушиб бевақт қарийди. Ана шу қарилик чоғида Исқандар Ўзбекистондан турист сифатида чет элга борган акаси Жалолга, шунингдек, собиқ севгилиси — ҳозирги янғаси Саодатга дуч келиб қолади. Бу учрашув кўриниши пьеса чўққисини ташкил этади ҳамда асарнинг кескин драматик ҳолатларга, чуқур фожиали воқеаларга энг бой ва энг таъсирли саҳифалари сифатида ўқувчи қалбини ларзага солади. Чунки, бу учрашувда ҳаёт ҳақиқати, аниқроғи, чалкаш тақдирлар қисмати, даҳшатли воқеаларнинг асл сабаблари шекспирона маҳорат билан очиб берилади. Бу учрашув ҳақида Жалолнинг ўзи шундай дейди:

Мен бу кеча бир лаҳза ҳам ухлаганим йўқ,
Бутун умрим кўз олдимдан бирма-бир ўтди,
Исқандарнинг узоқ йиллар чеккан дардини
Бир кечада юрагимдан кечирдим бугун.

Бу ерда мен ўлиб кетган укам биланмас,
Ўлиб кетган виждон билан учрашиб қолдим,
Сен билмайсан, анча-мунча гуноҳларим бор.

Драматург Жалолнинг шу учрашувдан сўнгги руҳий ҳолатини тасвирлаш, бошидан кечган воқеаларни эслаш орқали шахсга сиғиниш ва турғунлик даврига хос бўлган сохталик, кўзбўямачилик ва қўшиб ёзиш каби иллатларни фош этади.

Жалол эслайди:

Бу воқеа ўн етти йил илгари бўлган,
Эндигина раис бўлиб сайланган эдим.
Эрта баҳор бир кун обком вакили келиб
Бир пиёла чой устида гап очиб қолди:
“Биз маслаҳат қилдик, — деди, — областимизда
Сизнинг колхоз машғал бўлиб туриши керак.
Қурултойга сиз борасиз. Нутқ гапирасиз”.
“Нега, — дедим —қўшни колхоз ҳамма жиҳатдан
Олдинда-ку...” У: “Йўқ, — деди, — ҳамма жиҳатни
Ўйламоқни бизга қўйинг. Сиз муносибсиз.
Қаҳрамоннинг акаси сиз. Табиат Сизга —
Кўп ҳислатлар бериб қўйган. Кўрсаткич бўлса...
Кўрсаткични тўғрилайсиз. Ёрдам берамиз”.
Бўшлиқ қилдим. Кўндим. Шундан бошланиб кетди...

Кўринадики, жамоа хўжалик раиси Жалол юқори ташкилотларнинг хоҳишига бўйсуниб, тўғри йўлдан чекинади. Кўзбўямачилик билан бирни икки деб ёзади: кўрсаткични кўтаради. Шу тарзда давлатни ҳам, халқни ҳам алдаб, сохта обрў-шуҳратга эришади. Қўша-қўша орденлар олади, қаҳрамон бўлади. Охир-оқибатда Жалол ўз қилмишидан қаттиқ пушаймон бўлиб руҳан эзилади. Асарда ана шу руҳий ҳолат ҳаққоний акс эттирилган. Жалолнинг пушаймони унинг ўз тилидан қуйидагича ифодаланган:

Мен умримни яшаб бўлган одамман, энди
Болаларга мендан ёлғон мерос қолсинми?
Фарзандларим мени ёлғон кафанга ўраб,
Сохта тобут билан гўрга олиб борсинми?!

Бизни кўмиб, устимиздан тупроқ тортишар,
Лекин, ахир, ҳақиқатни кўмиб бўлмайди.
У бамисли товонтешар, минг тупроқ тўкма,
Бир кун келиб қаердандир ёриб чиқади...

Бор гапни мен тиригимда айтишим керак,

Ҳеч бўлмаса, гўримда тинч ётишим керак...

“Истамбул фожиаси” драмасида кўзбўямачилик ва сохталик фожиаси билан бир қаторда, ватангадолик фожиаси ҳам очиб ташланган. Искандар чет элда акаси Жалолни учратгач, биринчи навбатда, “Она юртдан бир кафт тупроқ келтирмадингми?” деб сўрайди. Жалол эса: “У тупроқда битган майиз бор”, дея унга майиз беради. Искандар “бир дона майизни оғзига солиб, узоқ тамшанади”. Сўнгра: “Шукр, шукр, юртим нафасини туйгандек бўлдим”, деб энтикади. Искандар: “Қани энди насиб бўлиб бағрингда ўлсам, бу дунёдан ҳеч беармон кетардим. Гўё она қучоғида ухлаган боладек, тупроғингда эркаланиб ётган бўлардим”, – дея нола қилади, фарёд чекади.

Шундай қилиб, драматург Искандар образини яратиш, унинг аччиқ қисматини кўрсатиш билан она-Ватан туйғусининг қанчалик муқаддас, қанчалик бебаҳо туйғу эканини, бу туйғуни бошқа ҳеч қандай туйғуга қиёс қилиб ёки алмаштириб бўлмаслигини ғоят таъсирли қилиб кўрсатган. Шу тариқа она-Ватанга муҳаббат ғояларини асарнинг мағз-мағзига сингдириб юборган.

“Истамбул фожиаси” бадиий жиҳатдан ҳам етук. Драма ҳаёт ҳақиқатига мос, чуқур мазмунли фалсафий умумлашмаларга, халқ ҳикматлари даражасига кўтарилган теран мазмунли фикрларга сероб. Фожа охирида Саодат тилидан Искандарга қарата айтилган:

Энди билдим, ҳақиқат бир юксак тоғ экан,
Ундан кўзни юмиш мумкин, терс қараш мумкин.
Аммо тупроқ билан кўмиш беимкон экан.

Энди сенга сўнги сўзим: Ватанинга қайт,
Ўтган ишлар ўтди, энди қолган умрни
Ёлғон билан эмас, ҳалол ва пок яшайлик, –

сингари сўзларда ҳам асарнинг бу фазилати яққол кўринади.

Бу шеърӣ драма тил, қофия ва вазн жиҳатидан ҳам пухта ишланган. Тўғри, дostonда турли нуқсонлар ҳам мавжуд. Жалолнинг раислик фаолиятидаги салбий жиҳатлар, чигал муаммолар кенгроқ ва теранроқ акс эттирилса, ўша давр ҳақиқати янада яққолроқ очилган бўлар эди. Асарда етарли далилланмаган, бинобарин, ишонтириш қуввати заиф бўлган айрим воқеа, баъзи фикрлар учрайди. Драманинг номи унинг мазмунига унчалик мос эмас. Чунки фожа Истамбулда эмас, бошқа жойда юз берган. Истамбулда эса ака-ука учрашган ва аввал бўлиб ўтган фожиаларни эслашган, ҳалос.

Агарда Эркин Воҳидов бу асарда ҳикоя қилинган ҳаяжонли воқеа давомини диалогия шаклида акс эттириб берса, Жалол ва Искандар тақдирини яқунлаб кўрсатса, айти муддао бўлур эди. Умуман олганда, “Истамбул фожиаси” драматургиямизнинг ютуғидир.

Эркин Воҳидов ижоди ўзбек шеъриятининг энг катта ва қимматли ютуқларидан бири сифатида 60-йиллардан бу-ён адабий танқидчилик ва адабиётшуносликнинг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. О.Шарафиддинов, Л.Қаюмов, У.Норматов, Н.Худойберганов. Н.Шукуров, И.Фафуров ва бошқаларнинг илмий асарларида Эркин Воҳидов ижодининг асосии ғоявий-бадий хусусиятлари атрофлича очиб берилган.

Хулоса: Эркин Воҳидов том маънодаги миллий шоир. Ҳозирги замон ўзбек шеърияти тараққиётини Эркин Воҳидов ижодисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шоир асарларининг тарбиявий-эстетик аҳамияти ғоят катта.

АБДУЛЛА ОРИПОВ

Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов – туғма талант. У ҳаётда камдан-кам учрайдиган ноёб, нодир шоир. Унинг сўз санъати хазинасига қўшган ҳиссаси бебаҳо.

Абдулла Орипов 1941 йил 21 мартда Қашқадарё вилоятининг Косон туманида туғилди. Тошкент Давлат университетини битириб (1963), нашриётлар (1963-1974)да, “Шарқ, юлдузи” ва “Гулхан” журналлари таҳририятлари (1974–1980) да, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси (1980–1985) да масъул лавозимларда ишлади. Ҳозирги вақтда у Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилмоқда. Абдулла Орипов Ўзбекистон Қаҳрамони. У Навоий ва Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотларининг совриндори.

Абдулла шеърятимизга 60- йилларда Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Ойдин Ҳожиева сингари истеъдодли ижодкорлар билан бир қаторда кириб келди. У олтмишинчи йиллардаёқ ўз услуби ва ўзига хос янгроқ овози билан шеърятда янгилик яратиб, кўпчиликнинг диққатини ўзига жалб этди. Ана шунинг учун ҳам машҳур болқор шоири Қайсин Қулиев “Абдулла Орипов шеърятида мен фикрнинг салмоқдорлигини, образларнинг оҳорли, қўямалигини, ўқувчини зериктирувчи тор маъноли “қизилсўз”-ликдан холиликни кўрдим. Ёш шоир сўзнинг ифода кучини беҳато сезади, ҳаётни ўз бўлишича, уни ўзига хос янги назар билан кўради. Ўзбек шеърятини янги, катта истеъдод билан қутласа бўлади”¹, – деб айтган эди. [¹ “Ёшлик” журнали, 1992 й., 7-8-сон, 16-бет.]

Абдулла Ориповни ҳозирги кунда дунё билади ва уни севиб ўқийди. Абдулланинг бундай машҳур шоир бўлиб етишиши ўз-ўзидан ва осонликча бўлмади, албатта. Зотан, шоир ёшлигиданоқ ижодий ишга катта масъулият билан қарайди. Кўп ўқийди, кўп меҳнат қилади. Абдулла “Мен бир нарсага аминманки, табиат кишига қанчалик истеъдод бермасин, агар уни муттасил ўқиш-ўрганиш билан, қисқаси, илм ва меҳнат билан мустаҳкамлаб бормаса, бирор натижага эришиши мушкулдир” (“Ёшлик” журнали, 1992 йил, 7-8-сон, 17 бет), – деб ёзган эди.

Абдулланинг ижодий камолотида тинимсиз меҳнат билан бирга, устоз шоирлар сабоғи муҳим рол ўйнаган. Абдулла Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, Чўлпон, У.Носир, Миртемир, А.Қаҳҳор сингари устозлар таъсирида ўсиб камолотга етган. Абдулла “кўпгина адибларни ўша пайтдан (мактаб ўқувчиси пайтидан – С.М.) ғойибона таниганман, илк шеърларимни ўшаларга эргашиб ёзганман” – деган эди.

Абдулла шеърятга ҳеч қачон эрмак деб қарамайди. Уни доимо

жон иши, виждон иши деб билади. Шунинг учун ҳам шоир асарга жило ва сайқал беришдан асло эринмайди. Абдулла самимий ихлос ва мамнуният билан:

Бошин эггай ҳамиша
Остонангда Абдулло,
Энг олий бахтим менинг,
Онажоним, шеърият,

Топган тож-тахтим менинг,
Жонажоним, шеърият, – деб куйлаган эди.

Абдулла Орипов шоир сифатида асардан асарга ўсиб, тезда ижодий камолотга эришди. Натижада шеъриятимиз хазинасига йил сайин тобора кўпроқ ва қимматлироқ ҳисса қўша борди. Абдулланинг “Митти юлдуз” (1965), “Кўзларим йўлингда” (1966), “Онажон” (1969), “Чашма”, “Руҳим” (1971), “Ўзбекистон” (1972), “Ҳайрат” (1974), “Юртим шамоли” (1976), “Юзма-юз” (1979), “Сурат ва сийрат” (1980), “Нажот қалъаси” (1981), “Йиллар армони” (1986), “Ишонч кўприклари” (1989), “Сен баҳорни соғинмадингми” (1991), “Ҳаж дафтари” (1992), “Ҳадис садолари” (1993) сингари бир-биридан сара бўлган шеърий тўпламлари бунинг далилидир.

Тўғри, Абдулланинг барча шеърларини бирдек етук асарлар деб бўлмайди. У ҳам бошқа кўп шоирлар сингари ўз бошидан ижодий ўрганиш ва изланиш даврини кечирди. Буни шоирнинг ўзи ҳам инкор этмайди. Унинг қуйидаги мисралари бежиз яратилмаган, албатта:

Мен бир тажрибасиз, гўр йигит, нечун
Адашдинг деяпман дунёга, ҳайҳот.
Оҳ, шоир, ханжарни ўзингга ургин.
Сен ўзинг адашмай ўсдингми, наҳот.

Ҳа, ёшликда мен ҳам бир оз адашдим...
Адашган йўлидан ким қайтса шу мард.

(“Юзма юз”)

Ҳа, Абдулланинг дастлабки баъзи шеърларида мавҳумлик, ноаниқлик аломатлари, шунингдек, баҳсли, зиддиятли ўринлар сезилади. Бироқ, уларни жиддий ғоявий нуқсон сифатида эмас, балки ўсиш қийинчиликлари сифатида изоҳлаш ва талқин этиш лозим. Чунки бу шеърларда шоирнинг нияти ҳолис бўлиб, воқелик бузиб акс эттирилмаган.

Бундан ташқари, шоирнинг кейинчалик яратилган айрим шеърларида ва “Жаннатга йўл” достонида мунгли нидо,

маъюсликнинг мавжудлиги ҳам асослидир. Булар Абдулланинг хатоси эмас, аксинча, шоирнинг шахсга сифиниш ва тургунлик даврларидаги адолатсизлик ва кўзбўямачилик сингари иллатларга бўлган кескин эътирозининг инъикосидир. Академик Матёқуб Кўшжонов ҳақли равишда қайд этганидек, “Вақтлар ўтди. Қайта қуриш ишлари бошланди. Бир вақтлар шоирнинг мунгли бўлиб кўринган шеърлари мавжуд ҳаётнинг акс садоси экани, шоир қаламга олган манфур ҳодисалар ўша даврга хос ҳақиқатнинг ўзи экани маълум бўлди. Унинг ҳақиқатгўй, ҳозиржавоб шоир эканига ҳамма тан берди”¹. [1 М.Кўшжонов. *Беназир истеъдод. “Совет Ўзбекистони” газетаси, 1991 й., 29 март.*]

Демак, Абдулла бошданоқ ҳақиқат йўлида, реализм позицияларида мустаҳкам турган. Бинобарин, А.Қаҳҳор ўз шоғирди ижодига хос бу фазилатни юксак қадрлаб, “Абдулланинг битта ҳислати менга маъқул. У фақат ўзи кўрган ва ўзи билган нарсаларнигина ёзади”², – деб таъкидлаган эди. [2“*Муштум*” *журнали, 1991 й., 5-сон 11-бет.*]

Абдулла Орипов шеъриятининг фазилатлари кўп. Абдулла шеъриятининг мавзу доираси кенг бўлганидек, ғоявий мундарижаси бой ва теран. Шоир шеъриятида она-Ватан — Ўзбекистон образи ўзининг бутун салобати ва борлиги билан гавдаланади. Она-Ватанга ва заҳматкаш халқимизга меҳр-муҳаббат туйғуси шоир ижодининг асосий ғоявий мундарижасини ташкил этади. Абдулла она-Ватан туйғусининг энг муқаддас ва энг бебаҳо эканини, бу туйғуни бошқа ҳеч қандай туйғуга алмаштириб бўлмаслигини дил-дилдан куйлайди. Шоир “Ишонч кўприклари” китобида Ватан ва она ҳақида теран бадиий умумлашма яратган. Ҳар бир инсоннинг дунёда онаси битта бўлгани сингари Ватани ҳам биттадир, деган ғояни самимият билан ифодалаган:

Бисёр бўлса агар бол ҳам беқадр,
Такрор айтилганда рангсиздир калом.
Бу ёруғ оламда Ватан биттадир,
Биттадир дунёда она деган ном...

Абдулла Ориповнинг асосий тасвир объекти — она-Ватан — Ўзбекистон, асосий қаҳрамони эса меҳнаткаш ўзбек халқидир. Абдулланинг ўзи бу ҳақиқатни “Мен куйлайман бу олам аро, мағрур турган халқимни фақат”, деб қайд этган эди. Чиндан ҳам, шоир ўз ижодида бу мавзуга қайта-қайта мурожаат этади ва ҳар гал бир-биридан нодир, гўзал асарлар ёзиб, Ўзбекистон ва ўзбек халқи ҳаётининг янги-янги қирраларини очиб беради. Кишиларимизнинг

меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, бунёдкорлик, бағри кенглик сингари ҳислатларини мафтун бўлиб тасвирлаш орқали халқимизнинг яхлит, умумлашма образини яратади; ўзбек халқининг миллий характерини меҳр-муҳаббат ва гурур билан чизиб беради:

Юлдузлар, билмайсиз менинг халқимни,
Бундаин заҳматкаш ер юзида кам.
Елда тиним бордир, унда тиним йўқ,
Шундай ишпарастдир, у мунисгинам.

Абдулла Орипов ростгўй ижодкор сифатида халқимизнинг қувончига ҳам, дарду ғамига ҳам бирдек шерик. Шунга кўра, унинг ижодида шодлик ва қувонч туйғуси кўпинча ташвиш, дарду алам туйғуси билан узвий бирликда намоён бўлади. Шоир халқимизнинг ҳалол ишлаб, ҳалол яшаётганидан қанчалик шодланса, баъзи кишиларимизда меҳр-оқибат, тўғрилиқ ва садоқат йўқолиб бораётганидан шунчалик ташвишланади, изтироб чекади. Абдулланинг ўз она халқи тақдирига дил-дилдан ачиниб, куйинчаклик билан “Қаршингда ҳасратли ўйга толаман, қачон халқ бўласан, сен эй, оломон?!” — деб нидо қилиши ҳам ана шунинг натижасидир.

Бугина эмас. “Кўрикхона”, “Денгизга”, “Саратон” каби шеърлар ҳам шоирнинг меҳнаткаш халққа чексиз меҳр-муҳаббатидан, халқ дарду ғамига малҳам бўлишга бутун борлиғи билан интилганлигидан нишона бўлиб, уларда халқ қисматига доир туйғулар туғғени ёрқин ифодаланади. “Кўрикхона” шеърида шоир фақат ноёб бўлиб қолган, ҳатто бутунлай йўқолиш даражасига бориб етган ўсимлигу жониворларнигина эмас, балки меҳр-оқибат, садоқат, тўғрилиқ, ҳалоллик ва адолат сингари инсоний фазилатларни ҳам кўз қорачиғидай авайлаб-асрашга ва покиза сақлашга чақиради:

Инсоф йўқолмасин, ўранг мустаҳкам,
То уни юзсизлик этмасин хароб.
Эзгуликни асранг, оламда у ҳам
Тождор турна каби бўлмасин камёб.

Оқибатни асранг, оқибат гўё,
Айиқдай қайдадир топмасин завол.
Ҳаёни асрангиз, куймасин ҳаё,
Оташга дуч келган полапон мисол...

Виждонни асрангиз ҳар недан ортиқ,
Ягона заминни асрагансимон.
Боболардан қолган ноёб бу тортиқ

Токи авлодларга етолсин омон.

Абдулланинг “Аёл” шеърида ҳам ахлоқ-одоб ва виждонга доир муҳим гоя жуда таъсирли қилиб ифодаланади. Бу асарда уруш туфайли ўн гулидан бир гули ҳам очилмасдан ўн тўққиз ёшида бева бўлиб қолган келинчакнинг кўз очиб кўрган ёрига содиқлиги самимият билан тасвирланади. Шеърда ёрига садоқатли бу беванинг матонати сабру қаноат туйғусидан маҳрум баъзи аёлларнинг бешарм ҳатти-ҳаракатларига қарама-қарши қўйилади. Бу қиёсий тасвир бева — келинчак образининг янада улуғворлик касб этишида муҳим рол ўйнаган:

Назокат пайтимас яқинроқ келинг,
Буюк зот қошида айлангиз салом.
Шу содиқ бевага саждалар қилинг,
Шу содиқ бевага айланг эҳтиром.

Абдулла Орипов халқимизга хос эзгуликни, юксак ахлоқ-одобни улуғлашда узоқ ва яқин ўтмиш мавзуларига ҳам мурожаат қилади. Халқимизнинг ўтмишини, ибратли анъаналарини, ўзига хос миллий хусусиятларини, урф-одатларини ихлос билан тасвирлаб, улардан ҳозирги кун муаммоларини ҳал қилишда моҳирона фойдаланади. Жумладан, шоир халқимизнинг эзгу анъаналарига таянган ҳолда халқ ва Ватан манфаати тақозо этса тоғни талқон этишга, игна билан қудуқ қазишга, халқ ва Ватан учун жон фидо қилишга тайёр экани ҳақида бонг уради. Абдулланинг “Ёзажакман” шеърида:

Бошингга агар қўнса шу кун шарпаи иқбол,
Пойингга, элим, бош уриб қуръон ёзажакман, —

дея аҳду паймон қилиши бунга ёрқин далилдир.

Абдулла Орипов ижоди Ўзбекистон мустақиллиги даврида ҳар жиҳатдан гуллаб-яшнади. Шоир бу даврда Ўзбекистон мустақиллигини дил-дилдан қувониб, ҳаяжонланиб куйлади ва қайта-қайта улуғлади¹. [*Қаранг: С.Мирзаев. Мустақиллик давридаги ўзбек адабиёти. Самарқанд, СамДУ нашриёти, 1999 й.*]

Абдулла Орипов том маънода миллий шоир. Чунки шоир ижодида биринчи навбатда ўз миллатининг ҳаёти, унинг кайфияти, орзу-истаклари, ўзбек халқи турмуш тарзига доир ранг-баранг мавзулар асосий ўринни эгаллайди. Бироқ шоир бу билан чекланмайди. Абдулла Орипов айни бир пайтда байналмилал шоир ҳамдир. У ер юзидаги барча халқларни қизиқтирадиган муҳим масалалар ҳақида самимият билан ёзади.

Дарҳақиқат, адабиёт ҳам, ёзувчи ҳам аввало миллий бўлиши, ўз халқининг туб миллий манфаатларини кўзлаши ва унга бевосита хизмат қилиши лозим. Бу объектив ҳақиқатдир. Лекин ёзувчи ҳаётни доимо ҳолисона, ҳаққоний тасвирлаши, бошқа миллатларга ҳам самимий дўстлик, биродарлик нуқтаи назаридан қараши лозим. Абдулла Орипов ижоди бу жиҳатдан ҳам ибратлидир. Чунки шоир шеъриятида халқлар дўстлиги мавзуи буртиб туради. Масалан, Абдулла ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги дўстлик ҳақида куйлар экан, унинг тилидан шакар-бол томади:

Дўсту қардошдир азалдан
 ўзбегим тожик билан,
Иккиси бир байт ғазалдан
 ўзбегим тожик билан.
Қай йўсин айлай қиёс мен
 бул ширин дўстлик сўзин,
Тотлидир болдан, асалдан
 ўзбегим тожик билан.

Сўз санъаткорининг “Арманистон”, “Қозоғистон”, “Қирғиз диёри”, “Ўзбекистон”, “Совға” каби асарлари ҳам халқлар дўстлиги, биродарлиги ғоялари билан суғорилган. Демак, Абдулла Орипов шеъриятида миллийлик билан байналмилаллик узвий birlikда намоён бўлади. Шоир ҳаёт ҳақиқатини тасвирлашда доимо халқлар дўстлиги ғоясига содиқ бўлиб қалам тебратади. Миллий мавзуларни тасвирлаганда ҳам, халқаро мавзуларни ёритганда ҳам инсонпарварлик, дўстлик ғояларини асарнинг умумий руҳига сингдириб юборади. Чунки Абдулла Ориповни фақат ўз миллати ва ўз мамлакатининг ташвишу дардларигина эмас, балки бутун жаҳон халқларининг тақдири, ғаму аламлари ҳам безовта қилади. Буни шоирнинг чет эл мавзуларига бағишланган, хусусан, Фарбий Европа ва Америка сафари таассуротлари асосида ёзилган “Икки Америка”, “Мексика”, “Лос-Анжелос кўчаларида”, “Тунислик бола” сингари шеърларида яққол кўриш мумкин.

“Тунислик бола” шеърисида шоир Рим (Италия)да тунислик бегуноҳ бир боланинг безорилар томонидан эрмак-мазах қилиниб, ёндириб юборилганлиги ҳақида ғабланиб ёзади. Шоир бу мудҳиш воқеани жамиятдаги ахлоқсизлик, инсофсизлик, меҳр-оқибатсизлик ва масъулиятсизликнинг натижаси деб ҳисоблайди ва асар ғоясини жуда таъсирли қилиб ифодалайди:

Афсус разолатга ботди бу очун,

Айбни яратганга тўнкамоқ нечун?
Сенга ўт қўйдилар бир эрмак учун,
Римга нега келдинг тунислик бола?

Биламан, сен учун парча нон қаҳат,
Замин мозор бўлса, Африка лаҳат.
Ўт қўйса, ўт қўйсин ўз элинг фаҳат,
Римга нега келдинг тунислик бола?

Шоир Тунисдан Римга иш ахтариб келган бу боланинг фожиасини ўз шахсий фожиаси сифатида қабул қилиб, чет элларда инсон қадр-қиммати зўравон текин-хўрлар томонидан оёқ ости қилинаётганини очиб ташлайди. Нокас зўравонларни лаънатлайди. Шу билан бирга, кишиларни хушёрликка, уларни миллати ва ирқидан қатъий назар, инсон эркини, инсон ҳуқуқини дадил ҳимоя қилишга даъват этади:

Бу шундоқ манзилки, дўстни ёвлайди,
Ота ўз фарзандин авраб товлайди,
Бу юртнинг сайёди одам овлайди,
Римга нега келдинг тунислик бола?

Ҳа, олов остида буткул ер юзи,
Тутунга тўлмоқда одамзод кўзи,
Ёниб кетмасайди заминнинг ўзи,
Римга нега келдинг тунислик бола?

Юқорида қайд этилганлардан кўринганидек, Абдулла Орипов фикрлар ва эҳтирослар шоиридир. Абдулланинг ижод қамрови кенг, фикри теран, бадий мушоҳадалари кучли, эҳтироси жўшқин, парвози юксак. У лоқайдликни билмайди. Ана шунга кўра, шоир шеърлари жўшқинлиги ва лирик туйғуларга бойлиги билан ўқувчиларни мафтун этади, ром қилади.

Абдулла шеърларида фалсафий теранлик билан жўшқин лиризм уйғунлашиб кетган. Унинг “Ўзбекистон”, “Муножот”ни тинглаб”, “Авлодларга мактуб”, “Ўйларим”, “Баҳор”, “Биринчи муҳаббатим”, “Юзма-юз”, “Отелло”, “Куз” ва бошқа шеърларида мана шу хусусият яққол намоён бўлади. Бу фусункор ва теран шеърлар ўзбек миллий адабиётининг мумтоз намуналари бўлиб, улар юксак бадийлиги, мантиқнинг кучлилиги, жўшқинлиги, ёқимлилиги ва лирик туйғуларга бойлиги билан ажралиб туради:

Эшилиб, тўлғониб ингранади куй,
Асрлар ғамини сўйлар “Муножот”.
Куйи шундай бўлса, ғамнинг ўзига

Қандай чидай олган экан одамзод.

(“Муножот”ни тинглаб”)

Абдулла ўз шеърларида рамзий образлардан, киноя, кесатик ва пичинглардан моҳирона фойдаланади. Кундалик оддий воқеалардан ва митти деталлардан катта ижтимоий хулосалар чиқаради ва буларни тасвирлашда кўпинча янгилик кашф этади. У “Абдулла Қодирийга” шеърида ўзбек халқининг бебаҳо қадриятлари, асл истеъдоднинг қадр-қиммати ҳақида бадиий мулоҳаза юритиб, чуқур мазмунли, афоризм даражасига кўтарилган мисралар яратади ҳамда уни содда ва ихчам шаклда жозибадор қилиб ифодалайди.

Абдулла Орипов шеърияти ҳаёт ҳақиқатига асосланган ва уни синчковлик билан кузатиш, таҳлил этиш натижасида ҳосил бўлган теран мазмунли, бадиий умумлашмаларга ва ҳаётий хулосаларга бой. Шоир ўзининг она ҳақидаги шеърларида аёл ҳақида шу кунгача айтилмаган, лекин айтилиши шарт бўлган теран фикрларни топиб, уларни маҳорат билан ифодалайди:

Инсон атаб бўлмас ҳеч бир, ҳеч маҳал,
Аёлни танимас такаббур бошни.
Ундайин юлдузнинг сўнгани афзал,
Агар тан олмаса сендай куёшни.

Аёл чехрасида кўрсанг табассум
Билки, замон тинч, осойиш олам.
Аёлга тиласанг гар толе маъсум,
Дунёни оловдан асра, эй Одам!

(“Сени она дедим”)

Абдулла меҳрибон оналар образини яратиш билан бирга, оталар ҳақида ёзишни ҳам унутмайди. Шоирнинг “Оталар илгида замон билан вақт” шеърида меҳрибон, мард, заҳматкаш оталаримизнинг умумлашма лирик образи яратилган. Шоир шеърда:

Мен кўкка термулиб кутмасман мадад,
Дўст излаб ҳар ёнда кезмасман сарсон.
Дўсту мададкор ҳам отадир абад
Шони — шонинг эрур, армони — армон.

тарзидаги поэтик хулосани теран ва образли қилиб асослаб берган.

Абдулла Орипов шеърларида ҳаёт ва тараққиёт, меҳнат ва ижод, севинч ва ташвиш, ғам ва алам, устоз ва шогирд, дўстлик ва садоқат, эътиқод ва хиёнат, олғирлик ва нопоклик ҳақидаги янги-янги бадиий хулосаларнинг бўртиб туриши шоир ижодига алоҳида бир ҳусн бахш

этган. Шоирнинг “Устозларим” шеърида ифодаланган ғоявий мазмун (хусусан, бадий хулоса) ҳам бунга яхши мисол бўла олади. Дарҳақиқат, бу шеърда муаллиф ўзининг марҳум устозлари “аҳли шуаро” яшаб ижод этган машъум шахсга сиғиниш даврининг тавсифномасини яратган. Шу орқали устоз шоирларнинг хизматларини асосиз камситишга, уларга беҳуда тош отишга қарши ўткир фикр билдириб, устозлар руҳини шод этган:

Марҳум устозларим,
Раҳматли зотлар,
Энди сиз тинч ётинг маконингизда.
Ўкинманг, маломат қилсалар агар,
Абадий бардош бор имконингизда.

Абдулла Ориповнинг 90-йиллар (жумладан, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейинги давр) маҳсули бўлган “Ҳаёт сабоқлари”, “Темур боғлари”, “Гина”, “Фожиа”, “Вафо қилармисан, баҳорим!” сингари шеърларида ҳам миллий-маънавий қадриятларимиз ва ажойиб анъаналаримиз катта ғурур ва ихлос билан акс эттирилган; муҳим поэтик фикрлар ва турфа туйғулар ёрқин ифодаланган:

Темурдек зотнинг-ку қайтмоғи гумон,
Лекин не бўлса ҳам изи қолибди.
Қанча чеврилмасин кўҳна бу жаҳон,
Боғи, иморати, сўзи қолибди...

(“Темур боғлари”)

Абдулла Орипов шеърияти ҳаёт билан ҳамнафас, ростгўй, халқчил ва курашчан шеъриятдир. Шоир ҳаётдаги баъзи иқтисодий тақчилликларни рўй-рост акс эттириш билан бирга, халқимизга хос сабр-тоқат, вазминлик, эътиқодга содиқлик ва келажак яхши кунларга ишончни асар мағзига сингдириб юборади.

Абдулла Орипов замонавий долзарб ғояларни олға суришда, кўпчиликни ҳаяжонлантирадиган катта фикрларни, турфа туйғуларни ифодалашда Қуръони Карим ва ҳадису шариф оҳангларида ҳам ўринли фойдаланади. Шоирнинг “Ҳаж дафтари”, “Ҳадис садолари” шеърий тўпламлари бунинг далилидир. Хусусан, 50 та ҳадисона шеърида шоир диний либосда намоён бўлган эзгу туйғуларимизни, миллий қадриятларимизни самимий ихлос билан тасвирлаб берган.

Абдулла Орипов шеъриятида замонавийлик ва публицистик руҳ кучли. Шу билан бирга, унда танқидий руҳ ҳам бўртиб туради. Шоир ҳаётни бўяб-безаб, ортиқча мақтаб, кўкларга кўтариб ўтирмайди. У бор гапни бутун борлиғича лўнда ва дангал қилиб айтиб қўя қолади.

Бу хусусият шоирнинг жамиятни қайта қуриш ва мустақиллик масалалари ҳақидаги шеърларида, айниқса, очиқ кўринади. Абдулла жамиятни қайта қуриш ва Ўзбекистон мустақиллигини қўллаб-қувватлаган ҳолда бу соҳадаги айрим хато ва нуқсонларни дангал очиб ташлайди; гуруҳбозлигу тарафкашликларни, иш ўрнига гап сотишларни, бир бирига тош отишларни очиқчасига қоралайди. Шоир баъзи шахсларнинг бир-бирини асосиз айблаб, беобрў қилишларини пичинг ва киноя воситасида фош этади:

Тараққиёт экан, замонлар келиб,
Орзу босиб кетди бутун оламини.
Ҳозир мақтанишар: – “Кўйингиз билиб,
Мен бадном қилганман энг зўр Одамни”.

(“Тараққиёт”)

Яна бир мисол:

Парво қилманг, бўлмаганни бўлдирамиз,
Паймонаси тўлмаганни тўлдирамиз.
Бир замонлар отар эдик, осар эдик,
Энди эса мажлис қилиб ўлдирамиз.

(“Гап битта”)

Абдулла Орипов шеъриятида ҳажвиёт катта ўрин эгаллайди. Шоирнинг “Тулки фалсафаси”, “Ёзғувчиликка ариза”, “Турғунбой”, “Темир одам”, “Эътиқод” каби шеърларида, “Ранжом”, “Жаннатга йўл” дostonларида бу хусусият яққол намоён бўлади. Бу асарларда адолатсизлик ва қаллоблик, айёрлик ва кўзбўямачилик, хиёнат ва виждонсизлик, порахўрлик ва ёлғончилик, иккиюзламачилик ва таъмагирлик сингари иллатлар турли шаклларда ҳажв остига олинади:

Топган тутганингни халққа бер, кўзим,
Сен фақат ўшанда топгайсан тўзим.
Лекин бир мантиқни унутма асло,
Яъни, мансубдирман халққа мен ўзим.

(“Бир устоз ўғити”)

Абдулла Орипов хилма хил мавзуларда ажойиб дostonлар ҳам яратган. Шоир ўз дostonларида ҳаёт ҳақиқатини усталик билан тасвирлайди. У ҳаётда учровчи иллатларни фош этишда турли хил тасвир воситаларидан, жумладан, рамзий образлардан ва ҳар хил мажозлардан ўринли, унумли фойдаланади. Фантастик сюжет асосига қурилган “Жаннатга йўл” (1978) драматик дostonида бу ҳол яққол кўринади. Дostonда қиёмат ва охират, жаннат ва дўзах, савоб ва гуноҳларни ўлчайдиган афсонавий тарози сингари диний тушунчалар

ва фантастик воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади.

“Жаннатга йўл” достонида Йигит, Она, Ота, Дўст, Ўспирин, Қария сингари ҳаётий қаҳрамонлар билан бирга, Тарозибон, Фаришта, Хур қиз, Югурдак, Садо ва бош-қа рамзий образлар яратилган. Ана шулар воситасида муайян ҳаёт ҳодисалари очиб берилади. Ҳаётда учровчи турли хил иллатлар фош этилади. Шоир адолат ва тўғрилиққа, виждон ва инсофга, ахлоқ-одоб ва яхшиликка доир умуминсоний қадриятларни, олижаноб фазилатларни тарғиб-ташвиқ этишда диний тушунчалардан ҳам, рамзий образлардан ҳам донолик билан фойдалана олган. Шоирнинг дostonда кўзлаган нияти асар охирида берилган қуйидаги мисралардан очик сезилади:

Бир ривоят баҳонаю, дoston сўйладим,
Турли-туман тақдирларни айлаб мужассам
Одамларга ибрат бўлсин, дея ўйладим.

Абдулла Орипов “Жаннатга йўл” драматик дostonи-да ҳозирги ҳаётдаги иллатларни фош этишда диний-афсонавий воқеага мурожаат этган бўлса, “Ҳаким ва ажал” дostonида эса асар ғоясини гавдалантиришда узоқ ўтмиш мавзуидан ўринли фойдаланган. Жаҳон тиббиёт илмининг буюк даҳларидан бири Абу Али ибн Сино ҳақида ёзилган бу дostonда умуман инсон ҳаётига тааллуқли ва абадий замонавий бўлган муаммолар кўтарилган. Ҳаёт ва инсон, илм ва ўлим, олижаноблик ва ҳасадгўйлик ҳақидаги теран ижтимоий фикрлар бадиий тарзда гавдалантирилган.

“Ҳаким ва ажал” дostonида ҳикоя қилинишича, Абу Али ибн Сино узоқ йиллар давомида тиббиёт соҳасида ҳаддан зиёд азият чекиб, меҳнат қилади. Кўп изланишлар натижасида буюк кашфиёт яратади: ўлимга қарши даво топади. Бироқ ғаразгўй ва шухратпараст шогирди Мирзо ўз устозининг оламшумул кашфиётига ҳасад билан қарайди. У Абу Али ибн Синога қараб беҳаёлик билан:

Мен – иблисман, одамларнинг ўзидан чиққан,
Сен – закосан, йўқдир сени кўрарга кўзим, –

дейди ҳамда Абу Али ибн Сино кашф этган ноёб, бебаҳо, ҳаётбахш дорини қасдан йўқотади. Абдулла Орипов “Ҳаким ва ажал” дostonида ана шу драматик воқеани афсус ва надоматлар билан тасвирлаб, ҳасадгўйлик ва бахилликни, ёвузлик ва ичиқораликни беаёв фош этади. Шу асосда ҳақиқий инсонийликни, илм ва заковатни улуғлаб, инсонлар бир-бирига беминнат ва бетаъма яхшилик қилиши лозим деган фалсафий фикрни образли равишда ифодалайди.

Абдулла Ориповнинг “Ранжком” (1988) достонида замонавий мавзу тасвирланган. Бу асарда жамиятни қайта қуришнинг асл маъносини, хусусан, демократия ва ошкораликнинг туб моҳиятини англамасдан “янги ширкат”лар тузиб, ҳалол яшаётган инсонларни беҳуда ранжитиб юрган одам шаклидаги махлуқлар фош этилади. Уч нокас “Ҳашарот” журнали таҳририяти хоналаридан бирида тўпланиб, яхшиларга озор беришни, уларни ранжитишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган ”Ранжком” ташкилотини тузади. Шу “мажлис”да бу уч шахсдан бири дейди:

Шундай қилиб, янги ширкат туздик, ўртоқлар.
Мен раисман. Сизлар аъзо. Ҳозирча каммиз...
Биз маънавий ташкилотмиз – “Ранжком” миз яъни,
Ўзгаларни ранжитмоқлик бизнинг ишимиз.

Достон воқеаси ана шу “Ранжком” аъзолари (раис, биринчи аъзо, иккинчи аъзо образлари)нинг ўзаро суҳбати ва уларнинг фаррош аёлдан дакки еб, шармандаю шармисор бўлиши асосига қўрилган. Асарда кўрсатилишича, ташкилот аъзолари меҳнатсиз, бемаъни ва беибо ҳаёт кечиради. Улар нима қилса, нима деса ўз хоҳиши; уларни тергайдиган, ҳақ йўлга бошлайдиган бирорта кимса йўқ. Ана шунинг учун ҳам фаррош аёл худога мурожаат қилиб:

Лекин нечун бу қавмнинг йўли доим шай,
Қандоқ қилиб бир-бирларин излаб топарлар...
Ўзгаларда не ташвишу бўларда не ғам,
Ғўрми десанг, Ҳизр сифат пешволари бор.
Не бўлса ҳам, сен шулардан асрагин эгам.
Шундайларнинг қўлларида юртни қилма хор, –

деб нола қилади.

“Ранжком” достонида ҳақиқий ҳаёт ҳодисаси акс этган. Жонли образлар яратилган. Ҳаётдаги иллатларни очиб ташлаш асосида муҳим ғоя – ҳалол ишлаб, беғалва, пок яшаш ғояси ифодаланган.

Абдулла Ориповнинг “Соҳибқирон” поэтик драмаси ёзувчиларга мустақиллик туфайли берилган имконият (сўз эркинлиги)нинг ажойиб маҳсулидир. Унда собиқ совет ҳокимияти даврида қатагон этилган миллий мавзу катта гурур ва ифтихор билан қаламга олинган. Асарда улўф бобомиз Амир Темурнинг реалистик образи яратилиб, унинг мамлакат ва халқ тарихида тутган буюк роли бадиий равишда кўрсатиб берилган.

Маълумки, Амир Темур ҳақида жаҳонда кўп асарлар (шеър ва

ҳикоялар, қисса ва дostonлар, драма ва романлар) ёзилган. Абдулла Орипов ана шу асарларда ифодаланган гоъвий мазмунни, образ ва ташбеҳларни қуруқ такрорлаб қўя қолмаган. Аксинча, мураккаб ва кўп қиррали мавзуга мустақиллик даври нуқтаи назаридан ёндошиб, Амир Темур ҳақида шу кунгача ёзилмаган, лекин ёзилиши шарт бўлган теран поэтик мазмунни синчковлик билан топиб, уни маҳорат билан тасвирлаб берган. Достонда асосий эътибор жангу жадаллар, қирғин барот урушлар тасвирига эмас (асарда соҳибқироннинг асосан, фақат бир ҳарбий юриши - Боязидга қарши урушининг таъриф-тавсилоти берилган), балки, бош қаҳрамоннинг ҳаёт ва инсон ҳақидаги ўй-хаёллари, ҳикматли фикрлари, доно мушоҳадалари, сай ҳаракатлари, тадбиркорлиги, ғазабу меҳрини акс эттиришга қаратилган. Демак, асар марказида Амир Темур образини яратиш муаммоси туради ва бу масала катта муваффақият билан ечилади.

Асарда тасвирланишича, Амир Темур онадан ҳукмдор-соҳибқирон бўлиб туғилмаган. Кўп қатори бола бўлган, мол боққан, ўтин терган, ер оғдарган: тинч ҳаёт кечирган. Бироқ, балоғатга етгач, тарихий зарурият уни қўлига қилич олиб, муғул истилочиларига қарши жанг қилишга мажбур этган. У Туроннинг мард, ориятли, ватанпарвар ўғилларини ўз атрофига бирлаштириб, она Ватанни мустамлака асоратидан қутқазади. Босқинчилар зулмидан азият чекиб, зада бўлган мамлакатда қаттиқ тартиб-интизом ўрнатади.

Ёшлигидан адолат учун курашишни ўзига мақсад ва маслак қилиб олган Амир Темур эзгулик йўлида жаҳоннинг қарийб ярмини забт этиб, Буюк Турон Салтанатини барпо этади. Орттирган беҳисоб бойликларини фақат адолат учун, яхши ишлар учун харчлайди. Эл-юртни обод қилдиради, янги шаҳар ва қишлоқлар бунёд эттиради, масжид-мадрасалар солдиради, янги йўллар чиқариб, каналлар қаздириб, чўлларда боғу-роҳлар яратади. Мусулмончилик қоида-қонунларига мунтазам риоя қилиб, инсоний урф-одатлар ривожини таъминлайди. Салтанатда маданият, санъат ва адабиёт тараққиёти учун зарур бўлган шарт-шароитни ҳозирлайди.

Амир Темурнинг меҳри-оқибати ҳам, ғазабу нафрати ҳам бирдек буюк бўлган. Унинг меҳнат аҳлига, аскарларига, қурувчи усталарга, фарзандларига, невараларига меҳрибонлиги гоъят ибратлидир. У энг қийин ҳолату шароитларда ҳам ҳалол инсонларни, оддий одамларни, қариндош уруғларини диққат эътибордан соқит қилмаган. Уларни эъзозлай билган. Аксинча, халққа, Ватанга хиёнат қилган шахсларни асло аямаган, гуноҳкорларни жазолаган.

Абдулла Орипов асарида Соҳибқироннинг ана шу хислатлари,

мамлакат ва халқ олдидаги буюк хизматлари бирин-кетин очила боради. Натижада асарда Амир Темурнинг буюк ва салобатли, жонли ва табиий образи яққол намоён бўлади. У доно инсон. Моҳир саркарда, адолатли подшоҳ, инсоний ва диний қонун-қоидаларни юксак қадрловчи ва уларга изчил амал қилувчи ҳукмдор, меҳрибон ота, адабиёт ва санъатни теран англовчи ақл соҳиби сифатида гавдаланади.

Шуниси ҳам муҳимки, шоир драмада Амир Темур образини идеаллаштирмаган. Унинг подшоҳ сифатидаги хато ишларини, дунёқарашидаги зиддиятларни, қисматидаги фожиали жиҳатларни ҳам очик кўрсатган. Амир Темур асар охирида умр бўйи қилган савобу гуноҳларини эслаб, сарҳисоб этар экан,

Тинсиз жангу жадал билан ўтди ҳаётим,
Балки қанча умрларга зомин бўлганман.
Охиратда этагимдан тутмасми улар? —

деб куйиниб ёнади.

Асарда Туркистоннинг машхур ва азиз авлиёси Аҳмад Яссавий образи ўзига муносиб ўрин эгаллайди. Яссавий буюк мутафаккир сифатида самимий ихлос ва ҳурмат билан тасвирланган. Амир Темур Хитойга юриш қилишдан олдин Туркистонга, Яссавий мақбарасига бориб, уни зиёрат қилади, улуғ авлиёдан оқ фотиҳа олмоқчи бўлади. Асарда бу воқеа ғоят таъсирли ва драматизмга бой қилиб акс эттирилган. Драматург бу сахнада қабрда ётган Яссавий хазратлари руҳини жонлантириб, уни Амир Темур билан мулоқот қилдиради. Мулоқотда Яссавий Соҳибқирон саволларига жавобан:

Ният қанча жозибали бўлса ҳам, Темур,
Қилич билан мурод ҳосил бўлмағи гўмон, —

дейди. Бу жавоб драманинг лейтмотиви сифатида акс садо беради. Зеро, драмада умуман уруш ва қон тўкиш маъқулланмайди. Аксинча, чигал муаммоларни давлатлар ва халқлар ўзаро келишиб, тинч йўл билан, сулҳ тузиб ҳал қилишлари лозим деган инсонпарвар ғоя олға сурилади. Драманинг муҳим нуқталаридан бири ҳам худди шунда.

Асарда Амир Темур образи билан бирга, султон Боя-зид, Бибиҳоним, Амир Ҳусайин, Аҳмад Яссавий каби тимсоллар ҳам реалистик бўёқларда жонли ва ишонарли қилиб яратилган.

“Соҳибқирон” драмаси бадиий жиҳатдан ҳам пухта ишланган. Асар сюжети ва композициясида жиддий қусурлар бўлмаганидек, унда конфликт ва драматизм муаммоси ҳам тўғри ҳал қилинган. Драматург

асар конфликтини кенг ва теран маънода қамраб акс эттирган. Бинобарин, асар конфликтини яхшилик билан ёмонлик, адолат билан адолатсизлик, инсоф билан инсофсизлик, поклик билан нопоклик, мардлик билан кўрқоқлик, садоқат билан хоинлик ўртасидаги тафаввут ва кураш асосига қурилган. Асарда конфликт тўғри ёритилган ва ҳал этилган.

Драма тили содда ва аниқ, қисқа ва лўнда. Унда чуқур мазмунли ва образли байтлар кўп ва улар жой-жойида ишлатилган. Шоир Амир Темур тузган буюк салтанатдаги тинчлик, хотиржамлик ва хавфсизлик ҳақида ёзар экан, қуйидаги қўйма мисраларни яратган:

Ҳиндистондан Болқонгача бирор болакай
Боши узра олиб ўтса лаган марварид,
Йиллар оша улғаяди болакай, аммо
Бир дона ҳам тўкилмагай ўша лаганда.

Хулоса қилиб айтганда, Абдулла Орипов асарлари чуқур ҳаётийлиги, фалсафий теранлиги, жозибадорлиги, шоирона фикр-мушоҳадаларга бойлиги билан ибратлидир.

Бугина эмас. Шоир асарлари тил ва бадиий маҳорат жиҳатидан ҳам намуналидир. Шоир асарларининг тили бой, ихчам, сержило ва раван. Улар мавҳумликдан, ноаниқликдан, ялтироқлик ва жимжимадорликдан холи бўлиб, жонли халқ тили бойликлари, халқ ҳикматлари билан безалган. Бинобарин, халқона соддалик ва чуқур мазмундорлик Абдулла Орипов шеърининг тилининг асосий хусусиятини ташкил этади. Битта мисол:

Тингла, бу абадий садо бўлади,
Гадонинг душмани гадо бўлади.
Иккови бир-бирин егунча то
Ўртада бу дунё адо бўлади.

Абдулла ўз асарларининг бадиий мукамаллигини таъминлашда қофия ва вазн имкониятларидан ҳам моҳирона фойдаланади. Бармоқ, аруз ва сарбаст вазнларида етук асарлар ёзиб, шеърининг оҳанглари раванг-баранг намуналарини юзага келтиради.

Абдулла Орипов – моҳир таржимон. У Пушкин, Шевченко, Низомий Ганжавий, Қайсин Қулиев сингари шоирларнинг бир қанча шеърларини таржима қилган. Абдулла, айниқса, Дантенинг машҳур “Илоҳий комедия” асарини ўзбек тилига ўгириб, хайрли ишни муваффақият билан бажарди.

Абдулла Орипов ижоди ҳақида адабий танқидчилик ва адабиётшуносликда анча ишлар қилинган. И.Султон, М.Қўшжонов,

О.Шарафиддинов, Л.Қаюмов, У.Норматив, Н.Худойберганов, И.Фафуров, С.Мели, Р.Воҳидов, М.Ҳошимова сингари мунақидлар шоир асарларининг ғоявий-бадий хусусиятлари ҳақида хилма-хил мақолалар ва рисоалар ёзиб, шоир ижодини ҳақли равишда юксак баҳоладилар.

Академик Иззат Султон шоир ижодини таҳлил этиб, Абдулла Орипов шеърятининг “энг муҳим хусусияти одамларни бирлаштирувчи куч, қудратдир. Бу – ҳақиқий шеърятнинг энг улуг фазилатидир”¹, деган хулосага келди. [¹И. Султон. *Талантнинг бирлаштирувчи қудрати. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1991 й., 28 март.*] Одил Ёқубов эса: “Абдулла Орипов шеърятига нисбатан ташбеҳ қўллайдиган бўлсак, у дотор навосига ўхшайди: бирда чексиз мунг билан дилларни ларзага келтирса, бирда шўхчан тус олади, майин ва ўзига хос таронаси тагин кишини мафтун этади. Унинг асарлари қон томирида ўт билан сувдек бир-бирига зид туйғулар тинимсиз оқиб туради. Шунинг учун ҳам бир шеъри ҳаётнинг етук фалсафий идроки ҳосиласи билан тўйинган, бошқа бир шеъри эса дарду ғамга тўлиқ, нолали ва руҳсиз, бир шеъри шўхчан, қочиримли ва юморга бой, бошқа бир шеъри эса саховатли қалб меҳрига тўлиқ, шунинг учун ҳам у бетакрор, ҳаётнинг ўзидай мураккаб, ҳаётнинг ўзидай сўлим ва жозибали, юракларга яқин.

Она-Ватан – Абдулла ижодининг бош мавзуи. Ватанни ундан ҳам кучли севиш, шарафлаш мумкинлигини ҳозирча бунчалик ёрқин намоён этаётганлар кам”¹ – деб ёзди. [¹Одил Ёқубов. *Шоир ҳақида сўз. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1991 й., 8 март.*]

Абдулла Орипов Ўзбекистон Давлат Мадҳияси (Мутал Бурхонов музыкаси) асарида ҳам она-Ватаннинг яхлит образини бетакрор, қуйма ва ёрқин мисраларда яратган:

Серқуёш ҳур ўлкам, элга бахт, нажот,
Сен ўзинг дўстларга йўлдош, меҳрибон.
Яшнагай то абад илму фан, ижод,
Шуҳратинг порласин токи бор жаҳон!

Олтин бу водийлар – жон Ўзбекистон,
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр!
Улуғ халқ қудрати жўш урган замон,
Оламни маҳлиё айлаган диёр!

Бағри кенг ўзбекнинг ўчмас иймони,
Эркин, ёш авлодлар сенга зўр қанот!
Истиқлол машъали, тинчлик посбони,

Хақсевар, она юрт, мангу бўл обод!

Олтин бу водийлар - жон Ўзбекистон
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр!

Хулоса: Абдулла Орипов ноёб истеъдод соҳиби бўлиб, унинг асарлари халқимизнинг миллий бойлигидир. Шоир асарлари фалсафий теранлиги, жозибadorлиги, жўшқинлиги, равонлиги ва бадий гўзаллиги билан ўқувчилар оммасини ўзига ром қилади. Демак, Абдулла Орипов шеърятининг тарбиявий-эстетик аҳамияти фоят катта.

IV УЧ УСТОЗ АЛЛОМА

Ҳаётда шундай нодир истеъдодлар, ноёб санъаткорлар ва доно олимлар бўладики, улар доимо халқ билан бирга нафас оладилар. Халқнинг қувончу шодликларига ҳам, дарду аламларига ҳам бирдек шерик бўладилар. Ютуқлардан севиниб, нуқсонлардан куйиниб, халқ ва Ватан манфаати йўлида фидокорона меҳнат қиладилар. Академик Иззат Отахонович Султонов халқимизнинг ҳурматига сазовор бўлган ана шундай улкан ва ноёб ижодкорлардан биридир. Ойбек ибораси билан айтганда, у “адабиётимизнинг отахони ва иззатли султонидир”. Домла ўз ҳаёти ва ижтимоий фаолияти давомида кам деганда тўрт истеъдодли, серғайрат ижодкор (олим, драматург, арбоб ва мураббий устоз)нинг меҳнатини донолик ва тадбиркорлик билан бажариб келмоқда.

1.Адабиёт донишманди

Таниқли олим Матёқуб Кўшжонов ҳақли равишда қайд этганидек, “Ҳар бир соҳанинг ўз донишмандлари бўлади, Иззат Султон адабиёт донишмандларидан. Унинг илмий таланти ҳам шунга мувофиқ кўп қиррали. У республикамизда адабиёт илмига асос солганлардан бири. Унинг илми ҳам кенг қўламли” (“Сайланма”. 1 жилд. 1982 й. 202-бет).

Иззат Султоннинг биринчи адабий танқидий мақоласи 1932 йилда ёзилган эди. Шундан буён олим бу мураккаб соҳада узлуксиз равишда қалам тебратиб, кўплаб илмий асарлар яратди. Ўзбекистон адабий-танқидий тафаккури тараққиётига салмоқли улуш қўшди. Иззат Султон ўтмиш мумтоз адабиётимиз ҳақида ҳам, ҳозирги замон адабиёти ҳақида ҳам, адабиёт назарияси ва халқ оғзаки ижоди ҳақида ҳам бирдек билимдонлик ва зукколик билан теран фикр юритади. Олим, айниқса, адабиёт назариячиси сифатида таҳсинга лойиқ ишларни амалга оширган.

Иззат Султон адабиёт назарияси фанидан иккита дарслик яратди. Биринчиси ўрта мактаб учун, иккинчиси олий мактаб учун мўлжалланган. Биринчиси 1939 йилда, иккинчиси 1980 йилда нашр этилган. Ана шу икки дарслик ўзаро таққосланиб ўрганилса, муаллифнинг илмий-ижодий эволюцияси ҳам, адабиёт назарияси соҳасидаги буюк хизматлари ҳам яққол намоён бўлади. Хусусан, иккинчи дарсликда адабиёт илмининг туб назарий масалалари чуқур ва аниқ қилиб ёритилган. Муаллиф жаҳондаги ҳамма адабиётларга бирдек хос бўлган умумий қоида ва хусусиятларни кўрсатиш билан

бирга, ўзбек адабиётининг ўзига хос бўлган миллий белгиларини ҳам очиб берган. Дарсликда сўз санъатининг асосий хусусиятлари, айниқса, бадиий маҳорат масалалари биринчи ўринга қўйиб атрофлича ёритилган. Бу ҳол толиби илмларнинг адабиётнинг бошқа фанлардан фарқи, унинг ўзига хос хусусиятларини чуқурроқ билиб олишларига кенг имконият яратган. Шу билан бирга, талабаларни эстетик жиҳатдан тарбиялашга бевосита хизмат қилган.

Бундан ташқари, Ўзбекистонда “Адабиёт назарияси” номли икки жилдлик йирик тадқиқотнинг майдонга келишида ҳам (1978-1979) Иззат Султоннинг хизмати катта. У ана шу фундаментал илмий асарнинг асосий ва етакчи муаллифларидан бири бўлиш билан бирга, уни таҳрир қилган.

Қисқаси, Иззат Султоннинг адабиёт назариясига оид асарлари юксак савияда ёзилган. Уларда таҳлил чуқур бўлганидек, ҳар жиҳатдан асосланган илмий-назарий хулосалар ҳам кўп. Бу фазилат олимнинг ўтмиш адабиёти ҳақидаги “IX-XV асрлар ўзбек адабиёти тарихи”, “Мақоримул ахлоқ”, “Мезонул-авзал” ва унинг танқидий тексти”, хусусан, “Навоийнинг қалб дафтари” асарларига ҳам тўла тегишлидир.

“Навоийнинг қалб дафтари” домланинг узоқ йиллар давомида олиб борган илмий изланишларининг натижаси бўлиб, у уч марта (1969, 1971, 1973) нашр этилган. Бу китоб ноёб фактларга, қизиқарли фикрларга бой, у ўзига хос тарзда - оригинал қилиб ёзилган. Зеро, Иззат Султон ўзининг Навоий ҳаёти ва ижодига доир ҳар бир фикрини рад этиб бўлмайдиган кўплаб қимматли далил-ҳужжатлар, хусусан, буюк шоирнинг ўз сўзлари асосида исботлаб берган. Шунинг учун ҳам бу китоб навоийшуносликнинг жиддий ютуғи деб эътироф этилди. Машҳур шоир Миртемир: “Бу китоб устоз Ойбек қаламига хос, ўша оламга машҳур романдан кейин улуғ Навоий ҳақидаги энг самимий, замонга оҳангдош ва фахрлангудек меҳнатдир. Айни вақтда улуғ бобога фарзандлик туйғуси тўлиб тошган ёруғ қалб кўшиғидир. Нечоғлик ёрқин ва фусункор китоб”, – деб ёзган эди.

Иззат Султоннинг илмий фаолиятида ҳозирги замон ўзбек адабиёти ва унинг атоқли намоёндалари ижоди таҳлиliga бағишланган асарлар салмоқли ўрин эгаллайди. У ўз мақола, рисола, монография ва дарсликларига XX аср ўзбек адабиётининг ўзига хос асосий хусусиятлари, бебаҳо бойликлари, ундаги янгиликлар, анъана ва новаторликни яққол кўрсатиб беради. Ғоявий таҳлилни бадиий-эстетик таҳлил билан қўшиб, узвий бирликда олиб боради. Бу хусусият Абдулла Қодирий ижоди ҳақидаги илмий ишларида айниқса

очиқ кўринади. Иззат Султон ўз фаолиятида Абдулла Қодирий ижодига бир неча бор мурожаат қилди ва ҳар сафар мавзунинг янги-янги қирраларини кашф этди. Биз бу ўринда қодирийшунос олимнинг Абдулла Қодирий оқлангач, адабиётшуносликда биринчи ўлароқ матбуотда дадиллик билан қилган чиқишини (1956), “Ўзбек адабиёти тарихи очерки”да (1962 й. 1 жилд), “Асарлар” тўпламида (1972 й. 2-жилд), “Адабиёт назарияси” (1980) ва “Ўзбек совет адабиёти тарихи” (1990) дарсликлариди буюк романнавис ижодини юқори илмий савияда ёритгани ва таҳлил этганини назарда тутмоқдамиз.

Иззат Султоннинг Ўзбекистон мустақиллиги давридаги илмий фаолияти ҳам ибратли. Домла бу даврда хилма хил мавзуларда “Баҳовуддин Нақшбанд абадияти” (1994), “Олимнинг жасорати” (1998), “Қайта туғилиш арафаси” (1999), “Жадидчилик – истиқлол кўзгусида” (2000) каби рисола ва илмий мақолалар ёзди. Уларда адабиёт бойликлари ва муаммолари истиқлол мафкураси асосида талқин ва таҳлил этилди. Шунга кўра, уларда ҳозирги янги давр руҳи бўртиб туради. Зеро, бу илмий ишларда кўтарилган мавзу янги бўлгани сингари олға сурилган фикрлар ва илмий хулосалар ҳам янги, долзарб. Масалан, Иззат Султон “Қайта туғилиш арафаси” мақоласида мустақилликнинг меваси ва унинг амалдаги бунёдкори бўлган янги қаҳрамонлар образини яратиш орқали одамларимиз онги-тушунчаси ва дунёқарашиди юз берган буюк ўсиш-ўзгаришларни умумлаштириб кўрсатиш адабиётимизнинг муҳим, долзарб вазифаси эканини биринчи бўлиб исботлаб берди. Жумладан, олим “адабиётимизнинг вазифаси ҳамма соҳадаги тадбиркорларни бош қаҳрамон сифатида санъатга олиб киришдан иборат... тадбиркорларни адабиётга олиб кириш, давримизнинг етакчи қаҳрамонлари қилиб кўрсатиш керак”¹ – деб ёзди. [¹“Ўзбекистон Адабиёти ва санъати” газетаси, 1999 й., 19 март.]

Иззат Султоннинг илмий фаолияти юқориди қисқача қайд этилганлар билангина чекланмайди. Олим жаҳон адабиёти, турли миллат ёзувчилари ижоди, адабий алоқа ва ўзаро таъсир ҳақида ҳам сермазмун мақолалар ёзди. “Чеховнинг ҳикоячилиги”, “Изланишлар давом этади”, “Пушкин ва ўзбек адабиёти”, “Реализмнинг замонавийлиги” каби мақолалар шулар жумласидан.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, академик Иззат Султон ранг баранг илмий асарлар ёзиш билан бирга, Ўзбекистонда ўзига хос адабиётшунослик мактабини яратиб, кўплаб фан номзодлари ва фан докторлари етиштирган. Бинобарин, домла талабчанлик ва

меҳрибонлик, холислик ва жонкуярлик асосида шогирдлар камолотига сидқидилдан кўмаклашади. Умуман олганда, Ўзбекистонда сўнги ярим аср давомида Иззат Султондан ўрганмаган, устоздан маслаҳат, йўл-йўриқ олмаган бирорта ҳам истеъдодли адабиётшунос ва мунаққид йўқ десак муболаға бўлмайди. Буни Самарқанд адабиётшунослиги тараққиёти ҳам тасдиқлайди.

2. Отоқли драматург

Иззат Султон адабиётнинг энг қийин жанри бўлган драматургия соҳасида ҳам ўз истеъдодини намойиш этди. Бинобарин, профессор Лазиз Қаюмов “Иззат Султон – ҳам мантиқий тафаккурга моҳир, ҳам бадиий тафаккурга соҳиб. Яъни илму фан билан бадиий ижодни ўзига мужассам қилган сиймо” деб ёзган эди.

Иззат Султоннинг драматургия соҳасидаги фаолияти 1939 йилда бошланган. У “Алишер Навоий”, “Номаълум киши”, “Билмайин босдим тиканни”, “Имон”, “Истеҳком”, “Шоирнинг қалби”, “Донишманднинг ёшлиги”, “Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари”, “Ойдин кеча асрлигида” каби драмалар яратган. Булар орасида “Алишер Навоий” (Уйғун билан ҳамкорликда ёзилган) драмаси алоҳида ажралиб туради. У ўзбек драматургиясининг шоҳ асари – мумтоз намунаси. Драма мазмуни ҳаётининг конфликт асосига қурилган яхлит ва гўзал сюжет воситасида очиб берилган. Унда Алишер Навоий, Хусайн Бойқара, Гули, Мўмин Мирзо, Турдивой, Мажидиддин, Мансур сингари хилма хил образлар яратилган. Айниқса, асарнинг бош қаҳрамони Алишер Навоий образи зўр маҳорат билан кўрсатилган.

Драма ҳаётбахш руҳ билан қондириб суғорилган. Пьесада тасвирланишича, Навоий мамлакатда адолатни барқарор қилиш учун бутун борлиғи билан изчил ҳаракат қилади. Лекин унинг эзгу ҳаракатлари ўша тузумнинг айби билан беҳуда кетади. Бироқ буюк шоир ва мутафаккир Навоий шунда ҳам тушкунликка тушмайди. Навоий подшоҳ Хусайн Бойқаранинг “дўстим, сиз дунё лаззатларидан воз кечиб нима орттирдингиз?” - деган саволига жавоб бериб, “Икки буюк дарё бўйидаги халқимни якқалам қилдим. Тилимизни таҳқир ва ҳақорат ботқоғидан шеърият осмонига кўтардим. Мен умримга ачинмайман”, - дейди. Навоий келажакка комил ишонч билан қарайди. Халқнинг куч-қудратига юқори баҳо беради.

Драмада буюк шоир шеъриятдан унумли фойдаланилган. Шу билан бирга, оригинал шеърий диалог ва монологлар, ҳикматли ва чиройли байтлар яратилган:

Кимики бўлса инсон, бўлса одам,

Халойиқнинг гамин ейдур дамо-дам.

(Гули сўзи).

Ким, кучук бирлан хутукка қанча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, эшшак бўлур, бўлмаслар асло одами.

(Навоий сўзи).

Иззат Султоннинг замонавий мавзудаги саҳна асарлари орасида энг мукаммали ва таъсирлиси, шубҳасиз, “Имон” драмасидир. “Имон” - юксак ахлоқ-одаб соҳибларини улуғловчи, ахлоқ-одаб мезонларидан чекинганларни фош қилувчи ва кескин қораловчи бақувват асар. Воқеа профессор Йўлдош Комилов хонадонида бўлиб ўтади. Пьесанинг асосий қаҳрамонлари Йўлдош Комилов, унинг катта қизи, институт директори Ойша, кўеви журналист Карим, келини - врач Азиза каби олижаноб инсонлардан иборат. Улар нон-туз ва илм-тарбия бериб ўстирган она Ватан ва халқ манфаати йўлида виждонан хизмат қиладилар. Ҳалол, мазмундор ҳаёт кечирадилар.

Бош қаҳрамон Йўлдош Комилов фарзандларини ҳам ўзидай пок виждонли ва имонли бўлиб ўсишлари, жамиятга ҳалол хизмат қилишлари учун курашади. Фарзандларининг феъл-атворида бирор нуқсон кўринса, у ота сифатида бунга мутлақо тоқат қила олмайди. Чунки, у адолат, виждон, диёнат ва имон ҳар бир фуқаронинг мустақкам эътиқодига айланиши, ҳалол ва камтар яшаш ҳар бир одамнинг энг зарурий бурчи бўлиши керак деб ҳисоблайди. Йўлдош Комилов характеридаги бу олижаноб хислат унинг, айниқса ўғли Ориф ва маккор Наим Санжаровнинг разилликларига, тубанликларига қарши кураш жараёнида яққол намоён бўлади. Орифнинг диссертацияси марҳум профессор Юсуповнинг қўлёзмасидан кўчириб олинганлиги маълум бўлгач, ота кучли ғазаб ўтида ёнади. Йўлдош Комилов характерининг кучлилиги шундаки, у Орифни нотўғри йўлдан қайтишга, виждон ва ҳаққоният олдида тиз чўкишга мажбур этади.

Драмада юксак инсоний хислатлар соҳиби бўлиш фазилатгина эмас, балки заруратдир, - деган ғоя бўртиб туради. “Имон” драмасининг замонавийлиги ҳам, тарбиявий-эстетик қиммати ҳам ана шунда. “Имон” ёш авлодни маънавияти бой кишилар қилиб тарбиялашга бевосита хизмат қилади.

Иззат Султон киносценарист сифатида ҳам танилган. Унинг пьесалари билан кино қиссалари ўртасида ғоявий мазмун ва мақсад жиҳатидан яқинлик, муштараклик мавжуд. “Алишер Навоий”, “Фидойи”, “Россияда нур”, “Малоҳат” кинофильмларини томоша қилганда бунга тўлиқ қаноат ҳосил этиш мумкин.

Иззат Султоннинг илм-фан, адабиёт ва санъат соҳасидаги хизматлари муносиб тақдирланган. Бир неча бор орден ва медаллар, фахрий ёрлиқлар билан мукофатланган. У Беруний номидаги республика Давлат мукофатининг соҳиби. Иззат Султон Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби деган юксак фахрий унвонни олиш, Ўзбекистон Фанлар Академиясига ҳақиқий аъзо қилиб сайланиш (1995) бахтига эришган.

Академик Иззат Султон ҳозир табаррук 90 ёшда. Шуниси қувонарлики, ҳурматли устозимиз бугун ҳам халққа, Ватанга самарали хизмат қилиш, илмий ва бадиий асарлар яратиш, етук мутахассис кадрлар тайёрлаш сингари эзгу юмушлар билан банд. Ана шу савобли ишларни бажаришда иззатли домламизга янгидан янги ютуқлар, мустақкам соғлик-саломатлик тилаймиз.

2000 й.

ҚОМУСИЙ ОЛИМ

Қомусий илм соҳиби академик Иброҳим Мўминов (1908-1974) Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий тафаккур тараққиётига қимматли ҳисса қўшган улуғ файласуф олимдир. Унинг “Мирза Бедилнинг фалсафий қарашлари”, “Ўзбекистонда XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг ривожланиши тарихидан”, “Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни” ва бошқа илмий асарлари бу фикрни тўла тасдиқлайди. Зеро, бу асарлар мавзунинг муҳимлиги, материалнинг янгилиги ва ноёблиги, таҳлилнинг аниқ ва теранлиги, илмий-назарий хулосаларга сероблиги билан ажралиб туради.

Иброҳим Мўминов яратган бой илмий бисот унинг йирик файласуф олим эканини намоён этиш билан бирга, домламизнинг зукко адабиётшунос ҳам бўлганидан далолат беради.

Ҳа, Иброҳим Мўминов йирик адабиётшунос ҳамдир. Бизнинг бундай хулосага келишимизнинг камида учта асоси бор. Биринчи асос = олимнинг Алишер Навоий, Мирза Бедил, Зокиржон Фурқат, Аминхўжа Муқимий, Убайдулла Солиҳ ўғли Завқий, Аваз Ўтар ўғли, Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Эргаш Жуманбулбул ўғли каби машҳур шоир-ёзувчилар ижоди ҳақидаги турли илмий тадқиқотлардир.¹ {*Батафсил маълумот олиш учун қаранг: И.Мўминов. Танланган асарлар. 1-т. Тошкент, “Фан”, 1969 й.*}

Иброҳим Мўминов ўз тадқиқотларида бу шоир-ёзувчилар ижодини таҳлил этар экан, сўз санъатининг ўзига хос хусусиятларини тўлиқ инобатга олган ҳолда қалам тебратади. Шу билан бирга, улар

ижодини халқ ва мамлакат ҳаёти асносида (фонида), замон ва макон ичида таҳлил ва тавсиф қилади. Бинобарин, Иброҳим Мўминов тадқиқотлари ўзбек адабиётининг муайян даврдаги ҳолати, тилга олинган шоирлар адабий меросининг ғоявий-бадиий хусусиятлари ва буюк маърифий - эстетик аҳамияти ҳақида тўғри маълумот ва аниқ тушунча беради.

Дарҳақиқат, Иброҳим Мўминов тадқиқотларида Алишер Навоий меросининг ғоявий-бадиий хусусиятлари тўғрисида, Мирза Бедилнинг ўзбек ва тожик адабиётлари ривожига таъсири, Муқимий ва Завқий сатираси, Фурқат ва Аваз Ўтар шеърляти, Ҳамза ва Айнийнинг дастлабки ижоди, ўзбек фольклори ва Эргаш Жуманбулбул дostonлари ҳақида жиддий ва асосли фикрлар баён этилган. Қизиқарли, ноёб маълумотлар берилган. Бинобарин, бу тадқиқотлар ҳозирги кунларда (мустақиллик даврида) ҳам ўзининг маърифий-илмий аҳамиятини асосан сақлаб қелмоқда.

Иккинчи асос - академик Иброҳим Мўминовнинг ўз замондошлари бўлган Садриддин Айний, Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Комил Яшин, Мақсуд Шайхзода, Воҳид Абдулла каби забардаст ёзувчилар ва алломалар билан бўлган илмий-ижодий алоқаю мулоқотларидир. Бу дўстона алоқа ва ўзаро мулоқотлардан Иброҳим Мўминовнинг машҳур ёзувчилар аҳлидан ўрганиш билан бирга, файласуф-адабиётшунос сифатида улар ижодининг ривожланишига муайян даражада кўмаклашганини ҳам сезиш мумкин. Масалан, Комил Яшин “Ёзувчиларнинг дўсти” мақоласида Иброҳим Мўминовнинг ҳозирги замон ўзбек адабиёти равнақи соҳасидаги жонкуярлигини, унинг ўз маслаҳатлари ва доно фикрлари билан ижодкорларга тарихий мавзуларда йирик бадиий асарлар яратишга кўмаклашганини аниқ далиллар асосида изҳор этади. Шунингдек, олимнинг бу сай-ҳаракатлари ва адабиёт тараққиётига қаратилган беминнат хизматлари Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода сингари улуғлар томонидан юксак қадрланганини таъкидлаб, менинг ўзим ҳам Файзулла Хўжаев образини (“Инқилоб тонги” драмасида) яратишда Иброҳим Мўминовдан кўп яхши маслаҳат-ижодий кўмак олганман, - деб ёзади¹. [¹Академик Иброҳим Мўминов ҳақида эсдаликлар (рус тилида) Тошкент, “Фан” нашриёти, 1978 й. 53-55-бетлар.]

Худди шунингдек, кўп йиллар давомида Иброҳим Мўминов билан ҳамфикр, ҳамнафас бўлиб ижод қилган адабиёт илмининг алломаси академик Воҳид Абдуллаев ҳам Иброҳим аканинг ажойиб инсоний хислатлари, илм-фан ва мутахассис кадр тайёрлаш соҳасидаги буюк

хизматлар ҳақида кўпгина қизиқарли фикрларни қайд этган².
[²Академик Иброҳим Мўминов ҳақида эсдаликлар (рус тилида). Тошкент, “Фан” нашриёти, 1978 й. 58-62-бетлар.] Бу далилдан ҳам Иброҳим Мўминовнинг ватанпарвар, халқпарвар ва мард олим сифатида илм-фан, жумладан, адабиётшунослик соҳасида самарали равишда фаолият кўрсатгани намоён бўлади.

Учинчи асос — академик Иброҳим Мўминовнинг шогирдпарвар устоз - мураббий сифатида кўплаб ёшларнинг, жумладан, адабиётшунос олимларнинг ўниб-ўсишига сидқидилдан кўрсатган беғараз ёрдамидир. (Домланинг бевосита илмий раҳбарлигида 20 та фан доктори, 200 дан зиёд фан номзоди етишиб чиққан).

Дарҳақиқат, Иброҳим Мўминов ёшларга таълим беришни, уларни тарбиялаб ўстиришни доимо давлат аҳамиятига эга бўлган зарур, муҳим иш деб ҳисобларди. Домла бу соҳада ёшлардан вақтини ҳам, меҳнатини ҳам асло аямасди. Бунга мен ҳам шахсий ҳаётим мисолида тўлиқ қаноат ҳосил қилганман. Чунончи, мен Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетининг талабаси (1946-1951) сифатида ана шу табаррук ва оқ кўнгил инсондан том маънода сабоқ олганман. Аспирантурага кириш имтиҳонини ҳам худди ана шу адолатли домлага топширганман (у вақтда И.М.Мўминов СамДУ да фалсафа кафедрасининг мудири бўлиб ишлар эди).

Академик Иброҳим Мўминов менинг номзодлик (1955) ва докторлик (1973) диссертацияларимни ўқиб зарур ва қимматли малаҳатлар берган.

Академик Иброҳим Мўминовнинг менга кўрсатган яна бир ишончи ва эътибори ҳам асло ёдимдан чиқмайди. 1977 йилда тегишли ташкилотлар томонидан Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 70 йиллигини кенг нишонлаш, шу муносабат билан атоқли адиб ижоди ҳақида рисола тайёрлаш режалаштирилди. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг вице-президенти Иброҳим Мўминовнинг тавсиясига кўра ушбу рисола ёзиш ва қўлёзмани нашриётга тез кунда жўнатиш каминага топширилди. У вақтда ҳаётда адиб шахсига муносабат масаласида турли фикрлар мавжуд эди. Мен буни билган ҳолда устозлар ишончини оқлаш учун холис туриб тинмай изландим, астойдил меҳнат қилдим. Натижада топшириқни ўз вақтида бажардим. Рисола “Халқ севган адиб” номи билан “Ўзбекистон” (Тошкент, 1977 й.) нашриётида кўп нусхада чоп этилди.

Қисқаси, академик Иброҳим Мўминов худо берган табиий истеъдод соҳиби, буюк олим, моҳир ташкилотчи, бағри кенг, меҳрибон ва тадбиркор устоз эди. У Ўзбекистонда илм-фан,

жумладан, адабиётшунослик ривожига улкан ва қимматли улуш кўшган. Қанчадан-қанча ёш илмий ходимларнинг ўниб-ўсишига беминнат кўмаклашган. Ана шунинг учун ҳам Иброҳим Мўминов халққа, Ватанга, илм-фанга ҳалол хизмат қилишнинг ажойиб намунасини кўрсатган буюк олим сифатида мангу барҳаётдир. Зотан, Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек “Фан тараққиёти кўп вақт авлодга таянади. Олимнинг нуфузи эса ўзига шогирд тайёрлаш, муносиб ўринбосар етиштириш билан баҳоланади. Устозларнинг бой тажрибаларидан, илмий ғояларидан озиқланган ёш олимларимиз ҳам улар билан фахрланиши, меҳнатидан руҳланиши лозим”¹.
[¹И.А.Каримов. *Истиқлол ва маънавият. Тошкент, “Ўзбекистон”* нашриёти, 1994 й., 60-61-бетлар.]

ФАХРЛАНИШ ВА МИННАТДОРЧИЛИК ТУЙҒУЛАРИ

Академик Воҳид Абдуллаев (1912-1985) Самарқандда ўзига хос адабиётшунослик мактабини яратиб, ранг баранг илмий асарлар ёзиб, кўплаб фан номзодлари ва фан докторлари етиштирган йирик аллома эди. Мен Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетининг талабаси (1946-1951), аспиранти (1951-1955) сифатида ана шу табаррук зотдан том маънода сабоқ олганман. Унинг илмий раҳбарлигида “Ойдин ижоди” мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлаганман. Узоқ йиллар давомида (1955-1985) домлам раҳбарлик қилган кафедрада аввал ўқитувчи, доцент, сўнгра профессор бўлиб ишлаганман. Ҳатто, домлам билан илмий-тадқиқот соҳасида ҳамкорлик қилиш, биргаликда мақола, тақриз, ўқув кўлланмаси ва илмий очерклар ёзиш бахтига муяссар бўлганман.

Ана шу жараёнда мен Воҳид Абдуллаевнинг ноёб истеъдод соҳиби, бағри кенг ва камтар инсон, меҳрибон устоз, катта олим, моҳир нотик, нозиктаъб шоир, халқ ва она Ватан олдидаги фуқаролик бурчини теран ҳис этадиган жамоат арбоби, адолатли раҳбар эканига тўлиқ ишонч ҳосил қилганман.

Воҳид Абдуллаев менинг ҳаётимда, хусусан, илмий ва ташкилотчилик фаолиятимда муҳим рол ўйнаган. Адабиётшунос олим бўлиб шаклланишимга, элга танилишимга сидқидилдан кўмаклашган, раҳномолик қилган. Бинобарин, мен уни устоз дейман ва шу эътиқодга умрбод содиқ қоламан.

Менинг Воҳид Абдуллаев ҳақида таассуротларим, эсдаликларим, дил сўзларим кўп ва уларнинг ҳаммаси ҳам домланинг улуғ олим, беназир инсон, меҳрибон мураббий эканидан далолат беради. Баъзи мисоллар келтираман.

1. Воҳид Абдуллаев узоқни кўра оладиган оқ кўнгил инсон эди. У ёшларга таълим беришни, уларни тарбиялаб ўстиришни доимо давлат аҳамиятига эга бўлган муҳим иш деб биларди. Домлам бу соҳада маҳаллийчилик, гуруҳбозлик ва тарафкашлик билан асло келишмас ва келишаолмас эди. У шогирд (аспирант) танлашда уларнинг қаердан ва кимнинг фарзанди эканлигига эмас, қобилиятига, қизиқишига, ахлоқ-одобига қараб иш юритар эди. Мен, Ўрта чўлда жойлашган Қарнаб ота қишлоғида (Пахтачи туманида) таваллуд топган бир йигит, аспирантурага кириш чоғида домланинг бу ҳислатини кўриб, юракдан ҳис этиб, унга қойил қолганман.

Домлам университетни битираётган ёш мутахассисларни ишга тақсимлашдан олдин мени кафедрага чақириб, “диплом ишингни ёзиб тугатган бўлсанг олиб кел, мен ҳам бир ўқиб кўрай” - деди. Икки кундан сўнг (диплом ишимни ўқиб чиққач) яна чақириб, “аспирантурага тавсия этсак ўқийсанми?” - деб сўраб қолди. Мен “районга бориб отамдан сўраб келай, сўнг жавобини айтаман”, - дедим. Домлам менга қараб кулумсираб қўйди. Шундан кейин уйга бориб, ота-онам билан маслаҳатлашиб, улардан оқ фотиҳа - розилик олиб келдим.

Қисқаси, домламнинг сай ҳаракати туфайли етти ухлаб тушимга кирмаган қувончли воқеа юз берди: мен - аспирант, шогирдпарвар олим Воҳид Абдуллаев менга илмий раҳбар бўлди. Мен ғойибдан келган бу бахтни сақлаш, катта домланинг ишончини оқлаш учун тинмай меҳнат қилдим, изландим. Натижада номзодлик диссертациясини муддатидан олдин ёзиб тугатдим. Бундан мендан ҳам кўра кўпроқ домлам қувонди.

2. Менинг факультет декани лавозимига сайланишим ҳамда бу қийин, мураккаб вазифада қарийб йигирма йил (1963-1971; 1976-1985) ишлашим ҳам, биринчи навбатда, домлам ишончи ва ташаббусининг самарасидир.

1963 йил сентябр ойи бошида СамДУ ректори Воҳид Абдуллаев мени ўз ҳузурига чорлаб, “биз бу ерда маслаҳатлашдик, эртадан бошлаб сен филология факультетини бошқарасан, декан бўлдинг, оқ йўл”, – деди. Шунда мен ректорга “раҳмат” дейиш ўрнига, қурқув-ваҳима аралаш эътироз билдирдим: “домла, мен умримда ҳеч қачон бошлиқ (амалдор) бўлиб ишлаганим йўқ. Хатто, курс сардори ҳам бўлган эмас, эплай олмайман”, - дедим. Ректор эса ўз фикрида қаттиқ туриб, гапни калта қилди: “уддалайсан”. Охирида мен ноилож “маслаҳатлашиб кўраман” дея ректор хонасидан чиқдим. Ва тўппа-тўғри ота қадрдоним ҳурматли Орзи Маҳмудов (обкомнинг биринчи

котиби) ҳузурига бордим. Орзи ака мени кўрибоқ, “Сайдулла, кечикдинг, ҳозиргина ректор телефон қилди. Мен розилик бердим. Энди ҳеч илож йўқ, бор ишлайбер”, - деди. Сўнг кўнглимни кўтариб, хушчақчақ бир кайфиятда “Қизиқ. Сен қандай нодон боласан. Бошқалар “амалдор бўлай” деб елиб югирса, сен ундан қочасан”, - деб ҳазиллашди...

Шундай қилиб, домлам ишончи ва райига кўра, мен масъулиятли вазифани бажара бошладим. Ректор мени доимо кўллаб қувватлади, маслаҳат берди, иш ўргатди. Мен эса аста секин кўникма ҳосил қилдим ва деканлик ишига бутунлай шунғиб кетдим...

3. Қомусий олим Воҳид Абдуллаев бекор ўтирмас ва бекор ўтира олмас эди. Доимо унинг кўли ишда, кўнгли фикрлашда эди. Зеро, унинг фикр-мушоҳада доираси кўламли, илмий тадқиқот уфқи кенг эди. У ўзбек мумтоз адабиётининг зукко, йирик тадқиқотчиси бўлиш билан бир қаторда, ҳозирги замон ўзбек адабиётининг ҳам катта билимдони эди. “Ўзбек адабиёти сўнгги 40 йил ичида”, “Ўзбек адабиёти тарихини яратиш йўлида”, “Нодир истеъдод”, “Ўзбекистон булбули”, “Шижоатли одамлар қиссаси”, “Ҳамкорлик самаралари”, “Қудратли қалам” сингари мақолаларни ёзишдаги ҳамкорлигим ана шундай хулоса чиқаришимга асос бўлди. Бу илмий ишларни ёзиш жараёнида мен домланинг топқирлигига, илмий мушоҳадаларининг ўткирлигига, XX аср ўзбек адабиётининг “ипидан игнаси” гача пухта, чуқур билишига яна бир марта қаноат ҳосил қилдим.

4. Воҳид Абдуллаев ўзбек халқ оғзаки ижодининг ҳам зукко билимдони ва ҳақиқий жонкуяри эди. У фольклор бойликларини илмий асосда ўрганиш, Эргаш Жуманбулбул, Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммад Жомрот ўғли Пўлкан, Ислом шоир Назар ўғли поэтик меросини тўплаш ва кенг тарғиб этиш соҳасида катта ташкилотчилик ишларини олиб борган. Кафедрада фольклор материалларини йиғиш ва ўрганиш борасида 60-70 йилларда бир неча бор экспедиция ташкил этилган.¹ [1 Қаранг: В.Абдуллаев, С.Мирзаев. Самарқанд халқ ижодкорлари ва уларнинг репертуарини ўрганиш масаласига доир. “Ленин йўли” газетаси, 1959 й., 24 апрел.] Воҳид Абдуллаев 1969 йилда шогирдлари билан бирга, фольклор бойликларини йиғиш мақсадида Нуротага, Қўшработ туманига борган. Эргаш Жуманбулбул қабрини зиёрат қилган.

Воҳид Абдуллаевнинг Ислом шоир Назар ўғлини республика адабий муҳитига олиб кириш ва элга танитиш соҳасидаги хизматлари ҳам таҳсинга лойиқдир. 30- йилларнинг охирларида нарпайлик зиёлиларнинг тавсиясига биноан Ислом шоир Самарқандга Воҳид

Абдуллаевни излаб, ундан кўмак-маслаҳат истаб келади. Домла ҳали у чоғларда кўпчиликка маълум бўлмаган Ислом шоир билан узоқ суҳбатлашади; унинг ижод маҳсулотлари билан яқиндан танишади; шоирнинг дoston, кўшиқ ва термаларини мириқиб эшитади. Сўнгра шоирга оқ йўл тилаб, махсус мактуб билан бирга Тошкентга, машхур фольклоршунос Ҳоди Зариф ҳузурига жўнатади. Натижада Ислом шоир ижодининг гуллаб яшнашига имкон туғилади...

5. Воҳид Абдуллаев ҳар томонлама тараққий этган комил, хушчақчақ, файзли инсон эди. Яхши, дилкаш суҳбатдош эди. У қатнашган анжуман, тўю маросим доимо ҳазил-мутойиба билан кўтаринки руҳда, мазмундор, қизиқарли ўтарди. Мен бу ширин суҳбат инсонга эргашиб, Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Наманган, Андижон, Сирдарёдаги кўплаб йиғинларга қатнашганман. У ҳамма жойда суҳбатнинг гули эди. Одамлар домланинг суҳбатидан баҳраманд бўлишга интилар, зерикиш йўқ эди. У қизиқ-қизиқ латифалар, янги-янги шеърлар тўқиб ҳаммани кулдирад, хурсанд қилар эди. Домла лозим бўлиб қолса, кўшиқ айтишдан, рақсга тушишдан ҳам қайтмас ва соҳада ҳар қандай профессионал санъаткордан қолишмас эди. Фафур Фуломдан 1953 йилда Самарқандда эшитганим куйидаги воқеа асло эсимдан чиқмайди.

1942 йилда академик Ҳабиб Абдуллаев бошчилигида Ўзбекистон делегацияси фронтга совға-салом олиб боради¹. [¹Қаранг: Воҳид Абдуллаев. *Мададкор эшелон (Воқеи қисса). Тошкент, “Ёш гвардия” нашриёти, 1983 й.*] Делегация таркибига Фафур Фулом билан Воҳид Абдуллаев ҳам бор экан. Фронтда ўзбек жангчилари билан ҳаяжонли, қизиқарли, унитилмас учрашувлар, дилкаш суҳбатлар бўлиб ўтади. Учрашувларнинг бирида ўзбекистонлик жангчилар кўпдан бери ўзбекча ашула эшитмаганликларини, ўзбек куй-кўшиқларини жуда соғинганликларини арз қиладилар. Шунда бу икки аллома ҳозиржавоблик билан кўлига тақсимча олиб, “Салом ва табрик” (Фафур Фулом шеъри) ни шундай бир завқ-шавқ ва кўтаринкилик билан ҳиргойи қиладиларки, майдон олқишларга тўлиб кетади.

Хуллас, академик Воҳид Абдуллаев дунёга фақат яхшилик қилиш учун келган эди. У бу эзгу ва савобли юмушни аъло даражада адо этиб кетди: илм-фан ва олий таълим тараққиётига муносиб ҳисса қўшди².

[²Маълумот учун қаранг: Б.Валихўжаев, С.Мирзаев. *Сержозоба аллома (Сўзбоши). Воҳид Абдуллаев. “Сайланма”, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1982 й.*] Домланинг мангу барҳаёт ва ажойиб ибрат бўлиб қолганлигининг сир у асрори ҳам худди ана шунда.

V
АБАДИЯТГА DAХЛДOP
“АЛПОМИШ” – ХАЛҚ МУЛКИ

Ўзбекистон – фольклор ватани. Мамлакатимиз худудидан узоқ ўтмиш даврларда бўлгани каби XX асрда ҳам ажойиб шоир ва бахшилар етишиб чиққан. Булардан, айниқса, Эргаш Жуманбулбул ўғли (1868-1936), Фозил Йўлдош ўғли (1872-1955), Муҳаммад Жомрод ўғли Пўлкан (1874-1941), Ислом шоир Назар ўғли (1874-1953) ўз ижодий маҳсулотининг бойлиги ва ранг-баранглиги билан бошқа шоир ва бахшилардан ажралиб туради. Бу машхур халқ шоирлари ижодини халқимиз ҳаётининг ўзига хос бадий тарихи ва йилномаси деса бўлади. Зеро, бу шоирларнинг бадий бисотида халқ афсоналари асосида яратилган ва юз йиллар давомида кўйланиб, оғиздан оғизга ўтиб келган дostonлар билан бирга, замонавий терма ва кўшиқлар, долзарб шеърлар ва хилма хил поэмалар мавжуд.

Ўзбек халқ шоирлари репертуаридан (ижодидан) “Алпомиш” достони мустаҳкам ўрин эгаллаган. Шуниси характерлики, халқ шоирлари анъанавий сюжетли “Алпомиш” достонини оддийгина кўйлаш билан чегараланмаганлар. Аксинча, унга ижодий муносабатда бўлиб, дostonни гоъвий ва бадий жиҳатдан сайқаллаштиришга, бойитишга интилганлар. Ана шунинг учун ҳам “Алпомиш” дostonининг турли шоирлар томонидан турлича кўйланиб келинганлиги бежиз эмас. “Алпомиш”нинг халқ шоирлари томонидан яратилган вариантлари орасида энг мукаммали ва энг гўзали, шубҳасиз, Фозид Йўлдош ўғли оғзидан ёзиб олинган дostonдир.

“Алпомиш”нинг асосий гоъвий-бадий фазилатлари

“Алпомиш” дostonи ўзбек фольклорида фахрли ўринни эгаллайди.

Юртбошимиз Ислом Каримовнинг “Алпомиш” дostonининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи ҳам ана шундан далолат беради. У мазкур дostonга ҳақли равишда юксак баҳо берди. Президентимизнинг “Алпомиш” –ўзбекнинг ўзлигини намоён этадиган, мард ва танти халқимизнинг юрак-юрагидан чиққан, ота-боболаримиз авлодлардан авлодларга ўтказиб келаётган қаҳрамонлик кўшиғидир... “Алпомиш” дostonи бизга инсонпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз кўрғонини кўриқлашга, дўсту ёримизни, орномусимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас мозорларини ҳар қандай тажавуздан ҳимоя қилишга ўргатади... “Алпомиш” дostonи бутун ўзбек халқининг маънавий мулкидир”, – деган доно сўзлари ҳаммамизни беҳад қувонтирди, ҳаяжонлантирди (“Халқ сўзи”

газетаси, 1999 й. 9-ноябр).

Ҳақиқатдан ҳам “Алпомиш” ғоявий-бадий юксак асар. У буюк тарихий ва эстетик-тарбиявий аҳамиятга эга. Биринчидан, “Алпомиш” – қаҳрамонлик достони. Унда мардлик-ботирлик улуғланади. “Алпомиш”нинг алпларга ва қалмоқ шоҳига қарши курашдаги мислсиз қаҳрамонликлари ҳам, Барчиннинг тўқсон алпнинг дўғи-дағдағаси олдида ўзини йўқотиб қўймай, мардона туриб, уларга дадил жавоб қайтариши ҳам китобхонларни қаҳрамонлик, баҳодирлик ва тангилик руҳида тарбиялайди.

Иккинчидан, “Алпомиш” – инсонпарварлик, дўстлик, биродарлик ва меҳр- муҳаббатни куйловчи достон. Асарда халқлар ўртасидаги самимий дўстлик ўзбек йигити Алпомиш билан қалмоқ йигити Қоражон дўстлиги мисолида зўр маҳорат билан куйланган. Учинчидан, “Алпомиш” достони меҳнаткаш, вафодор, меҳрибон, доно хотин-қизларга чексиз ҳурмат руҳи билан сугорилган. Достонда хотин-қизларнинг ажойиб фазилатлари Барчин, Қалдирғоч ва Шокамонли мерганнинг онаси сиймосида яққол говдаланади. Акаси Бойбўридан аразлаган Бойсари ўз юртидан қалмоқ элига кўчиб кетмоқчи бўлганда Барчин онасини арозлашган ака-укага насиҳат қилишга, уларни яраштиришга, тўғри йўлга солишга ундайди. Барчин:

Хотин бўлмасмикин эрнинг вазири?

Бой отамман бий бобомга не бўлди?

Насиҳат қилмапсан, эна муштипар, - дейди.

Демак, достонда хотинлар эрларнинг энг биринчи маслаҳатчиси, ёрдамчиси бўлиши лозимлиги акс эттирилиб, аёлларнинг ақл-идроқда, мардлик ва шижоатда эрлардан кам эмаслиги усталик билан очиб берилган.

Тўртинчидан, “Алпомиш” севгига содиқликни, вафодорликни, ҳижронга бардошликни куйловчи ва улуғловчи достон. Асарда тасвирланишича, Барчин Алпомиш ўлди, деб эшитсада, уни етти йил интизорлик билан кутади. Алпомиш эса Барчинга бўлган севгисига содиқ қолиб, хонзода Тавкаойимга ўйланиш ҳақидаги таклифни рад қилади.

“Алпомиш” достони юқорида қисқача баён этилгани сингари ҳаётбахш ғояларга бой. Мана шу юксак инсоний ғоялар бу достонни узоқ йиллар давомида авлоддан авлодга ўтиб халққа манзур бўлишини, унинг мангу ўлмас ва беназир санъат асари сифатида халқ қалбидан фаҳр-ли жой олишини таъминлади.

“Алпомиш”нинг тили ва бадийлиги ҳам юқори баҳога лойиқ. Бу

достон бадий тасвирий воситаларнинг энг гўзал намуналарига, шерий вазнимизнинг турли-туман, енгил ва равон шакллариغا, халқ юмори ва афоризмларига, мақол ва ибораларига гўё бир энциклопедиядир (қомусдир).

“Алпомиш” ни ўрганиш ва талқин этиш тарихидан

Фанимиз бу ажойиб достонни илмий асосда ўрганиш, тадқиқ ва ташвиқ этиш соҳасида жиддий ютуқларга эришди. Бу соҳада турли йилларда айниқса, Ҳамид Олимжон, Ҳоди Зарипов, В.М.Жирмунский, Мансур Афзалов, Маҳмудали Юнусов, Тўра Мирзаев, Малик Муродов, Нуриддин Шукуров, Худойберди Дониёров каби олимлар самарали равишда илмий текшириш ишлари олиб борганлар. Шу асосда бу достонни ўзбек халқининг бебаҳо бойлиги ва юксак қадрияти эканини исботлаб берганлар.

1938 йилда Фозил Йўлдош ўғли оғзидан бу достонни ёзиб олган ва уни нашрга тайёрлаган Ҳамид Олимжон “Сўз боши”да “Алпомиш” бизнинг ёзувчиларимиз учун ҳам катта аҳамиятга эгадир. Бизнинг ёзувчиларимизга фольклорни билиш қанчалик зарур эканлигини ҳаёт кўрсатур. Ўзбек адабиётини юксалтириш, унинг тилини чин халқ тили қилиш, содда ва чуқур қилиш, ва ниҳоят, умуман олганда, ўзбек адабиётини чин маънода халқчил қилиш учун “Алпомиш” достонининг аҳамияти буюк бўлур”, – деб ўқтирган эди.

Шуни ҳам эслатиш керакки, бу соҳадаги ютуқларимиз осонликча қўлга киритилган эмас. Зеро, ҳатто, баъзан “Алпомиш” достонини камситиш, унга нигилистларча муносабатда бўлиш, унинг ғоявий-бадий фазилатларини рад этиш ҳоллари ҳам юз берди. Дарҳақиқат, “Алпомиш” достони 50- йиллар бошида қатағонга учради. “Алпомиш” халққа қарши, зарарли асар деб жар солинди. Нега шундай бўлди? Бу саволнинг жавоби аниқ. Бу жавоб ўша даврда мавжуд бўлган адолатсиз ижтимоий тузумнинг мақсаду-моҳиятига бориб тақалади.

Маълумки, 50- йиллар бошида мамлакатда даҳшатли қатағон бўлиб ўтди. Ўша даврда адабиёт ва санъатга ҳам турли тазиқлар бўлди. Ижод эркинлиги очикчасига паймол этилди. Юқоридан ижодий ишга қўпол тарзда аралашиб, буйруқбозликка йўл қўйилди. Адабий меросга ва фольклорга нигилистларча муносабатда бўлиш ҳоллари юз берди. Мақсуд Шайхзода, Шухрат, Саид Аҳмад, Шукрулло, Ҳамид Сулаймон каби таниқли ёзувчи ва олимлар асоссиз ҳолда қамоққа олинди. Академик Ойбекка устма-уст “хужум”лар уюштирилиб, уни миллатчиликда айблашга ҳаракат қилинди. “Алпомиш” достонининг қатағон этилиши ҳам худди шу даврда юз берди. Бу тасодиф эмас,

албатта.

Очиғи, 50- йиллардаги бу қатағоннинг асосий ва бош айбдори мустамлакачиликка асосланган ўша машъум тоталитар ижтимоий тузумдир. Ҳа, у даврда юртимиз мустамлака, халқимиз марказга бутунлай қарам эди. Ҳамма инон-ихтиёр марказнинг қўлида эди. Марказ (Москва) эса беҳисоб моддий ва маънавий бойликлар манбаи бўлган жаннатсимон Ўзбекистонни қўлдан чиқариб қўйишдан қўрқиб, вақти-вақти билан юртимизда қатағон ўтказишни, миллатнинг гули ва умиди бўлган истеъдодли, ростгўй инсонларни ҳамда ноёб маънавий бойликларни йўқ қилишни одад тусига айлантирган эди. Халқимизни маънавий майиб, тарихимизни гариб, адабиёт ва санъатимизни қашшоқ қилиб кўрсатиш орқали ўзбек миллатини камситишга, унинг обрўини тўкишга уринилар эди. “Алпомиш” достони ҳам ана шу адолатсиз ва жирканч сиёсатнинг жабрини тортди.

Ўша даврда матбуотда “Алпомиш” достони ҳақида” (“Правда Востока” газетаси, 1952 йил, 28 январ), “Халқчиллик байроғи остида” (“Звезда Востока” журнали, 1952, 2-сон) деган ғаразли мақолалар босилди. Бу мақолаларда халқимизнинг сеvimли достони “Алпомиш” халққа қарши, зарарли асар, деб асоссиз ҳолда кескин қораланди. Шуниси ачинарлики, муаллифлар ўзларининг бу сохта даъволарини “исботлаш” учун ўз мақолаларида дostonнинг гоъвий мазмунини атайлаб бузиб талқин этдилар. Чунончи, биринчидан, бу мақолаларда дostonдаги асосий қаҳрамонларнинг юқори табақа вакиллари эканлиги катта айб деб даъво қилинади. Ҳолбуки, бош қаҳрамонларнинг юқори табақадан бўлиши унинг халққа ёт, зарарли асар эканини исботлаш учун далил бўла олмайди. Зеро, кўпгина халқчил асарларда бош қаҳрамонлар юқори табақа вакиллари экани ҳаммага маълум. (Гўр ўғли, Амир Темур, Бобур, Жалолиддин Мангуберди каби юқори табақа вакиллари образлари халқимизнинг сеvimли қаҳрамонлари эканини эсланг).

Иккинчидан, юқоридаги мақолаларда ўз акасига солиқ-закоат беришдан бош тортган, аканинг укадан солиқ талаб қилишидан қаттиқ хафа бўлган Бойсари бошлиқ ўн минг уйли Кўнғирот элининг қалмоқлар юртига кўчиб келиши босқинчилик юриши деб изоҳланади. Ҳолбуки, Бойсари қалмоқлар юртига босқинчилик мақсадида эмас, балки нажот излаб боради. Бойсари:

Ўз акамдан бундай хўрлик кўргунча,
Қалмоқ бориб жузья берсам бўлмасми? — дейди.

Ёки, Бойсари дostonнинг бошқа бир ўрнида:

Қалмоқ шоҳин ҳимоятим деб эдим
Орқа тутиб бу юртларга кеб эдим, – дейди.

Учинчидан, мақола муаллифлари Алпомишнинг қалмоқлар юртига қилган ҳар иккала сафарининг ҳам мақсадини бузиб тушунтирадилар. Улар Алпомишнинг биринчи марта севган ёри Барчинни, иккинчи марта қайн-отаси Бойсарини қутқозиш учун қалмоқ юртига борганини фақат бир баҳона деб ҳисоблайдилар ва Алпомиш аслида қалмоқлар юртига барча ғайридинларни қириш учун борган эди деб ёзадилар. Бу тўғри эмас, албатта.

Шундай қилиб, 1952 йилда “Алпомиш” достони ноҳақдан халққа қарши, зарарли асар деб эълон қилинди. Ҳолбуки, юқорида қайд этганимиздек, “Алпомиш” достонининг ғоявий асосини босқинчилик ва миллатчилик синг-ари мудҳиш, зарарли (реакцион) ғоялар эмас, аксинча қаҳрамонлик, инсонпарварлик, дўстлик, ватанпарварлик, вафодорлик, яхшиликка яхшилик қилиш каби юксак, халқчил ғоялар ташкил этади.

“Алпомиш” достони ҳақида матбуотда кескин салбий мақола чиққач, 1952 йил бошиданоқ бу достонни ўқиш-ўқитиш, тарғиб этиш қаттиқ таъқиқланди. Кутубхоналардан бу достон шошма-шошарлик билан йиғиб олинди. Ўрта ва олий мактаб дастурлари ва дарсликларидан чиқариб ташланди. Собир Абдуллонинг шу достон сюжети асосида яратилган “Алпомиш” музыкали драмаси эса саҳнага қўйилмайдиган бўлди. Бундай ўта ноҳақликдан халқимиз жуда ранжиди, қаттиқ норози бўлди. Бироқ ҳамманинг дарди ичида эди, ҳамма сукут сақлашга мажбур эди. Чунки, “Алпомиш” достони қораланган йиллар ҳақиқатдан ҳам жуда мураккаб ва қалтис давр эди. Мамлакатда сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги йўқ эди. Одамлар ўз фикрини, рост сўзни очиқча айта олмас эди. Чунки, ҳақ гапни айтишга ва ёзишга йўл қўйилмас эди. Ҳақ сўзни айтган ҳар қандай инсон гуноҳкор қилинар эди. Битта факт. “Алпомиш” достони таъқиқлаб қўйилгач, 1952 йил 28 ноябрда Тошкентда бўлиб ўтган катта бир йиғилишда совет мафкурачиларидан бири “Биз Жирмунскийга, профессорлар Бертельс ва Климовичга, космополит Зариповга, ёзувчилар Мақсуд Шайхзода ва Собир Абдуллога, фольклоршунос Богдановага, доцент Афзаловга, шоир Пеньковскийга сиёсий айблов эълон қиламиз” (“Халқ сўзи” газетаси, 1999 йил, 16 октябрь), - дейишигача бориб етган эди.

Ҳақиқатнинг қарор топиши

Халқимиз мустамлакачилик давридаги бундай адолатсизлик ва ноҳақликлардан қанчалик азият чекмасин, қанчалик руҳан

қийналмасин, барибир тушкунликка тушмади, келажакка комил ишонч билан қаради. Халқимиз бу қора кун (мустамлакачилик) узоқ давом этиши мумкин эмаслигига қатъий ишониб яшади.

1953 йилда сталинизм қулагач, мамлакатда вазият ўзгара бошлади. Шахсга сиғинишнинг оқибатларини тугатиш соҳасида муайян чора ва тадбирлар белгиланди. Шахсга сиғиниш даврида йўл қўйилган адолатсизликлар, қонунбузарликлар ва буйруқбозликларга чек қўйила бошланди. Демократия ва ижтимоий адолатнинг қарор топиши учун йўл очила борди. “Алпомиш” достонининг оқланиши, уни халқ мулки, юксак санъат асари сифатида халққа қайтариб берилиши ҳам мамлакат хаётидаги ана шу ижтимоий ўзгаришлар билан бевосита боғлиқдир.

Дарҳақиқат, 1956 йилда Н.Шукуров, С.Мирзаев, Х.Дониёровнинг “Алпомиш” достони ҳақида” (“Шарқ юлдузи” журнали, 1956, 2-сон) номли мақоласи эълон қилинди. Мақолада “Алпомиш” халққа ёт, зарарли достон эмас, аксинча халқчил асар — юксак маънавий обида экани исботланди. СамДУ ёш адабиётшуносларининг бу жасорати кўп вақт ўтмай республикада йирик мутахассислар, фольклорист олимлар ва ёзувчилар томонидан қўллаб қувватланди. Орадан 8 ой ўтгач, 1956 йилнинг кузида Тошкентда “Алпомиш” достони муҳокамасига бағишланган махсус минтақавий кенгаш чақирилди. Кенгашда Ўзбекистон олимлари билан бир қаторда Москва, Ленинград шаҳарларидан, шунингдек, бошқа республикалардан ҳам таниқли адабиётшунос ва фольклоршунос олимлар иштирок этди. Бу нуфузли илмий анжуман “Алпомиш” достонини том маънодаги халқчил асар, юксак санъат намунаси деб ҳисоблади ва уни бир оғиздан оқлади. Бундан адолатгалаб халқимиз, хусусан, санъатсевар меҳнаткашларимиз дил-дилдан қувонди. Кўп одамлар “Алпомиш” нинг оқланиши муносабати билан бир бирини самимий қутлади, табриклади.

Шундай қилиб, “Алпомиш” достонини йўқ қилишга ҳеч кимнинг қурби-қудрати етмади. Қизил империя мафкурачиларининг халқ достонига жоҳилларча муносабатда бўлиб, халқимиз ўтмишини булғашга, бой маданий, адабий меросимизни инкор этишга уринишлари чиппака чикди. Ҳақ яна ўз жойида қарор топди: “Алпомиш” достони халқ мулки сифатида халққа қайтариб берилди.

Демак, халқ орасида чуқур илдиз отган, халқ қалби туридан мустаҳкам ўрин эгаллаган “Алпомиш” дек гўзал санъат асарларининг заволи йўқ. Улар доимо асрдан-асрга ўтиб халқ қалбида мангу яшайди. Халққа завқ-шавқ бахш этиб, уни эзгулик сари рағбатлантиради.

“Алпомиш” оқлангач, у янгида яна қайта-қайта нашр этилди. Достонни илмий асосда ўрганиш ва халқ орасида кенг тарғиб этиш соҳасида ҳам хайрли ишлар қилинди.

“Алпомиш” достонини юксак қадрлаш ва муносиб баҳолаш соҳасида, айниқса Ўзбекистон мустақилликга эришгандан сўнгги йилларда кўпгина эзгу тадбирлар амалга оширилди. Бунда Ўзбекистон ҳукуматининг “Алпомиш” достони яратилганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисида қабул қилган тарихий қарори (1998 йил 13 январ) ҳал қилувчи рол ўйнади. Қарорда халқимизнинг ноёб қадрияти ва бебаҳо миллий-маънавий бойлиги бўлган бу достонга ҳақли равишда юксак баҳо берилган. “Алпомиш” достонининг халқ маънавий ҳаётида тутган фахрли ўрни ва буюк аҳамияти яққол кўрсатилган. Шунингдек, бу катта халқ байрами муносабати билан мамлакатимизда амалга ошириладиган тадбирлар режаси аниқ қилиб белгилаб берилган.

Шуниси қувончлики, Президентимиз Ислам Каримов имзо чеккан мазкур қарорни ҳаётга жорий этиш бўйича кўпгина хайрли ишлар бажарилди. Алпомишнинг она юрти Сурхон вилоятида катта бунёдкорлик, ободончилик, маданий-марифий ишлар амалга оширилди. Вилоят маркази – Термиз шаҳри ҳозирги замон талаблари асосида янада ободонлаштирилди. Алпомиш боғи ва Алпомиш ҳайкали бунёд этилди. “Алпомиш” достони ва жаҳон халқлари эпик ижодиёти” мавзуида халқаро илмий конференция уюштирилди. Сурхандарёда катта байрам тантаналари ўтказилди. Байрам тантаналарига Ўзбекистон меҳнаткашлари билан бирга, жаҳондаги кўп мамлакатлардан йирик олимлар, ёзувчилар, фан ва маданият арбоблари қатнашди.

Тўйга тўёна билан деганларидек, бу тарихий санага Ўзбекистон ёзувчилари, санъаткорлари ва олимлари ҳам катта тайёргарлик кўрдилар. Истеъдодли шоир Усмон Азимов халқ қаҳрамони Алпомиш ҳақида қизиқарли киноқисса ёзиб, уни “Шарқ юлдузи” журналида нашр эттирди. Ёзувчи Назар Эшонқуловнинг “Алпомиш изидан” видеофильми зангори экранда намойиш этилди. М.Муродов ва А.Эргашевнинг “Алпомишнома” (I-чи китоб, “Сурхандарё талқинлари”) монографияси ўқувчилар қўлига тегди.

Адабиётшунос-фольклористларнинг “Алпомиш” – ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси” (илмий тадқиқотлар тўплами), “Алпомиш” достони ва жаҳон халқлари эпик ижодиёти” (Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари) китоблари нашрдан чиқди. Бу илмий асарлар ўзбек халқ оғзаки ижоди масалаларини, хусусан,

“Алпомиш” достонининг ғоявий-бадий хусусиятларини янгича тафаккур -истиқлол мафкураси асосида тадқиқ ва таҳлил этгани билан муҳимдир.

Юбилей муносабати билан яратилган бундай фан ва санъат асарларини яна келтириш мумкин. “Алпомиш” достонининг чиройли қилиб безатилган юбилей нашри майдонга чиқди. Ўзбекистон мўйқалам устоларининг “Алпомишнинг қайтиши”, “Сурхон – Алпомиш юрти”, “Алпомиш – 1000 ёшда”, “Алпомиш”, “Ойбарчин” сингари янги асарлари тасвирий санъат кўрғазмасида мухлисларга маъқул ва манзур бўлди.

Хулоса: “Алпомиш” достони халқимизнинг қутлуғ ва ноёб қадрияти, бебаҳо маънавий бойлиги бўлиб, кишиларимизни, хусусан, ёш авлодни қаҳрамонлик, ватанпарварлик, дўстлик, меҳр-садоқат, юксак ахлоқ-одоб руҳида тарбиялашга, демак, Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашга бевосита хизмат қилади. Абадиятга – мангуликка дахлдор бўлган бу беназир, нодир достон 1000 йиллик юбилейининг мамлакатимиз бўйлаб қатта халқ байрами сифатида нишонланиши эса, ҳеч шубҳасиз, Ўзбекистон мустақиллигининг шарофати, зафари ва тантанасидир.

1999 й.

ЎЗБЕК ТИЛИМ- ЖОН ТИЛИМ

*Халқлар иродаси-ла вақти этиб топди жон,
Таҳқирланган тилимга кўрк берди буюк Қонун.
Ҳа, менинг Она тилим бўлган эди ломакон,
Энди чинордек яшар, кимса тўколмас қонин!*

(Мирмуҳсин)

Маълумки, собиқ совет ҳокимияти даврида миллий тилларнинг, жумладан, ўзбек тилининг ривожланиши, гуллаб-яшнаши учун давлат томонидан етарлича эътибор берилмас, аксинча, иккинчи “она тилимиз” - рус тилини ўргатиш биринчи ўринга қўйилиб, ўз она тилимиз турли йўллар билан камситилар эди. Ҳолбуки, ўзбек тили бой ва қудратли, гўзал ва сержило тил сифатида жаҳондаги бошқа кўп тиллардан асло қолишмайди. Буни, айниқса, сўз санъаткорларининг ўзлари чуқур хис этганлар ва тилимизнинг фазилатлари ҳақида қатта ифтихор ва ғурур билан ёзганлар. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор ўзбек тили ҳақида фикр юритиб, “жуда бой, чиройли тилимиз бор. Бу тилда ифода этиб бўлмайдиган фикр, туйғу йўқ!”, - деб қайд этган эди.

Абдулла Қаҳҳор талаба ёшларга мурожаат қилиб, “Сизлар институтни битиргандан кейин турли шаҳар ва қишлоқларга бориб

Ўқувчиларга инглиз, немис, француз, испан тилларини ўргатасизлар. Менинг сизларга айтадиган энг зарур гапим шуки, сизлар борадиган жойларингга чет тиллар билан бирга, биринчи навбатда ўз она тилимиз - ўзбек тилига чексиз муҳаббат туйғусини олиб боринглар! Ўзбек тили ғоят бой, ниҳоятда чиройли, ҳар қандай фикр ва туйғини ифода қилишга қодир эканини амалда кўрсатинглар; қаерда ва қандай шароитда ишламанглар, тил маданиятимизнинг машъали бўлинглар!” - деб айтган эди. Бу доно сўзлар ҳозирги кунларда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда ва буюк адибнинг авлодларга васияти сифатида аксадо бермоқда.

Ўзбек тилининг бой ва қудратли тил экани ҳақида айтилган юқорида эслатилганидек ҳикматли дил сўзлари бошқа адиблар ижодида ҳам бўртиб туради. Академик ёзувчи Ойбек ўзининг машҳур “Навоий” романида ўзбек тилини самимият билан улуғлаган. Ойбек асарда бош қаҳрамон Алишер Навоий номидан фикр юритиб, “тилимизнинг афзаллиги биз учун улуғ ҳақиқатдир...” – деб ёзган эди.

Турли даврларда яшаб ижод этган шоир ва адиблар ўзбек тилининг фазилатларини қайд қилиш билан кифояланмаганлар. Аксинча, улар турли жанрларда хилма-хил гўзал асарлар яратиб, тилимизнинг ҳусн ва салобатини амалда намоиш этганлар. Аҳмад Яссавий, Навоий, Бобур, Нодира, Увайсий, Машраб, Муқимий, Фурқат, Завқий, Ҳамза, А.Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор, Миртемир, Саид Аҳмад, О.Ёқубов, Э.Воҳидов, А.Орипов ва бошқа ёзувчиларнинг ажойиб асарлари ўзбек тилининг фазилатлари, имкониятлари чексиз - чегарасиз эканидан далолат берувчи жонли гувоҳдир. Севимли шоиримиз Абдулла Орипов ана шу фазилату имкониятларни, ўзбек тилининг ҳар қандай фикр ва нозик туйғуни ифодалашга қодир эканини назарда тутиб, қуйидаги поэтик ҳулосани яратган эди:

Она тилим, сен борсан, шаксиз,
Булбул куйин шеърга соламан.
Сен йўқолган кунинг, шубҳасиз,
Мен ҳам тўти бўлиб қоламан.

Ўзбек тили қадр-қимматининг баландлигини тасдиқловчи ва намоиш этувчи пурҳикмат мисраларни шеъримиздан яна кўплаб келтириш мумкин. Лекин, шуниси ачинарлики, турли даврларда улуғ мутафаккирлар, буюк ёзувчилар томонидан бой ва гўзал тил сифатида таърифланган ва амалда қайта-қайта исботланган она тилимиз узоқ йиллар давомида давлат тили мақомини олиш ҳуқуқидан маҳрум этилиб келинди. Бироқ ҳалқимиз бундан тушқунликка тушмади.

Келажакка комил ишонч билан қаради. Ўзбек тилининг давлат тили мақомини олишини орзу қилиб яшади ва бу йўлда изчил қураш олиб борди.

Ҳа, ўзбек тилининг қонуний ҳуқуқларини тиклаш ҳаракатига бутун халқ иштирок этди. Ёзувчилар, журналистлар, маданият, санъат ва илм-фан арбоблари эса бу ҳайрли ишда ҳам қарвонбоши бўлдилар. Улар жамиятни қайта қуриш даври гоёларидан илҳомланган ҳолда мақсад сари дадил қадам ташладилар. Охир - оқибатда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Ойбек, А.Қаҳҳор каби улуг даҳолар орзуси, умуман халқимизнинг буюк орзуси амалга ошди. 1989 йилда ўзбек тилига Давлат тили ҳуқуқи берилди. Республика Олий Кенгаши сессиясида бу ҳақда яқдиллик билан махсус Қонун қабул қилинди. Бу буюк тарихий воқеадан қувонган халқимиз:

Ўзбек тилим, жон тилим,
Томиримда қон тилим.
Қадримни баланд этган,
Довруғи дoston тилим, —

дея ўз севинчини чин юракдан изҳор этди.

Халқимиз ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилишидан ҳар қанча шодланса, ҳар қанча фахрлан-са арзийди. Чунки, бу давлат аҳамиятига эга бўлган улкан сиёсий воқеа, тарихий галаба, буюк ютуқ сифатида халқимизнинг кўнглини кўтарди, юзини ёруғ қилди. Халққа, жамиятга жуда катта маънавий ва моддий фойда келтирди ва келтирмоқда.

Эндиликда ўз она тилини севган ва уни юксакликка кўтариб ардоқлаган инсонларга “миллатчи” деган машъум тамға босилмайди. Аксинча, номигагина ўзбек бўлган, аслда ўз она тилини унутган, ўз она тилисида ёзишни, ҳатто гапиришни ҳам билмайдиган айрим ватандошларимизнинг кўзи очиб қўйилди. Дарҳақиқат, ҳаётда шундай ношукур шахслар ҳам учрайдики, миллати ўзбек, лекин ўзбек тилини билмайди; билишни ҳам истамайди. Эндиликда бундай ҳол асло кечирилмайди. Ўз она тилини ҳар қандай шаклда бўлса-да, камситиш катта айб саналади ва қаттиқ қораланади.

Дарҳақиқат, собиқ совет ҳокимияти даврида ҳукмрон мафкура ўзбек тилини тарғиб қилишга, унинг фазилатлари ҳақида сўз юритишга имкон бермас эди.

Шуниси қувонарлики, тилимизни бундай камситиш ва хўрлаш энди асло такрорланмайди.

Республикамизнинг мустақилликка эришиши ва ўзбек тилига

Давлат тили мақомининг берилиши натижасида катта-кичик анжуманларда “барчага тушунарли бўлсин” деган баҳона билан ўзбек тилида маъруза қилишни чеклаш-чегаралаш ҳоллари барҳам еди. Мустақил, озод республикамизнинг барча фуқароларига истаган тилларида нутқ сўзлашга, маъруза қилишга тўлиқ эркинлик яратилди.

Бугина эмас. Эндиликда, турли идораларга ариза билан мурожаат қилувчи фуқароларга таржимон излаб елиб - югуришга эҳтиёж, ортиқча сарф-ҳаражат қилишга ҳожат қолмади. Чунки, ўзбек тилида ёзилган ҳар қандай ариза, мурожаатнома, билдириш хати ва бошқа мактублар ҳамма жойда тўлигинча инобатга олинган бўлди. Ҳудди шунингдек, республикадаги турли идора ва ташкилотларнинг ўзаро алоқа хатлари, ҳусусан, юқорининг қуйи ташкилотларга юборадиган қарору буйруқлари, турли кўрсатмалари ўз она тилимизда ёзиладиган ва халққа ўзбекиё забонда етказиладиган бўлди. Натижада бу соҳада ҳам авваллари баъзан учраб турган турли англашилмовчилик ва тушунмовчиликларга қатъий чек қўйилди.

Ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилганининг яна бошқа афзалликлари ҳам бор. Чунончи, бу буюк воқеа туфайли тилимизнинг янада бойишига, гуллаб - яшнашига кенг имкониятлар, зарур шарт - шароитлар ҳозирлаб берилди. Натижада, ўтган қисқа давр ичида тилимизда ҳаёт талабига кўра янги-янги сўз ва атамалар пайдо бўлди. Унутилган ёки унутулиш даражасига бориб етган кўплаб ўзбекча сўзлар ва иборалар қайтадан тикланди ва истеъмолга киритилди. Шунингдек, ўз сўзларимиз бор бўлган ҳолда чет эл сўзларини бўлар - билмасга ишлатиш ҳолларига чек қўйилди. Халққа тушунулиши қийин бўлган, ялтироқ чет сўзлари ўрнига ўз она тилимиз хазинасидаги ранго ранг сўзларни топиб ишлатиш одат тусига киритилди.

Бироқ, кези келганда шунини ҳам айтиш лозимки, айрим вақтларда баъзан тилимизни бойитиш ва унинг софлигини таъминлаш баҳонасида тушунулиши қийин бўлган ҳар хил сунъий сўз ва атамалар ясашга уриниш ҳоллари ҳам сезилди.

Ёки, тилимизга сингиб ўз сўзимизга айланиб қолган айрим байналмилал сўз ва ибораларни истеъмолдан суриб чиқаришга интилиш кайфиятлари ҳам учради. “Партия” сўзи ўрнига “фирқа”, “аэропорт” сўзи ўрнига “тайёрагоҳ”, “газета” сўзи ўрнига “рўзнома”, “журнал” сўзи ўрнига “ойнома”, “институт” сўзи ўрнига “олийгоҳ”, “факультет” сўзи ўрнига “қуллиёт”, “район” сўзи ўрнига “ноҳия”, “кафедра” сўзи ўрнига “минбар” сўзини зўрма - зўраки равишда қўллашга йўл қўйилди.

Тўғри, янги сўзлар, янги атамлар яратишни ҳеч ким маън этмайди. Лекин бунда ҳам қонун - қоида, тартиб- меъёр бор ва улар сунъийликка эмас, табиийликка асосланади. Зотан, халққа тушунарли бўлган ва тилимизга чуқур сингиб кетган сўз ва атамаларни сунъий равишда ўзгартириш ва алмаштиришга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ. Ўзбекистон Республикаси Атамалар Давлат қўмитасининг ана шу мантиқ асосида иш олиб бораётганлиги таҳсинга лойиқдир.

Шуни алоҳида қувонч билан қайд этиш лозимки, ўзбек тилига Давлат тили мақомининг берилиши адабиётнинг халққа янада яқин бўлишига, унинг халқчиллигини, табиийлигини, жонлилигини оширишига кўмаклашди ва кўмаклашмоқда. Шу билан бирга, бадиий асарлар сифатининг яхшиланишига самарали таъсир этди ва этмоқда. Чунки, ёзувчиларимиз бадиий асар тилини ўз сўзларимиз ҳисобига, жонли халқ тили хазинасидаги ранг - баранг бойликлар ҳисобига янада кўпроқ безаш имкониятига ва ҳуқуқига эга бўлдилар. Бунинг дастлабки самаралари қанчалик қувончли бўлаётганини Абдулла Орипов, Эркин Ваҳидов, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, Ўткир Ҳошимов, Барот Байқобилов, Пиримқул Қодиров, Шукур Холмирзаев, Тоҳир Малик, Хайридин Султон ва бошқа ёзувчиларнинг янги асарлари тўлиқ тасдиқлайди. Чунки уларда чет сўзларни, қизил сўзларни ўринли - ўринсиз ишлатабериш, бадиий асарларни “совет интернационал” сўз ва терминлари билан тўлдириб юбориш тамойили эмас, аксинча, ўзбек тили бойликларидан, халқона содда, теран, образли, жозибадор сўз ва ибораларимиздан янада унумли ва баракали фойданалишга интилиш тамойили кўзга яққол ташланди.

Ўзбек тили ва адабиётида сўнгги вақтларда юз берган бундай ўсиш - ўзгаришларнинг ҳаммаси мамлакат мустақиллигининг шарофати, унинг хосиятли самараси ва ёрқин нишонасидир, албатта.

Тўғри, ўзбек тилига Давлат тили мақомини бериш ҳақидаги қонун ҳамма жойда бирдек юқори савияда ҳаётга жорий этилаётгани йўқ. Бу соҳада айрим нуқсонлар ҳам бор; бажарилиши шарт бўлган, аммо ҳалигача бажарилмаган юмушлар, ечилмаган муаммолар ҳам бор. Баъзи идоралар ҳозирги кунларда ҳам ўз ҳужжатларини ўзбек тилида расмийлаштиришни одат тусига киритгани йўқ. Баъзи вилоят ва шаҳарларда бошқа миллатга мансуб ҳамюртларимизга ўзбек тилини ўргатиш иши анча суст бормоқда. Бу ишда баъзан изчиллик, қатъиятлик етишмайди.

Демак, Ўзбекистонда яшовчи турли миллатга мансуб кишиларнинг ўзбек тилини ўрганишларини замон талаблари даражасига кўтариш, бу муҳим ишни самарали равишда ташкил этиш

зарур. Худди шунингдек, ўзбекларнинг, хусусан, ёш авлоднинг бошқа тилларни ўрганишларини ҳам тубдан яхшилаш ва уни ҳозирги кун талаб ва эҳтиёжлари даражасига кўтариш лозим.

Дарҳақиқат, бошқа тилларни билишнинг аҳамияти гоят катта. Бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Шундай экан, ёшларимиз ўз она тилини мукамал билиш билан бирга, инглиз, рус, немис, француз, араб, форс сингари чет тилларни пухта ўргансалар нур устига аъло нур бўлади. Айниқса, ҳозирги вақтда, Ўзбекистон мустақил республика сифатида чет мамлакатлар билан иқтисодий, сиёсий, маданий ва дипломатик алоқаларни кенг миқёсда йўлга қўйишга ва мустаҳкамлашга бел боғлаган бир пайтда, чет эл тилларини мукамал билишнинг аҳамияти беқиёс каттадир.

Чет тилини билмасдан хорижий мамлакатлардаги ишбилармонлар билан бевосита алоқа қилиш, иш битириш, савдо - тижорат ишларини йўлга қўйиш, ҳунар ўрганиш мушкул.

Тил билмасдан туриб ўзга халқларнинг тажрибаларидан, хусусан, маънавий бойликларидан, адабиёт ва санъат соҳасидаги ютуқларидан тўлиқ баҳраманд бўлиш қийин. Зеро, ёшларимиз чет тилини ва илминини қанчалик чуқур ўзлаштирсалар ва ҳозирги янги замонга мос билимдон кишилар бўлиб етишсалар уларнинг Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашга, республикамиз тараққиётига қўшадиган ҳиссалари шунчалик кўп ва самарали бўлади. “Тил билган - эл билади, тил - билган - элда азиз” деган ҳикматнинг маъноси ҳам ана шунда.

Умуман олганда, ўзга тилларни билиш қадим - қадим замонлардан буён инсон учун фазилат саналиб келинади. Аждодларимиз азалдан ўзга тилларни билганларни ҳар жиҳатдан эъзозлаб келганлар ва тил билишни доимо орзу - армон қилганлар. Чунки, улар ўзга тилларни билишни халқларни бир - бирига яқинлаштириш, халқлар дўстлигини вужудга келтириш ва мустаҳкамлаш воситаси деб билганлар. Шунингдек, тил билишни жаҳондаги маънавий-маданий бойликларни, илғор билимларни эгаллашнинг калити деб ҳисоблаганлар. Машҳур халқпарвар шоир Аваз Ўтар ўғли (1884-1919) “тилни фойдали кондир” деб атаган ва ёшларга мурожаат қилиб, уларни чет тилини ўрганишга чақирган:

Файри тилини саъй қилинг билгали ёшлар,
Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек...
Хор бўлмасин онлар доғи тил билмай Аваздек,
Тил билмаганидан они бағри тўла қондир.

Мумтоз адабиётимизда бўлган ўзга тилларни ўрганишга даъват

этиш анъанаси ҳозирги замон ўзбек адабиётида изчил давом эттирилмоқда ва ижодий ривожлантирилмоқда. Зотан, ижодкорларимиз инсоният томонидан узоқ асрлар давомида яратилган ва авлоддан авлодга ўтган сари сайқаллашиб, бойитилиб келинган тилни буюк кашфиёт - мўъжиза деб биладилар. Тил ўзаро алоқа қуроли бўлиш билан бирга, “етти иқлим маърифат дарёларидан баҳраманд бўлиш”нинг энг ишончли воситаси эканини чуқур идрок этадилар. Ана шунинг учун ҳам сўз санъаткорлари, Абдулла Орипов тили билан айтганда,

Комил бўл ҳар жиҳат, томонинг билан,
Тариқат, маърифат, забонинг билан,
Тил билган эл билур, жаҳон сеники,
Тил билу сирлашгин замонинг билан, —

деб бонг урадилар.

Хуллас, азиз ватандошлар! Хорижий тилларни қунт ва ихлос билан ўрганайлик. Бу ҳаёт талаби ва тараққиёт омилидир. Ўзга тилларни билишнинг инсон қамолоти учун фойдаси катта. “Аммо, - И.А.Каримов таъкидлаганидек, - шунга алоҳида урғу беришимиз зарурки, чет тилларни ўрганиш минбад она тилини эсдан чиқариш ҳисобига бўлмаслиги лозим”¹. [¹Ислом Каримов. Баркамол авлод - Ўзбекистон мустақиллигининг пойдевори. “Халқ сўзи”. 1997 й., 3 - сентябр.] Зеро, ўзбек тили абадиятга дахлдордир, биноборин, унинг келажаги порлоқдир.

2000 й.

НАВОИЙ ҲИКМАТЛАРИНИНГ ЗАМОНАВИЙЛИГИ

*“Келинг, Алишер Навоийдек буюк шоир
бўлгани учун қувонайлик! Бизга шундай
улуғ шоирни армуғон қилган ўзбек
халқига катта раҳмат айтайлик”.*

(Шарқшунос, академик Н.И.Кондрад).

Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов 2000 йилда Ўзбекистон Олий Кенгашининг юксак минбаридан туриб буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ижодига яна бир марта юксак баҳо берди. Навоий асарларини ўқиб ўрганиш ва уларни тарғиб этишнинг маънавий-маърифий аҳамияти ҳақида авлод-авлодларга дастур бўладиган доно фикрларни баён этди. “Навоий кунда керак. Ҳар биримизга керак, унинг ҳар бир асари, ҳар бир ғазали, ҳар бир сўзини эл маънавиятига етказайлик”, - деди. Шу билан бирга, юртбошимиз

“Навоий номини эшитиш, билиш, Навоий асарларини ўқишнинг ўзи етарли эмас. Навоийни англаш керак. Навоий билан ҳамнафас бўлиб яшаш керак” (“Халқ сўзи”, 2001 й. 23 январ) деб ўқиди.

Дарҳақиқат, Алишер Навоий ижоди, хусусан, унинг нур билан, юрак кўри билан йўғрилган “Хамса”, “Ҳазойинул маоний” (“Чордевон”) сингари шоҳ асарлари ўзбек халқининг ўлмас ва мангу ўчмас қадриятлари бўлиб, улар ҳозирги кунда ҳам китобхонларни ўзига тобора кўпроқ мафтун этмоқда. Китобхонлар оммаси бу ажойиб асарлардан эстетик завқ-шавқ олиш билан бирга, инсонпарварлик ва дўстликни, ватанпарварлик ва қаҳрамонликни, меҳнатсеварлик ва ҳалолликни, тўғрилиқ ва вафодорликни ўрганиб, олийжаноб инсоний туйғулар руҳида тарбияланмоқда (Навоий асарларининг замонавийлиги ҳам аввало ана шунда).

Навоий асарлари чуқур мазмунли фалсафий умумлашмаларга, халқ мақол ва ҳикматли сўзлари даражасида турувчи афоризмларга шунчалик бойки, уларни халқ донишмандлигининг ўзига хос бир қомуси деса бўлади. Шуниси муҳимки, Навоийнинг “Хамса”, “Ҳазойинул маоний”, “Лисонутгайр”, “Махбубул қулуб”, “Назм ул жавоҳир” каби асарларида берилган халқ мақол ва афоризмларининг, ҳикматли сўзларининг деярли барчаси ҳозирги кунда ҳам ўзининг тарбиявий-эстетик аҳамиятини сақлаб келмоқда. Бинобарин, миллион-миллион кишиларни эзгулик руҳида — мустақиллик ғоялари руҳида тарбиялашга бевосита хизмат қилмоқда.

Кишиларни эзгулик руҳида тарбиялашда Навоийнинг ҳаёт ҳақиқатини чуқур идрок этиш ва умумлаштириш асосида яратилган ҳикматлари алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, Навоий ҳикматларининг мавзу доираси кенг ва ранг-барангдир. Бу ҳикматларнинг марказида халқ оммасини барча замонларда бирдек қизиқтириб келган ва доимо долзарб бўлган инсон ва инсонийлик, Ватан ва ватанпарварлик, дўстлик ва биродарлик, ҳалол ишлаб, ҳалол яшаш, илм ва ҳунар, тўғрилиқ ва қаҳрамонлик, одоб-ахлоқ, саҳийлик ва меҳрибонлик, адолат ва бағри кенглик, ишқ-муҳаббат ва вафодорлик, сабр-тоқат ва қаноат сингари ҳаётий масалалар туради ҳамда улар ғоят аниқ ва ғоят теран ифодаланади.

Навоий ҳикматларида тор маънодаги мавсумий ғоялар, замонасозлик майиллари, ялтироқ сўзлар эмас, аксинча, муайян ижтимоий тузум сарҳадларига сифмайдиган катта ва абадий долзарб ғоялар, ҳаёт ҳақиқатини холисона таҳлил ва тадқиқ этишга асосланган ва умум башарий аҳамиятга молик бўлган теран умумлашмалар устуворлик қилади. Қуйидаги ҳикматлар бу фикрни ҳеч қандай

изоҳсиз ҳам тўла тасдиқлайди:

1. Ватан таркини бир нафас ҳавас айлама,
Яна ранжу гурбат ҳавас айлама.
2. Билмагани сўраб ўрганган олим,
Орланиб сўрамаган ўзига золим.
3. Йўқ хунари ёлғиз эса, ўз киши,
Қайда киши сониди ёлғиз киши.

Навоий инсонни табиатнинг энг олий маҳсули деб билади. Бинобарин, ҳақиқий инсонийликни қайта-қайта мадҳ этади. Инсоннинг ақл-заковатига юқори баҳо бериб, уни, эл-улусни ихлос билан улуғлайди. “Одами эрсанг демагил одами, оники йўқ халқ ғамидин ғами”, – деб ёзади. “Манга қилса юз жафо бир қатла фарёд айламам, элга қилса бир жафо юз қатла фарёд айларам”, – деб бонг уради. Демак, Навоий ўз шахсий манфаатидан эл-улус манфаатини устун қўяди. Шу билан бирга, эл-улусга сидқидилдан хизмат қилишни, унинг дардига дармон бўлишни, халққа фақат эзгуликни раво кўришни тарғиб этади:

1. Даврон элининг жисмида ҳам жон бўлғил,
Ҳам жонларига моҳи дармон бўлғил.
2. Халойиққа кўрма қилиб бенаво,
Ўзингга раво кўрмагани раво.

Навоий ҳикматларида адолат ва ҳалолликни, яхшилик ва тўғрилиқни, виждонли ва диёнатли бўлишни тарғиб-ташвиқ қилишга кенг ўрин берилган. Шоир инсонларни бир-бирига беминнат яхшилик қилишга чақиради. “Навосиз элнинг наво бахши бўл. Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл!” – деб хитоб қилади.

Навоий яхшилик ва унинг буюк аҳамияти ҳақида ёзганида бевосита ҳаёт ҳақиқатига (тажрибага) асосланади. Чунончи, у ўзининг бир ҳикматида инсон умри ўтқинчи – бебақо. Шундай экан, инсон фақат яхшилик қилиши, яхшилик билан авлодлар хотирасида абадий яшаши керак, – деган муҳим фикрни санъаткорона ифодалайди:

- Бу гулшан ичраким йўқдир бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур яхшилик билан чиқса от.

Навоий ўз ҳикматларида куйлаган адолат ва яхшилик ҳақидаги халқчил ғояларни турмушда амалга оширишга астойдил интиланган. Подшоҳларни адолатга, яхшиликка даъват этиб, мамлакатни беъмани урушлардан, тарафкашлик жангларидан, эл-юртни хонавайронликдан асрашга ҳаракат қилган:

Адл ила олам юзун обод қил,
Хулқ ила олам элин шод қил.

Ёки: Шоҳқи иш адл ила бунёд этар,
Адл бузуқ мулкни обод этар.

Навоий ўз ҳикматларида қирғин-барот урушларни, фитна-фасодни, айёрлик ва маккорликни қаттиқ қоралаб, юртни тинчитиш, шаҳар ва қишлоқларни обод қилиш ғояларини олға сураб экан, ҳақсизликка қарши адолатни, ёмонликка қарши яхшиликни, душманликка қарши дўстликни қарама-қарши қўйиш усулидан усталик билан фойдаланади:

Олам аҳли, билингизким, иш эмас душманлиғ,
Ёр ўлинг бир-бирингизгаким, эрур ёрлик иш.

Ёки: Эл қочса бировдин, эл ёмони бил они,
Аҳволида идбор нишони бил они.

Навоий ўзининг эзгу ниятларини шеърий тилда ифодалашда меҳнат ва меҳнат аҳлини улуғлашга алоҳида эътибор беради. Шоир асарларидан олинган қуйидаги ҳикматли байтлар ҳам ана шу эътиборнинг самарасидир:

Умрни зое этма, меҳнат қил,
Меҳнатни саодат қалити бил.

Ёки: Деҳқонки дон сочар,
Ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар.

Навоий оддий меҳнаткаш инсонларни эъзозлаш билан бирга, илм ва санъат аҳлларига самимий ҳурмат билан қараган. Чунки, у ақлнинг қудратига, унинг нодонлик ва жаҳолат устидан ғалаба қозонишига, мамлакатни тараққий эттиришига қаттиқ ишонган. Ана шу ишонч руҳи шоир ҳикматларида ҳам ёрқин акс этган. Бу жиҳатдан унинг илм-фан, адабиёт ва санъат, устоз ва шогирд ҳақидаги ҳикматли сўзлари ғоят қимматлидир.

Шоир ўзининг бир асарида “кишига зебу зийнат ҳикмат ва донишдир”, – деб ёзса, бошқа бир ўринда ёшларга насиҳат қилиб қуйидагиларни таъкидлайди:

Йигитликда йиғ илмнинг маҳзани,
Қарилик чоғи ҳарж қилғил они.

Ёки: Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.

Навоий одамларни илмли-билимли бўлишга чорлар экан, инсон

камолотида илмнинг, илмли бўлишда эса устоз-муаллимнинг роли беқиёс эканини ўқтиради. У ўз ҳикматларидан бирида ҳарф ўқишни ўргатган устознинг хизматини юксак баҳолаб, ёзади:

Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳаққин юз ганж ила.

Шуни ҳам эслатиш керакки, Навоий билим олишнинг меҳнатидан қочган шахсларни лапашанглар деб, бу соҳадаги қийинчиликларга бардош берганларни эса хирадмандлар деб атайди. Навоий устозлардан ўрганиш орқали билим йиғиш (ҳунар эгаллаш) ва уни ўз навбатида шогирдларга беғараз, сахийлик билан тарқатиш ҳақида ҳам ажойиб ҳикмат яратган:

Ҳунарни асрабон нетгумдир охир,
Олиб тупроққаи кетгумдир охир.

Бугина эмас, Навоий асарларида илмни пулга сотиб ейдиган худбин, таъмагир шахсларга қарши айтилган ибратли поэтик ҳикматлар ҳам мавжуд:

Илмни ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию халқни гумроҳ этар.

Ёки: Олим гар жоҳ учун ўлса залил,
Илм анинг жаҳлига бўлғай далил.

Навоий ҳикматлари мазмун теранлиги билангина эмас, балки шаклан мукамаллиги, бадий етуклиги билан ҳам кенг ўқувчилар оммасига манзурдир. Навоий яратган аксарият ҳикматлар қисқа, мазмунан аниқ, равон, завқли ва жозибадор; уларни тушуниш ҳам, ёдлаб олиш ҳам осондир. Мисоллар:

1. Соғинмоқни соғин,
Унутмоқни унут!
2. Айтар сўзни айт,
Айтмас сўздан қайт!
3. Барча рост ҳам дегулик эмас.
4. Тилга эътиборсиз — элга эътиборсиз.
5. Кимки улуғроқ анга хизмат керак,
Улки кичикроқ анга шафқат керак.
6. Бергали олмоқ ишидан бўл йироқ,
Бермоқ учун олмаганинг яхшироқ.

Қисқаси, Навоий асарлари ранг баранг ҳикматли сўз ва ибораларнинг, афористик байтларнинг битмас-туганмас хазинасидир. Бу жавоҳирлар хазинасидан кенг халқ оммасини, хусусан, ёш авлодларни тўлиқ бахраманд қилиш гоят муҳим вазифамиздир. Тўғри, бу соҳада кўпгина хайрли ишлар қилинган. Янги замон — мустақиллик даври талаблари асосида ана шу хайрли, савобли ишлар янада кучайтирилса, китобхонлик, хусусан, навоийхонлик янада яхшиланса айни муддао бўлар эди.

2000 й.

АДАБИЁТДА МИРЗО УЛУҒБЕК СИЙМОСИ

*Азалий ҳақ гапни яширмоқ нечун,
Завол йўқ энг асл истеъдод учун,
Агарда коинот тегирмон бўлиб,
Оламни янча ҳам, қолгай у бутун.*

(Абдулла Орипов)

Бу шеърӣй парчада ифодаланган ҳикматли фикр Мирзо Улуғбек шахсига ҳам тўла тегишлидир. Дарҳақиқат, буюк олим ва доно подшоҳ Улуғбек дунёдан ўтгандан сўнг “коинот тегирмон бўлиб” жуда кўп айланди. Бу давр ичида не-не хону султонлар тахтга келиб, ҳаётда бирор из қолдирмай беному нишон кетди. Улуғбек эса ёвуз кучлар измидаги нокас шахслар томонидан қатл этилган бўлса-да, энг асл истеъдод сифатида асрлар оша халқ қалбида мангу яшаб келмоқда. Инсониятнинг фаҳри ва ифтихори сифатида ўзбек халқининг обрўйига обрў, шуҳратига шуҳрат қўшмоқда.

Ўтган олти аср давомида жаҳон афкор оммасининг Мирзо Улуғбек (1394-1449) ҳаётини, ижтимоий-илмий фаолиятини билишга қизиқиши асло сусайгани йўқ. Аксинча, бу қизиқиш жаҳон бўйлаб тобора кучайиб борди. Ўтган давр ичида Улуғбек ҳақида кўплаб илмий, шунингдек, бадиий асарлар яратилганининг боиси ҳам шунда.

Сирасини айтганда, адабиётда Мирзо Улуғбек образини яратишга интилиш XV асрдаёқ бошланган ва бу анъанага Улуғбек ҳаёт чоғларидаёқ асос солинган эди. Улуғбекнинг замондоши зукко шоир Саккокий “Салотин дунёга кўп келдию кетти, лекин сенингдек бир, фалакнинг гар тили бўлса айтсунким қачон келгон”, — дея буюк ватандошимиз шанига имон келтирган эди. Алишер Навоӣй эса, ўзининг “Фарход ва Ширин” достонида Улуғбек ва унинг Самарқанддаги машҳур расадхонаси ҳақида самимият билан ёзган эди:

Темурхон наслидин Мирзо Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек...
Қиёматга дегунча аҳли айём,
Ёзарлар онинг аҳкомидин аҳком!

XV аср шеърӣятининг Мирзо Улуғбек образини яратиш соҳасидаги бундай эзгу анъаналари кейинги даврларда, жумладан, XX асрда ҳам давом эттирилди. Натижада адабиётимиз шу мавзуда ёзилган бир қанча асарлар билан бойиди. Бу асарларнинг ҳаммасига хос бўлган умумий хусусият шундаки, уларда жаҳонни қойил қолдириб келаётган буюк олимимизнинг сиймоси муҳаббат билан чизилган; Улуғбек

ҳаёти, ижтимоий ва илмий фаолиятидаги асосий нуқталар реалистик бўёқларда кўрсатилган.

Авалло шеърят дурдоналарини, Ойбек, Ғ.Ғулом, М.Шайхзода, Мамарасул Бобоев, А.Орипов, Б.Бойқобилов, М.Юсуф, Д.Ғайзий сингари истеъдод соҳиблари битган мисраларни эслайлик. Зеро, бу шоирлар Улуғбек миллатимизнинг шон-шарафи эканини юракдан ҳис этиб, Мирзомизнинг буюклигини ҳам, мангу тириклигини ҳам усталик билан тасвирлаб берганлар.

Адабиётимизда Улуғбек ҳақида ранг-баранг шеърлар билан бир қаторда драматик ва насрий асарлар ҳам яратилган. М.Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” трагедияси, О.Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” романи бунинг исботи бўлиб, бу икки асарда ҳам Улуғбек образи кенг планда маҳорат билан акс эттирилган. Улуғбек сиймоси ўша даврнинг мураккаб, зиддиятли ва кўп қиррали ижтимоий ҳаёти фониди очиб берилган. Шунга кўра бу иккала асар ўқувчилар оммасига бадиий завқ бериш билан бирга, халқимизнинг ўтмиш ҳаётини, мамлакат тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб ҳам хизмат қилади.

Маълумки, Шайхзодада Улуғбек ҳақида катта саҳна асари яратиш нияти 1943 йилда пайдо бўлган ва шоир бу мавзунини узоқ йиллар давомида синчиклаб ўрганган. Улуғбек ва у яшаган давр ҳақидаги кўпгина нодир китоб-ларни ва ноёб қулёзма ҳужжатларни мутоила қилган. Ҳатто, Ҳазрат билан ғойибона суҳбатлашиш ниятида Самарқандга бориб Улуғбек мадрасасида тунаб қолган. Шайхзода бу ҳақда адабиётшунос Муҳсин Зокировнинг саволига жавоб бериб, “Тинчлик, тинчлик, ҳамма иш жойида ва энг аъло гап шуки, хобимда Улуғбек ҳазратлари билан мулоқатда бўлдим. У киши менга: “Азиз фарзандим, бизни йўқлаб келибсан, яхши ниятларинг борга ўхшайди. Ниятларинг қутлуғ бўлмай. Менинг уғитларимни унутмасдан жуда катта ишга қўл урибсан, ўша насиҳатларимни авлодларимга етказгайсан”, деб оқ фотиҳа бердилар”, – деган эди. (“Ёшлик” журнали, 1994 йил, 1-сон, 4-бет.)

М.Шайхзода 1955 йилда бу трагедияни ёзишга киришади ва узлуксиз тарзда қаттиқ ишлаб, уни 1962 йилда ёзиб тугатади. Асар беш пардадан иборат. Унда тарихий ҳақиқат қайта тикланган. Аждодларимизнинг ажойиб қадриятлари, эзгу анъаналари, илм-фан соҳасидаги буюк кашфиётлари улуғланиб, эски тузумнинг фожиали томонлари, зулм ва истибдод, худбинлик ва бидъат фожия этилган.

Асар марказида Мирзо Улуғбек образи туради. Драматург Улуғбек образини яратишда ўша давр ҳаётига хос бўлган конфликт ва эпизодлардан усталик билан фойдаланган. Натижада асарда Улуғбек

адолатли подшоҳ, донишманд инсон, буюк олим, инсонпарвар ота тарзида қад кўтарган.

Асарда кўрсатилишича, Улуғбек мамлакатни бошқариш билан бирга, илм-фан, айниқса, астрономия соҳасида тинимсиз изланишлар олиб боради. Али Қушчи ва бошқа шогирдлари билан расадхонада юлдузлар ҳаракатини синчиклаб кузатиб, коинот сирларини очади. Илмда буюк кашфиётлар яратади. Улуғбек илм-маърифат воситасида мамлакатда адолат ўрнатишни, халқ аҳволини яхшилашни, эл-юртни обод қилишни ўйлайди. Улуғбек илмни ҳамма нарсадан — бойликдан ҳам, подшоҳлик даври-давронидан ҳам устун қўяди. Шунга кўра бу беназир олимимиз ўз дўстлари ва шогирдларига насиҳат қилиб, дейди:

Илм инсон кўзин очар, қулоғин очар.
Фан мияга идрок билан ёруғни сочар.
Фан мияга кирган жойда, билинг, муҳаққоқ,
На шайтонга ўрин бордур ва на фолбинга.
Алалхусус абадийдир ҳикмат фанлари,
Дақиқ фанлар таништирар бизга дунёни.
Коинотга очиб берар эс дерезасин.
Олиб ташлар ниқобларни сирлар юзидан...

Асарда Улуғбек образини очишга хизмат қилувчи бундай сермазмун монолог ва диалоглар, шунингдек, характерли воқеа ва эпизодлар кўп. Улуғбекнинг салтанатга таҳдид солган исёнчиларга қарши мардона кураши, турли мамлакатлардан келган элчилар билан олиб борган музокаралари, 50 йил зиндонда ётган Пирий Зиндоний билан учрашиши, Саид Обид сингари мутаассиб руҳонийлар кирдикорларини фош этиши акс этган эпизодлар шулар жумласидандир.

Трагедияда Мирзо Улуғбек текинхўр дарвешлар, жоҳил Саидлар ва мурид овловчи эшонларнинг меҳнаткашларни талаш йўлидаги ҳатти-ҳаракатларига чек қўйишга интилади. Аммо шаҳзодаларнинг тахт-тож учун кураши ва қора гуруҳчиларнинг фитна-фасадлари Улуғбекнинг илғор фикрлари ва режаларининг амалга ошишига монелик қилади.

Асарда Мирзо Улуғбек характерини очишда драматург Шайхзода чуқур мазмунли, ҳикматли сўзларни кўп қўллаган ва уларни ўрни-ўрнида ишлатган. Битта мисол:

Сайид, билинг, қизнинг ўзи хоҳиши билан
Эрга тегса, бу ҳеч қандай ўғирлик эмас...
Сиз, ҳаттоки, қизингизнинг бахтидан хафа.
Сиз одамга ўхшайсизу, одам эмассиз.

Драматург асарда қахрамон тилидан бундай ҳикматли ва чуқур маъноли сўзларни бериш билан Улуғбек характеридаги муҳим бир белгини — унинг доно инсон ва мутафаккир эканини очиб беришга муваффақ бўлган. Бу фазилат Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” (1973) романига ҳам хосдир. Бироқ, шуниси муҳимки, адиб романда бошқа асарларда Улуғбек ҳақида баён этилган гапларни такрорлаб қўяқолмаган. Аксинча мавзуга доир янги ва доно фикрларни топиб ғоят таъсирли ва ғоят қизиқарли қилиб айтган. Шу тариқа романда Улуғбек образининг янги қирраларини очиб, унинг мукамал ва ҳаққоний образини яратишга муваффақ бўлган.

Дарҳақиқат, романда салкам қирқ йил подшоҳлик қилган Улуғбек ҳаётининг сўнгги даври ҳикоя қилинади. Шу орқали асарнинг ғоявий мазмуни ва Улуғбек характерининг кучли ҳамда ибратли томонлари очиб берилади. Романда тасвирланишича, Улуғбек илм-фанда оламшумул янгиликлар кашф этади. Нодир ва ноёб китоблар йиғиб, бой хазина — Улуғбек хазинасини яратади ва ундан яхши ниятда фойдаланмоқчи бўлади. Бироқ Улуғбек қанчалик ҳаракат қилмасин, у ўзининг эзгу мақсадига эриша олмайди, чунки қора гуруҳчилар унинг йўлига ғов бўладилар. Охир-оқибатда улар маърифатпарвар подшоҳ ва буюк олим Улуғбекни ўлдириб, ўз қора ниятларига етадилар. Улуғбек бу фожиадан бир неча вақт аввал ёвуз кучларнинг мудҳиш ниятидан огоҳ(хабардор) бўлади. Улуғбек “Йўқ! Мен салтанатдан айрилишдан кўрқмаймен. Фақат бу элга қирқ йил раҳнамолик қилиб орттирган бойлигим — мадрасаю расадхонам, нодир хазинам — тўплаган кутубхонам ва ниҳоят яратган асарларим барчаси поймол бўлишидан кўрқаман. Ҳа, фақат шундан кўрқадурмен”. — дейди.

Ана шу мулоҳазаларга кўра, Улуғбек ўзининг содиқ шогирди, таниқли коинотшунос олим Мавлона Али Қушчини ўз ҳузурига чорлаб, унга илм-фан хазинасини жоҳил гумроҳлардан асраб қолиш ва уни келажак авлодларга етказиш чораларини кўриш вазифасини топширади. Улуғбек Али Қушчига: “Қирқ йил салтанат тебратиб, орттирган буткул бойлигим, расадхона ва кутубхонам, битилган ва ҳали ниҳоясига етмаган рисолаю китобларим барчаси сенинг қўлингдadir. Алқисса, бу хазинани жоҳил гумроҳлардан, махдуд мутаассиблардан асраб қолмоқ ёлғиз сенинг ихтиёрингдadir... Аммо эсингда бўлсин: кўп хатарли юмуш бу!” — дейди.

Қисқаси, О.Ёқубов ўз романида Улуғбекнинг шахсий фазилатларини ҳам, унинг башарият олдидаги (хусусан, илм соҳасидаги) буюк хизматларини ҳам маҳорат билан акс эттирган. Ана шунга кўра, “Улуғбек хазинаси” романида давр руҳи буртиб туради ва бу ажойиб асар китобхонларга катта маънавий озуқа беради.

Шуни ҳам эслатиш лозимки, Мирзо Улуғбек мавзуи бошқа халқлар адабиётларида ҳам ўз ифодасини топмоқда. Г.Голубевнинг “Улуғбек” номли ҳужжатли қиссаси бунга далил бўла олади. Асарда Улуғбекнинг ҳаёт йўли ишончли, аниқ далиллар ва конкрет фактлар асосида ёритилган.

Қисса “Темурнинг невараси”, “Шоҳруҳнинг ўғли”, “Сарой асири”, “Юлдузларга йўл”, “Тепаликдаги минора”, “Зичи кўрагоний”, “Осмонни қора булут буркамоқда”, “Улуғбекнинг юлдузи” деган 8 бобдан иборат. Бу боблар бири-бири билан ўзаро мустақкам боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳам ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётни, хусусан бош қаҳрамон Мирзо Улуғбек образини тўғри кўрсатишга ҳизмат қилади. Асарда Улуғбек образи, унинг буюк тарихий хизматлари тасвири билан бирга ўша даврдаги халқ турмуши, маърифат билан жаҳолат ўртасидаги кураш, сарой ҳаёти, темурийлар орасидаги зиддиятлар, тахт-тож учун курашлар ҳам акс эттирилган.

Ҳуллас, адабиётда Мирзо Улуғбек образини яратиш соҳасида анча ишлар қилинган. Бироқ булар ҳали етарли эмас. Буюк олим ва доно подшоҳ Улуғбек ҳақида яна кўплаб янги-янги шеърӣ, насрий ва драматик асарлар яратилиши керак. Давр ва тараққиёт талаби ана шундай. Зеро халқимизнинг асл фарзанди Мирзо Улуғбек ҳақида ёзиш – ўзбек халқининг ажойиб қадриятларини улуғлаш ва уларни кенг тарғиб этиш демакдир. Шу маънода Улуғбекнинг ҳаққоний образини яратиш жуда хайрли ва ғоят савоб ишдир. Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигини жаҳон миқёсида кенг нишонланиши эса бу хайрли ва савоб иш ривожига ҳам ёрдам беради. Бунга шак-шубҳа йўқ.

1998 й.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА

БОБУР ОБРАЗИ

Ўзбек адабиётида машҳур тарихий шахс Заҳридин Муҳаммад Бобур образини яратиш соҳасида кейинги даврларда жиддий ютуқларга эришилди. Ойбекнинг “Бобур” (1957), Пиримқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” (1978), Барот Бойқобиловнинг “Кун ва тун” (1981), Эркин Воҳидовнинг “Келажакка мактуб” (1982), Хайридин Султоннинг “Бобурийнома” (1998) асарлари шулар жумласидан бўлиб, уларда Бобур ҳаётининг асосий нуқталари реалистик буёқларда тасвирланган. Бобур ҳақли равишда буюк ватанпарвар инсон, ўз даврининг улуғ фарзанди сифатида кўрсатилган.

Фактларга муурожаат этайлик.

Ойбекнинг “Бобур” достони ёзиб тугалланмаган асар. Шунга қарамай, унда Бобур шахсининг асосий жиҳатлари тўғри очиб берилган. Достонда асосий диққат Бобурнинг подшоҳлигини тасвирлашга эмас, балки унинг беназир ижодкор, ажойиб шоир ва буюк ватанпарвар инсон эканини кўрсатишга қаратилган ҳамда бу масалалар маҳорат билан очиб берилган. Ойбек Бобурнинг она Ватан тупроғини, еру-осмонини, зилол сувларини, ширин-шакар меваларини, дардга даво соф ҳавосини, азиз, танти инсонларини соғиниб чеккан истиробларини тасвирлар экан, асар қахрамони тилидан қуйидаги поэтик хулосани олға суради:

Ёт юртнинг шоҳи бўлгунча, Бобир,
Ватанингда бўл қаландар шоир.

Достон она Ватанга бўлган меҳр-муҳаббатни ифодаловчи бундай ёрқин, ҳикматли мисраларга сероб. Асар Бобурнинг “Ватанга элтинг, дўстлар жасадим; афсус етмайди энди қадамим” — тарзидаги васияти билан тугайди. Бунда ҳам Бобурнинг она Ватанга, ўзи туғилиб ўсган эл-юртга меҳри, эътиқоди бўртиб туради.

Барот Бойқобиловнинг “Кун ва тун” шеърий қиссасида ҳам мавзу муваффақият билан ёритилган. Унда узоқ ўтмиш ва ҳозирги замон узвий боғлиқ ҳолда акс эттирилган. Шоир асарда Бобур образини яратар экан, унинг жаҳоний аҳамиятини, ҳинд халқининг Бобурга бўлган муҳаббатини ҳам тўғри тасвирлаб бераолган:

Ҳиндистон мулкида бу тенгсиз даҳо
Ўз фарзанди янглиғ тополди қарор...
Бугун Ҳиндистонда меҳмон бўлса ким,
Ҳинд эли сўзлайди унга Бобурдан.
Ўзбек фарзандини ардоқлаб маъсум,
Дўстлар мумнун эрур буюк шоирдан.

Эркин Воҳидовнинг “Келажакка мактуб” асарида ҳам ҳаёт ҳақиқати маҳорат билан акс эттирилган. Шунга кўра бу шеърий асар Бобур ҳаётига, буюк шоир ва доно подшоҳ Бобур фаолиятига берилган ҳаққоний поэтик хулоса сифатида акс садо беради:

Сокин шифтга боқиб ётар Бобуршоҳ,
Умри битганидан юраги огоҳ.
Соҳиби салтанат, соҳиби қалам,
Кўнглида шукрона ва битмас алам.
Шукрким, куймади фарзанд доғида,
Аламким, ўлмади юрт тупроғида.

Шукрим, байтларда номи қолажак,
Аламким, зобит дер уни келажак.
Шукрим, бу юртни қилолди обод,
Аламким, муҳтожлик бўлмади барбод.
Гадолар юртидир бу гавҳар тупроқ,
Шу боис шукридан алами кўпроқ.

Ўзбек адабиётида Бобур ҳақида ёзилган асарлар орасида Пиримқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар”) романи ўзининг чуқур реализми ва ғоят қизиқарли, гўзал қилиб ёзилгани билан ажралиб туради. Романда ҳаёт ҳақиқатини, Бобур яшаган мураккаб даврни (XV-XVI) ва буюк инсон Бобур образини очиб бериш учун лозим бўлган типик воқеалар, ҳаётининг деталлар кўп ва улар жой-жойида ёрқин ифодаланган.

Пиримқул Қодиров “Юлдузли тунлар”ни яратиш билан тарихий мавзунини бадиий ўзлаштиришнинг янги намунасини кўрсатди. Бинобарин, роман марказида яқка тарихий шахс Бобур образи турса-да, асарда меҳнаткаш халқ тарихини ҳаракатга келтирувчи асосий куч сифатида намоён бўлади. Демак, асарда Бобур яшаган мураккаб ва зиддиятли давр, хусусан, романнинг бош қаҳрамони Бобур ҳаёти билан боғлиқ бўлган муҳим воқеалар ниҳоятда табиий ва жонли акс этган.

Пиримқул Қодиров романда “Бобурнома”, “Хумоюннома” сингари машҳур асл манбалардан ўринли, ижодий фойдаланган. Бу ҳол “Юлдузли тунлар”да ҳаёт ҳақиқатининг бадиий ҳақиқатга айланишида муҳим рол ўйнаган.

“Юлдузли тунлар” – тарихий-биографик роман. Унда улуғ ва ноёб инсон Бобурнинг зиддиятли ҳаёти, фаолияти, марказлашган йирик давлат тузиш йўлида чеккан азиятлари, кўрсатган жасоратлари кенг тарихий кўламда моҳирона тасвирлаб берилган. Роман воқеаси Бобурнинг Андижондаги ёшлик чоғларини тасвирлашдан бошланади. Ва у Бобурнинг Шайбонийхон ҳужумларига қарши курашда гоҳ енгиб, гоҳ енгилиб, ниҳоят Афғонистон ва Ҳиндистондаги тарқоқ хонликлар устидан ғалаба қозониши, “Бобурийлар сулоласи” деб ном олган йирик феодал давлатни тузиши каби воқеалар силсиласини ўз ичига қамраб олади.

Роман воқеаси Бобурнинг Аграда ўзи ташкил этган боғда вафот этиши тасвири билан якунланади. Ана шу воқеалар тасвири жараёнида Бобур талантли лирик шоир, адиб, моҳир саркарда, буюк давлат арбоби, самимий инсон, меҳрибон ота, санъат ва адабиёт ҳомийси, тарихчи олим сифатида гавдаланади. Роман воқеаси бош

қахрамон Бобурнинг вафотини акс эттириш билан тугаса-да, унда ҳаётбахш руҳ (оптимизм) балқиб туради. Романда подшоҳ Бобур ўлган бўлсада, буюк шоир Бобур ўлмаган, унинг ҳаёти у яратган дилбар асарларда мангу давом этмоқда деган муҳим гоя ёрқин акс эттирилган.

Романда Бобур образининг жонли ва тўлақонли чиқишида ёзувчи Пиримқул Қодировнинг руҳий таҳлил санъатидан (психологик таҳлилдан) моҳирона фойдалангани ва ҳар бир воқеани пухта асослай билгани алоҳида аҳамият касб этган. Романдаги Бобурнинг она Ватанга бўлган меҳр-муҳаббати, ўз она юртдан йироқда яшашга мажбур бўлиб чеккан истироблари, она Ватанни соғиниши тасвирланган саҳифалар руҳий таҳлил санъатининг гўзал намунасидир. Бобур ўз ҳаётининг сўнгида суюкли ўғли Хумоюнга васият қилиб, “Мен туғилган юрт билан алоқани узманглар, шояд мен битган китоблар икки орадаги алоқанинг ришталари бўлса”, - дейди.

Шоҳ Бобур романда ҳақиқий инсон, меҳрибон ота сифатида говдаланади. “Хумоюн, жигарим, - дейди Бобур подшоҳ оғир касал бўлиб ётган ўғлига қараб, - сенинг бетоқатлигинга мен тоқат келтирай! Сенинг шу оғир дардингни худо сендан олиб менга берсин”.

Романда Бобурнинг ақлу фаросати, ҳар нарсани чуқур ўйлаб адолатли ҳал қилиши яққол ифодаланган. Бобур садоқат ва фидойиликни юксак қадрлайди. У ўғли Хумоюнга насиҳат қилиб, “Темурийларнинг кўпчилиги... фидойиликни унутиб,... йўқ бўлиб кетди. Ўғил отани ўлдирди... Оға инига хиёнат қилди... Оқибатда бари разолатнинг қурбони бўлди... ундан кўра ... яхшиликнинг фидоси бўлган афзал эмасми? Мана амманг Хонзодабегим... Самарқандда мени қутқариб ўзини асоратга солди. Бу фидойилик мени ҳамиша... шундай бўлишга ундаб келди... Сен ҳам энди иниларингу авлодларингни мардликка, фидойиликка ўргатгин”, - дейди.

Романда Бобурнинг мард ва тантилиги, ёмонликка яхшилик билан жавоб қайтариши ҳам самимият билан тасвирланган (Бобурга заҳар берган малика Байданинг тақдирини эсланг).

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, романда тасвирланишича, Бобур ўз фаолияти давомида бир неча бор муваффақиятсизликка учрайди, лекин тушкунликка берилмайди, доимо улуғ мақсад йўлида олға интилади, қийнчиликларни тадбир ила енгади. “Юлдузли тунлар” романида, хусусан Бобур образи талқини ва тасвирида ибрат олишга лойиқ бўлган бундай мисоллар кўп. “Юлдузли тунлар” романининг

замонавийлиги ҳам худди ана шу ибратда.

“Юлдузли тунлар” романида Бобур ҳаёти ва фаолиятидаги ибратли томонлар билан бирга, салбий жиҳатлар ҳам очиб берилган. Хусусан, унинг подшоҳ сифатидаги хато ишлари, шафқатсизлиги, Бобур шахси ва дунёқарашидаги зиддиятлар, қарама-қаршиликлар тўғри кўрсатилган. Адиб романда Бобурнинг бутун фаолиятини бирдек оқлаб қўя қолмайди. Балки, оқни оқ, қорани қора қилиб тасвирлайди. Ана шунинг учун ҳам Бобурнинг буюк тарихчи Хондамир билан суҳбатда айтган қуйидаги сўзлари романнинг ғоявий хулосаси, Пиримқул Қодировнинг асарда Бобур шахсига берган ижтимоий-бадий таърифнинг асл мағзи сифатида акс садо беради.

Бобур: “Авлодлар ҳақиқатни билсинлар; бизни фаришта деб ўйламасинлар. Қилган гуноҳларимиз ўзимизга нечоғлик оғир тушганидан огоҳ бўлсинлар... Жанглarning қонли селлари, салтанатнинг тошқин дарёдай бетиним талотумлари жонимга тегди. Тожу тахт бевафолигини кўпдан бери сезиб юрибман. Менга вафо қилса, фақат ёзган асарларим вафо қилмоғи мумкин. Ватанимга ўзим қайтолмасам ҳам асарларим қайтмоғи мумкин. Эндиги орзум – мен туғилган юртимга қилолмаган фарзандлик ҳизматимни асарларим қилса...” деб нола қилади.

Романнинг бошқа бир жойида Бобур: “Неки хатолик, неки гуноҳ қилган бўлсам, ҳаммасининг бирламчи сабаби менинг подшоҳлигимдир”, – дейди. Кўринадики, адиб подшоҳликни оқламайди; балки ундаги зиддиятларни, адолатсизликни фош қилади.

Қисқаси, “Юлдузли тунлар” романида Бобурнинг ҳаққоний, тўлақонли, жонли ва гўзал образи яратилган. Шу билан бирга, асарда Тоҳир, Фазлиддин, Хонзодабегим, Нигорхоним, Хумоюн, Моҳим бегим, малика Байда, Шайбонийхон, Хондамир каби тарихий-воқеий ва бадий тўқима образлар гавдалантирилган. Булар ҳаммаси романнинг ғоявий мазмунини, бош қаҳрамон Бобур образини очишга бевосита хизмат қилган.

Хулоса: XX аср ўзбек адабиётида буюк шоир ва подшоҳ Бобур образини яратиш соҳасида катта ишлар қилинган, ажойиб асарлар яратилган. Бобур ҳақидаги бу бадий асарларимиз ёш авлодни эзгулик руҳида тарбиялашга, Ўзбекистон мустақиллигини қадрлашга ва уни мустаҳкамлашга бевосита хизмат қилади. Бу асарларнинг тарбиявий-маърифий ва эстетик аҳамияти ҳамда замонавийлиги ана шунда.

2000 й.

VI ТИРИК СИЙМОЛАР

Маълумки, узоқ ўтмишда бўлганидек, яқин ўтмишда ҳам халқимиз орасидан кўплаб машхур шоирлар, улкан олимлар, халқпарвар публицистлар етишиб чиққан. Улар ўз ижодлари билан мамлакатимизда ижтимоий тафаккур тараққиётига, халқ онг-тушунчасининг ўсишига бебаҳо ҳисса қўшганлар. 1875 йилда Самарқандда туғилиб вояга етган ёзувчи, журналист ва жамоат арбоби Маҳмудхўжа Беҳбудий ана шундай мўътабар ва доно инсонлардан бири бўлган.

Беҳбудий Самарқандда ибтидоий мактабда ва мадрасада ўқиган, давлат маҳкамасида мирзо, кейинчалик муфти вазифасини бажарган. Ёшлигидан ватанпарварлик ва халқпарварлик руҳида тарбияланган. Беҳбудий илм-билимни жуда қадрлаган, саёҳатни севган. У бир неча бор чет элларга сафар қилади. Арабистон, Миср, Туркия, Россия, Татаристон, Бошқирдистон каби мамлакатларда бўлади. Беҳбудий қаерга бормасин, ҳамма жойда меҳнаткаш халқ оммасини очлик ва қашшоқлик, билимсизлик ва жаҳолат исканжасида кун ўтказаётганини кўради ва бу оғир аҳволга ачиниб, ўзича бунга чора излай бошлайди. Беҳбудий бундай қашшоқликнинг асосий сабаби — илмсизликдир, деган хулосага келади. Бинобарин, меҳнаткаш оммани билимли, илмли қилиш йўллариини излайди. Натижада XX асрнинг бошларидаёқ ўз даврининг илғор маърифатпарвар, халқпарвар зиёлиси сифатида танилади. Самарқанд шаҳрида янги мактаблар очади, бу янги усул мактаблар учун дарслик ва ўқув қўлланмалар ёзади. “Самарқанд” номли газета, “Ойна” номли журнал чиқаради. Жадидчилик ҳаракатига фаол иштирок этади ва кўп ўтмай бу ҳаракатнинг раҳбарларидан бири даражасига кўтарилади.

Ўша вақтларда нашр этилган “Тараққий”, “Вақт”, “Хуршид”, “Самарқанд”, “Ойна”, “Шўро” газета ва журналларида Беҳбудийнинг қатор оммабоп мақолалари эълон қилинади. Меҳнаткаш халқни илмли-билимли, маърифатли бўлишга чақириш бу мақолаларнинг асосий ғоявий мазмунини ташкил этади. Беҳбудий ўз асарларидан бирида “Халқ ўз фойдасини англаса, миллий мактаб ва мадрасалар очса, Оврупа дорилфунунларига болаларини юборса, алардан адвокат, муҳаррир ва хунарманд, савдогар ва муҳандислар чиқса; буларнинг ҳар бири ўз вазифаларида туриб, ишларини тартиб ила тузсалар, халқимизнинг фойдасини кўзласалар, - нақадар олий ва нақадар гўзал бўлур эди”, — деб ёзган.

Беҳбудий ўзининг маърифатпарварлик ғояларини турмушда амалга ошириш учун фаол ҳаракат қилади. Беҳбудий чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини маъқулламаган. Бу сиёсатга ислоҳ киритиш, миллий ўлкалардаги бошқарув идораларига оз бўлса-да мустақиллик бериш ғоясини олға сурган. Беҳбудий 1917 йил октябр тўнтаришига салбий муносабат билдирган. Қўқон мухториятини (1918) эса маъқуллаган ва мухторият раҳбариятига сайланган.

Беҳбудий 1917 йилдан сўнг совет ташкилотларида турли лавозимларда ишлай бошлайди. Мактаб-маъориф ва матбуот ишига кўмаклашади. 1919 йилда Беҳбудий Самарқанддан Бухоро амирлиги ҳудудига яхши ният билан сафарга отланади. Лекин сафар бехатар бўлмайди. Амир амалдорлари уни йўлда (Шаҳрисабзда) ушлаб ҳибсга оладилар. Беҳбудийга ноҳақ айб қўядилар. Уни диндан қайтган, жосус деб Қарши шаҳрида 1919 йилда қатл этадилар.

Беҳбудийнинг ёвузларча ўлдирилиши ўта адолатсизлик ва золимлик бўлиб, халқимиз қалбини ларзага келтирди. Шоирлар, ёзувчилар бу халқ мотамига бағишлаб шеърлар, марсиялар, хотираномалар ёздилар. Ниҳонийнинг “Заволли қуёш”, Чўлпоннинг “Маҳмудхўжа хотираси”, Фитратнинг “Беҳбудийнинг сағанасини изладим”, С.Айнийнинг “Беҳбудий руҳини иттихоф” каби шеърлари шулар жумласидан бўлиб, уларда Беҳбудийнинг порлоқ образи ва унинг халқ онгида мангу тириклиги самимият билан акс эттирилган. Масалан, С.Айний ўз шеърида Беҳбудийни қуйидагича улуғлаган:

Сени бундан буён, Турон, кўродурми, кўролмасму?
Сенинг маснавийинг Туркистон тополурму, тополмасму?
Сенинг тарихий давронинг, сенинг осорий урфонинг,
Сенинг номинг, санинг жонинг, жаҳон қолдиқча қолмасму?
Ватан авлоди ёд этди, сани ҳурматда шод этди,
Ва лекин интиқомингни ололурми? ололмасму?

Тўғри, Беҳбудийнинг ҳаёти ва фаолияти зиддиятли кечган; унинг ижодида баъзи ноаниқликлар ва айрим хатолар бўлган. Лекин, бир бутун ҳолда Беҳбудийнинг ижтимоий фаолияти ва яратган асарлари халқимизнинг ютуғидир. У иложи борича ва қурби етганича, илм-маърифат ривожини, халқимиз ва мамлакатимиз тараққиёти учун фидокорона хизмат қилган.

Шуниси характерлики, Беҳбудий ўзининг бу хизматлари халқимиз томонидан унутилмаслигини ҳам чуқур хис этган. Шунинг учун ҳам у қатл олдидан ёзган васиятномасида: “Биз ўз қисматимизни биламиз, аммо бечора халқимизга ўз ҳаётимизда нима қилишимиз мумкин

бўлса, шуни қилганимизни ҳис этиш билан фахрланганимиздан ўлимни хотиржам кутмоқдамиз...Мумкин қадар яхши мактаблар очиш, шунингдек, маъориф ва халқ бахт-саодатини таъминлаш соҳасида тинмай ишлаш бизга энг яхши ҳайкал бўлади”, – деб қайд этган эди.

Демак, Беҳбудий ўзининг бутун онгли ҳаётини халққа ва она Ватанга бағишлаган. Миллий қадриятларимизни тиклашга, истиқбол мафкурасини яратишга сидқидилдан хизмат қилган ва шу хайрли йўлда қурбон бўлган. Бироқ, шунга қарамай, совет даврида бошқа кўпгина ватанпарвар, халқпарвар зиёлилар қатори, Беҳбудий ҳам камситилган. Унинг номи ва асарлари қора рўйхатга тиркалди. Беҳбудий шаънига нолойиқ гаплар айтилди. Бу доно инсонга асоссиз ҳолда “миллатчи” деган тамға босилди. Охир-оқибатда Беҳбудий номи билан аталадиган бирорта ҳам шаҳар, туман, мактаб, кутубхона, кўча ва хиёбон қолмади. Беҳбудий асарлари мактаб дастурларидан олиб ташланди.

Ҳайрият, 1991 йилда Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бу адолатсизлик ва ҳақсизликка тўлиқ барҳам берилди. Кечикиб бўлса-да, Беҳбудийнинг пок номи қайтадан тикланди. Унинг улуг хизматлари ва асарлари яна муносиб баҳоланадиган бўлди. Жумладан, Беҳбудийнинг “Падаркуш” номли драмаси қайта-қайта нашр этилди ҳамда мактаб дастурларидан мустаҳкам ўрин эгаллади.

Дарҳақиқат, Беҳбудийнинг бадиий ижод соҳасидаги энг катта хизмати шундаки, у ўзбек адабиётида биринчи бўлиб, миллий драма жанрига асос солди. “Падаркуш” номли уч пардали, тўрт манзарали драма ана шундан далолат беради. Бу саҳна асарининг юзага келиши адабиётимиз ва санъатимиз тарихида ўша вақтда катта воқеа бўлди.

Зотан, ўзбек миллий драматургияси ва миллий театри Беҳбудийнинг “Падаркуш” номли биринчи ўзбек саҳна асари билан бошланди.

Маълумки, мумтоз адабиётимиз кўп асрлик бой тарихга эга бўлса-да, унда ҳозирги маънодаги реалистик драматургия йўқ эди. Зотан, ўзбек адабиётида миллий драматургия XX асрнинг биринчи чорагида вужудга кела бошлади. 1911 йилдан то 1917 йилгача бўлган даврда “Падаркуш” (Беҳбудий), “Заҳарли ҳаёт”, “Илм ҳидояти” (Ҳамза), “Қози ила мулла”, “Кўкнори”, “Жувонбозлик қурбони” (Ҳожи Муин), “Маҳрамлар” (А.Самадов), “Адвокатлик осонми?” (А.Авлоний), “Тўй” (Нусратилла Қудратилла), “Жувонмарг”, “Ўгай она”, “Бойвачча”, “Саодат” битди”, “Хуш келдинг, хуш кетдинг” (А.Бадрий) каби 20 га яқин саҳна асари юзага келди.

Бу пьесалар турли гоъвий нуқтаи назардан ва турли бадиий савияда ёзилган. Шунга қарамай, бу сахна асарларининг юзага келиши адабиётимизда ижобий воқеа бўлди.

Шуниси муҳимки, бу асарларнинг кўпида маърифатпарварлик, халқпарварлик, одоб-ахлоқ масалалари акс эттирилган. Бу сахна асарлари орасида Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” (ёки “Ўқимаган боланинг ҳоли”) драмаси алоҳида ажралиб туради. “Падаркуш” асарини ёзиш билан Беҳбудий адабиётимизда ўзига хос янгилик яратди. Бинобарин, ўз даврида новаторлик ҳисобланган бу драма XX аср ўзбек адабиётида алоҳида ўрин тутади.

Аввало шунини айтиш керакки, 1911 йилда яратилган “Падаркуш” драмасида инқилобий гоълар эмас, аксинча, беозор маърифатпарварлик ва одоб-ахлоқ гоълари олға сурилган. Пьесада чоризм мустамлакачилик сиёсатини фош этувчи ва қораловчи фикр-мулоҳазалар йўқ. Бироқ, шунга қарамай, чор мустамлакачилари узоқ вақт давомида “Падаркуш” асарини сахналаштиришга ёки нашр этишга рухсат бермай, драматургни сарсон-саргардон қилдилар. Рухсат икки йил ўтгач, 1913 йилга келиб берилди. Шу фактнинг ўзи ҳам мустамлакачиларни маҳаллий - ерли халқни маърифатдан, илм-фандан узоқда тутишга тиш-тирноғи билан ҳаракат қилганликларини кўрсатади.

Мустамлакачиларнинг қаршилигига қарамай “Падаркуш” 1913 йилда ўзбек ва тожик тилида чоп этилди. Кўп ўтмай Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Андижон, Наманган, Қарши, Қўқон, Каттақўрғон шаҳар театрларида сахналаштирилди. Ҳамма жойда томошабинлар пьесани олқишлар билан кутиб олдилар. Бунинг иккита асосий сабаби бор. Биринчидан, ўша вақтларда ўлкамизда театр санъати янгилик эди. Халқ эса бундай янгиликка гоъят ўч ва муҳтож эди. Иккинчидан, асарда ўша давр ҳаёти учун типик воқеа кўрсатилиб, кўпчиликни қизиқтирадиган эзгу гоълар, ибратли фикрлар акс эттирилган эди.

“Падаркуш” драмасида бой (50 ёшда), бойнинг ўғли Тошмурод (15-17 ёшда), домудла (янги фикрли мулла, 30-40 ёшда), зиёли (мусулмон), бойнинг қотили Тангрикул, армони майхоначи (Артун) ва бошқа образлар иштирок этадилар.

“Падаркуш” пьесасининг қисқача сюжети қуйидагича: Тошмуроднинг отаси ниҳоятда бадавлат шахс. Лекин бу бой илм-маърифатнинг аҳамиятини тушунмайди ва тушунгани ҳам истамайди. Ақлли-илмли кишиларнинг “ўғлингизни ўқитинг” деган сўзларига қулоқ солмайди. Чунинчи, бу нодон бой домланинг “сабаб

недурки, ўқитмайсиз? Ваҳоланки, ўқимоқ қарз ва ҳам илм сабаби иззати дунё ва шарофати охиратдир”, деган бегараз сўроғига газабланиб тубандагича жавоб беради:

“Ай, домулла сиз менга таҳқиқчими? Ўғил меники, давлат меники, сизга нима? Ўқиганнинг бири Сиз, емоққа нонингиз йўқ; бу ҳолингиз ила менга насиҳат қилурсиз”.

Бугина эмас. Мазкур жоҳил бой Оврупа либосидаги зиёлининг ҳам илм-маърифат тўғрисидаги, бойваччани ўқитиш ҳақидаги насиҳатларини эшитишни истамайди. Уни ҳам хафа қилиб уйдан ҳайдаб чиқаради. Натижада Тошмурад бойвачча ёшлигидан бебош бўлиб ўсади. Тангриқул каби жиноятчилар таъсирида ичкиликка, беъмани маишатга берилиб кетади. Ресторанма ресторан дайдиб кайф қилади. Охир-оқибатда нокас шахс бўлиб етишади. Беҳисоб бойликка эга бўлиш мақсадида ўз отасини ўлдиришгача бориб етади. Тошмурад Тангриқул безорининг кўмагида отасини ўлдириб, сандиқдан олтинларни ўғирлаб қочади. Бироқ, тезда (майхонада) миршаблар томонидан ушланади ва хибсга олинади.

“Падаркуш” асари хотимасида зиёли саҳнадан одамларга қараб: “илмсиз ва тарбиясиз болаларнинг оқибати шулдир. Агарда буларни отаси ўқитса эди, бу жиноят ва падаркушлик содир бўлмас ва булар ичкиликни бўйла ичмасди”, дейди.

Кўринадики, “Падаркуш” драмасида ҳаётий воқеа ва зиддиятлар кўрсатилиб, нодонлик ва жаҳолат қораланган. Илмсизлик ва маишатбозлик, ахлоқсизлик танқид қилинган. Илм-маърифатни эгаллаш ғояси тарғиб-ташвиқ этилган. Бу асарнинг тарбиявий-эстетик аҳамияти ана шунда. “Падаркуш” драмаси ҳозирги кунларда ҳам ўз тарбиявий аҳамиятини йўқотган эмас. Зотан, ҳозирги кунларда ҳам маишатпараст бойваччалар ва уларни ўринсиз рағбатлантириб, талтайтириб юбораётган айрим ота-оналар учрайди.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” асари ўз навбатида ўзбек драматургиясининг шаклланишига, хусусан, унда маърифатпарварлик анъаналарининг қарор топишига самарали таъсир этди. Натижада, Ҳамза Ҳакимзода, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Авлоний, А.Бадрий, Ҳожи Муин Шукрулло, Тавалло каби ёзувчиларнинг маърифатпарварлик руҳида ёзилган асарлари бирин-кетин юзага кела бошлади.

Битта факт. Беҳбудийнинг “Падаркуш” пьесасида илмнинг аҳамиятини тан олмаган нодон бой ота фожиаси кўрсатилган ва бойликка эга бўлиш учун ўз отасини ўлдирган бола образи яратилган

бўлса, Ҳамзанинг “Янги саодат” (1915) асарида ўқиб, илм олиб отаси Абдуқаҳҳор бойваччани ҳалокатдан қутқарган бола образи (Олимжон) тасвирланган.

Ҳамза асарида кўрсатилишича, Абдуқаҳҳор бойвачча отасидан қолган катта бойликни қиморга ютқазиб, хонавайрон бўлади. Натижада у оиласини боқа олмай, уларни ташлаб, қочиб кетади. Хотини Марям эса ўғли Олимжонни ўқитади. Олимжон халқпарвар зиёли бўлиб етишади ҳамда Тошкентда оч-ялонғоч дайдиб юрган отаси Абдуқаҳҳор бойваччани излаб топади, уйга (Кўқонга) олиб кетади. Демак, илм шарофати билан оила қайта тикланади.

“Падаркуш” таъсирида яратилган бундай асарларни яна келтириш мумкин. Умуман олганда, Беҳбудийнинг “Падаркуш” драмаси кўп ҳолларда ёш ёзувчиларга саҳна асарлари яратишда ўрнак ва туртки бўлиб хизмат қилди.

Буюк адиб Абдулла Қодирий ўзининг “Таржимаи ҳолида” “1913 йилларда чиққан “Падаркуш” пьесаси таъсирида “Бахтсиз куёв” деган театр китобини ёзиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим”, деб қайд этган эди. Таниқли жаҳид ёзувчи Ҳожи Муин Шукрулло “1914 йилда “Падаркуш” спектаклини кўриб ундан жуда қаттиқ таъсирланган. Ҳожи Муин “Шундан кейин мен шоирликни бир чекага йиғиштириб қўйиб, саҳна адабиёти яратиш фикрига тушдим”, - деб ёзган эди (“Ўз.А.С”, 1999 й. 17 декабр). Бу ёзувчининг “Тўй”, “Кўкнори”, “Мазлума хотин”, “Эски мактаб – янги мактаб” каби саҳна асарларида Беҳбудий таъсири сезилади.

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, Беҳбудий ўзбек драматургиясини бошлаб бериш билан бирга, ўзбек театршунослигига ҳам асос солган. Беҳбудий мамлакатимизда биринчилардан бўлиб театрнинг муҳим тарбиявий-эстетик аҳамиятини чуқур идрок этган. Театр санъатининг халқимиз маънавий-маданий ҳаётида мустақкам ўрин эгаллаши, Туркистонда миллий театр яратиш учун жонкўярлик қилган. “Театр надир”, “Самарқандда театр”, “Туркистонда биринчи театр”, “Ўйнайтурғон одам йўқдир”, “Падаркуш” ваҳидан”, “Театр мусиқий, шеърӣ” сингари мақолалар ёзиб театр санъатини изчил тарғиб-ташвиқ қилган. Бу санъатнинг ўзига хос хусусиятлари ва афзалликлари ҳақида юртимизда биринчилардан бўлиб қимматли фикрларни баён этган. Бу соҳада қатор назарӣ ва амалӣ ишларни бажарган.

Хуллас, Маҳмудхўжа Беҳбудий халқпарвар, маърифатпарвар ва ватанпарвар ижодкор сифатида ўзбек драматургиясининг тамал тошини қўйиш, уни шакллантириш соҳасида изчил изланишлар олиб

борган. Биринчи миллий драма – “Падаркуш”ни яратган. Беҳбудийнинг маърифатпарварлик соҳасидаги бошқа хайрли хизматлари билан бир қаторда, драматургия соҳасидаги бундай сай ҳаракатлари ҳам таҳсинга лойиқдир.

2000 й.

ИККИ ХАЛҚ ЁЗУВЧИСИ

Бадий ижод оламида ўзига хос адабий мактаб яратган ва кўплаб шогирдлар етиштирган устоз ёзувчи С.Айний икки тилда - ўзбек ва тожик тилида бирдек маҳорат билан ижод қилган. Бинобарин, у ўзбек ва тожик халқлари учун бирдек севимли адибдир. С.Айний асарлари ўзбек китобхоналари учун ҳам, тожик китобхоналари учун ҳам баб - баравар қимматлидир.

С.Айнийнинг адабиётимиз олдидаги буюк хизмати шундаки, у ўзбек ва тожик халқлари янги насрининг даст-лабки яхши намуналарини яратди. Адиб ўзининг ана шу хизматлари билан ўзбек ва тожик янги насрининг шаклланиши ва юксалишига катта ҳисса қўшди. У “Бухоро жаллодлари” асарини ёзиш билан ўзбек адабиётида қисса жанрини бошлаб берди. “Эсдалиқлар” асарини яратиш билан эса тожик ва ўзбек адабиётида янги типдаги мемуар /хотиранома/ жанрига асос солди.

С.Айнийнинг “Бухоро жаллодлари”, “Қуллар”, “Судхўрнинг ўлими” сингари қисса ва романлари дастлаб ўзбек тилида, сўнгра тожик тилида ёзилган. “Одина”, “Дохунда”, “Эсдалиқлар” каби асарлари эса аввал тожик тилида яратилган.

С.Айний асарларида ўзбек халқининг ҳам, тожик халқининг ҳам ҳаёти, меҳнати, кураши, бой тарихи, эзгу урф-одатлари, миллий қадриятлари реалистик бўёқларда тасвирлаб берилган. Бу асарлар халқлар дўстлиги, хусусан ўзбек ва тожик меҳнаткашларига меҳр-муҳаббат руҳи билан суғорилган. Ана шунинг учун ҳам адабиётшуносларимиз С.Айний асарларини ўзбек ва тожик халқлари ҳаётининг кўзгусидир деб атайдилар.

С.Айний - моҳир носр

С.Айнийнинг насрий асарларида ҳаёт ҳақиқати ҳаққоний акс эттирилган. Шунга кўра адиб насрини ўзбек ва тожик халқлари ўтмиш ҳаётининг жонли, бадий тарихи дейиш мумкин. Бу хусусият унинг, айниқса, тўрт катта қисмдан иборат бўлган “Эсдалиқлар” асарида яққол кўринади. Зеро, унда халқларимизнинг ўтмиш ҳаёти типик образлар воситасида маҳорат билан тасвирланган. Бу асарнинг бош қаҳрамони Садриддин - ёзувчининг ўзидир. С.Айний ўз шахсий

ҳаётига узвий боғлиқ ҳолда ўша даврнинг ижтимоий манзарасини кенг акс эттирган. Бухоро амирлигидаги қишлоқ ва шаҳар ҳаётини, меҳнаткашларнинг жафоли турмушини, амир ва амалдорларнинг адолатсизлигини тасвирлаб, халқ оммасининг тарихдаги буюк ролини ҳаққоний ёритган.

“Эсдалиқлар” да меҳнаткаш халқ вакилларининг ранг-баранг образлари яратилган. Садриддиннинг отаси Саидмуродхўжа, устози Аҳмад Дониш, дўстлари Ҳабиб ва Пирак, мулла Туроб ва мулла Омон, Лутфулло полвон, доно кампир Тўтапошшо, ўз даврининг илғор фикрли кишилари Ҳайрат, Зуфунун, Тақсин, Латифжон Маҳдум, Гулшаний, Мирзо Саҳбо, Сами Бустоний, Шоҳин каби шоир, ёзувчи ва маърифатпарвар зиёлилар, сеvimли халқ ҳофизи Ҳожи Абдуазиз, кўпни кўрган нуроний чол Фулом Неққадам, Абдуллахўжа, уста Амаки, мулло Бурхон, Пошшоҳон каби образлар шулар жумласидандир.

“Эсдалиқлар” нинг яна бир муҳим фазилати шундаки, унда ўзбек ва тожик халқларининг тарихи, этнографияси, урф-одатлари, миллий хусусиятлари, феъл-атвори, шунингдек, диёримиз табиатига ва деҳқончилигига доир қимматли маълумотлар кўп ва улар асарнинг асосий ғоявий мазмунига чамбарчас боғлиқ ҳолда қизиқарли қилиб ифодаланган. Адиб халқ оғзаки ижоди ва хусусан, халқ жонли тили бойликларидан унумли фойдаланган. Машҳур ёзувчи Леонид Леонов “Эсдалиқлар”ни таҳлил қилиб, “Айнийнинг бу асари бадий умумлашмалари, фикр-мулоҳазаларининг чуқурлиги ва ҳикматомузлиги, юксак санъаткорлик маҳорати билан адабиётда улкан ҳодиса бўлди” деган ҳақли хулосага келган эди.

С.Айний ижодида “Судхўрнинг ўлими” сатирик қиссаси ҳам фахрли ўрин эгаллайди. Қиссада разил судхўр Қори Ишкамбанинг сатирик образи зўр маҳорат билан яратилган. Қори Ишкамба образи Шекспир, Бальзак, Мольер, Пушкин, Чехов, Гоголь каби буюк ёзувчиларнинг асарларида учрайдиган ўта хасис ва очқўз нусхалар /типлар/ билан бир қаторда туради. Адиб қиссада Қори Ишкамбанинг ярамас феъл-атворини фош қиладиган типик воқеа ва сатирик бўёқларни ўша ҳаётдан топа билган ва уларни усталик билан жой - жойида ишлатган. Шунга кўра асарда Қори Ишкамбанинг инсоний қиёфадан бутунлай маҳрумлиги, хасисларнинг хасиси эканлиги яққол намоён бўлади.

Асарда тасвирланишича, Қори Ишкамба шу қадар зикна ва хасиски, у ҳатто ҳафталаб ўз уйида овқатланмайди: бошқаларнинг овқатланиш пайтини пойлаб, уларнинг насибасига юзсизлик билан

шерик бўлади. У ўз хотинларини ҳам алдайди, уларга солиқ солади. Хотинлар уйда дўппи тиқиб топадиган даромадни ҳам пасткашлик билан ўзлаштиради. Қори Ишкамба ўз хонадонидида гугурт ишлатишда ҳам, чироқ мойи сарфлашда ҳам, соч олдиришда ҳам ўта хасислик ва юзсизлик қилади. Шундай қилиб, ёзувчи қиссада сатирик образ яратиш устаси эканини намоёиш этди.

Қисқаси, С.Айний моҳир носр. Адиб насрининг маърифий, тарбиявий ва эстетик аҳамияти катта. С.Айний насри ўзбек адабиётининг таркибий қисмидир. Бинобарин, адибнинг насрдаги анъаналари Ойдин, М.Исмоилий, Парда Турсун, Мирмуҳсин, Ҳ.Фулом, О.Ёқубов, П.Қодиров, Н.Аминов сингари ўзбек ёзувчилари томонидан ижодий давом эттирилганлиги ҳам бежиз эмас, албатта.

С.Айний ва адабий ҳаёт

С.Айний ажойиб асарлар ёзиш билан бирга, Ўзбекистон ва Тожикистон адабий ҳаёти ривожига катта таъсир кўсатган. У бутун умри давомида Ҳамза, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ойбек, Ҳ.Фулом, К.Яшин сингари улуғ ўзбек ёзувчилари билан яқин, дўстона ижодий алоқада бўлган. Масалан, С.Айний билан А.Қодирий ўртасидаги ўзаро муносабатни бири-бирига шогирд, бири-бирига устоз бўлган икки забардаст адибнинг беғараз дўстлигига, ижодий мусобақасига қиёс этиш мумкин. Ҳабибулла Қодирий “Отам ҳақида” китобида “А.Қодирий ва С.Айний ўртасидаги таниш-билишлик, ўзаро ижодий қизиқиш, ҳамкорлик муносабатлари ҳийла эскидан, инқилоб аввалларидан бошланган эди” – деб ёзади. С.Айний эса “Жулқунбой (Абдулла Қодирий – С.М.) “Одина”ни кўриб яхши маслаҳатлар берган эди: “асарингиз яхши, домла, бироқ озгина ўт бериш керак. Ўқимишли бўлади”, деган эди”, – деб қайд қилади.

Худди шунингдек, Фафур Фулом, Ойбек, К.Яшин, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор, Собир Абдулла каби ёзувчилар вақти-вақти билан Айний ҳузурида бўлиб, ундан бадиий ижод масалаларига доир жўяли маслаҳатлар олганлар. Фафур Фулом “Менинг Айний билан танишиб дўст бўлганимга 30 йилдан ошди. Самарқандда бўлган вақтларимда унинг суҳбатларида тез-тез бўлардим ва ижодий ишимга ундан маслаҳат олардим”, деган эди. Фафур Фулом ўзининг бошқа бир мақоласида “Садриддин Айний ўзбек ёш адабиётчиларини тарбиялашга қимматли ҳисса қўшди ва шахсан менинг устозимдир”, – деб ёзган эди.

Ойбек ва Комил Яшин ҳам С.Айний билан узоқ йиллар давомида самимий дўстона алоқада бўлганлар. Ундан кўп яхши маслаҳатлар олиб, янги-янги етук асарлар яратганлар. Ойбек “Шарқ адабиётининг

билимдони” мақоласида С.Айнийни устозим деб атайди. “Мен унинг дўстона маслаҳатларидан ҳамиша хурсанд бўлар эдим”, – деб эслайди.

Комил Яшин эса С.Айний ҳақида “Азиз сиймо”, “Устод”, “Айний абадияти” каби мақола ва хотираномалар ёзиб, бу табаррук ёзувчининг адабиёт хазинасига, ижодкор ёшларни тарбиялашга қўшган бебаҳо улушини кўрсатиб берган эди. Комил Яшин “биз ҳаммамиз Айнийга ўз асарларимизни олиб келар, унга ўқиб берар ва унинг ҳар бир танқидий фикрини биз зарурдан қабул қилар эдик, унинг ҳар бир маслаҳати биз учун жуда қимматли эди”, – деб ёзган эди.

С.Айнийнинг устодона мураббийлик фаолиятининг аксарияти унинг Самарқандда кечган ҳаёти билан боғлиқдир.

Маълумки, С.Айний Бухоро амирлиги томонидан қувғин-тақиб остига олинган, 1917 йилда Самарқандга кўчиб келади ва 35 йил шу шаҳарда яшаб ижод этади. Самарқанддаги янгича ҳаёт С.Айний дунёқараши ва бадиий маҳоратининг ўсишида муҳим аҳамиятга эга бўлади. Натижада С.Айний ҳаётининг Самарқандда кечган даври гоёт баракали ва самарали бўлди. Ёзувчининг номини дунёга машҳур қилган барча бадиий асарлари, шунингдек, Рудакий, Фирдавсий, Навоий, Бедил, Абу Али ибн Сино, Саъди Шерозий ва бошқа шоирлар ҳақидаги илмий тадқиқотлари Самарқандда ёзилди. Охиروқибатда кўҳна ва ҳамиша навқирон Самарқанд С.Айнийнинг сеvimли, жонажон шаҳри бўлиб қолди.

С.Айний Самарқандда бадиий ва илмий асарлар яратиш билангина кифояланмади. У Самарқанддаги ижтимоий ҳаётга, хусусан адабий ва маданий ҳаётга фаол қатнашди. Вилоятдаги адабий ҳаракатчиликка маънавий раҳномалик, раҳбарлик қилди. Адабиётга янги-янги ёш кучларнинг кириб келишига қўмаклашди. С.Айний ижодкор ёшларнинг ғамхўри ва меҳрибон устози эди.

С.Айний ўзбек ёзувчиларидан, айниқса, Ҳамид Олимжон ва Шароф Рашидов истеъдодига катта умид билан қараган. Уларни севиб, устозга хос меҳрибонлик билан ардоқлаган. Битта далил. 1929 йилда Сиёб бўйида (Самарқандда) Наврўз сайли муносабати билан ўтказилган мушоирада Ҳамид Олимжон шеър ўқиб, катта олқиш олади. Ёш шоирнинг бу галабасидан С.Айний гоёт хурсанд бўлади: “Домла Айний югура келиб, Ҳамидни маҳкам кучоқлаб ўпади. Унинг орқасидан пешқадам шоирлар ҳам бирин-кетин табрик қилдилар ва Ҳамидга тан бердилар” (шоир Насрулла Охундий эсдаликлардан).

С.Айний ўша вақтлардаёқ Ҳамид Олимжоннинг беназир истеъдод соҳиби сифатида келажакда янги-янги ажойиб асарлар ёзишига

қаттиқ ишонган. Бу ишонч йиллар ўтиши билан тобора кучая борган. Ҳамид Олимжон автомобил ҳалокати натижасида ҳалок бўлганда (1944й.) эса С.Айний ўз фарзандига қайғургандек дил-дилдан қайғурган, руҳан қийналиб, эзилган...

Садриддин Айний устоз адиб сифатида Саид Назар, Раъно Узоқова, Исмоил Акрам, Воҳид Абдулло, Мардонкул Муҳаммадқулов, Саида Нарзуллаева, Олимжон Орифий, Раҳим Муқимов, Қурбоной Убайдуллаева каби самарқандлик ижодкорларнинг ўниб-ўсишига сидқидилдан кўмаклашган. С.Айний ёзувчи Саид Назарнинг ҳар бир янги асарини кунт билан ўқиб, унга тегишли маслаҳатлар берган. С.Айнийнинг Саид Назар шахсий – уй архивида қўлёзма ҳолида сақланаётган “Ўртоқ Саид Назар ва унинг ижодиёти тўғрисидаги мулоҳазаларим” (1942 й.), “Ваъда ва амал” номли поэма ҳақида мулоҳаза” (1949 й.), “Ўртоқ Саид Назарнинг “Яшил бойлик” романи тўғрисида мулоҳазаларим” (1952 й.) сингари мақола ва тақризлари бу фикрни тўлиқ тасдиқлайди. Чунки, уларда Саид Назар асарлари таҳлил қилиниб, унинг ижоди ҳақида илиқ сўзлар битилган. Ёзувчига янги асарлар яратиш борасида яхши йўл-йўриқлар кўрсатилган. Шу тарзда Саид Назар янги ижодий ютуқлар сари рағбатлантирилган.

С.Айний томонидан ана шундай қимматли маслаҳатлар Воҳид Абдуллаев домлага ҳам берилган. С.Айний Воҳид Абдуллаевнинг ўзбек адабиёти тарихига оид илмий ишларини ўқиб, таҳрир қилар экан, қўлёзма саҳифаларининг ҳошияларига қисқа-қисқа, лекин жуда сермаъно фикрлар ёзиб қолдирган. Бундан ташқари, С.Айний Воҳид Абдуллаев истеъдодига юқори баҳо бериб қуйидагиларни ёзган: “Ўртоқ Абдуллаев баланд истеъдод эгаси, зийрак, меҳнатдўст ва бошлаган иши устида зерикмай, вақтини қизганмай ишлайдиган бир ёш илмий ишчи...”

Муаллифнинг бу сифатларини салмоқдор қилган нарса унинг форсча-тожикча ва эски ўзбекча манбаларни чуқур тушуниб, улардан етарли даражада фойдалана олишидир” (“Шарқ юлдузи” журнали, 1978 й., 5-сон, 167-бет).

Устознинг илм-фан ва адабиёт соҳасидаги, ижодкор ёшларни тарбиялаб ўстиришдаги беминнат хизматлари ҳақида “Айний замондошлари хотирасида” (1978 й.) номли китобда ҳам қизиқарли маълумотлар берилган. Хусусан, “Устоз Айний” (Иброҳим Мўминов), “Илм-маърифат денгизи” (Воҳид Абдуллаев), “Устоз ёрдами” (Исмоил Акрам), “Садриддин Айний ва ўзбек адабиёти” (Ботир Валихўжаев, Раҳим Воҳидов), “Илк учрашувлар” (Раҳим Муқимов), “Адиб хонадониди” (Қурбоной Убайдуллаева), “Биринчи учрашув”

(Мардонкул Муҳаммадқулов) каби мақола ва хотираномаларда Самарқандда камол топган илм ва адабиёт аҳлининг фахрланиш ва миннатдорчилик туйғулари яққол ифодаланган. Юқоридаги хотираномалардан С.Айнийнинг бадиий ижодга катта маъсулият билан қараб, адабиётимизнинг келажаги ҳақида ғамхўрлик қилганлиги, мавзу долзарблиги, ғоявий мазмун аниқлиги, тил бойлиги ва умуман, асар сифати учун изчил кураш олиб борганлиги, ижодкор ёшларни бадиий маҳоратни эгаллашга даъват этганлиги очиқ билинади.

С.Айний 1942 йил 27 апрелда оқдарёлик ҳаваскор шоир Даврон Қодировга йўллаган хатида “адабиёт соҳасида ишлайман деган кишининг биринчи галдаги вазифаси тил ўрганишликка ўтишдир”, – деб ёзган. Бошқа бир мактубида эса ёш шоирларни “шеърнинг сонига кўп аҳамият бериб, сифатига оз аҳамият бераётганликларини” танқид қилган.

С.Айний ижодкорларнинг қўлёзмаларини ўқиб, уларга тегишли маслаҳатлар бериш билангина кифояланмаган. Домла ижодкорларнинг оилавий – шахсий ҳаёти, тирикчилиги ва соғлиги билан ҳам қизиққан, уларга лозим бўлганда турли хил моддий ва маънавий ёрдамлар уюштирган. С.Айний самарқандлик шоира Раъно Узоқованинг етим қизчасига оталарча ғамхўрлик қилган. Унинг Шароф Рашидовга юборган бир мактубида, жумладан, “Сиздан илтимос шуки, Ўзбекистон Ҳукумати Сизнинг ташаббусингиз билан шу қизга олий таҳсилни тамом қилиш муддатигача шахсий степендия тайин қилса эди, жуда ҳам ўринли бўлар эди” (“Шарқ юлдузи” журнали, 1971 йил, 3-сон, 202-бет) деган сўзлар бор.

Хуллас, С.Айний улуғ ёзувчи ва беназир инсон эди. У ўзбек ва тожик адабиёти ривожига бебаҳо ҳисса қўшган. Бинобарин, С.Айний ўзбек ва тожик халқларининг фахри ва ифтихоридир. Бироқ, у фақат шу икки биродар халқнинггина ёзувчиси эмас. У бутун дунёдаги илғор инсониятнинг улуғ ёзувчисидир. Бинобарин, С.Айний ер юзидаги ҳамма софдил кишиларни қизиқтирадиган мавзулар ҳақида ёзди. Чин инсонийликни улуғлаб, эзгу ғояларни олға сурди. Урушни, адолатсизликни қоралаб, тинчликни, озодликни ва халқлар дўстлигини тараннум этди. Бинобарин, Осиё ва Африка ёзувчилари конференциясида (Қоҳира, 1962) қабул қилинган асосий ҳужжатда (Декларацияда) Шарқнинг буюк даҳо адиблари Р.Тагор, Лу-Синь, Таҳо Хусейн қаторида С.Айний номи ҳам ҳурмат билан тилга олинган. Бу бежиз эмас, албатта. Бу С.Айний ижоди жаҳоншумул аҳамиятга молик эканидан далолатдир.

Устод Садриддин Айнийнинг кўп қиррали мазмундор ҳаёти, баракали ижоди, самарали ижтимоий фаолияти, амалга оширган барча эзгу ишлари ҳозирги янги авлод учун намуна ва ўрнақдир.

ЧАҚМОҚ ТАҚДИР ЁҒДУСИ

“Тарихда улғу зотларнинг яшаш санаси иккита - туғилиш ва ўлиш бўлмай, балки биттагина, яъни фақат уларнинг туғилишидир”

(Алексей Толстой)

Юқорида келтирилган доно сўзлар шахсга сиғиниш давридаги мудҳиш адолатсизликнинг қурбони бўлган хассос шоир Усмон Носир ҳаётига ҳам бевосита таъаллуқлидир. Чунки, Усмон Носир ноёб ёзувчи сифатида халқимиз тилида ва дилида доимо тирик. Шоирнинг халқимиз томонидан ҳозирги кунларда севиб ўқилаётган дилрабо асарлари Усмон Носир умрининг давоми ва мангу барҳаётлигининг жонли гувоҳидир.

Дарҳақиқат, Усмон Носир ўзини бутунича она Ватанга, халққа, шеъриятга бағишлаган эди. Халққа, Ватанга сидқидилдан ҳалол хизмат қилган санъаткор эса асло ўлмайди. Буни шоирнинг ўзи ҳам чуқур ҳис этган. Ана шунинг учун ҳам “Боғим” шеърида қуйидагиларни изҳор қилган:

Баргдек узилиб кетсам,
Унутмас мени боғим.
Ишимни ҳурмат қилур,
Гуллардан ҳайкал қилур,

Минг йиллардан кейин ҳам
Унутмас мени боғим!
Шеърларим янграб қолур...
Бир умрга ўлмайман!

Ҳаётимнинг давоми —
Келажагимга ҳомий,
Ўрнимга боғбон бўлур:
Бир умрга ўлмайман!

Усмон Носирнинг таланти ноёб, истеъдоди ўткир, илҳоми хаёл сингари бепаён бўлган. Бироқ у ўз ижодий имкониятларини тўлиқ руёбга чиқара олмаган. Шоир кўнглида тугиб, дилида пишириб юрган дурдона асарларини қоғозга кўчиришга улгурмай армон билан дунёдан ўтган. Усмон Носир шахсга сиғиниш даврида, 25 ёшида (ўн гулидан эндигина бир гули очилган йигитлик чоғида) мудҳиш туҳматга йўлиққан: “халқ душмани” сифатида ноҳақдан қамоққа

олинган. Не-не қийноқларга солинган. Охир-оқибатда сургунда, Кемерово шаҳрида, 1944 йилда адолатсизликдан дод деб дунёдан кўз юмган.

Минг афсуски, шеърятимизнинг порлоқ юлдузи Усмон Носир гоят қисқа ҳаёт кечирган; бори-йўғи 32 йил умр кўрган. Шундан фақат 6 йилигина ижодий ишга бағишланган. Ана шу қисқа вақт ичида Усмон Носир талай ўлмас асарлар яратиб, адабиётимиз хазинасига қимматли ҳисса қўшишга ўлгурди.

Усмон Носир 1912 йилда Наманган шаҳрида камбағал касиб оиласида туғилган. Қўқон шаҳридаги 3-интернатда тарбияланган. Усмоннинг адабиётга қизиқиши, ҳаваскорлик фаолияти ана шу интернатда бошланган. У “Мен бу ерда (интернатда-С.М.) биринчи дафа икки сўзни қофия қилдим”, – деб ёзган эди. Ҳақиқатдан ҳам, интернатда берилган билим ва тарбия Усмон Носирнинг халқчил, ноёб санъаткор бўлиб етишишида муҳим аҳамият касб этган. Шу сабабли шоир “Оқ ювиб, оқ тараб...”, “Қора сатрлар” каби шеърларида интернат ҳаётини зўр қониқиш билан тилга олади:

Оқ юволмай, оқ таролмай,
Ўтган бўлсанг она,
Оқ ювиб, оқ тараб
Катта қилди замона.

Усмон Носирнинг ўниб-ўсишида Самарқанд адабий муҳити алоҳида рол ўйнаган. Замонанинг етук шоири бўлиш учун чуқур билим зарурлигини англаган ёш Усмон 1930 йилда Намангандан Самарқандга келиб университет (ҳозирги СамДУ)га ўқишга киради. Талабалик даврида ўз устида жиддий ишлаб, ўзбек мумтоз шеърятини, қардош ва дўст халқлар адабиётини, халқ оғзаки ижодиёти бойликларини қунт билан ўрганади. Шунингдек, ижодий иш билан шуғулланади, янги замонни, она Ватанни, халқни, ёшликни, ҳалол меҳнатни завқ-шавқ билан куйловчи оригинал шеърлар ёзади. Шоирнинг “Қуёш билан суҳбат” (1932й.), “Сафарбар сатрлар” (1932й.) номли биринчи шеърлар тўпламлари, асосан Самарқандда, талабалик чоғларида яратилган шеърлардан ташкил топган.

Усмон Носир ижтимоий ҳаётга, адабий муҳитга фаол иштирок этган. Шунга кўра, у инсон сифатида ҳам, шоир сифатида ҳам тез ўсиб, тезда камолотга етган.

Усмон Носир 1935 йилда Тошкентга бориб, “Ёш ленинчи” газета таҳририятида ишлай бошлайди. Бу давр-да у бутун борлиғи билан

адабий-ижодий ишга берилади. Натижада 30 йилларнинг ўрталарига келиб ноёб шоир сифатида китобхонлар орасида машҳур бўлади. Худди шу йилларда Ўзбекистоннинг ўша вақтдаги раҳбари Акмал Икромов шоир ижодига юксак баҳо бериб, “Усмон Носир ўзбек янги адабиётининг ёрқин юлдузи, ўзбек халқининг Пушкини”, – деб айтган эди.

Бу даврда шоирнинг “Тракторобод”(1934), “Юрак” (1935), “Меҳрим” (1936) номли шеърий тўпламлари майдонга келди. Бу китобларга киритилган гўзал асарларда ўша замоннинг хилма-хил мавзулари жўшқин куйланади. Уларда замон руҳи, Ватанга, халққа чексиз муҳаббат туйғуси бўртиб туради. Шоир лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаларини, руҳий ҳолатини тасвирлаш орқали ҳозирги ёшлар образини яратади, улар ҳаётдан жонли лавҳаларни кўрсатиб беради:

Ёшлигимнинг тарозуси бепосанги,
Бир палласи баҳор тоши билан оғир:
Севинчим кўп... шодлигим зўр... тилим бийрон,
Қайси умр, шундай ёшлик кўрди, ахир?

(“Ёшлик”)

Усмон Носир сўз санъатининг жамиятда тутган ўрнини, унинг тарбиявий-эстетик ролини чуқур тушунади. Ана шунинг учун ҳам шоир ўз шеъриятига мурожаат этиб, халққа, Ватанга беминнат хизмат қилиш сенинг асосий бурчингдир, – деб бонг уради: “Лирикам менинг! Ювган, тараган, қараган юртнинг хизматин қилишлик вазифанг сенинг” деб ёзади.

Фактлар шундан далолат берадики, Усмон Носир шеърияти бутунича халқ, Ватан ва жамият манфаатига мос. Демак, шоир юқорида келтирилган сўзларига тўла амал қилган, шеъриятини замон ва халқ хизматиغا йўналтирган. Шунга кўра, халқимизнинг фазилатларини, эзгу ниятларини, ватанпарварлик, халқпарварлик, дўстлик, вафодорлик, меҳнатни ва ҳаётни севиш ғояларини куйлаш шоир лирикасининг асосий мазмунини ташкил этади.

Айрим мисоллар келтирамиз. Усмон Носир ҳақиқий ватанпарвар шоир сифатида ҳамма нарсадан Ватан ва халқ манфаатини устун қўяди. Ана шунинг учун ҳам, “агар даркор бўлса ҳар чоқ, чорласа Ватан, қўлёмаларни ташлаб, шинел кияман”, деб ёзади. Бошқа бир асарида эса халққа, Ватанга мурожаат этиб, дейди:

Хурсанд бўлар мендан барчаси,
Мен даврнинг кичик парчаси,

Умрим бутун сенинг измингда.
Мен яшайман сенинг номингда
Доно халқим, буюк Ватаним,
Мана сенга жоним ва таним!

(“Унинг ишқи”)

Усмон Носир она Ватан ва меҳнаткаш инсон мавзуига ҳақли равишда қайта-қайта мурожаат этади ва ҳар сафар мавзунинг янги-янги қирраларини кашф этади. Масалан, “Юрак” шеърида она Ватанни, меҳнаткаш халқни рози қилиш ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчидир, деган ғояни образли тарзда ифодалайди:

Итоат эт!
Агар сендан—
Ватан рози эмас бўлса,
Ёрил, чақмоққа айлан сен,
Ёрил! Майли, тамом ўлсам!!

(“Юрак”)

Шоир асарлари лирик йўл билан ёқимли ва таъсирли қилиб ифодаланган чуқур мазмунли бундай поэтик фикрларга, шоирона мушоҳадаларга, фалсафий умумлашмаларга бой. Шоир севги-муҳаббат, ахлоқ-одоб мавзуларини ҳам, она Ватан, ижтимоий меҳнат, халқлар дўстлиги, янги жамият бунёд этиш каби масалаларни ҳам ёқимли лирика воситасида ўқувчилар қалбига етказди. “Йўлчи” шеърида инсон ва ҳаёт ҳақида мушоҳада юритиб, мақсад сари интилиш, астойдил меҳнат қилиш ҳақида теран поэтик умумлашма яратади:

Чу, қора тойчоғим! Чу, қора йўрғам!
Муродга қасд қилиб югурган етур.
Бўронни севмаса, дил нечун тепур?
Тириклик не керак бемеҳнат, беғам?!
Чу, қора йўрғам!

Усмон Носир лирикаси мавзунинг долзарблиги, ғоявий мазмуннинг муҳимлиги, поэтик образларнинг мукамаллиги ва жозибали қилиб ёзилганлиги билан ўқувчиларни ўзига мафтун қилади. Бу хусусият шоирнинг “Норбўта” (1933), “Нахшон” (1934) сингари дostonларига, шунингдек, завқли ёшлик ҳақидаги “Атлас” драмасига ҳам хос. Усмон Носирнинг “Нахшон” дostonида қаҳрамон қиз Нахшон образи яратилиб, армон меҳнаткашларининг озодлик учун олиб борган мардона кураши тасвирланган. “Норбўта” дostonида эса 20- йиллардаги “фуқаролар уруши” мавзуси қаламга

олиниб, ўзбек йигити Норбўтанинг ҳаёти ва кураши қизиқарли тарзда ҳикоя қилинган. Ҳар иккала асарда ҳам қаҳрамонлик, ватанпарварлик, халқлар дўстлиги ғоялари самимият билан ифодаланган.

Шундай қилиб, замон талабига ҳозиржавоблик, ғоявий-бадий етуклик, ёшликка хос жўшқинлик Усмон Носир шеъриятининг асосий хусусиятини ташкил этади. Шоир ижодида уни “халқ душмани” деб аташга асос бўладиган бирорта ҳам ғоявий-сиёсий хато йўқ.

Маълумки, инсон танасининг энг муҳим ва энг фаол аъзоси, шубҳасиз, юракдир. Инсоннинг тириклиги, унинг меҳнат қилиш ва фикрлаш қобилияти, биринчи навбатда, ана шу марказнинг фаолиятига боғлиқ. Юрак яхши ишласа, инсон чарчаш нима эканлигини билмайди. Юрак яхши ишламаса, инсон фаолияти сусаяди, юрак ишдан тўхтаса, инсон ҳаёти ҳам тугайди. Бу аксиомани ада-биётга ҳам тадбиқ этиш мумкин. Чунки бадий асарнинг ҳам юраги бўлади. Бу юрак асарнинг ғоявий мазмунидир. Ғоявий мазмун қанчалик соғлом бўлса, қанчалик тоза ва бақувват бўлса, асар ҳам шунчалик таъсирли ва аҳамиятли бўлади. Зеро, Усмон Носир асарларининг юраги соғлом, образли қилиб айтганда, у шер юрак. Усмон Носир ижодининг бебаҳо қиммати ва юксак аҳамияти кўп жиҳатдан аввало ана шу шер юракка боғлиқдир.

Дарҳақиқат, Усмон Носир ўз асарларида шакл ва мазмун бирлиги ва етуклик учун интилар экан, ғоявий мазмунни доимо биринчи ўринга қўяди, ғояни “адабий асарнинг юраги” деб билади; муҳим ғояларни юксак савияда ифодалайди. Бу хусусият шоир асарларида тобора сайқал топа боради. Бу жиҳатдан унинг айниқса, “Юрак” ва “Меҳрим” номли сўнгги тўпламларидан жой олган ранг-баранг асарлари ғоят қимматлидир.

Ҳа, Усмон Носир шеърияти бадий жиҳатдан юқори савияда яратилган. Шоир асарлари мавҳумликдан, ноаниқ рамзийликдан, шаклбозлик ва ялтироқликдан бутунлай холи бўлиб, халққа ғоят яқин ва ғоят тушунарлидир. Усмон Носир шеърияти умрбоқийлигининг асосий сабабларидан бири ҳам ана шу халқона соддалигу табиий гўзалликда.

Битта мисол келтирайлик:

Боғларга намозгар
Салқини тушди,
Гуллар нам баргини

Қайирди аста,
Офтоб ҳам сув ичар
Тоғлардан пастда,
Лоладек қип-қизил
Ўт шафақ учди.

Нақадар жонли, нақадар ҳаққоний ва гўзал тасвир. Бундай оригинал, табиий тасвирлар ва қўйма мисралар шоир ижодида кўп. Зеро, Усмон Носир ҳаёт ва табиат гўзалликларидан завқланиб, ҳаяжонланиб, тўлиб-тошиб ёзади. Натижада шоирнинг жўшқин қалби сатрлар қатига сингиб кетади.

Усмон Носир шеърлари асар тилининг содда, равон ва жозибадорлиги билан ҳам ажралиб туради. Шоир асар ғоясини очишда халқ тили бойликларидан, ўхшатиш, сифатлаш, метафора сингари хилма-хил тасвирий воситалардан унумли фойдаланиб, гўзал образлар ва образли иборалар яратади:

Ҳали гул ёшлигим шамолдай ўйнар,
Севгим бирон қизда тинмаган ҳали.
Ҳали сочим қора, ишқ-ла тарайман,
Оппоқ қиров дона инмаган ҳали.

(“Биринчи хат”)

Усмон Носир шеърляти ҳақида фикр юритар эканмиз, шоирнинг пейзаж лирикасининг моҳир устаси эканини ҳам алоҳида қайд этиш лозим.

Шоир табиат гўзалликларини жуда нозик ҳис этади. Табиат товланишларини синчковлик билан кузатади ҳамда уларни ғоят теран, аниқ ва ёрқин қилиб тасвирлайди:

Сув рангида осмон-
Улуғ бир денгиз,
Булут парча - каптар
Учар тўпидан.

Оқ танли парининг
Момиқ қўллари
Анор сувин тўқди
Само бўйидан.

(“Салом кундуз”)

Усмон Носир шеърлятининг яна бир ажойиб хусусияти шундаки, шоир асарлари чуқур ички ҳиссиёт тасвирига, нозик туйғулар тугёнига бой. Бу шеърлятни ўқиганда китобхон уларнинг бирор ерида

қоқилмайди. Чунки, мисралар ғоят равон ва табиий, улар сўлим кўшиқ сингари ўзи оқиб кела беради. Зотан, Усмон Носир шеърлари туғма истейдод ва катта завқли меҳнатнинг меваси бўлиб, улар шоирнинг ижодий ишга зўр маъсулият билан қараганлигидан далолат беради. Шоирнинг яхши шеърни асл фарзандга, юрак суви ва кўз нурига тенглаштиришида ҳам чуқур маъно ва ҳикмат бор:

Сен юрагимнинг чашма суви сен,
Сен кўзларимнинг гавҳар нурлари,
Сенинг баҳоингни ким сўраса, де:
“Баҳом – умринг баҳосига тенг!”.

(“Шеърим”)

Қисқаси, Усмон Носир гўзал лирик шеърлар, ҳаётини дostonлар ёзиш билан адабиётда ўзига, ўз қўли билан ҳайкал яратиб кетди. У ғоят қисқа умр кўрган, жуда оз вақт ижод қилган бўлсада, бебаҳо адабий мерос қолдирди. Агарда шоир адолатсизлик туфайли жувонмарг бўлмаганда эди бу адабий мерос юз чандон кўп ва хуб бўлар эди. Ҳайриятки, кечикиб бўлса-да, адолатсизликка барҳам берилди. Ҳақ ўз ўрнида қарор топди. Оташин шоир яна сафга қайтди. Адабиётимизда ўз ўрнини – фахрли ўринни эгаллади. Демак, Усмон Носир тирик. У ҳамиша халқ билан бирга. Шоир доимо халқ хизматида.

1999 й.

ҲАЗРАТИ ИНСОНЛАРНИ УЛУҒЛАБ...

Чин инсонийликни улуғлаш, одам қадри-қимматини ҳамма нарсдан устун қуйиш, замонамизни завқ-шавқ билан куйлаш таниқли адиб Раҳмат Файзий (1918-1986) ижодининг асосий ғоявий мазмунини ташкил этади. Шуниси муҳимки, бу ғоявий мазмун ёзувчи асарларида баён этилмайди, аксинча, образларнинг фаолиятдан, асарларнинг умумий руҳидан табиий ҳолда келтириб чиқарилади. Раҳмат Файзийнинг насрнавис сифатида китобхонлар қалбидан жой олганлигининг боиси ҳам асосан ана шунда.

Раҳмат Файзий ўз ижодини 40- йилларда шеърятдан бошлаган бўлса-да, дастлаб кичик насрда муваффақият қозонди. У қирқинчи йилларда қатор ҳикоя ва очерклар ёзиб, машқ-ёшлик даврини ўтгач, 50- йилларга келиб умидли носр сифатида шаклланди. Ёзувчи ҳаётни синчковлик билан кузатиш, ўз асарлари устида кунт билан ишлаш орқали ўса борди. Бу ижодий ўсиш мазмунда ҳам, шаклда ҳам намоён бўлди. Шундай қилиб, Раҳмат Файзий ёш ҳаваскор ҳикоянависдан романнавис даражасигача бўлган ижодий йўлни босиб ўтди. Бунда

адибнинг халқ ҳаёти билан мустаҳкам алоқада бўлганлиги ҳамда А.Қодирий, Ойбек, Г.Марков, Фафур Фулом, А.Қаҳҳор каби устозлардан олган ижодий сабоқлари алоҳида рол ўйнади.

Раҳмат Файзийнинг “Ёдгор”, “Эл меҳри”, “Шоҳи дарпарда”, “Чаноққа томган қон”, “Кузатиш”, “Она”, “Тошойна” сингари асарлари ўзбек ҳикоячилигининг ютуғи бўлиб, уларда воқелигимизнинг турли қирралари, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги зиддият таъсирли ва образли қилиб очиб берилган. Масалан, оилавий ҳаёт ва ахлоқ-одаб мавзуида ёзилган “Ёдгор” ҳикоясида тасвирланишича, инженер Зухуржон рафиқаси Маъсумахон билан Тоҳир - Зухролардек яшайдилар. Лекин Зухуржоннинг пешонасига бу бахт, бу тотли ҳаёт сиғмайди. Маъсумахон кўз ёргач, тезда вафот этади. Ўғилга Ёдгор деб исм қўядилар. Маъсумахоннинг дугонаси муаллима Зарофатхон Зухуржонга тегиб олиш мақсадида Ёдгорга ғамхўрлик қила бошлайди. Ўз умрининг шахсий ҳаётдаги қимматини энди фақат севимли фарзанди — Ёдгорда деб билган Зухуржон Ёдгорнинг тарбиясини ўйлаб, Зарофатхонга уйланади. Ана шундан сўнг Зарофат аста секинлик билан ўз “ҳунарини” кўрсата бошлайди. У Ёдгорга ўғайлик қилиб, болани хўрлайди, азоблайди. Уни уради, оч қамаб қўяди...

Ҳикояда Зухуржон, Зарофат, Ёдгор образлари ва уларнинг ҳатти-ҳаракатлари тасвири воситасида ахлоқ-одоб, бола тарбияси ва оила ҳақида муҳим фикрлар акс эттирилган. Кишилармизнинг инсонпарварлик, болажонлик, вазминлик каби фазилатлари улуғланиб, Зарофат сингари виждонсиз шахслар онгидаги иллатлар кескин қораланган. Ҳикоя ғоят таъсирли бўлиб чиққан. Адиб образлар характерини очишда руҳият таҳлили санъатидан моҳирлик билан фойдаланган.

Раҳмат Файзийнинг очерк жанридаги изланишлари ҳам самаралидир. Унинг “Улғайиш”, “Сафаринг бехатар бўлсин”, “Соҳибкор Полвонота”, “Дўрмонлик йигит”, “Раис”, “Сувчи”, “Балли, она қизим”, “Камолат” сингари асарлари бадиий очеркнинг яхши намуналари бўлиб, уларда адиб воқеа ҳодисаларнинг аниқлигига, жонлилигига эришади. Олди-қочди воқеалар кетидан қувмайди, далил ва рақамларга ўралиб қолмайди, аксинча, воқеа, факт ва рақамларни саралаб ўрни-ўрнида ишлатади. Очеркдаги барча воқеа ва деталарни қаҳрамонлар характерини очишга, образ яратишга хизмат қилдиради. Шу сабабли адиб ҳикояларида кўринганидек, очеркларида ҳам жонли характерлар, ҳаётий қаҳрамонлар биринчи ўринда намоён бўладилар.

Дарҳақиқат, Раҳмат Файзий очеркчилиги билан ҳикоячилиги ўртасида узвий бирлик мавжуд. Улар ички мантиқ ва услуб жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлиб, мавзу доираси, ғоявий мазмун ва образлар тизими эътибори билан бири-бирини тўлдиради. Ёзувчининг очеркчилигида ҳам, ҳикоячилигида ҳам замондошларимиз феъл-атворидаги ибратли томонларни кўрсатишга, турмушдаги ўсиш-ўзгариш ва янгиликларни тарғиб этишга биринчи даражали эътибор берилади. Оддий ишчилар, заҳматкаш деҳқонлар, меҳрибон оналар образи меҳр билан тасвирланади. Раҳмат Файзий кичик насрининг замонавийлиги ва давр талабларига ҳозиржавоблиги ҳам аввало ана шундадир.

Раҳмат Файзий хилма-хил ҳикоялар, очерклар ёзиб кичик насрда тажриба ва малака ҳосил этгач, катта насрга қўл урди. “Чўлга баҳор келди” (1964), “Ҳазрати инсон” (1968) асарларини яратиб, ўзбек романчилиги тараққиётига салмоқли ҳисса қўшди.

Маълумки, адиб 1951 йилда замонавий мавзуда “Чўлга баҳор келди” қиссасини ёзган ва бу асар кўпчиликка маъқул бўлган эди. Ёзувчи кейинча бу қиссани қайтадан жиддий ишлади. Оқибатда ўзбек адабиёти халқимизнинг урушдан сўнгги даврда янги ерлар очиш, сувсизликдан қақраб ётган қуриқ ва буз ерларни ўзлаштириш, чўлни боғу-бўстонга айлантириш учун олиб борган қаҳрамонона кураши ва ҳалол меҳнати ҳақида ҳикоя қилувчи йирик бир асар — “Чўлга баҳор келди” романи билан бойиди.

Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, гап жанрда ёки ҳажмда эмас, балки, ҳаётий материални, муҳим фикрларни мукамал, гўзал шаклда китобхонга етказа билишдадир. Бу қийин ва мураккаб ишни ёзувчи ўз романида удалай олган. Шунга кўра қиссада учровчи схематизм, юзакичилик, баёнчилик сингари айрим нуқсонлар романда деярли кўринмайди. Бундан ташқари, романда тасвирланган воқеаларнинг кўлами ва доираси қиссадагига нисбатан кенг, тасвир теран, сюжетнинг ўсиш даражаси, ёзувчининг образ ва характер яратиш санъати ҳам талаб даражасида.

“Чўлга баҳор келди” романида қиссадаги Муҳиддин, Юлдузхон, Исмоил Ақромов, Тошпўлатов каби асосий образлар фаолияти кучайтирилиб, улар характери мукамал очиб берилган. Роман образлар феъл-атворини, асар ғоясини очишга, унинг бадиийлигини оширишга бевосита хизмат қилувчи янги воқеа ва ҳаётий тасвирлар билан бойитилган. Асосий образларнинг меҳнати, эскилик сарқитларига қарши кураши, орзу-истаклари кенг ва ишонарли қилиб акс эттирилган. “Чўлга баҳор келди” романида тиниқ лирик ва руҳият

тасвирлари бор. Ёшларнинг, айниқса, Муҳиддин билан Юлдузхоннинг ҳалол меҳнати, пок севгиси, эзгу-ниятлари тасвирланган ўринларда бу ҳол очиқ кўринади.

Раҳмат Файзийнинг шоҳ асари, шубҳасиз, “Ҳазрати инсон” романидир. У ёзувчининг узоқ йиллар давомида олиб борган ижодий изланишлари ва катта меҳнатининг ажойиб самарасидир. Маълумки, Раҳмат Файзий ўз устози Фафур Фулом анъаналарини ижодий давом эттириб, етим болалар ва уларнинг тарбияси ҳақида аввало “Сен етим эмассан” (1964) кино қиссасини ёзган ва шу қисса асосида яратилган кинофильм томошабинларга манзур бўлган эди. Ёзувчи кейинча бу мавзуга яна қайта мурожаат этиб, уни чуқур ва ҳар томонлама тадқиқ қилди. Натижада етим болалар ва уларнинг тарбияси билан боғлиқ бўлган муҳим байналмилал мавзунини ҳаққоний тасвирловчи “Ҳазрати инсон” романи юзага келди. Бу йирик роман ўзбек адабиётида ўзига хос воқеа бўлди.

Машҳур ёзувчи Георгий Марков “Ҳазрати инсон” романига юқори баҳо бериб, “Бу – таланти, муваффақиятли чиққан китоб, бу ўзбек адабиёти қўлга киритган катта ютуғдир. Раҳмат Файзий ҳаққоний китоб ёзган, ҳаёт оқимининг нақ ўзидан ҳаётий материални тутиб олиш унга муяссар бўлган ва бу улкан материални у қалб кўри билан иситган. У бу материални салмоқли мазмун билан, ўзининг ҳаққоний ёзувчилик зўр туйғуси билан бойитган.”¹, - деб ёзган эди. [¹ Г.Марков. *Дўстим ва иним. “Шарқ юлдузи” журнали, 1978 й, 9-сон, 209-бет.*]

“Ҳазрати инсон” романида республикамизнинг уруш давридаги ҳаёти мисолида халқимизга хос бўлган энг юксак хислат – инсонпарварлик (хусусан, болапарварлик) мавзуини тугал ҳаётий сюжет воситасида, кўп қиррали планда акс эттирилган. Асар сюжетига жанг йилларида, турмуш оғирликларига қарамай, уруш оқибатида етим қолган ўн тўрт ёш гўдакни (турли миллат фарзандларини) ўз тарбиясига олиб, инсонпарварликнинг беқиёс намунасини кўрсатган тошкентлик Шоаҳмад Шомаҳмудов ва унинг рафиқаси Баҳри хола ҳаёти асос қилиб олинган. Бошқача қилиб айтганда, роман аниқ ҳаётий воқеа ва тарихий ҳужжатлар асосида ёзилган. Асардаги бош қаҳрамон темирчи Маҳкам Аҳмедов ва унинг хотини Меҳринисо опа аниқ прототип (аниқ тимсол)лар асосида яратилган.

Лекин, шунга қарамай, бу роман воқеаси ва ундаги асосий образлар жуда катта умумлашма характерга эга. Чунки ёзувчи романда фақат бир оила ҳаёти материалларидан ва нуқул ҳужжатлардан фойдаланиш билангина чекланмаган. Аксинча, далилий ошё ва ҳужжатлардан ижодий фойдаланиб, ҳаёт ҳақиқатига мос бўлган катта

умумлашма яратган; ҳаққоний бадиий образлар чизган. Бу ҳақда ёзувчи Раҳмат Файзийнинг ўзи “Бу романим фақат ҳужжатли асар эмас, унинг тасвир доираси бир оила тарихига нисбатан анча кенг. Унинг қаҳрамонлари мен урушнинг машаққатли йилларида яқиндан билган ва жондан севган оддий кишилар. Мен “Ҳазрати инсон” романида урушнинг оғир машаққатларини бошидан кечирган, аммо ҳамма қийинчиликларни енгиб, душман устидан галабани яқинлаштириш учун мардоновор меҳнат қилган кишилармизни тасвирлашга интилдим”, – деб ёзган эди.

Адиб романда Маҳкам ака ва Меҳринисо опанинг етим болаларга кўрсатган ғамхўрликларини тасвирлар экан, кишиларимизга хос инсонпарварликнинг туб моҳиятини ва унинг асосий манбаларини бадиий равишда очиб беради. Инсонпарварлик ғояларини фронт билан фронт орқасининг узвий бирилиги заминиди, ватанпарварлик, байналмиллол дўстлик, минглаб норасида гўдакларни етим қолдирган урушга нафрат туйғуси билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ёритади.

Романда тасвирланган воқеа республикамиз ҳаётининг узвий бир бўлаги тарзида, мамлакат ҳаёти билан узвий алоқада кўрсатилади. Шунга кўра романда давр руҳи, замон нафаси яққол сезилиб туради. Асар республикамизнинг уруш давридаги ҳаёти ҳақида ўқувчида тўғри тасаввур қолдиради ва унга эстетик таъсир этади. Уни ватанпарварлик, инсонпарварлик руҳида тарбиялашга бевосита хизмат қилади.

“Ҳазрати инсон” романида уруш даврида ўз инсоний бурчларини шараф билан бажарган Маҳкам ака, Меҳринисо опа, Ориф ота, Тоҳиржон, Ботир, Салтанат каби бадиий тўқима образлар билан бирга, Усмон Юсупов, Юлдош Охунбобоев сингари тарихий шахс образлари ҳам тасвирланган. Ёзувчи ҳар бир образнинг ўзига хос характерини ва портретини аниқ қилиб кўрсатган. Роман тили бой. Адиб жонли халқ тили бойликларидан унумли фойдаланган. Романда берилган лирик ва юмористик тасвирлар асарнинг ҳуснига ҳусн кўшиб, унинг ғоявий мазмунининг очилишига хизмат қилади.

“Ҳазрати инсон” романи ўзбек адабиётининг шуҳратига шуҳрат, обрўсига обрў кўшди. Роман рус, украин, белорус, қозоқ, қирғиз, латиш, немис, инглиз, француз, араб, форс, чех, поляк, болғар, испан, япон, вьетнам каби жами 20 дан ортиқ тилларга таржима қилинган ва ҳамма жойда китобхонларга манзур бўлган¹. *[¹Раҳмат Файзий “Ҳазрати инсон” романининг иккинчи китобини ёзишга ҳам киришган ва ундан айрим парчаларни матбуотда эълон қилган эди. Афсус, шафқатсиз ўлим ёзувчига романи ёзиб тугатиш имконини*

бермади.]

Раҳмат Файзий жамоат арбоби сифатида ҳам танилган эди. Адиб турли йилларда, турли газета ва журналларда, “Ўзбекфильм” киностудиясида, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида, муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш республика ташкилотида масъул лавозимларда хизмат қилган. Давлат ва жамоат ишини доимо адабий-ижодий иш билан қўшиб олиб борган ва ҳар иккала соҳада ҳам катта самараларга эришган.

Раҳмат Файзийнинг фидокорона меҳнатлари муносиб тақдирланган. Ёзувчи бир қатор орденлар, медал ва фахрий ёрлиқлар билан мукофотланган. “Ўзбекистон халқ ёзувчиси”, “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби” фахрий унвонларини олишга сазовор бўлган.

VII

АДАБИЁТШУНОС ОЛИМНИНГ БАХТИ¹ [¹Илова ўрнида – тахририят.]

ТАНИҚЛИ ОЛИМ

Турли даврларда халқимиз орасидан кўплаб иқтидорли, ноёб олимлар етишиб чиққан. Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетининг профессори, филология фанлари доктори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг аъзоси Сайдулла Мирзаев ана шулардан биридир.

Сайдулла Мирзаев сермахсул адабиётшунос ва адабий танқидчи. У қарийб ярим асрдан бери Самарқанд университетида узлуксиз меҳнат қилиб, илм-фан ривожига ва етук кадр тайёрлашдек муқаддас ишга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

Сайдулла Мирзаевнинг бутун фаолияти жонажон университетимизнинг ҳаёти билан мустақкам боғлиқ. Бу камтар инсон СамДУда астойдил ўқиб, ҳалол меҳнат қилиб, поғонама-поғона ўсган. Шогирдликдан устозлик даражасига етган. Фан арбоби, меҳрибон устоз сифатида кўпчиликнинг ҳурматиغا сазовор бўлган. Номзодлик (1955) ва докторлик (1973) диссертацияларини ёқлаган.

Сайдулла Мирзаев 1930 йилда Самарқанд вилоят Пахтакор (ҳозирги Пахтачи) тумани Қарнаб ота қишлоғида туғилган. У 1951 йилда УзГУни (ҳозирги СамДУни) имтиёзли диплом билан битирган. СамДУ аспирантурасида таълим олган (1951-1955). С.Мирзаев 1955 йилдан бери СамДУда ёш авлодга таълим-тарбия бериб келмоқда. У ўзбек адабиёти кафедрасида аввал ўқитувчи, доцент (1955-1977), сўнгра профессор (1977 йилдан буён) лавозимида ишлаб, толиби илмларга ҳозирги замон ўзбек адабиётидан дарс бериб келмоқда.

С.Мирзаевнинг ташкилотчилик ва жамоатчилик фаолияти ҳам ибратлидир. У қарийб йигирма йил (1962-1977, 1976-1985) факультет декани лавозимида ишлаган. 1988-1999 йилларда ҳозирги замон ўзбек адабиёти кафедрасининг мудири вазифасини бажарган. Университетда (хусусан, ўзбек филологияси факультетида) ўқиш-ўқитиш, ёш мутахассис кадр тайёрлаш ва илмий тадқиқот ишларини ривожлантириш соҳаларига муносиб ҳисса қўшган. Бу ҳақда университетнинг ўша йиллардаги ректори академик Воҳид Абдуллаев қуйидагиларни ёзган эди: “Кейинги даврларда факультет ҳар жиҳатдан ўсиб, республикамизнинг юқори малакали кадрлар етиштиришдаги илмий марказларидан бирига айланди. Бу ўсишни таъминлашда, ҳеч шубҳасиз, факультет декани, профессор Сайдулла

Мирзаевнинг хизмати катта бўлди. У ўқиш-ўқитиш, етук мутахассис кадр тайёрлаш ишини илмий-тадқиқот ишлари билан самарали равишда боғлаб олиб бормоқда” (“Шарқ юлдузи” журнали, 1980 йил, 12-сон, 156-бет).

Профессор С.Мирзаевнинг илмий раҳбарлигида ўн бешта номзодлик ва битта докторлик (Шавкат Холматов) диссертацияси тайёрланган ва ҳимоя қилинган.

С.Мирзаев узоқ йиллар давомида (1973-1991) Ўзбекистон Ёзувчилар ташкилоти Самарқанд вилоят бўлимига раислик қилган. Адабий танқидчи сифатида бадиий-ижодий жараёнга фаол қатнашган. Адабиётимиз бойликларини кенг тарғиб қилган. Ёзувчилар ижодини, лозим бўлиб қолганда, қаттиқ туриб ҳимоя этган. Шу билан бирга, ҳаёт ҳақиқатини бузиб кўрсатишга, маҳоратсизликка қарши изчил курашган.

С.Мирзаев ҳозиржавоб ва сермаҳсул олим. Беш юздан ортиқ мақолалари матбуотда эълон қилинган. Унинг ижодида йирик илмий асарлар салмоқли ўрин эгаллайди. “Сўз санъати” (1962), “Адабий дўстлигимиз саҳифалари” (1975), “Ўзбек адабиёти тарихи” (1978), “Ғоя ва образ” (1980), “Ойдиннинг маҳорати” (1985) каби монография, дарслик ва ўқув қўлланмалари шулар жумласидандир. Бу илмий тадқиқот ишларида адабиётнинг халқчиллиги, ғоявийлиги, замонавийлиги, ижобий қаҳрамон, миллийлик, адабий ҳамкорлик ва адабий таъсир, анъана ва новаторлик, тил ва бадиий маҳорат, халқ оғзаки ижоди масалалари ёритилган.

Масалан, олим 1980 йилдаёқ “адабиёт ҳам, ёзувчи ҳам аввало миллий бўлиши, ўз халқининг туб миллий манфаатларини кўзлаши ва унга сидқидилдан хизмат қилиши лозим. Бу объектив ҳақиқатдир. Лекин ёзувчи бунда миллий чекланишга, миллий маҳдудликка оғиб кетмаслиги, аксинча, ҳаётни доимо объектив, холис ва реал тасвирлаши, бошқа миллатларга дўстлик, биродарлик нуқтаи назаридан қараши лозим” (С.Мирзаев. Ғоявийлик – байроғимиз. 1980 й. 94-бет), деб ёзган эди.

С.Мирзаев адабий ҳамкорлик ва таъсир масалаларини тадқиқ қилишга ҳам алоҳида эътибор бериб келмоқда. Унинг “Адабий дўстлигимиз саҳифалари” монографиясида кўп қиррали бу мавзунинг тарихий илдизлари ва назарий асослари тадқиқ этилган. Ўзбек ва туркман, ўзбек ва рус, ўзбек ва тожик, ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқалари алоҳида-алоҳида олиб тадқиқ этилган; тенг ривожланган халқлар ва миллатларда адабий таъсир икки томонлама бўлиши фактлар асосида исботланган.

С.Мирзаев олий мактаблар учун дарслик ва ўқув қўлланмалари яратиш соҳасида ҳам узлуксиз равишда самарали ишлар олиб бормоқда. Унинг “Ўзбек адабиёти тарихи” китоби узоқ йиллар давомида университет ва педагогика институтлари талабалари учун дарслик вазифасини бажариб келди ва икки марта (1969, 1978) нашр этилди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач (1991), бошқа олимлар қатори С.З.Мирзаев ҳам илмий жиҳатдан қайтадан туғилгандек бўлди. Домла мустақиллик даврида фаол равишда илмий тадқиқот ишларини бажармоқда. Унинг “Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихи” (1993), “Ўзбек романчилиги” (1997), “Истеъдоднинг камолоти” (1998), “Мустақиллик давридаги ўзбек адабиёти (1999) сингари монография, дарслик ва ўқув қўлланмалари ана шу янги даврнинг маҳсулидир. Уларда адабиётимиз бойликлари, унинг ўзига хос ғоявий ва бадиий хусусиятлари истиқлол мафкураси асосида янгича талқин ва таҳлил этилган. Бинобарин, бу китоблар Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашга, миллий мутахассис кадр тайёрлаш ишини яхшилашга бевосита хизмат қилади.

Масалан, “Мустақиллик давридаги ўзбек адабиёти” китобини олайлик. Маълумки, мустақиллик туфайли ўзбек адабиётида буюк сифат ўзгаришлари вужудга келди. Адабиётда том маънода ижод эркинлиги, ҳаққонийлик ва миллийлик барқарор бўлди. Бу китобда ана шу ўсиш -ўзгаришлар конкрет фактлар ва кўплаб мисоллар воситасида очиб берилган.

Мазкур илмий асар истиқлол адабиётини ўқув қўлланмаси талаблари асосида кенг миқёсда ёритиш бўйича республикамизда биринчи тажриба бўлса-да, унда мустақиллик даври адабиётининг ўзига хос асосий хусусиятлари чуқур таҳлил асосида тўғри кўрсатилган.

Китоб “Сўзбоши” ва “Умумий хулоса” дан ташқари икки бобдан иборат. Биринчи бобда Ўзбекистон мустақиллигининг туб моҳияти, оламшумул аҳамияти, буюк неъматлари, мустақиллик натижасида ҳаётда, кишиларимиз онги-дунёқарашида юз берган ўсиш-ўзгаришлар ёритилган. Шу билан бирга, ёзувчиларимизнинг собиқ совет давридаги ижодида, хусусан, Чўлпон, Фитрат, А.Қодирий каби ёзувчилар асарларида эрк ва озодлик, мустақиллик ғоялари ифодалангани аниқ мисоллар воситасида кўрсатиб ўтилган.

Иккинчи бобда мустақиллик давридаги ўзбек шеърляти, насри ва драматургияси алоҳида-алоҳида сарлавлаҳалар остида ғоявий-бадиий жиҳатдан таҳлил этилган.

Китобда таҳлил пухта бўлганидек, адабиётимиздаги янгиликлар, ютуқлар ва айрим муаммолар ҳам яққол кўрсатилган. Қўлланма янги фикрларга ва илмий хулосаларга сероб. Бинобарин, у мустақиллик даври адабиёти ҳақида бой маълумот ва тўғри тасаввур беради. Китоб ҳозирги кун руҳи билан суғорилган. Муаллиф истиқлол мафкураси ва юртбошимизнинг доно кўрсатмалари асосида мустақиллик давридаги ўзбек адабиётини муваффақиятли равишда таҳлил қилиб берган.

С.Мирзаевнинг “Ўзбек романчилиги” китоби олий мактаб талабалари ва тадқиқотчилари учун мўлжалланган ўқув қўлланмасидир. Китобда роман назарияси, романчиликнинг тарихи, таърифи ва унинг ўзига хос жанрий хусусиятлари илмий асосда ёритилган. Шунингдек, ўзбек романчилигининг шаклланиши, тараққиёт босқичлари, улкан ютуқлари, тил ва бадиий маҳорат масалалари, романчилик тараққиётидаги айрим муаммолар истиқлол мафкураси асосида янгича тадқиқ ва таҳлил этилган.

Бу китоб беш бобдан иборат. Унда мустақиллик давридаги ўзбек романлари таҳлиliga алоҳида боб ажратилган ва бу янги асарлар ҳам ғоявий-бадиий жиҳатдан пухта таҳлил этилган. Бундан ташқари, қўлланмада ўзбек романларининг адабиётшунослигимизда биринчи ўлароқ кенг ва аниқ хронологик кўрсаткичи берилган.

Профессор С.З.Мирзаевнинг бу янги китоблари ҳам матбуотда юқори баҳоланган.

Юқорида қисқача қайд қилинганлардан кўринадики, Сайдулла Мирзаевнинг илмий тадқиқот доираси кенг, текшириш объекти хилма-хил.

Адабиётшунос олимнинг фаолиятида танқидий-биографик очерк жанри ҳам катта ўрин эгаллайди. Унинг Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ойдин, Комил Яшин, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Миртемир, Саид Аҳмад, Абдулла Орипов, Барот Бойқобилов, Нормурод Нарзуллаев, Душан Файзий ижоди ҳақидаги танқидий-биографик очерклари ана шундан далолат беради. Бу илмий асарларда қатор ёзувчиларимиз ижодининг хилма-хил қирралари ҳақида ва умуман сўз санъати ҳақида қизиқарли фикрлар ва зарур маълумотлар берилган.

Сайдулла Мирзаевнинг илмий-танқидий очерклари орасида “Ойдиннинг маҳорати” китоби алоҳида ажралиб туради. Бу китоб тадқиқотчининг 1955 йилда ҳимоя қилинган номзодлик диссертацияси материаллари асосида юзага келган; унда XX асрда ўзбек хотин-қизлари орасидан биринчи бўлиб етишиб чиққан адиба Ойдин Собированинг сермазмун ижоди танқидий-биографик очерк жанри талаблари асосида батафсил таҳлил қилинган. Ойдин

асарларининг ғоявий ва бадиий хусусиятлари, адибанинг адабиётимизга, хусусан ўзбек реалистик ҳикоячилигининг шаклланиши ва тараққий этишига қўшган ўзига хос ҳиссаси кўплаб мисоллар асосида очиб берилган.

Сайдулла Мирзаевнинг халқ оғзаки ижоди ва унинг ёзма адабиётимиз билан алоқасини тадқиқ этишга бағишланган илмий асарлари ҳам диққат-эътиборга лойиқ. Олимнинг “Алпомиш” достони ҳақида”, “К.Яшин ижодида фольклор”, “Ҳамид Олимжон ва халқ оғзаки ижоди”, “Самарқанд – фольклор ватани”, “Новаторлик ва фольк-лор традициялари” сингари мақолаларида халқ оғзаки ижодининг фазилатлари, ўзига хос хусусиятлари, фольклордан ижодий фойдаланиш масалалари илмий асосда баён этилган. Шунингдек, Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Ислом шоир Назар ўғли, Мухаммад Жомрот ўғли Пулкан каби машҳур халқ шоирлари ижоди ҳақида қизиқарли фикр-мулоҳазалар билдирилган. Олимнинг бу туркум асарлари орасида Н.Шукуров ва Х.Дониёров билан ҳамкорликда “Алпомиш” достони ҳақида ёзган мақоласи ажралиб туради. Айрим шахслар томонидан “Алпомиш” достони кескин қораланган 50- йилларда майдонга келган бу мақолада “Алпомиш” зарарли асар эмас, аксинча, том маънода халқчил асар, ғоявий-бадиий гўзал дoston экани исботлаб берилган.

Шундай қилиб, С.Мирзаевнинг илмий асарлари адабиётимизнинг муҳим ва долзарб масалаларини ёритишга бағишланганлиги, адабий жараён ва бадиий асарлар таҳлилининг пухталиги, янги фикрларга ва илмий хулосаларга бойлиги билан диққат-эътиборга лойиқ.¹ [1Қаранг: Воҳид Абдуллаев, Нуриддин Шукуров, Нормурод Нарзуллаев. Танқидчининг толеи. “Шарқ юлдузи” журнали, 1980 й., 12-сон.]

Иқтидорли, камтар, ҳалол ва меҳнатсевар олим Сайдулла Мирзаевнинг илм-фан, олий таълим соҳасидаги хизматлари муносиб тақдирланган. У “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби” (1980), “Самарқанд Давлат университетининг фахрий профессори” (1995) деган юксак илмий унвонларни олишга муяссар бўлган.

Профессор С.З.Мирзаев ҳозирги кунда 70- баҳорни нишонламоқда. Лекин у ҳозир ҳам янги-янги илмий асарлар, етук мутахассис кадрлар тайёрлаш иши билан банд. Ана шу хайрли ва эзгу ишларни бажаришда дўстимиз ва сафдошимиз Сайдулла акага улкан зафарлар, бахт-саодат, мустаҳкам соғлиқ-саломатлик тилаймиз.

*Академик Ботир Валихўжаев
доцент Жўрабой Ҳамдамов
27.08.2000 й.*

Мундарижа

I. МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДАГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ	3
СЎЗ БОШИ	3
ЎТМИШГА БИР НАЗАР	5
МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДАГИ СЎЗ САНЪАТИ	39
ШЕЪРИЯТ	41
НАСР	68
ДРАМАТУРГИЯ	99
УМУМИЙ ХУЛОСА	117
II. ЎЗБЕК РОМАНЧИЛИГИ	123
КИРИШ	124
Роман ва унинг Ўзига хос асосий хусусиятлари	127
РОМАННИНГ ХИЛЛАРИ ВА ШАКЛИЙ БЕЛГИЛАРИ	137
РОМАНЧИЛИКДА ҲАЁТ ҲАҚИҚАТИ	150
РОМАНЧИЛИКДА МЕТОД ВА УСЛУБ МАСАЛАСИ	154
РОМАНЧИЛИКДА ТИЛ ВА МАҲОРАТ	159
ЎЗБЕК РОМАНЧИЛИГИНИНГ ТУФИЛИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ	167
Ўзбек романчилиги 20-30 йилларда ..	168
Ўзбек романчилиги 40-80 йилларда ..	202
Ўзбек романчилиги 90- йилларда	232
Умумий хулоса	242
ЎЗБЕК РОМАНЛАРИНИНГ ХРОНОЛОГИК КЎРСАТКИЧИ	245
III. УЧ ҚАҲРАМОН ЁЗУВЧИ	257
САИД АҲМАД	258
ЭРКИН ВОҲИДОВ	284
АБДУЛЛА ОРИПОВ	306
IV. УЧ УСТОЗ АЛЛОМА	331
Табаррук устозга таъзим	331
ҚОМУСИЙ ОЛИМ	340
ФАХРЛАНИШ ВА МИННАТДОРЧИЛИК ТУЙҒУЛАРИ	344
V. АБАДИЯТГА ДАҲЛДОР	351
“АЛПОМИШ” – ХАЛҚ МУЛКИ	351
ЎЗБЕК ТИЛИМ- ЖОН ТИЛИМ	363

Навоий Ҳикматларининг замонавийлиги	373
Адабиётда Мирзо Улуғбек сиймоси ..	381
Ҳозирги замон ўзбек адабиётида	388
Бобур образи.....	388
VI. ТИРИК СИЙМОЛАР.....	396
Беҳбудий ва ўзбек драматургиясининг шаклланиши	396
Икки халқ ёзувчиси	406
ЧАҚМОҚ ТАҚДИР ЁҒДУСИ	416
ҲАЗРАТИ ИНСОНЛАРНИ УЛУҒЛАБ...426	
VII. АДАБИЁТШУНОС ОЛИМНИНГ БАХТИ	434
ТАНИҚЛИ ОЛИМ	434

САЙДУЛЛА МИРЗАЕВ
ҲАЁТ ВА АДАБИЁТ

(илмий асарлар, публицистик мақолалар)

Техник муҳаррир: Цой Е.Г.Узоқов Э.П.

Теришга берилди 23.12.2000 й. Босишга рухсат этилди 07.12.2000й.

Қоғоз бичими А3. Нашриёт ҳисоб табағи. 5,0. Адади 200 дона

Буюртма 124/.2000й. Баҳоси келишилган нарҳда.

Босмахона манзили: 703048, Самарқанд ш.

Али Қушчи кўчаси, 15-уй. «Сигма» очик турдаги жамият.

Тел: (366) 22-15-16.